

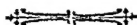
ॐ अर्चनमः

१०६

श्रीमद् पन्थास विजय कपलगणिभ्यो नमः

तपाग्रहीयश्रीमान् सकलचंद्रल उपाध्यायकृत.

ध्यान दीपिका.

भावार्य साधे भाषांतर करनार श्रीमद् पन्थासल

देशरविजयल गण्डि.

अमदावाद.

छपावी पसिद्ध करनार.

शा. सोमय्यंद लगवानदास.

अमदावाद.

अमदावाद— पांयकुवे श्री "सत्यविजय" प्रिन्टींग प्रेसभा

शा. सांकल्यंद हरीलाले छापी,

सने १८१६

संवत १८७३

आवृत्ति १ वी

प्रत ११००

हीमत. १-४-०.

સર્વે દક્ષ હયાવનારે પોતાના સ્વધીન રાખ્યા છે.

પ્રસ્તાવના.

૩૪

આ ધ્યાન દીપિકા અંથ શ્રીમાન્ તપા ગચ્છીય ઉપાધ્યાયજી સકલ-
અંદ્રજનો કરેલો છે. આ અંથ સંસ્કૃતમાં રચેલો છે. આ અંથમાં માગધી-
તથા સંસ્કૃત યદ્ય બસો પીસ્તાલીસ ગાથા તથા શ્લોકો છે. આ અંથના
કર્તા શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી સકલઅંદ્રજ, દાનવિજયજીના શિષ્ય સમન્વય
છે. તેઓશ્રીએ શ્રીમાન્ હીર વિજયજી સૂરિની પાસે અભ્યાસ કરેલો ઠહેવાય
છે. શ્રીમાન્ હીર વિજયજી સૂરિનો દેહાંત વિક્રમ સંવત ૧૬૫૨ માં થયો
ગણાય છે. તે પહેલાં આ અંથકારનો દેહાંત થયેલો સમન્વય છે. આ
અંથના ઉદ્ધા શ્લોક ઉપરથી આ અંથ બનાવવાનો વખત ધણે બાજે
વિક્રમ સંવત ૧૬૨૧ નો નિર્ણય થાય છે. એટલે ઉપાધ્યાયજીની દેવાતિ
સોલસા સૈકામાં હતી તે વાત ચોક્કસ છે.

ઉપાધ્યાયજીની જન્મ ભૂમિ ચોક્કસ રીતે જાણવામાં નથી આવતી.
છતાં હંત કયા તરિકે એમ સંભળાય છે કે તેઓશ્રી સુરતના નિવાસી
વણીક કામમાં જન્મ પામ્યા હતા પોતાનું લગ્ન નજીકમાંજ થયેલું હતું.
પોતે એક દિવસ સામાયિક લખને બેઠા હતા. શિયાળાનો દિવસ હતો
અને ટાકને લઇ વજ્ર ઓદીને બેઠા હતા. તે પ્રસંગે પ્રાતઃકાળે તેમનાં
નવોઢા પત્નિ ગુરુ વંદનાથે આવી અને સાધુઓને વંદન કરતાં પોતાના
પતિ જે સામાયિક લખને બેઠા હતા તેમને પણ સાધુ જાણી વંદન કર્યું.
મંચકરીમાં બીજા આવકાએ તેમને પોતાની પત્નિએ સાધુ-પૂજ્ય તરિકે
વંદન કર્યાનું અને હવે તમે સાધુ યથા વિગેરેનું જણાવ્યું. ઠહે છે કે તીમ
વેરાગી તેમણે ત્યાર પછી ચોડાજ વખતમાં જુદરથાશ્રમનો ત્યાગ કરી
અમલ્ય પદ સ્વીકાર્યું.

જમે તેમ હો. પણ તેઓશ્રી પૂર્ણ આત્માર્થીતા હતાજ. તેમના બનાવેલા
અથો વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં નથી. તેમણે સત્તર બેદી અને એકવીસ પ્રકારી પૂજા
બનાવેલી છે જે હયાલ ગયેલી છે. તથા શ્રુતાસ્વાદ નામનો એક નાનો
માગધી ભાષામાં અંથ છે તેના છેડે કૃતિમાં ઉપાધ્યાયજી સકલઅંદ્રજ કૃત-
નામ છે. તેમજ આધ્યાન દીપિકાને છેડે પણ તેવુંજ નામ હોવાથી આ
બન્ને અથો તેમનાં કરેલા છે એમ નિર્ણય થાય છે. શ્રુતાસ્વાદ અંથની

એકસા બાસઈ મામધા ગાથાઓ છે અને લુદા લુદા પીરતાલીસ દ્વાર છે. તે અંધ પણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

આ ધ્યાન દીપિકા અંધ ખાસ સ્વતંત્ર તેમણે કરેલો હોય તેમ તો જણાતું નથી. તેમાં આવેલી મામધી ગાથાઓ ધણે ભાગે ધ્યાનસતતકની છે. આ ધ્યાનસતતક તે શ્રીમદ્ દરિભદ્ર સુરિકૃત બાવીસ દળરી આવશ્યકની અંદર આવેલું છે. જેની મૂળ સો ગાથાઓ છે. તેના ઉપર એક દળરે શ્લોક પ્રમાણે દીકા છે. અમણુ સૂત્રના વિવરણના પ્રસંગમાં—
'જગદ્દિશ્વરોર્જિ' આ પદ ઉપર ધ્યાનસતતક ચર થાય છે.

તે સિવાય કેટલોક ભાગ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રચાર્ય કૃત યોગદાસના શ્લોકોનો છે. કેટલકે શ્લોકો શ્રીમદ્ શુભાચંદ્રચાર્ય કૃત ચાનાર્જુનને મળતા પણ હોવા સંભવ છે.

બાકીના શ્લોકો નવા બનાવેલા હોય તેમ જણાય છે. એકંદર રીતે આ આખો અંધ તેઓ બનાવનાર છે તેમ કહેવા કરતાં સંકલના કરી લુદા લુદા અંધોમાંથી સંમદ કરનાર તેઓશ્રી છે એમ કહીએ તોપણ અડચણ જેવું નથી.

ગમે તેમ હો—તથાપિ તેઓશ્રી ધ્યાન પ્રિય દતા. અને તેને સમનેજ લુદા લુદા ધ્યાનના અંધોમાંથી ઉપયોગી બાબતોનો—પોતાને જે પ્રિય હતી તેનો—સંમદ કરી રહ્યા છે. જે સંમદ તેમની પાછળનાને ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.

આ અંધમાં—લુદાં લુદાં નવ પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યાં છે પહેલા પ્રકરણમાં ઉપયોગી સૂચના—વિષય—મંગલચરણાદિ છે. બીજા પ્રકરણમાં ચાનાદિ ચાર ભાવનાઓ છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓ છે. ચોથા પ્રકરણમાં કેટલીક ઉપયોગી હિત શિક્ષાઓ છે જેમકે, ધ્યાન મોક્ષનું સાધન છે. આત્મ સાધન વિના બીજું બધું નકાર્યું છે. ધ્યાન સુધારસી પીઓ. ધ્યાન કેણુ કરી શકે ! પાપ્પંડીઓ—સાધુ વેષ ધારીઓને ધ્યાન હોય કે ? ધ્યાન કેણુ કરવું ? છતાં વિષયો છે. પાંચમા પ્રકરણમાં જ્ઞાતી ધ્યાનાદિનાં લક્ષણો છે. છઠા પ્રકરણમાં રૂદ્ર ધ્યાન આદિનો વિસ્તાર છે. સાતમા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી ધર્મ ધ્યાન કહેલું છે. જેમાં અઠાંગ યોગ સંબંધી હકીકત છે. આઠમા પ્રકરણમાં પિંકરચાદિ ચાર પ્રકારના ધ્યાનનું વર્ણન છે. નવમા પ્રકરણમાં શુકલ ધ્યાનનું સ્વરૂપ છે. છેવટે અંધની પૂર્ણાવૃત્તી થાય છે. આ અંધમાં પ્રસંગોપાત ધણી ઉપયોગી બાબતોનું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.

આ અંથમાંથી, યોગસાધના, સ્તોત્રો, જુદા પાઠવા શરૂઆત કરી પણ તે બાદ કરતાં અંથની શોધા ધટવા સંભવ જણાયાથી તે બંધ રાખેલું છે.

એકંદર જોતાં જેઓ ધ્યાન પ્રિય છે, જેમને આત્મસાધન કરવું છે, પોતાનું શ્રેય સાધવું છે, કર્મનો ક્ષય કરવો છે, જે સાધ્યને માટે મુદ્દરયાત્રમનો ત્યાગ કરી ત્યાગ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. અથવા જે વરત સિદ્ધ કરવા માટે ધર્મનો આશ્રય લેવાયો છે તે વરત સિદ્ધ કરવાની જેની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તેઓ આ અંથના અધિકારી છે. આમાં ક્રિયા તથા જ્ઞાન, બન્ને માર્ગો આવેલા છે. ક્રિયાપણુ સહેતુક અને ક્ષલવાળી જણાવેલી છે. જ્ઞાનપણુ ઉત્તમ આત્માને-શુદ્ધ આત્માને-લક્ષમાં રાખીનેજ બતાવેલું છે. એકંદર સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર-જે મોક્ષનો માર્ગ છે તે આ અંથમાં જણાવવામાં-બતાવવામાં આવેલ છે. જેનોબોધ આ પુસ્તક પૂર્ણ વાંચવાથી થશે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી તેનો અનુભવ થશે. એમ મારી ચોકસ માન્યતા છે. આ અંથ એક અંથ નથી, પણ અનેક અંથોનું અને અનુભવનું દોહન-સાર-રૂપ છે. અધિકારી જીવોએજ આ અંથ વાંચવા પ્રયત્ન કરવો. બીન અધિકારીને પણ આ અંથમાંથી અધિકારી થવાનાં ધણાં સાધનો મળે તેમ છે. છેવટે આ અંથનો સંગ્રહ કરતાં શ્રીમાન સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાયનો અને જાવાચંદ્ર વિવેચન કરનાર-લખનાર-સંગ્રહ કરનારનો શુભ પ્રયાસ, આ અંથથી અનેક જીવોને કાયદો થવારૂપે, સત્ય સમજવારૂપે, અને તેમાં પ્રવૃત્તિ થવા રૂપે સફલ થાયો. એમ ધ્વનિજીને આ ટુંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ અંથની શરૂઆત ૧૯૭૦, નારાજકોટના ચોમાસામાં કરવામાં આવી હતી અને તેનો ધણો ભાગ પૂર્ણપણુ ત્યાજ થઈ ગયો હતો, છતાં કેટલાક બીજાં કારણોને લઈ તે અધુરો રહેતો અંથ. ૧૯૭૨ ના ગોધાવીના ચોમાસામાં પૂર્ણ થયો છે. છેવટે ૧૯૭૩ ના કારતક સુદ પાંચમે આ અંથની પૂર્ણા હતી થઈ છે. સર્વ જીવોનું કલ્યાણ થાયો. સર્વ જીવો સુખી થાયો. સર્વજીવો નિરાંગી બને. સર્વજીવો આત્માના અનંત સુખનો અનુભવ કરો. આ અંથમાં મતિમાઘતાથી કાંઈ જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી વિરૂદ્ધ લખાયું હોય તો ત્રિકરણુ ચોમે ક્ષમા ઇચ્છું છું. અને જ્ઞાનીઓને સવિનય પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે તેમણે તેમાં સુધારો કરવો.

શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

૧૯૭૨. કારતક સુદ ૧૦

લ. પં. કેશરવિજય ગણિ.

ધ્યાનદીપિકાની અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પાનાં.
પ્રકરણ પહેલું.	
મંગલાચરણ.	૩
આત્માને દિતકારી વસ્તુ યું છે!	૪
ભાવનાની જરૂરીયાત	૫
ભાવનાથી હૃદયને વાસીત કરવાનો ઉપદેશ.	૬
પ્રકરણ બીજું.	૮
જ્ઞાનભાવના.	૧૦
દર્શન ભાવના.	૧૫
ચારિત્ર ભાવના.	૧૭
વૈરાગ્ય ભાવના.	૧૮
પ્રકરણ ત્રીજું.	૨૩
અનિત્ય ભાવના.	૨૬
અચરણ ભાવના	૩૦
સંસાર ભાવના.	૩૨
એકાદ્ય ભાવના.	૩૬
અન્યત્વ ભાવના.	૪૦
અશુચિ ભાવના.	૪૩
આશ્રય ભાવના.	૪૭
સંવર ભાવના.	૫૦
નિર્જરા ભાવના.	૬૩
ધર્મ ભાવના.	૬૫
લોક ભાવના.	૬૮
ભોધિ ભાવના.	૬૯
પ્રકરણ ચોથું.	
દિત સિદ્ધા.	૭૦
ધ્યાન મોક્ષનું કારણ છે.	૭૧
આત્મસાધન વિના અર્ધું નકામું છે.	૭૨
ધ્યાન સુધારસી પીઓ.	૭૪

ધ્યાન કેણુ કરી શકે ?	૭૫
પાખંડીઓને ધ્યાન હોય કે ?	૭૬
સુધુ વેશ ધારીઓને ધ્યાન હોય ?	૭૮
ધ્યાન કેને કહેવું ? કેટલા વખત સુધી ટકી રહે ?	૮૩
સાફ ધ્યાન કેને કહેવું.	૮૪

પ્રકરણ પાંચમું.

આર્તધ્યાન.	૯૮
આર્તધ્યાનું ફળ.	૧૦૦
આર્તધ્યાનવાળાને લેશ્યા કેટલી હોય ?	૧૦૧
આર્તધ્યાનનાં લક્ષણો.	૧૦૨
આર્તધ્યાન કેને હોય ?	૧૦૪

પ્રકરણ છઠું.

રૈદ્રધ્યાન.	૧૧૮
રૈદ્રધ્યાન કેને હોય ?	૧૧૯
રૈદ્રધ્યાનનું ફળ.	૧૨૦
રૈદ્રધ્યાનની લેશ્યાઓ.	૧૨૦
રૈદ્રધ્યાનનાં લક્ષણો.	૧૨૧

પ્રકરણ સાતમું.

ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ.	૧૨૨
યોગનાં આઠઅંગ. પમાદિનું સ્વરૂપ. }	૧૨૫
નિશ્ચય વ્યવહાર પાંચ મહાવ્રત. }	૧૩૧
નિયમ. શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય,	૧૩૫
ઈશ્વર પ્રણિધાન.	૧૩૬
આસન	૧૩૮
પ્રાણાયામ.	૧૪૦
પંચન જય કરવાને ઉપાય.	૧૪૪
મનોજયનો અભ્યાસ.	૧૪૪
પ્રાણાયામની સાધુ રીત. સ્વામી રામતીર્થ... ..	૧૪૬
હઠયોગના પ્રાણાયામનો નિષેધ.	૧૪૮
અત્યાહાર.	૧૪૯
ધારણા.	૧૫૩
ધર્મધ્યાનાદિ વિચાર.	૧૫૩

ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગી સાધનો.	૧૫૬
ઐત્રીસાવના.	૧૫૮
કરુણા જાવના.	૧૫૯
પ્રભોદ જાવના.	૧૬૧
મધ્યસ્થ જાવના.	૧૬૬
ધ્યાન સિદ્ધિ કેવા રથજે ચાપ ? ...	૧૭૧
ધ્યાન કરવાનો વખ.	૧૭૨
કેવા આસને બેસી ધ્યાન કરવું? ...	૧૭૩
ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો.	૧૭૪
ધ્યાનનો ક્રમ.	૧૭૫
આરાવિચય ધર્મધ્યાન.	૧૭૭
અપાય વિચય ધર્મધ્યાન.	૧૮૦
વિપાક વિચય ધર્મધ્યાન.	૧૮૨
લોક સંસ્થાન ધર્મ ધ્યાન.	૧૮૬
ધ્યાન કરનાર કેવા હોવા જાઈએ ? ...	૧૯૦
પ્રકરણ આઠમું.	
પિંડસ્થ ધ્યેયની પાંચ ધારણા.	૨૦૨
પદસ્થ ધ્યાન.	૨૧૨
રૂપસ્થ ધ્યાન.	૨૧૭
રૂપાતિત ધ્યાન.	૨૨૬
ધર્મધ્યાનનો ઉપસંહાર.	૨૩૧
ધર્મધ્યાનનું ફળ.	૨૩૬
પ્રકરણ નવમું.	
શુદ્ધધ્યાન-આલંબનાદિ વિભાગ.	૨૩૭
આલંબન દાર.	૨૩૮
ક્રમ દાર.	૨૪૧
શુદ્ધ ધ્યાન પદ્ધતિભેદ.	૨૪૨
શુદ્ધ ધ્યાન ખીન્ને ભેદ.	૨૪૪
પરમ સમાધિ. ત્રીણ ચોથું શુક્લધ્યાન.	૨૪૫
ઉપસંહાર.	૨૪૮

ધ્યાન દીપિકા.

પ્રકરણ ૧ લું.

“ મંગલાચરણ, વિષય, અને સૂચના. ”

સર્વદિ લઙ્ઘિસિદ્ધીશૈ યોગીંદ્રૈ વૃત્ત મિષ્ટદં
નિઃપાપં પાપહં વંદે સર્વ સર્વજ્ઞ મંદલં ॥ ૧ ॥

સર્વ પ્રકારની ઋદ્ધિ, લઙ્ઘી. અને સિદ્ધીઓના સ્વામી, એવા યોગીંદ્રોદયી પરવરેલા, ઈષ્ટ દેવાવાળા, પાપરહિત, અને અન્યના પાપોના નાશ કરનાર, સમગ્ર સર્વજ્ઞના સમુદાયને હું વંદન કરું.

ભાવાર્થ—મંથકર શ્રીમાન્ સકલચંદ્રજી ઉપાધ્યાય—મન્યની આદિમાં મંગલાચરણ કરે છે—મંગલાચરણમાં સર્વજ્ઞ મંડલનો ચિતાર આપ્યો છે. જાણે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞોનું મંડલ એક વખત આ પૃથ્વીતળપર વિચરતું હોય છે, તે વખતે તેઓની પાસે યોગીંદ્રો પણ હોય છે. અદિ યોગીંદ્રોનો અર્થ તીર્થંકર દેવ થાય છે, તે સીધો નથી, પણ સાધુજીવન ગુજારનાર યોગીઓ કહેવાય છે, ત્યારે તેઓમાં શ્રેષ્ઠ, અવધિગાનલઙ્ઘિ, મનઃપર્યવલઙ્ઘિ—વિગેરે લઙ્ઘિધારક કહેવાય છે. તે અપેક્ષાએ અહીં યોગીંદ્રો કલા હોય તેમ સમજાય છે. નાના પ્રકારની યાનાદિ સંપત્તિઓ ચારણ્ય શ્રમણ, અવધિ, મનપર્યવાદિ લઙ્ઘિઓ અને અણિમા, મદિમા, ગરિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ એના “પ્રથમ” માત્રીક અર્થાત્ તે જેઓને સ્વાધિન છે, એવા યોગીંદ્રોદયી વૉટાયેલા, સર્વજ્ઞ મંડળને નમન કરે છે.

આ સર્વજ્ઞ મંડળ ઈષ્ટ દેવાવાળું છે. જન્મ, મરણાદિથી નિવૃત્તિ પામી, પરમશાંતિમય સ્થિતિવાળું સ્વસ્વરૂપ અનુભવતું તે ઈષ્ટ છે. અને તે સ્થિતિએ આ સર્વજ્ઞ મંડળ પહેચેલું હોવાથી તે ઈષ્ટ ઉપદેશાદિદ્વારા

આપે છે. તે પરમ શાંતિમય સ્થિતિએ પહોંચવાનું કારણ નિષ્પાપસ્થિતિ છે. નિષ્પાપ-પાપરહિત યથા સિવાય આત્મજીવન ઉચ્ચસ્થિતિએ પહોંચી ન શકે એ રહસ્યને બતાવવા (નિષ્પાપ) આ વિશેષણ છે.

તે સર્વજ્ઞ મંડળ (પાપહં) છે. પાપનો નાશ કરનાર છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. એવો નિષ્પાપ હોવાથી યોગ્ય જીવોને ઉપદેશદ્વારા યોગ્ય માર્ગ બતાવે છે; અને તે સ્વાનુભવ સિદ્ધ માર્ગ હોવાથી જેવી રીતે એવો નિષ્પાપ યથા છે તેવીરીતે અન્ય યોગ્ય જીવોને પણ પાપ નાશ કરનાર (પાપ વિનાશ) બનાવે છે; એટલે અન્યના પાપનો નાશ કરનાર (કારણમાં કાર્ય ઉપચારદ્વારા) આ સર્વજ્ઞ મંડળ છે.

આ સર્વજ્ઞ મંડળ એક સાથે હોય કે જુદે જુદે પ્રસંગે આ પૃથ્વી-તળપર યથા ગયેલ હોય, તે સર્વ સર્વજ્ઞ મંડળને હું વંદન નમન કરું છું. સર્વ સર્વજ્ઞ મંડળ કહેવાથી આ મંથકારની સર્વ દેશ, કાળમાં થયેલા સર્વ-જ્ઞા પ્રત્યે સમદષ્ટિ છે એમ સુચવે છે.

વળી સર્વજ્ઞોના મતો જુદા હોતા નથી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, જાતની અપેક્ષાએ ઉપદેશ જુદો જુદો હોય છે, તથાપિ પ્રાપ્ત કરવા લાભક આત્મ સ્થિતિ તેનું નિશ્ચય તો-લક્ષ જિન્દુ તો-સર્વનું એકજ હોય છે. એ દષ્ટી ધ્યાનમાં રાખી કાષ્ઠપણુ બ્રહ્મનું નામ ન આપતાં શાસ્ત્રકારે સામાન્ય રીતે જગતમાન્ય સર્વજ્ઞ મંડળને અન્યની આદિમાં નમસ્કાર કર્યો છે.

વિશેષ મંગલાચરણ કરવા સાથે મંથનો વિષય બતાવે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનાનંદે જ્ઞાનાર્હસિદ્ધ સાત્ત્વ સંદોહં

સ્મૃત્વાધ્યાનકૃતેહં ધ્યાનાધ્વગદીપિકાંવદ્યે ॥ ૨ ॥

આત્મજ્ઞાનના આનંદમાં લીન થયેલા અરિહંત, સિદ્ધ, અને સાધુઓના સમુદાયનું સ્મરણ કરીને હું ધ્યાનને માટે ધ્યાનમાર્ગમાં ચાલનાર અર્થાત્ ધ્યાનનો માર્ગ બતાવનાર દીપિકાને કહીશ. ૨

સાવાર્થ:—જ્ઞાન અને આનંદ એ આત્માના ગુણો છે, અથવા જ્ઞાન અને આનંદ તે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે. “બ્રહ્મ” શબ્દથી શુદ્ધ નિરાવરણ પરિપૂર્ણ એવું આત્મસ્વરૂપ સમજવું.

નિરાવરણ આત્મસ્વરૂપ લેતાં, જ્ઞાન અને આનંદ પણ પરિપૂર્ણ શુદ્ધ સમજવા—તેવા જ્ઞાનાનંદમાં લીન થયેલા અરિહંતદેવ, સિદ્ધપરમાત્મા અને સાધુઓનો સમુદાય, તેઓનું સ્મરણ કરી, એકાગ્રમીતે તેઓના શુદ્ધ સ્વરૂપને મનમાં યાદ લાવી, હું—સકળચંદ્રજી ઉપાધ્યાય નામ ધારણ

કરનાર દેહાધિષ્ઠિત આત્મધ્યાનને માટે ધ્યાનમાર્ગમાં ચાલનાર દીપિકાને કહીશ.

અહીં સાધુને નમસ્કાર તથા તેમનું સ્મરણ કરવાથી આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયશ્રીનું સ્મરણ પણ સાથેજ થયું, કારણ કે સાધુ શબ્દમાં તે બંનેનો સમાવેશ થાય છે “ધ્યાનને માટે” એ શબ્દથી ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરવાવાળા જીવોને સુગમતા થાય એટલા હેતુથી; ધ્યાનમાર્ગમાં સાથે ચાલવાવાળી અથવા ધ્યાનનોમાર્ગ બતાવનારી દીપિકા કહીશ એમ ગ્રંથકારે જણાવ્યું.

માર્ગ વિકટ હોય, તેમાં વળી રાત્રી અંધારી હોય, અને રસ્તો અજાણ્યો હોય, આ વખતે અવશ્ય કરીને બોમિયાની જરૂર હોય છે. બોમિયા વીના તેવા અજાણ્યા વિકટ રસ્તામાં હેરાન થવાનો, દુઃખી થવાનો જૂલા પડવાનો, લુટાવાનો, અને મારખાવાનો સંભવ રહે છે. એવીજ રીતે આ મારી દીપિકા (ગ્રંથ) ધ્યાનના માર્ગમાં ચાલનાર મુસાફરોને મુશ્કેલીઓને સાથે આવી બોમિયાનું કામ કરશે.

અજ્ઞાન અંધારામાં પ્રકાશ કરશે, જુલા પડેલાને માર્ગ ચગાવશે, કામ, ક્રોધાદિ ચોરાથી બચવાની યુક્તિ જણાવશે એટલુંજ નહીં પણ નવીન મોહાદિનો પરાજય કરવાનો રસ્તો દેખાડશે. આ ધ્યાન દીપિકા કહેવાનો મારો આજ ઉદ્દેશ છે.

ધ્યાનના અર્થો જીવોને ગ્રંથ કરનારની સૂચના.

જૈનાગમપાર્થા નવલંબ્ય મોહ ધ્વાંતાંતકૃત્રીશમ શુદ્ધિદાત્રી,

ધ્યાનાર્થિભિઃસ્વાંતગૃહે વિધેયા નિત્યંનિજોદ્યોતકૃતકૃતીશૈઃ ૧

પોતાના ઉદ્યમે માટે મહાન પ્રયત્ન કરનાર ધ્યાનના અર્થો જીવોએ જૈન આગમના અર્થનું અવલંબન કરીને, મોહરૂપ અંધકારનો નાશ કરનારી અને સમભાવની વિશુદ્ધિને આપનારી આ ધ્યાન દીપિકાને નિરંતર પોતાના અંતઃકરણરૂપ ઘરને વિષે ધારણ કરવી. ૩

ભાવાર્થ:—ઇચ્છા ખરેખર આત્માનો ઉદય કરવાની જ હોયતો આ ધ્યાન દીપિકાને તમારા હૃદય મંદિરમાં નિરંતર પધરાવી રાખો.

દરેક ક્ષણે તમોને માહ આપે, જનગૃતિ આપે, તે માટે ખીજે ક્યાંઈ નહીં પણ હૃદયરૂપ ઘરમાંજ રાખજો, આત્મ સન્મુખજ રાખજો, આ ધ્યાન દીપિકામાં જૈન આગમના અર્થનુંજ અવલંબન કરેલું છે; અર્થાત્ જીનેશ્વર ભગવાને અનુભવ કરેલ સિદ્ધાંત—નિશ્ચયનુંજ વર્ણન તેમાં છે; અને તે માટેજ તે મોહરૂપ અંધકારનો નાશ કરનારી છે; તથા સમભાવ કે જેમાં

રાગ પણ નથી, અને દ્વેષ પણ નથી, તેવી રાગદ્વેષ વિનાની સમ—વિષમ વિનાની પરમ વિશુદ્ધિવાળી રિયતીને આપવાવાળી છે. મતલબકે વિતરાગ દેવનો જે સ્વાનુભવ સિદ્ધ માર્ગ છે તે માર્ગે ચાલતાં અવશ્ય તમે તે રિયતીને અનુભવી શકશો.

તે માર્ગે આમાં (દીપિકામાં) બતાવવામાં આવશે એટલા માટેજ આ અંચને હૃદયમાં રચાવ આપત્તે. શોભાને માટે જેમ ધરમાં અભરાર્થ ઉપર વાસણો ગોઠવવામાં આવે છે તેમ આ અંચને પુરતકાલયની અભરાર્થ ઉપર જ ગોઠવી ન શકશો. ૩.

આત્માને દિતકારી વસ્તુ શું છે ?

जीवोद्यनादि मलिनो मोहांधीयं च हेतुनायेन,

शुध्यति तत्तत्स्थहितं तच्चक्षस्तच्चविज्ञानं ॥ ૪ ॥

અનાદિ કાળથી મલીન અને મોહાંધ આ છવ જે હેતુવડે શુદ્ધ થાય તે તેનું દિત છે, તે તપ છે અને તે વિજ્ઞાન છે. ૪.

ભાવાર્થ:—આ છવ અનાદિ કાળથી મલીન છે, તેનામાં મલીનતા ક્યારે આવી ? અને શા હેતુથી આવી ? આનો જવાબ “અનાદિ કાળથી તેમજ છે.” એ સિવાય બીજો આવતો નથી.

રાત્રીઓ પોતાના જ્ઞાનમાં તેમજ દેખે છે, ચાત્રકારો એમજ જણાવે છે. દરેક સંપ્રદાયમાં પણ મોટે ભાગે આજ માન્યતા છે. મલીન થવાના હેતુઓમાં જે બેદ છે, પ્રથમ અનાદિ પ્રપાદની અપેક્ષાએ મૂળ અનાદિ મલિનતા થવામાં હેતુ શો ? તે હેતુ મળી શકતો નથી, શોધવા જતાં અનેક શંકાઓના વમળમાં અથડાવું પડે છે. છેવટે પણ ‘અનાદિ તેમજ છે, આ શબ્દોનો આશ્રય લેવો પડે છે.

બીજો હેતુ અમુક રિયતીથી મલીન થવાના હેતુઓ મિથ્યાત્વ કપાય (અજ્ઞાન) અવિરતિ (ધ્યયાઓનો અનિરોધ) (ક્રોધ, માન, માયા, લોભવાળી પરિણતિ) અને યોગો (મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ) આ હેતુઓ માનવામાં આવે છે, તે હેતુઓ નવીન મલીનતા પામવામાં પ્રયત્ન કારણરૂપ છે. તેનું નામજ મોહાંધિ-મોહથી આધિજ્ઞા થવાપણું છે. આ મોહરૂપી પરણતે સહ આત્મજ્ઞાન-આત્મપ્રકાશ-દે-માઈ થયો છે, દંકાઈ ગયો છે તેથી વરણને વસ્તુસ્વરૂપે જોઈ શકાતી નથી.

આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં આ મલીનતા કે મોહાંધિતા રહેવા પામતી નથી. માટે આ આત્મા જે હેતુવડે કરી શુદ્ધ થાય તેજ તેનું દિત છે

અથવા તેમાંજ આ જીવનું દિત સમાયેલું છે; તેનું નામજ તપ છે, અને તેનું નામજ વિજ્ઞાન છે. મંત્રલગ્ન કે આ જીવ ગમે તે હેતુવડે શુદ્ધ થાય તેને માટે તમે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરો.

અમુક હેતુથી શુદ્ધ થાય અને બીજા હેતુથી શુદ્ધ ન થાય આવે કદાચદ ન કરે. આવા નકામા વાદવિવાદમાં ન ઉતરો. અમુક માનવ-જીવનનો ક્ષણ પણ નકામો ન કાઢો. જીનેશ્વર ભગવાને આત્માને વિશુદ્ધ થવાના અસંખ્ય માર્ગો પોતાના જ્ઞાનમાં દેખ્યા છે, તેમાંથી તમારા હૃદયને જે દવા (ઉપાય) લાગુ પડે તે લાગુ પાડો. દરેક જીવની યોગ્યતા જુદી જુદી હોય છે. બાંધતો પણ જુદા જુદા હેતુઓને લીધે જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે, એટલે અમુક માણસ જે ઉપાય નિર્બંધન થવા માટે કહે છે કે પોતાને લાગુ પડે છે, તેજ ઉપાય સર્વને લાગુ પાડવા જાય તો તેમ બની શકતું નથી. માટે તેવો આગ્રહ ન કરતાં પોતાને ગમે તેવા પણ લાગુ પડે તેવા ઉપાય શોધી કાઢી તુરત લાગુ પાડી મહીનતા ઓછી કરો, બધેકે તેનો નાશ કરો એજ તત્ત્વજ્ઞાન છે અને એજ તપ છે:—

દુનિયામાં નાના પ્રકારના મત મતાંતર અને ઝગડા થવાના હેતુઓ આવજ છે કે માણસ પોતાની માફક સર્વને ચલાવવા માગે છે; પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વની યોગ્યતા કહ્યે છે, પોતાના વિચાર પ્રમાણે અન્યને ન્યાય કહ્યે છે, અને સામામાં તેમ હોતું નથી. સરખી યોગ્યતા ન હોવાને લીધે તેમના માર્ગ જુદા પડવાનાજ. અને તેને લીધે વિચારની ભિન્નતા તો રહેવાનીજ—તથાપિ લક્ષ્યબિંદુ-સાધ્ય-તો સર્વનું એકજ હોતું જોઈએ. આ લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી, દુનિયા તરફ દૃષ્ટો કરવામાં આવે તો આવા મત મતાંતરો મૂળ સાધ્યમાં લય થઈ ગયેલા જોવામાં આવશે. ૪.

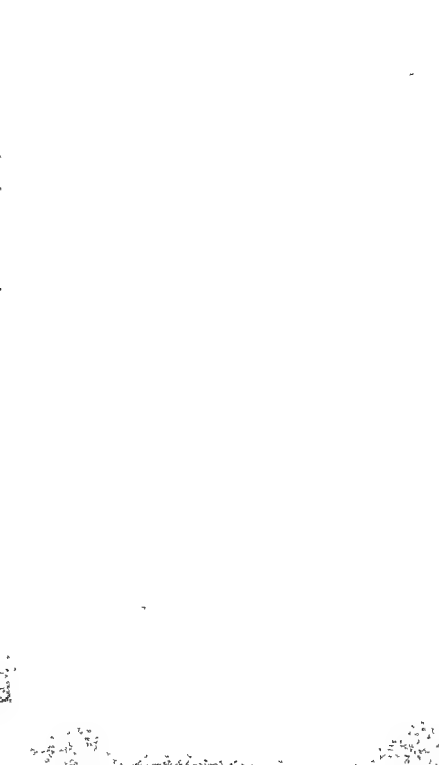
ભાવનાની જરૂરીયાત.

જન્મ જરામરણમયૈઃ પીઢિતમાલોક્યવિશ્વમનગારાઃ

નિઃસંગત્વં કૃત્વાધ્યાનાયૈ માવના જગ્મુઃ ॥ ૬ ॥

જન્મ, જરા, અને મરણના ભયવડે વિશ્વને પીડાયેલું જોઈને અણુ-ગારો (શાતીઓ) નિઃસંગપણું ધારણ કરી ધ્યાનને માટે ભાવનાનો આશ્રય કરે છે. ૫.

સાધાર્થ:—જેના હૃદયમાં વિચારદશા જાગૃત થઈ છે, જેઓ ખરેખરા મનુષ્યો છે, એટલે મનન કરનારા—વિચાર કરનારા છે, કેમકે મનુષ્યોને મન મળેલું છે, સદ્ અસદ્નો તેનાથી વિચાર કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—મન આત્માની નજીકની વસ્તુ છે, મનને વશ કર્યા સિવાય આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતું નથી. વશ કરવું એટલે કેળવવું, યોગ્ય-માર્ગે ગમન કરાવવું, અને અયોગ્ય માર્ગથી પાછું વાળવું. નહીં કેળનાયેલ મન સુખમાં દુઃખ દેખાડે છે અને દુઃખમાં સુખ દેખાડે છે. અયોગ્યને યોગ્ય મનાવે છે, યોગ્યને અયોગ્ય મનાવે છે. ગમે તો પરિણામ ખરાબ આવનાર હોય તેમ સમજાયું હોય છતાં પણ તે જ્ઞાન ભૂમી મને માન્યું કે આમ કરવાથી મને આનંદ આવશે તો તે તે પ્રમાણે કરે છે; મત-સંગ કે આ સર્વ જન્મમરણાદિ જન્મજન્ય મનને લક્ષનેજ ઊભો થાય છે, અને મનની મેહેરગાનીથીજ જન્મમરણનો નાશ થાય છે. માટે મનને કેળવવાની, યોગ્ય માર્ગે લગાડવાની પૂર્ણ જરૂર છે.

શુર મહારાજ કહે છે કે હે શિષ્ય ! આ મનને તું સર્વે પ્રાણિઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખતાં રીખવ સમભાવ તે રાગ, દ્વેષ સિવાયની નિર્લેપ-સ્થિતી છે. આ સર્વ જીવો પોતાના સરખાજ છે. આત્મસત્તાએ વિચાર કરતાં કાંઈ જીવ નાનો, મોટો, ઓછો, વધારે નથી. જેવું તને સુખ વહાલું અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેવુંજ સર્વ જીવોને પણ છે; માટે સર્વ જીવો ઉપર સમદષ્ટિ રાખ. કહું છે કે:—

अनिच्छन् कर्प वैषम्यं ब्रह्मांशेन समं जगत्

आत्माऽमेदेन यः पश्ये दसौ मोक्षं गमो शमी.(अष्टक.)

કર્મેના વિષમપણાનો વિચાર ન કરતાં, જ્ઞાનના અંશની સાથે મેળવતાં યા વિચાર કરતાં આ જગતના સર્વ જીવો એક સરખા છે. એમ વિચાર કરી જે મનુષ્ય સર્વ આત્માએને પોતાની સાથે અબેદપણે જીવે છે, તે સમભાવની સ્થિતિવાળો મનુષ્ય મોક્ષે જનાર છે.

આથી એમ જણાય છે કે કર્મની વિષમતાથી (વિચિત્રતાથી) બિન્ન બિન્ન, નાનું મોટું, સાઈ નકાઈ આ જગત દેખાય છે; પણ તે જીવોની અંદર સત્ત્વરે રહેલ આત્મસ્વરૂપની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે તો રાગદ્વેષની પરિણતિવાળું વિષમપણું દેખાતું નથી; કારણ કે આત્મસ્વરૂપ સર્વ જીવોનું એક સરખુંજ છે; એટલે દેહદષ્ટિ મુકી દઇ સર્વ જીવોને તું આત્મસ્વરૂપે જોયા કર તથા હે શિષ્ય ! ચિત્તને વિશે તારા શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનોજ તું વિચાર કર !

મનમાંથી અનાત્મા જડ જંગલ સંબંધી વિચારો દૂર કરી, તારા આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે તેનો વિચાર કરવાનો મનને અભ્યાસ પાડ; અને મનની શુદ્ધ કરીને ચિત્તને ભાવનાવડે વાસીત કર.

સર્વ જીવો ઉપર સમભાવ રાખવાથી, અને ચિત્તને આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાની ટેવ પાડવાથી મન શુદ્ધિ થઈ જશે; છતાં આ જે ઉપાયો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ઉપાયો છે કે જેથી કરીને મનની શુદ્ધિ થાય છે, એમ તારા જાણવામાં હોય તો તે, જાગર કાષ્ટ ઝાંતી, પુરષો પાસેથી બીજા જે કાષ્ટ ઉપાયો મળે તે ઉપાયોએ કરીને પણ તું મનની શુદ્ધિ કર; અને તું કેંદ્રક શુદ્ધ થયેલા મનને જાવના કે જે આગળ જતાવવામાં આવશે તેવડે તું વાસીત (સુગંધીત) કર.

સર્વ જીવોમાં સમભાવ રાખવો, આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું, અને મનની શુદ્ધિ કરવી; તે એક એક ઉપાય એટલો બધો મજબૂત છે કે મનને આત્મસ્થિતિમાં લીન કરાવી દે તેમ છે તોપણ જાવનાવડે ચિત્તને વાસીત (સંસ્કારિત) કરવાનું શું પ્રયોજન દશે ? આ શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. અને તેનું સમાધાન આમ કરી શકાય તેમ છે કે અચોક્કસ સ્થિતિવાળા, અમજબૂત સંસ્કારો ગમે તે જાતના પાડો પણ તેનું સંગીન ચોક્કસ સ્થિતિવાળું પરિણામ આવતું નથી, પણ એકાદ દંડ મજબૂત સંસ્કાર ઘણી પ્રજાજાતથી મન ઉપર પાડવામાં આવ્યો હોય તો તેની અસર કાપમને માટે મજબૂત પડી રહે છે; અને તેવી સ્થિતિવાળા માટે આ સર્વમાંથી એક પણ ઉપાય મનને વિશુદ્ધ કરવા માટે પુરતો છે; તે સિવાયનાને માટે અનેક ઉપાયો કરતાં, કાળાંતરે કાષ્ટ ઉપાય ચોક્કસ લાગુ પડી જાય છે.

વળી જાવનાવડે મનને સંસ્કારિત કરવાનું કારણ એમ પણ છે કે સંસારની અનિત્યતા, અશરણતા વિષમતા વિગેરેના સંસ્કારો મજબૂત રીતે મનપર પડ્યા હોય તો વિષયો તરફથી તે મન ઘણીજ સહેલાઈથી પાછું ફરે છે અને પાછું ફર્યા પછી પણ તે વિચાર વિનાનું તો રહી શકતું નથી. કારણ કે મનને ધણી કાળનો વિચાર કર્યોનો દંડ અબ્યાસ પડેલો છે, એટલે તેને આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં ગોઠવવાથી સંસારની વસ્તુઓથી વિરક્ત થયેલું મન ઘણી સહેલાઈથી આત્મચિંતનમાં પ્રવેશ કરશે અથવા કંઈક સમભાવ આવવાથી અને આત્મચિંતન તરફ તેનું વલણ થયેલું હોવાથી મનની શુદ્ધિ સારીરીતે થઈ શકે છે, અને તેવા મનમાં જાવના ઘણી સહેલાઈથી દંડ સંસ્કાર સ્થાપિત કરે છે. આમ અન્યોઅન્ય આશ્રયથી પણ મનશુદ્ધિમાં વધારો થવા સંભવ છે.

આશય એવો છે કે ગમે તે પ્રકારે પણ મનની શુદ્ધિ તો કરવીજ પડવાની અને તે શુદ્ધિજ ધ્યાનમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડવાની. ૬

ભાવનાઓ બતાવે છે.

ભાવનાદ્વાદશૈતા સ્ના અનિત્યાદિકતાંઃ સ્મૃતાઃ

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વૈરાગ્યોદ્યાસ્તથા પરાઃ ॥ ૭ ॥

અનિત્યાદિક આ ભાવનાઓ બાર કહેલી છે તેમજ બીજી જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય આદિ ચાર ભાવનાઓ પણ કહેલી છે. ૭.

ભાષાર્થ:—ભાવના એટલે વિચારણા. કોઈ પણ એક વસ્તુના સ્વ-ભાવના સંબંધમાં વિચાર કરી તેનો નિર્ણય કરવો. મન ઉપર તેના નિશ્ચય-પણાની સચોટ અસર કરવી; જેમકે કોઈ વસ્તુના ઉપર બીજી જુદા સ્વ-ભાવની વસ્તુના પુટ દેવામાં આવે છે, અને તેની એટલીજમથી અસર થાય છે કે મૂળ વસ્તુનો સ્વભાવ બદલાઈ જાય, જે વસ્તુનો પુટ આપવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વભાવ તે વસ્તુમાં દાખલ થઈ જાય છે, આનું નામ ભાવના છે.

તેવીજ રીતે અનાદિકાળથી વિવિધ પ્રકારના પુદ્ગલોના અનુભવ કરતાં રાગદ્વેષ કરવાનો સ્વભાવ મનને પડેલ છે. પુદ્ગલોમાં સુખની પ્રાપ્તિ થયેલી છે; તે રાગદ્વેષ કરવાનો સ્વભાવ અને સુખની પ્રાપ્તિ તેમાં સંત્ય શું છે ? તેનો ખરો સ્વભાવ શું છે ? તેનો પારંપાર વિચારદ્વારા વિચાર કરી, મન ઉપર તેની સચોટ અસર કરવી.

મનના પૂર્વના સ્વભાવને બૂધી જઈ આ નવીન વિચાર પ્રભાવોજ પોતાનો સ્વભાવ મદ્દણુ કરે, એનું નામ ભાવના છે, આ ભાવનાઓ અનિ-ત્યાદિ બાર છે અને જ્ઞાનાદિક ચાર છે જે આગળ બતાવવામાં આવે છે. ૭

ભાવનાભિ રસમૂહો મુનિર્ધ્યાને સ્થિરી ભવેત્

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વૈરાગ્યો પગતાશ્વતાઃ ॥ ૧ ॥

ભાવના વડે દૃઢ નિશ્ચયવાળો મુની ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે, તે ભા-વના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અને વૈરાગ્ય એમ ચાર પ્રકાર છે. ૧

પ્રકરણ ૨ જી.

“ જ્ઞાન ભાવના ”

વાંચના પૃષ્ઠના સાલુ મેક્ષણં પરિવર્તનં

સદ્ધર્મ દર્શનં ચેતિ જ્ઞાતવ્યાં જ્ઞાન ભાવના ॥ ૮ ॥

વાંચું, પુછું, સારીરીતે મનન કરું, પરિવર્તન કરું, (ગળી જું, યાદ કરું,) અને ધર્મ કહેવો આ જ્ઞાનભાવના જાણી. ૨

આવાર્થ:—જ્ઞાન વડે મનને વાસીત કરું તે જ્ઞાનભાવના છે. આત્મરૂપેયોગ જાગૃત રહે, અશુભવિકલ્પો ઓછા થાય, શુભ પ્રવૃત્તિ કે જે આત્મસ્વરૂપના નિર્ણય કરવામાં કે સ્થિર થવામાં સહાયજનક થાય છે તેનો બધારો થાય તેવી જાતના મન ઉપર સંસ્કારો દદ થાય તે માટે આત્મજ્ઞાન સંબંધી ગુરુપાસેથી ઉપદેશ સંભળવો, આત્મજ્ઞાનના સાધન-શ્રુત સિદ્ધિ (પુસ્તકો) બધાં, અન્યને બધાંવર્વા, તેમાં જે જે જ્યાં જ્યાં સંકલ્પો પડે, તેનું સમાધાન ગુરુ તરફથી મેળવવું, અગર આપણાથી અધિક જ્ઞાનવાન હોય તેમને પુછું, તેનું સારીરીતે મનન કરું, તે અર્થને વારંવાર મનમાં ઠસાવવો; વિવિધ પ્રકારના તર્કો કરી તેનું સમાધાન કરું. તે તત્ત્વ જાણવા લાયક આપણા સ્વભાવરૂપ યથ જાય તેવા વિચારો દદ કરવા, તેનું વિસ્મરણ યથ ન જાય તે માટે વારંવાર તેનું પરિવર્તન કરું; એટલે જ્ઞાન્તિને વખતે તે યાદ કરી જવું; અને અન્યને સ્વપર દિત શુદ્ધિથી તેનો ઉપદેશ આપવો, તે સંબંધાવર્વા ક્રિયાદિમાં મનને સારી રીતે પ્રવિણ કરું, જોડી રેવું, તે જ્ઞાનભાવના કહેવાય છે. ૨.

દર્શન ભાવના.

સંતેગઃ પ્રશ્નઃ સ્વૈર્ય મસંમૂદત્વમસ્મયઃ

આસ્તિક્ય મનુકંપેતિ ક્ષેપાઃ સમ્યક્ત્વ ભાવના. ॥ ૧ ॥

સંવેગ, ઉપશમ, સ્થિરતા, દદ નિશ્ચયતા, નિરુબ્ધિમાન, (અગર્વ) અથવા અનાશ્રયતા, આસ્તા (શ્રદ્ધા), અનુકંપા, એ સમ્યક્ત્વભાવના જાણવી. ૩

આવાર્થ:—દર્શનભાવનાનું બીજું નામ સમકિતભાવના છે. મોહનીય કર્મ સંબંધી, દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ થવાથી આ દર્શનભાવનાથી પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ભાવનાવડે અંતઃકરણને સંસ્કારિત કરવાથી, આ ગુણ ધણી સહેલાઈથી પ્રગટ થાય છે. દેવ અને મનુષ્યાદિના વિવિધ પ્રકારના સુખની અભિલાષા જ્યાંસુધી ઓછી ન થાય, અને જ્યાંસુધી કેવળ આત્મસુખનો અભિલાષી આ જીવ ન થાય ત્યાંસુધી સંવેગ પ્રગટ થતો નથી. આ મોહનાં અને પરાલોચનાં સુખની વાસના (ઇચ્છા) જ્યાંસુધી વિરામ ન પામે ત્યાંસુધી આત્મસ્થિતી કેમ પ્રગટ થાય ?

દેહાદિ પુદ્ગલ જન્ય સુખ ધણા પ્રયાસે પ્રાપ્ત થનારા છે. ક્ષણિક છે, અસાર છે, અને તેમાં રાખેલી આ શક્તિ પરિણામે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી છે; એની ઈચ્છાનો જ્યાંસુધી ઉદ્દ નાશ ન થાય ત્યાંસુધી સમ્યક્ત્વ જે આત્મશુણ્ય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની આશા સ્વપ્રાપ્તિ પશુ ન રાખવી ૧, જ્યાંસુધી અન્યનું ભુકું કરવાની આશા કે સાફ કરવાની યોતાની ભાવના, લાગણી, જે કર્મેના પ્રમાણમાં થાય છે; તે બાન બૂલી જમને અભિમાનને લઇ વેર લેવાની ભાવના હૃદયમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે ત્યાંસુધી આ ભાવનાને રહેવાને અવકાશ ક્યાંથી મળે ? પ્રકાશ અને અંધારું સાથે ક્યાંથી રહી શકે ? જે મનમાં વેર, વિરોધની વાસના બંજતી હોય ત્યાં આત્મસ્વરૂપની પરમ શાન્તિ કેવી રીતે પ્રગટ થાય ? મનમાંથી તેવી ભાવનાને તદ્દન કાઢી નાખી, તેને દેહાણે અપરાધીઓને પશુ ક્ષમા (માફી) આપનારી કામળતાવાળી ઉપશમ ભાવનાને સ્થાપિત કરવાથી સમ્યક્ત્વ નામનો આત્મશુણ્ય પ્રગટ થાય છે. ૨.

જ્યાં હૃદય વિવિધ પ્રકારની આશા, ઈચ્છા કે તૃષ્ણાને લીધે આકુલ બાકુલ થઇ રહ્યું હોય, ધડોભર પશુ પરમ શાંતિમાં ખેસવાની સ્થિરતા મળતી ન હોય, મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર કે વિતર્કો આક્રમતા હોય, વિષય મેળવવાની ઈચ્છાથી મન વિબુલ થઇ રહ્યું હોય કે તેવા અચળતા વાળા મનમાં સમ્યક્ત્વ શુણ્ય કેવી રીતે પ્રગટ થાય ? આત્મભાવમાં અને પુદ્ગલોમાં આશક્તદશા આ બંનેને સૂર્ય અને અંધકારના જેટલો તફાવત છે.

થોડા વખત પશુ વિષયાદિક કામનાના વિચારોથી મનને શાંતિ આપી, અર્થાત્ તેવા અન્ય વિચારોને દૂર કરી આત્મભાવમાં સ્થિરતાનો અનુભવ કરવાથી, મનને શાંત રાખવાથી સ્થિર અને નિર્મલ થયેલ પાણીમાં નિચે પડેલ વસ્તુ જેમ પ્રગટ દેખાઇ આવે છે તેમ મનને આત્મભાવમાં સ્થિરતાનો આશ્રય કરાવવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વસ્વ આત્મશુણ્ય પ્રગટ થઇ આવે છે. ૩

આત્મા છે, નિત્ય છે, કર્મેનો કર્તા છે, કર્મેનો ભોગવનારો છે, મોક્ષ છે, અને મોક્ષનો ઉપાય છે, આત્મા છે, અનુભવસિદ્ધ તે વાત ચોક્કસ છે, દેહના અધ્યાસથી દેહ જેવો દીસે છે, પશુ તે અચાનકસાજ છે. દેહ આત્મા બંને ભુદાજ છે. આત્મા ચૈતન્ય લક્ષણ યાતા દષ્ટા છે; દેહ જડ લક્ષણ છે, તલથી તેલ, દુધથી ઘી, તલવારથી મ્યાન વીગેરે પ્રત્યક્ષ ભુદા જતા વિચાર નહીં કરનારને એકરૂપ દેખાય છે; તેમ સુક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરનારને આત્મા દેહથી ભુદો દેખાય છે, આત્માની સત્તાથીજ

પણે હૃદિઓ દેહ અને મનાદિકતું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ આ સર્વને જ્ઞાનનાર આત્માજ છે. આત્મા છે કે નહિ ? આ શંકા કરનારજ પોતે છે. ૧.

આત્મા નિત્ય છે, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે. દેવ, મનુષ્ય, જનાવર આદિ પર્માણી અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. જાળ, યુવાન, પૃથ્વીદિ ત્રણે વપતું જ્ઞાન એક આત્માનેજ થાય છે; અથવા નેત્રાદિક દ્વિતીયથી જે કાંઈ પદાર્થ જોયો હોય, સાંભળ્યો હોય, અનુભવ્યો હોય પણ તે નેત્રાદિ-ત્રીયાથી કાંઈ દ્વિતીયનો નાશ થાય છતાં તે દ્વિતીયથી અનુભવેલ વિવચનું જ્ઞાન તો બન્યુંજ રહે છે; તેનો નાશ થતો નથી. આથી ચોક્કસ નિર્ણય થાય છે કે દેહનો નાશ થતાં પણ જ્ઞાતા દૃષ્ટા આત્માનો નાશ થતો નથી. ૨.

આત્મા કર્મનો કર્તા છે. આત્મા જે ચૈતન્યશક્તિ તેની પ્રેરણા ન હોયતો કર્મ કાણુ મૂઢણુ કરે ? પુદ્ગલો જડ છે, તેમાં સ્વતંત્ર કર્મ મૂઢણની શક્તિ ક્યાંથી હોય ? જડ પદાર્થમાં કાંઈ પણ પ્રકારની સ્વતઃ પ્રેરણાશક્તિ નથી, જો હોય તો પ્રાણુરહિત થયેલ દેહથી ક્રિયા કેમ થતી નથી ? ચેતન ધારે છે તો પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને ધારે છે તો બધી પ્રવૃત્તિ અટકાવી પણ શકે છે.

આથી એજ નિર્ણય થાય છે કે કર્મ કરવા, ન કરવાની પ્રેરણા શક્તિ આત્મામાજ છે. આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વભાવમાં વર્તે છે, ત્યારે કર્મનો કર્તા નથી, ત્યારે તો સ્વભાવ રમણતા એજ તેનું કર્તાપણું છે, અને જ્યારે આત્મજ્ઞાન બૂલી પરભાવમાં આત્માની પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે કર્મનો કર્તા છે. ૩

આત્મા કર્મનો બોક્તા છે. તે જ્ઞાતિવડે જીવ વીરુદ્ધરાયમાન થઈ, જડપુદ્ગલો કર્મો મૂઢણુ કરે છે. જેર કે અમૃત પોતે જાણતા નથી કે મારે અમુક માણસને મારવો છે કે સુખી કરવો છે, તથાપિ તેનો ઉપભોગ કરવાથી તેને તેમ થાય છે. એવીજ રીતે શુભાશુભ કર્મ પોતે સુખ દુઃખના હેતુ રૂપ છે એમ જાણતા નથી. કારણ કે તે જડ છે; તથાપિ મૂઢણુ કરનાર જીવને સુખદુઃખનો અનુભવ તો મળે છેજ. જો કર્મનો ઉપભોગ કરનાર જીવને ન માનીએ તો સુખ, દુઃખ, દર્પ, શોક, માન, અપમાન, ગિજેરે કાને થાય છે ? તેનો ઉપભોગ લેનાર ખીજો કાણુ છે ? કાંઈજ નથી ! માટે આત્માજ કર્મનો બોક્તા છે. ૪

કર્મજ્ઞાવથી મોક્ષ થાય છે. શુભા શુભ કર્મનો ફાય થવાથી મોક્ષ થાય છે. કર્મ વધે છે અને ઘટે પણ છે; તેમાં વધઘટ રહી રહે છે. કાંઈ ક્રિયાથી મોક્ષ

ઓછાશ થાય છે; તે એક દિવા એવી પણ હોવી જોઈએ કે તેના સર્વથા નાશ કરે છે અને તેના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. ૫

મોક્ષનો ઉપાય છે.

કર્મ દશા એ અંધાન ભાવથી થાય છે, અને જ્ઞાન ભાવમાં આવવું તે મોક્ષદશા છે. જેમ પ્રકાશ આવવાથી અંધકાર દૂર થાય છે તેમ જ્ઞાનભાવથી કર્મનો નાશ થાય છે. કર્મબંધના જે જે કારણો છે તે તે કારણોના પ્રતિપક્ષરૂપ કારણોનું, — સાધનોનું, સેવન કરવાથી તેને બંધનો નાશ કરી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

રાગ, દ્વેષ, અને અજ્ઞાન આ મુખ્ય રીતે કર્મબંધનાં કારણો છે. આત્મજ્ઞાનથી, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષથી, આ સર્વનો નાશ સાધી શકાય છે. જેમ ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, અને સતોષથી અનુક્રમે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો નાશ કરી શકાય છે; તેમજ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષથી મોક્ષ અને અજ્ઞાનાદિનો નાશ થઈ શકે છે; અને તેથી કર્મબંધથી મુક્ત થવાય છે, અને તે પરિણામે મોક્ષ થાય છે; માટે તે મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે. ૬

ઉપરની છ વાતોનો દૃઢ નિશ્ચય થવો જોઈએ, તેના દૃઢ નિશ્ચયથી મનને વાસીત કરવું તેથી સમ્યક્ત્વ થાય છે. પુદ્ગલ પદાર્થો વિવિધ રંગના, વિવિધ રસવાળા, વિવિધ ગંધવાળા, વિવિધ સ્પર્શવાળા અને વિવિધ શબ્દો ઉત્પન્ન કરનારા છે. સારામાં સારો દેખાવ આપી થોડાજ વખતમાં ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને ખરાબ દેખાવ આપી, તેના તેજ પુદ્ગલો સારો દેખાવ આપે છે. સુંદર દેખાવવાળા, મિષ્ટ સ્વાદવાળા અને મોઢક સુગંધવાળા ભોજનાદિ પદાર્થો થોડાજ વખતમાં વિષ્ટારૂપ થઈ ખરાબ દેખાવ આપે છે; તેજ વિષ્ટાદિ ખરાબ પદાર્થ આત્મરૂપે થઈ ર્ષાતરે પાછા સુંદર અનાજ, ફળ, પુલ, વૃક્ષ, છોડવા, દુધ, ઘી, વગેરે, અને વિવિધ પ્રકારનાં ઉપભોગના સાધનરૂપે દેખાવ આપે છે. આ પદાર્થોની રમણીયતા કે દુર્ગંધનીયતા દેખીને કાંઈપણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ એ દરેક પુદ્ગલ પદાર્થની પરંપરાથી ચાલતી આવતી ત્રણે જાતની સ્થિતિ થાય છે. તેનો જો ચોક્કસ નિર્ણય મન ઉપર બાવિત કર્યો હોય તો આ જ્ઞાનધામાં પદાર્થોના વિકારવાળા ફેરફારથી કાંઈપણ આશ્ચર્ય જેવું રહેજ નહોં; આ આશ્ચર્ય વિનાની સ્થિતિવાળું મન થાય તે પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કે દૃઢતાનુંજ કારણ છે; તે કારણ એટલા માટે કે આત્મા પોતાની શુદ્ધ સ્થિતિમાં આવા ફેરફાર વિનાનો છે તે આ

દેખી તેની મદદે દોડી જવાનીવૃત્તિ રોમેરોમમાં થવી જોઈએ. પોતાની ચક્તિ અનુસાર તન, મન, ધન, અને વચનથી પણ મદદ કરી તેના દુઃખ દુર કરવા જોઈએ. પોતે કદાચ ન કરી શકે તો બીજા પાસે પણ મદદ કરાવવી. દ્રવ્ય અને બાવથી એમ બે પ્રકારે જીવો દુઃખી હોય છે, દ્રવ્યથી દુઃખી, નિર્ધન, રોગી, માનસિક પીડાવાળા, આપત્તિમાં ધેરાયેલા વીગેરે કહેવાય છે. ધર્મ વિનાના જીવો, કેવળ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય સુખમાં લુબ્ધ થયેલા, સારાસારનો વિચાર નહીં કરતાં, નાના પ્રકારના આરંભ સમારંભમાં, એશારામમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા, ઔદિક સુખમાં મગ્ન થયેલા, આત્માને કે પરલોકને નહિ માનનારા, પશુઓની માફક, અહાર, બય, નિદ્રા, અને મૈથુનમાંજ જીંદગી ગુજારનારા, વિગેરે પુદ્ગલિક સુખમાં સુખ માનનારા જીવો, તે બાવથી દુઃખી છે; મતલબ કે વર્તમાનમાં સુખી છે, પણ તે બવિષ્યમાં દુઃખી થનારા છે. તેઓને ધર્મોપદેશ આપી, યોગ્ય ધર્મને રસતે ચડાવવા તે, તે જીવોની બાવદયા (અનુકંપા) છે.

ન્યાસિધી હૃદયમાં આ લોકના અને પરલોકના સુખની મુશ્કાળોની જવાબાઓ બળેલી હોય, ન્યાસિધી હૃદય નિષ્કુરતા કે નિર્દયતા વાપરીને પણ સ્વાર્થ સાધવા બહુ દોડાદોડ કરતું હોય, ત્યાંસિધી તે હૃદયમાં બવદાવાનજની ચક્તિ કરનાર સમ્યક્ત્વ બાવના ક્યાંથી હોય ? ક્યાંથી પ્રગટે ? મનુષ્યોએ પોતાનું હૃદય અનુકંપાથી એટલું બધું આર્દ્ર, દોમળ બનાવવું જોઈએ કે દુઃખી જીવોને દેખી આંખમાંથી અશુધારા છુટવી જોઈએ, અને તેના બચાવ માટે કે સહાય આપવા માટે જરા પણ વિલંબ ન કરતાં, ન્યાપાછંત પોતાની મીઠકતનો છુટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કે જે પ્રામર પ્રાણી પોતાની મેદેનતથી મળી શકે તેવી, અને અવશ્ય નાથ પામનારી તુચ્છ વસ્તુનો પણ બીજાના બહાને માટે છુટથી ઉપયોગ કરી શકતો નથી તે પોતે આત્મમજાન અને મોક્ષ જેવી અમુલ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે બીજાની કૃપાને પાત્ર કેવી રીતે યથ શકશે ? અથવા નિર્દયતાથી દુઃખ રહેલા હૃદયમાં સમ્યક્ત્વનો અંકુર કેવી રીતે ઉગી નીકળશે ? અર્થાત્ હૃદયને અનુકંપાથી વાસીત (બાવિત) કરવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના વિચારો અને વર્તનથી મનને સારી રીતે વાસીત કરવું, તેને સમ્યક્ત્વ અથવા દર્શન બાવના કહેવામાં આવે છે. ૩

“ચારિત્ર ભાવના.”

ઈર્ષ્યાદિ વિષયાયત્ના મનોવાક્કાપણસપ્ત

પરીપહસદિષ્ટુત્વ મિતિ ચારિત્ર ભાવનાઃ ॥ ૧૦ ॥

આલસ્યા આદિનાં સંબંધમાં સંયમ નિગૃહ કરવો, મન, વચન, કાયાની મિ કરવી, અને પરીપહસ સહન કરવા તે ચારિત્ર ભાવના છે. ૧૦.

ભાવાર્થ:--સારામાં સારી રીતે નિર્દોષ જીવન પસાર કરવું તેને ચારિત્ર કહે છે. તે સંબંધી મન ઉપર દૃઢ સંસ્કાર બેસાડવા તે ચારિત્ર ભાવના છે. ચારિત્રભાવનાથી નવીન કર્મ આવતા અટકાવવાનું, અને પોતાના સંસ્કારોને કાઢી નાખવાનું બધા મનુષ્યોમાં આવે છે. આ સંસારની અંદર રહીને કર્મ ન આવવાના રસ્તાઓ જ્યાં અટકાવી શકવાનું મવહારના જરૂરી પ્રસંગને લઇને બનતું નથી; ત્યાં તેને જરૂરીયાત અને કાયકાત મુજબ મર્યાદામાં મૂકવાનું, અર્થાત્ સંક્ષિપ્તમાં બને ત્યાંસુધી મહુજ થોડી પ્રવૃત્તિ કરવાનું કામ વિચારવાનોએ કરવું જોઇએ; અને જ્યાં અશુભને આવવાનો માર્ગ હોય ત્યાંથી અશુભને અટકાવી શુભને આવવાનો રસ્તો ખુલ્લો કરવો જોઇએ.

એકદમ સર્વ ક્રીયાઓ અટકાવી શકાતી નથી, અને તેમ એકદમ અટકાવવા જનાં તેનું પારિત્યગ વેપરીત આવે છે. માટે શરૂઆતમાં શુભ ક્રિયાઓનો વધારો કરી, અશુભ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ તદ્દન અટકાવવી; અને છેવટે તે શુભને પણ આત્મબળથી અટકાવવી; આ માર્ગ છે. ચારિત્રભાવનાના બળથી તે રસ્તો સહેલાઈથી મળી શકે છે.

આલસ્યા (જ્યાં આવવા) સંબંધી યતના રાખવી કે કરવી એટલે રસ્તે જતાં આવતાં નીચી દૃષ્ટિ કરી કોઇ નાના મોટા જીવોને ઉપદ્રા ન થાય તેવી રીતે ચાલવું. ૧

બોલવાનું બને ત્યાં સુધી સામાને પ્રિય લાગે તેવું બોલવું તે અન્યને દિનકારી હોવા સાથે સત્ય હોવું જોઇએ. પૂર્વાપર વિચાર કરી જરૂરીયાત જોટણું પ્રસંગે બોલવું. ૨

આહાર, બેજાનાદિ, નિર્દોષ, સાત્વિક અને સ્વસ્થ જમવું. ૩

કોઈ પણ લેવું મુકવું હોય તો તે દૃષ્ટિથી તપાસી, દૃષ્ટિનો વિષય જ્યાં ન પહેચે તેવો હોય ત્યાં વસ્તુદિધી પુંજ પ્રમાણેને લેવું મુકવું. ૪

ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુ યોગ્ય નિર્જીવ જૂમી તપાસી કોઇ જીવને ઉપદ્રવ ન થાય તેવી રીતે ત્યાગ કરવી. ૫

શેષ આશક્તિ રખાવે છે, અને છેવટે તેમાં લીન કરી બૂઝી જવાને દલે તેને તાજોજ કરે છે.

વિષયોથી થોડા વખત સુધી તૃપ્તિ થયેલી જણાય છે કે પાછી તર-
તેને માટેની ઇચ્છા જાગૃત થાય છે, અને જાણે કોઈ પણ વખત આ
વધે મલ્યાજ ન હોય તેવી રીતે પાછો તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે.
રંવાર આમ કરવા છતાં પણ તેનું પરિણામ શુન્યજ આવે છે. લાભને
દલે દાની દેખાય છે. સરીર વિષયોથી જર્જરીત અને બળ હીન થાય
વિવિધ પ્રકારના રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને વિષયોમાં ધણી
આશક્તિને લીધે ધણી દુઃક મુદતમાંજ આ દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે.

અતિ આશક્તિનાં ભયંકર પરિણામો અત્યારે નજરે દેખાય છે. ધન,
અધી પાંચમાલ થયેલા સેંકડો કુટુંબો નજરે જોઈએ છીએ. રોગના ભોગ
પડેલા હજારો મનુષ્યો સન્મુખ દેખાય છે આ સર્વ વિષયોમાં અતિ
આશક્તિનું પરિણામ છે. આત્મસુખના અર્થે જીવોએતો વિષયોની આ-
શક્તિના ભયંકર પરિણામની છાપ પોતાના મન ઉપર સચોટ પાડવી
છએ કે જેથી મન તે તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી કરે.

મનની વિષય તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી થવાથી તેને બીજી ગમે તે ક્રિયા
પ્રવૃત્તિ રાખવીજ પડશે. મનને અહર્નિશ પ્રવૃત્તિ મયજ આપણે
જોઈએ છીએ, તે અનુસાર વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ આત્મજ્ઞાન અગર
ધર ભક્તિ તરફ પ્રવૃત્તિ કરશે, અને તેમ થવાથી આત્મસ્વરૂપને ઓળખી
ધરના ચરણકમળમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી આત્મ સુખની ઇચ્છા પૂર્ણ
શે- તેમ થવાથીજ વૈરાગ્ય ભાવના પ્રજળ થાય છે, અને તેથીજ
આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ અનુભવાય છે; તત્ત્વોનું ચિંતન કરવાથી પણ વૈરાગ્ય
તે દલ થાય છે.

જડ અને ચૈતન્ય એટલે પુદ્ગલ અને આત્મા આ બે તત્ત્વો છે.
કાશ અને અંધારામાં જેટલો તફાવત છે, તેટલો તફાવત આત્મ અને
પુદ્ગલમાં છે. આ જન્ને તત્ત્વોનાં સંબંધમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં,
ને તેનાં પરિણામો તરફ નજર નાખતાં, લાભાલાભનો ખ્યાલ લાવતાં
જડ પુદ્ગલો તરફની આશક્તિ ઓછી થાય છે, અને આત્મા તરફ લાગણી
વે છે. તેમ થતાં પુદ્ગલો તરફ રંખાતી આશક્તિમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ મજબૂત
થાય છે; કે જે આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય સાધન તરીકે પોતાનો
ક બંજવે છે.

જગતના સ્વભાવનો વિચાર કરવાથી પણ વૈરાગ્ય વૃત્તિને પોષણ

દુઃખને પણ સુખરૂપે માની વધાવી લેવું, અને નવીન ઈચ્છાઓને અટકાવવી.

આ સર્વ ચારિત્ર ભાવનાથી, મનને દૃઢ સંસ્કારિત કરવાથી, બનવું શક્ય છે. ઉદય આવતા સુખ દુઃખમાં દુર્લભ શોક ન થવા દેવો; તે આ ભાવનાથી પ્રગલ્ભ (દૃઢ) મજબુત થયેલા મન ઉપર આધાર રહેલો છે; માટે વારંવાર ચારિત્ર ભાવનાનો વિચાર કરી મનને મજબુત કરવું તેજ આ ભાવનાની સફળતા છે. ૪

વૈરાગ્ય ભાવના.

વિષયેષ્યનામિષ્વંગઃ કાર્યં તત્વાનુચિંતનમ્ ।

જગત્સ્વભાવ િચિંતેતિ વૈરાગ્યસ્થૈર્યમાવના ॥૧૧॥

વિષયોને વિષે આશક્તિ ન રાખવી, તત્વાનુ ચિંતન કરવું. જંગલનો સ્વભાવનો વિચાર કરવો, આ ભાવના વૈરાગ્યને સ્થિર કરનારી છે. પૃ. ૧૧

ભાવાર્થ:—વિષય એ 'સંસારનું કારણ છે. શબ્દ ૩૫ રસ, મંધ અને સ્પર્શ આ વિષયોથી સંસાર ભુલો નથી; આવા હેતુથી આચારંગ સૂત્રના ખીન્ન અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે "જે વિષયો છે તે સંસારના હેતુ છે, અને જે સંસારના હેતુ છે તે વિષયો છે." આ સર્વ દૃષ્ય પદાર્થો, સંભળાતા શબ્દો, ખાવાતા રસો, સુંગંધમાં આવતી મંધો, અને શરીર દ્વારા અનુભવતા સ્પર્શો; તેના સર્વથા ત્યાગ થવો તે આ દૃઢ છતાં બનવું અશક્ય છે; કારણ કે આ દૃઢ પણ વિષય છે, અને તેના ઉપ-ભોગના-પોષણના સાધનો પણ વિષયોજ છે.

આ આખો સંસારજ વિષયોથી ભરેલો છે; એટલે તેનો ત્યાગ કરીને દૃઢ ધારી જશે ક્યાં? આજ, કારણથી શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ખરો વૈરાગ્ય તેજ છે કે વિષયોમાંથી આશક્તિ કાઢી નાખવી; ખાવા પીવાના, નોવાનાં, સુંઘવાના, સ્પર્શવાના, વિગેરે ગમે તેવા મોહક વિષયો તરફ મન આકર્ષામનહીતેજ અનાશક્તિ કહેવાય છે.

આ વિષયોમાંથી આશક્તિ દૂર કરવાનું કારણ એ છે કે, ગમે તેવા ઉત્તમ વિષયોનો ગમે તેટલીવાર અનુભવ લીધો હોય છતાં પણ તેનાથી તૃપ્તિ થતીજ નથી; પરંતુ તેથી ઉલટું તે અનુભવેલ વિષયની લાલસા વધતી જાય છે, અતિ જોડી રીતે જરૂર સ્થાનક મળવાથી વિશેષ સ્થાનક મેળવવા અને વધારે ફેલાવા માટેના જરૂરના સાધનો શોધી કાઢે છે, તેવી રીતે વિષયનો લીધેલ અનુભવ વિષયોને શાંત નહીં પાડતાં તેમાં

વિશેષ આશક્તિ રખાવે છે; અને છેવટે તેમાં લીન કરી બૂલી જવાને બદલે તેને તાજેજ કરે છે.

વિષયોથી થોડા વખત સુધી તૃપ્તિ થયેલી જણાય છે કે પાછી તરતજ તેને માટેની ઇચ્છા જાગૃત થાય છે, અને જાણે કોઈ પણ વખત આ વિષયો મંજ્યાજ ન હોય તેવી રીતે પાછો તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે. વારંવાર આમ કરવા છતાં પણ તેનું પરિણામ શુન્યજ આવે છે. લાભને બદલે હાની દેખાય છે. શરીર વિષયોથી જર્જરીત અને બળ હીન થાય છે. વિવિધ પ્રકારના રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને વિષયોમાં ધણી આશક્તિને લીધે ધણી ટુંક મુદતમાંજ આ દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે.

અતિ આશક્તિનાં બંધકર પરિણામો અત્યારે નજરે દેખાય છે. ધન, માનથી પાપમાત્ર થયેલા સેંકડો કુટુંબો નજરે જોઈએ છીએ. રોગના ભોગ યઈ પડેલા હજારો મનુષ્યો સન્મુખ દેખાય છે આ સર્વ વિષયોમાં અતિ આશક્તિનું પરિણામ છે. આત્મસુખના અર્થાં જીવેએતો વિષયોની આશક્તિના બંધકર પરિણામની છાપ પોતાના મન ઉપર સચોટ પાડવી જોઈએ કે જેથી મન તે તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી કરે.

મનની વિષય તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી થવાથી તેને બીજી ગમે તે ક્રિયા તરફ પ્રવૃત્તિ રાખવીજ પડશે. મનને અહર્નિશ પ્રવૃત્તિ મળજ આપણે જોઈએ છીએ, તે અનુસાર વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ આત્મચાન અગર ઇશ્વર ભક્તિ તરફ પ્રવૃત્તિ કરશે, અને તેમ થવાથી આત્મ સ્વરૂપને ઓળખી ઇશ્વરના ચરણકમળમાં પોતાનુંમસ્તક નમાવી આત્મ સુખની ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે- તેમ થવાથીજ વૈરાગ્ય ભાવના પ્રબળ થાય છે, અને તેથીજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ અનુભવાય છે; તત્ત્વોનું ચિંતન કરવાથી પણ વૈરાગ્ય વૃત્તિ દઢ થાય છે.

જડ અને ચૈતન્ય એટલે પુદ્ગલ અને આત્મા આ બે તત્ત્વો છે. પ્રકાશ અને અંધારામાં જેટલો તફાવત છે, તેટલો તફાવત આત્મા અને પુદ્ગલમાં છે. આ બંને તત્ત્વોનાં સંબંધમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં, અને તેનાં પરિણામો તરફ નજર નાખતાં, લાભાલાભનો ખ્યાલ લાવતાં જડ પુદ્ગલો તરફની આશક્તિ ઓછી થાય છે, અને આત્મા તરફ સાગથી વધે છે. તેમ થતાં પુદ્ગલો તરફ રંખાતી આશક્તિમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ મજબૂત થાય છે; કે જે આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય સાધન તરીકે પોતાનો પાઠ ભજવે છે.

જગતના સ્વભાવનો વિચાર કરવાથી પણ વૈરાગ્ય વૃત્તિને પોષણ

મળે છે. જડ અને ચૈતન્યથી ભરપૂર આ જગતમાં વારંવાર દરેક ક્ષણે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે. આ જગતના દરેક પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ, રિપત્તિ, અને લય થયા કરે છે, તે મુજબ જડ અને ચૈતન્ય પદાર્થો તે નિયમને આધીન છે અને તેને લક્ષનેજ કાંઈ આકૃતિમાં સદૃશ દેરફાર થાય છે; તો કાંઈમાં વિશેષ દેરફાર થાય છે કાંઈ ધીમે ધીમે પોતાની આકૃતિમાં ફેર બદલી કરે છે, તો કાંઈ પછી ઝડપથી પોતાની આકૃતિને વીખેરી નાખી રૂપાંતર ધારણ કરે છે.

વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં કાંઈ પણ પદાર્થ કાપમ એક પચગિક એક આકારે ટકી રહેતો નથી મનુષ્યોનો સંબંધ કે સ્વાર્થ પ્રાયઃ એક પચાય કે એક આકાર સાથે બહુધા હોય છે. મૂળ વસ્તુ સાથે તેઓનો સંબંધ હોતો નથી, કેમકે એક વહાલા પતિ, પુત્ર કે સ્ત્રી મરણ પામી અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો વાંધો પોતાના સ્વાર્થ માટે તેના વિચારથી રહે છે, ધુરે છે, કંઈપાંત કરે છે. હવે મરણ પામેલ મનુષ્યનો જીવ કે જે બીજા અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે આવીને એમ કહે કે હું તમારો પુત્ર, પતિ કે સ્ત્રી છું. તો તેથી તે મનુષ્યને તેના કહેવા, સમજાવા, કે જોવાથી શાંતિ થતી નથી. તેના પૂર્વ જવના સરીરની આકૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી, મૂળ દ્રવ્ય, આત્મા કે જે નિત્ય છે તે આ સ્થળે પૂર્વ જવનો જ કાપમ હોવા છતાં, તેના ઉપર પ્રીતિ કે લાગણી તેવી થતી નથી; અને જો થતી હોય તો પુત્ર જણી તેનો વારસો તેને આપી દેવો જોઈએ, પતિ જણી ધરની માલીકણી કે ભાગીદાર બનાવવી જોઈએ, પતિ હોય તો આ દેહ સાથે સર્વનો હકદાર હરાવવો જોઈએ, પણ તેમાંનું કંઈ પણ બનતું નથી.

અહીં તેનો સ્વાર્થ ન હોવાથીજ તેનાપર પ્રીતિ કે લાગણી થતી નથી; છતાં કેટલીક વખત એમ પણ સંભળાય છે કે પૂર્વ જન્મની, સ્ત્રીઓ કે પતિઓ એક બીજા પ્રત્યે મોહ ધરાવે છે. આ ટેકાણે મોહનું કે વિષય-વાસનાનું જોર સિવાય બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી, અને તે પણ સ્વાર્થ આ સરીર દ્વારા સાધી શકાય તેમ હોવાથી સ્નેહ બાધે છે; તાસ-વાય તે તરફ ખ્યાલ આપવામાં આવતું નથી. આથી એમ નિર્ણય થાય છે કે મનુષ્યો આત્માને કે મનુષ્યોને આહતા નથી, પણ સ્વાર્થને આહ છે. તેના સ્વાર્થને માટેજ એક બીજાઓ સ્નેહથી બંધાય છે.

જેમાં જ્યારે સ્વાર્થ ઠીસો પડે છે, ત્યાં ત્યારે તેવો માઠ સ્નેહ પણ નથી આવતો નથી. આમ આ દુઃખઆના સ્વભાવનો વિચાર કરવાથી

તેવા કેવળ સ્વાર્થી સંબંધો તરફથી વિરકતી આવ્યા સિવાય રહેતી નથી, અને આ વિરકતી વૈરાગ્યને પોષણ આપી, શુદ્ધ, આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા સુધી લંબાય છે. અર્થાત્ વૈરાગ્યથી મનોવૃત્તિ કાણુમાં આવે છે; અને છેવટે આત્મસ્વરૂપમાં લય પામે છે. ૫.

“આત્માનાદિ ભાવનાના સંબંધમાં ધ્યાન શતકમાં કહ્યું છે કે:”—
દર્શન ભાવના.

સંકાદ સહ રહિઓ પસમહિહજાદ ગુણગણોવેડ

હોદ અસંમૂદમણો દંસણ મુદ્ધિપદ્ધાણંમિ ॥

આત્માના અસ્તિત્વ, નિત્યત્વાદિમાં, શૃંગારિક સદ્મ રહિત, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા, આસ્તિક્યતાદિ, તેમજ સ્થિરતાદિ ગુણોના સમુદય યુક્ત, એવા મનુષ્ય દર્શન શુદ્ધિ વડે કરી ધ્યાનને વિષે શ્રાંતિ વિનાના મનવાળો થાય છે.

ચારિત્ર ભાવના.

નવકમ્માણાયાણં પોરાણવિનિજ્જરં સુમાયાણં

ચારિત્તમાવણાણં દ્ધાણ મપયત્તેણય સમેદ ॥

ચારિત્ર ભાવના વડે કરી નવીન કર્મનું ગ્રહણ થતું નથી. પૂર્વના કર્મોની વિશેષ પ્રકારે નિર્જરા થાય છે. તથા સાતાવેદની વાળા શુભ પુણ્યનું ગ્રહણ થાય છે, અને વિના પ્રયત્ને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સર્વ સાવધ પાપવાળા) મન, વચન, કાયાદિ યોગોની નિવૃત્તિ રૂપ ક્રિયાને ચારિત્ર કહે છે, તેનો અભ્યાસ કરવો તે ચારિત્ર ભાવના છે.

વૈરાગ્ય ભાવના.

સુવિદ્ધ જગસ્તદ્વાવો નિઃસંગો નિમ્મઓ નિરાસોય

વેરગા ભાવિયમણો દ્ધાણંમિ સુનિચ્છો હોદ ॥

સારી રીતે જગત્તા (જન્મ, મરણ, સંયોગ, વિયોગ, આધિ, વ્યાધિ ઉપાધીરૂપ) સ્વભાવને જાણનાર, વિષયરોદ્ધાદિ સંગ રહિત, આ સોક પરલોકાદિ સાત ભયથી રહિત, નિર્ભય અને આત્મોક કે પરલોકના સુખની આશંસા (ધૃષ્ટા) વિનાનો, આવા પ્રકારનું વર્તન કરનાર જીવ ચારિત્ર ભાવના વડે ભાવિત (વાસીત) મનવાળો કહેવાય છે. તે જીવ ધ્યાનને વિષે નિશ્ચલ હોય છે.

ભાવનાનો ઉપસંહાર.

માવના સ્વામુ સંલોનં વિધાયાધ્યાત્મિકં સ્થિરં

કર્મ પુદ્ગલ જીવાનાં સ્વરૂપં ચ વિચિત્રયેત્ ૧૨

નિત્યમાભિર્પદા વિશ્વં ભાવયત્પલ્લિકં મુનિઃ

વિશ્વોદાસીન્ય માપન્ન શ્રવણૈવ મુક્તવત્ ૧૩

આ ભાવનાઓને વિષે મનને લીન કરી (વાસીત) કરી આત્મભાવમાં મન સ્થિર થાય તેમ કરવું. તે માટે કર્મ પુદ્ગલ અને જીવના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું (વિચાર કરવો) મુનિ જ્યારે આ ભાવનાઓ વડે આખા વિશ્વને ભાવિત કરે છે, આખા વિશ્વનો વિચાર કરે છે, આખા વિશ્વના સંબંધમાં સત્ય પરત્વો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરે છે, ત્યારે આ વિશ્વ ઉપર તેને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સર્વ પદાર્થ ઉપરની ઉદાસીનતાના થોડે (કોઇ પણ પદાર્થ ઉપર રાગ, દ્વેષ, રહેતો નથી ત્યારે) અહીંઆજ (આ જન્મમાંજ) મુક્ત થયેલા જીવોની માફક વિચરે છે, અર્થાત્ પછી તેને કોઇ પણ જાતનો પ્રતિબંધ કે લેવાવાપણું થતું નથી.

પ્રકરણ ૩ જી

ભાવનાની જરૂરીયાત શા માટે છે ?

અનિત્યાદિ ભાવના

શાનાદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી, અનિત્યાદિ ચાર ભાવનાથી મનને વાસીત કરવા માટે અનિત્યાદિ ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ખેડીને સાફ કરેલા ક્ષેત્રમાં બીજ વાવવાથી તે સારી રીતે ઉગી નીકળે છે, અને તે માટે કરેલ પ્રયાસ (યત્ન) સફળ થાય છે, અથવા ધટાદિ કોઈ વાસણ કે પદાર્થ પહેલાં દુધકા મંથવાળા જેવા કે લસણ મહિરાદિથી વાસિત (દુર્ગંધવાળા) કરેલ હોય તેને પાછા સુગંધીત કરવા માટે, ખટાશવાળા કોઈપણ પદાર્થથી વાસીત કરીને તેની પૂર્વની દુર્ગંધતા કાઢી નાંખવામાં આવે છે; અને ત્યારબાદ તેમાં કોઈ ઉત્તમ સુગંધતાવાળી અથવા અન્ય સારી ચીજ ભરવામાં આવે છે.

એવીજ રીતે આ આંખણા મનમાં આપણે પહેલાં નાના પ્રકારની કામ ક્રોધાદિ મહિન વાસના કરી છે, તેનાથી મન દુર્ગંધિત થઈ રહેલું છે. તેમાં સારો પદાર્થ (ધર્મજ્ઞાનાદિ) કોઈપણ ભરવામાં આવે છે તો

હલ્લે તેને પૂર્વની દુર્ગંધથી બગાડી નાખવામાં આવે છે. અર્થાત્ તેની કષ્ટપણ્ય અંસર થતી નથી.

આ મહિન વાસના બરેલા હૃદયમાં ગમે તેટલા ઉત્તમ ધર્મના તત્વો બરો, કે મહાન પુરોનાં અતુકરણ કરવા જેવાં ચરિત્રો સાંભળો તોપણ તેનું પરિણામ કષ્ટપણ્ય પોતાના બધા માટેનું આવતું નથી । આ માટે તે મધીન વાસનાને દૂર કરવા યાને તેપૂર્વની દુર્ગંધ કાઢી નાખવા માટે આ બતાવેલી યાત્રાદિ ચારલાવના અને હવે પછી બતાવાતી અનિત્યાદિ બાર લાવના તેના વિરોધી પદાર્થની ગરજ સારશે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાની સુગંધિત વાસના પણ તેમાં દાખલ કરશે, અને તેમાંથી દુર્ગંધતા સર્વથા કાઢી નાખશે,

આટલું થયા પછી કામ, ક્રોધાદિ ઓછા થતાં ગુણાદિ તરફથી ઉત્તમ આત્મભોષ સાંભળતાં કે તેમાં ધર્મ ધ્યાનાદિ ઉત્તમ પદાર્થો નાખવામાં આવતાં તેનું તરકાળજ પરિણામ ઉત્તમ આવશે આ માટે આ લાવનાઓની પૂર્ણ જરૂર છે.

અનિત્ય લાવના.

સર્વેભવસંવંધા વિનશ્વરા વિભવ દેહ સુખ મુલ્યા:

અમરનરેદ્રશ્વર્ય યોવનમાપિ જીવિત મનિત્યં ॥ ૧૪ ॥

વૈભવસુખ, અને શરીરનું સુખ, ઈત્યાદિ સર્વે સંસારના સંબંધો વિનશ્વર (નાશ પામનારા) છે. દેવ અને મનુષ્યેન્દ્ર (અઠર્વાતિરાગ) નું ઐશ્વર્ય, યૌવન, અને જીવિતવ્યપણ્ય અનિત્ય છે. ૧૨.

ભાવર્થ:—હે માનવો ! તમે નિત્યાનિત્યનો વિચારતો કરો ! જે સુખની પાછળ તમે દોડો છો, અહોનિત્ય જેનો વિચાર કરો છો, જેને માટે નિરંતર પ્રયાસ કરો છો, અને જેને ધણી જીવતોડ મહેનતે તમે મેળવો પણ છો, તે સુખ કેટલા વખત માટે ? બહોળું કુટુંબ હોય, વિનયવાન સુંદર સ્ત્રી હોય, આદ્યકિત પુત્રો હોય, વૈભવ ધણી હોય નિરોગી દેહ હોય, ઇંદ્રનું કે ચક્રવર્તિનું ઐશ્વર્ય હોય, યુવાન અવસ્થા હોય, અને લાંબું જીવિતવ્ય હોય, આ સર્વ સામગ્રી મળી એટલે આ દુનિયાના સુખની અવધિ થઈ રહી. આ પ્રમાણે આ દુનિયાના વૈભવમાં, સુખમાં, આનંદિત યષ્ટ રહો હોય, સુખના છેટલા તરંગમાં બુલંતો હોય, પોતાના સુખને માટે ગર્વ કરતો હોય, તેટલામાં કુટુંબ કાંઈ અનિર્ધારિત આફતમાં સપડાઈ મરણ પામ્યું. ઓ અને પુત્રોએ આ દેહ મુકી અન્ય સ્થળે નિવાસ કર્યો, વૈભવનાશ, પામ્યો, શરીર રાગથી ધેરાયું, ઐશ્વર્ય આપ્યું

મયું, જુદાવરથાએ આવીને પેરી લીધો, મરણ નજીક આવીને બિલ્ડું રહ્યું
આદા । આ અવસરે તે મનુષ્યની રિયતી કેરી દરી । પૂર્વે અનુભવેલા
સુખ કરતાં અત્યારે અનુભવાનું દુઃખ કેટલું અસહ્ય થઈ પડ્યું દરી ।
પણ શો ઉપાય !

મહાનુભાવો ! આ સર્વે ક્યાં ચાલ્યું મયું ? શા માટે ચાલ્યું મયું ?
તેની પાસે કેમ દહી ન રહ્યું ? દેવે પાણું મળી શકે ખરું કે ? અને પાણું
કાપમ દહી શકે કે કેમ ? આનો ઉત્તર તમને મું મળશે તે કહો તો
ખરા ! ઉત્તર એજ કે આ સર્વે ક્યાંઈ મયું નથી, આ દુનિયા ઉપરજ
છે. તે વસ્તુના સ્વભાવ પ્રમાણે તે રૂપાંતર પામી મયું છે. ચાલ્યા જવાનું
કારણ એજ કે તે પુન્યને લક્ષને આવી મળ્યું હતું અને તે પુન્ય પૂર્ણ થઈ
જતાં અન્ય પુન્યવાન જીવની પાસે ચાલ્યું મયું.

તેની પાસે નહીં દહી રહેવાનું કારણ એજ કે, તેણે પૂર્વના પુન્યનો
અનુભવ લઈ લીધો, અને જેને લીધે તે મળી ચાલ્યું હતું, અને જેને
પ્રતાપે વધારે વખત દહી રહે, અમર ફરી મળી આવે, તેનું પુન્ય, તેમાં સારાં
કામ તેણે આ જીંદગીમાં કર્યા ન હતાં; દહી પણ તે આ જીંદગીમાં સારાં
કામ કરે, અને આ માનવદેહનો સહકાર લે, તો પાછો તેની રિયતી
મેળવી શકે ખરા ! છતાં તે ફરી મેળવેલી રિયતી પાછી કાપમ દહી શકે
કે કેમ તે એક સ્વાલ છે કારણ કે કારણ એજ કે વસ્તુઓના સ્વભાવજ
અનિત્ય છે. એક રૂપે તે રહી શકેજ નહીં, અનિત્ય કાઈ દિવસ
નિત્ય નજ થાય

નિત્ય આત્મ સ્વરૂપ છે, અને તેની સારી કે વિષમ રિયતીમાં તે
તમારી પાસેજ રહે છે. વસ્તુઓના અનેક પરિવર્તનો થવા છતાં તે આત્મ-
રૂપ કાપમનું કાપમજ છે, માટે મહાનુભાવો ! તેનેજ શુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન
કરો. અજ્ઞાન દૂઠાવો, તેને સારી રીતે ઓળખો, તેનોજ આશ્રય લેવો,
ખીજ આજ પંખાજ મુકી દો, અને તે વખતે પણ કાપમની-ચાન્તિ
તેનાથીજ મળશે.

આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યનો વિવેક કરી, મન ઉપર તેની મજબુત
અસર કરો; કે જેથી પુણ્યોના સંયોગ વિયોગથી તેમાં દર્શ, કે આસક્તિ
ન થતાં, શોક ન કરતાં, મન મધારથ રિયતી કારણ કરવાનું છીએ. ૧૨

અસાર્યાઃ પુણ્યરૂપાયે પૂર્વેસ્યુસ્તે ક્ષણેનચ

અક્ષાણા મિષ્ટ્વાં દત્ત્વાઽનિષ્ટ્વાં વાંત્યહો ક્ષણાત્ ૧૫

પહેલા જે સુંદર રૂપાળા, ઉદિઓના વિષયો-દત્તા તે કાજવારમાં

ઈદિએને ઇષ્ટપણુ આપી, પોછા અહો ! ખેદની વાત છે કે એક ક્ષય વારમાં અનિષ્ટતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

અહો ! ખીલેલા પુષ્પોના સુંદર બગીચાઓ પ્રાતઃકાળમાં મનુષ્યોને કેવો આસ્વાદ આપે છે ? વૃક્ષોની કુંજોમાં કલસવ કરતાં પંખીઓના મધુર સ્વર કાનને કેવો આનંદ આપે છે ? પુષ્પોના સુંદર સુગંધી પરાગ નાસીકાને કેવો તૃપ્ત કરે છે ? મહાપાવળને સ્પર્શીને આવતો મંદ મંદ પવન રોમેરો-મમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે ? વિવિધ પ્રકારનાં મિષ્ટ પકવાનો, તિખા તમતમતાં ચાકો, સ્વાદિષ્ટ ફળો, અને સંસ્કારિત મધુર પાણી આદિના સ્વાદોની લહેજતની તો વાતજ શી કરવી ? આ સર્વ પદાર્થો આખા શરીરને આનંદમય કરી-સુખના સાગરમાં ડુબાવે છે :

અરે ! તે કેટલી ઘડી સુધી ? પુષ્પો કરમાઈ જાય છે, વૃક્ષો સુકાઈ જાય છે, પંખીઓ મરી જાય છે, સુગંધ તે દુર્ગંધનું રૂપ ધારણ કરે છે, શીતળ પર્વન તાપને લઈ ગરમ હુનું રૂપ પકડે છે, વિવિધ પ્રકારનાં જો-જન પાણી વિષ્ટા અને મુત્રનું રૂપ ધારણ કરે છે. થઈ રહ્યું ? આ આનંદની દૃઢ આવી રહી ? થોડા વખત પહેલાં તો તે પદાર્થો જલો-હસતા, રમતા, ગેજ કરતા હોય તેમ દેખાતા હતાં, અને ઇદિએને પોતા તરફ આકર્ષી ઇચ્છાથી અધિક આનંદ આપતા હતા. તેજ પદાર્થો થોડા વખતમાં એવી અનિષ્ટ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા કે, મનુષ્ય તે તે પદાર્થની થયેલી વિષ્ટાને અડકીને હાથ ધરી ધસીને ધોઈ નાંખે છે, નાક આગળ કુચો આપે છે, આંખને તો તે ગમતા ન હોવાથી પાંપણો રૂપ દરવાજાજ તેને ફરી ન જોવા માટે બંધ કરે છે, કાનો તો તેની સ્થિતિ કેવી થઈ પડી છે તેનું વર્ણન સાંભળવાનેજ ના કહે છે, ત્યારે જીભ તો તેને પ્રવેશ કરાવવા માટે હોદરૂપ દરવાજો ઉઘાડેજ ચા માટે ?

આહાહા ! કેવી પદાર્થોની અનિત્યસ્થિતિ છે ?

ખરી રીતે આ પદાર્થોની સ્થિતિજ આવી છે ? કે મનની મોંઘતા તેવી છે ? તે ખતાવે છે.

અશુભાર્થઃ શુભાર્થઃ સ્વા ચ્છુભાર્થોપ્યશુભ સ્તથા

રાગદ્વેષ વિકલ્પેન ભાવાના મિત્યનિત્યતા ॥ ૧૬ ॥

અશુભ પદાર્થ શુભ પદાર્થ થાય છે, તેમજ શુભ પદાર્થ પણ અશુભ પદાર્થરૂપે થાય છે, રાગ દ્વેષવાળા, વિકલ્પો વડે કરીને આ પ્રમાણે પદાર્થોની અનિત્યતા છે. ૧૬.

ભાષ્યાર્થ:—વસ્તુતઃ દુનિયાના કોઈ પણ પદાર્થનો નાશ થતો નથી, કોઈને કોઈપણ રૂપાંતરે આ જગત્માં તે પદાર્થની હયાતિ કાયમજ છે. અશુભ પદાર્થ શુભ થાય છે, અને શુભ અશુભ થાય છે. આ બન્ને સ્થળે મનની રાગ દ્વેષની વિકલ્પવાળા : માન્યતાજ અનિત્યતા માનવામાં કારણભૂત છે. ઇષ્ટ પદાર્થના સંયોગથી, અનિષ્ટ પદાર્થના વિયોગથી સુખ યતાં માણસો ખુશી થાય છે; ત્યારે ઇષ્ટ પદાર્થના વિયોગથી કે અનિષ્ટના સંયોગથી ખેદ કે દ્વેષ યતાં માણસો પોતાને દુઃખ માને છે. બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો પદાર્થ એકના એકજ હોય છે, એક વખત પોતાની માન્યતાને લઈ તે ઇષ્ટ હોય છે; ત્યારે તેનો તેજ પદાર્થ બીજી વખતની જુદી માન્યતાને લીધે અનિષ્ટ લાગે છે, અથવા એક પદાર્થ કોઈ હેતુને લઈ પોતાને ઇષ્ટ હોય છે તેજ જુદો હેતુ અગર જુદી માન્યતાને લીધે બીજાને અનિષ્ટ લાગે છે અને જે પદાર્થ કોઈ હેતુથી પોતાને અનિષ્ટ લાગે છે તે અન્યને અન્ય કારણને લીધે ઇષ્ટ લાગે છે. આમ પદાર્થ એકજ હોવા છતાં મનની જુદી જુદી માન્યતાને લીધે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે.

શુદ્ધ સ્વર્ગમાં સ્ત્રી પુત્ર ઇષ્ટ જણાતાં હતાં, તેજ સ્ત્રી પુત્રાદિ તેને ત્યાં માર્ગમાં અનિષ્ટ લાગે છે, અથવા પોતાના દૈવ્યા મુજબ નીતિના માર્ગે ચાલનાર સ્ત્રી પુત્રાદિ ઇષ્ટ હોય છે, તેજ આઠા માન્ય ન કરતાં અનીતિના માર્ગે ચાલતા હોવાથી અનિષ્ટ લાગે છે, અથવા સારી રીતે કમાઈ કરનાર પુત્ર ઇષ્ટ લાગે છે, નહીં કમાઈ કરનાર અનિષ્ટ લાગે છે. કામ કરનાર નોકર ઇષ્ટ લાગે છે, નહીં કામ કરનાર અનિષ્ટ લાગે છે. રુદ્ધગાર માતાપિતાઓ ઇષ્ટ લાગે છે, માથે પડનાર અનિષ્ટ લાગે છે. યુવાવસ્થામાં સ્ત્રી ઇષ્ટ લાગે છે, પણ વૃધાવસ્થામાં તે અનિષ્ટ લાગે છે. સુંદર ખોરાક ઇષ્ટ લાગે છે, તેનીજ બનેલી વિષ્ટા મનુષ્ય જાતિને અનિષ્ટ લાગે છે ત્યારે તેની તેજ વિષ્ટા જનાવરને અને કીડાઓને ઇષ્ટ લાગે છે.

આ પ્રમાણે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થ દેખવામાં અનેક પ્રકારે જીવોની પ્રકૃતિ રાગ દ્વેષથી ભિન્ન ભિન્ન થયેલી હોય છે તેજ કારણ છે.

પદાર્થમાં શુભતા કે અશુભતા છે તે મનની માન્યતાને લીધેજ છે; એમ આ ઉપરથી નિશ્ચય થઈ શકે છે. મન એમ માને છે કે આ વિષયોમાં સુખ છે ત્યારે તે તરફ અહોનિદ્રા તે પ્રવૃત્તિ કરી કરે છે, ગમે તેવી રીતે તેને શીખામણો આપો, કે મદદમાઓ બોધ આપે તોપણ તે ટેવ મન ઊઠતું નથી, પણ મનને જ્યારે એમજ ખાતરી થાય છે કે મારી માન્યતામાં હું ઠગાઉં છું; આતું પરિણામ જરૂર ખરાબ આવશે અને

મને અનેક સંકટો વેઠવાં પડશે, એ નિર્ણય જ્યારે મનને મજબુત થાય છે, ત્યારે તે વિષયો તરફ તે જરા નજર સરખી પણ કરતું નથી, અને જે માં તે પોતાનું હિત પહેલાં સમજતું હતું તેને સર્વથા અહિતકારી સમજે છે.

આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે મનની માન્યતામાં શુભાશુભ અને ઇશ્તાનિષ્ટ છે, પણ વાસ્તવીક રીતે તેવું કંઈ નથી. આ કલ્પનાજ ભૂલાવો ખવડાવનારી છે. આત્મા પોતે આ શુભાશુભની પર છે. આ સર્વ કહેવામાં અંયકારનો આશય એ છે કે પદાર્થને નિત્યમાનો કે અપેક્ષાએ અનિત્યમાનો, તે તો જેમ છે તેમજ રહેવાના છે; તેમાં ફેરફાર કરવાનું તમારા કે મારામાં જોર કે બળ નથી.

આપણે એટલી સાવચેતી રાખવાની છે કે, ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થને દેખી કે અતુલવીને તેમાં રાગ, દ્વેષની પરિણતી ન થાય એ બળ વાપરવાનું છે, અથવા એટલો પુરુષાર્થ કરવાનો તમારા હાથમાં છે. પદાર્થની અનિત્યતા અતાવવાનું કારણ પણ આજ છે કે તે પદાર્થો તરફ આશક્તિ રાખી ઇશ્તાનિષ્ટથી તમો લેપાઓ છો, રાગ, દ્વેષ કરો છો તે કરતાં અટકો. પદાર્થની અનિત્યતા અતાવવી તે તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, અને રાગ દ્વેષ ન કરવાનું જે કહેવું છે તે આંતરૂ સ્વરૂપ છે; અથવા પદાર્થની અનિત્યતા કહેવી તે સામાન્ય વાત છે. રાગ દ્વેષ ત્યાગ કરવા સચના કરવી તે વિશેષ ઉપદેશ છે. ૧૪.

અશરણુ (બીજી ભાવના.)

ન ત્રાણં નહિ શરણં સુરનરહરિસેવરકિંનરાદીનાં

યમપાશપાશિતાનાં પરલોકં ગચ્છતાં નિયતં ॥૧૭॥

યમના પાસલામાં સપડાઈને પરલોકમાં જતા દેવ મનુષ્ય હંદ વિદ્યાધર અને કિન્નર આદિને નિમ્ને કોઈ ત્રણુ કે શરણુ કરનાર નથી. ૧

ભાવાર્થ:—આ બીજી ભાવનામાં મનને અશરણુતાનો પુટ આપવામાં આવશે. મનને એવી ખાતી ઘવી જોઈએ કે હું કોઈનું શરણુ કરી ચકું તેમ નથી, અને માફે કોઈ પણ રક્ષણુ કરી ચકું તેમ નથી. આ નિશ્ચય થયાથી જે પોતે ધન, માલ, ગામ નગર, નોકર, ચાકર, સ્ત્રી, પુત્રાદિ ઉપર માલીકી ધરાવવાનો અહંકાર કરતો હતો, અથવા પોતાને ધન, ધાન્યાદિકના આશ્રય આપનારને માલીક (રક્ષણુ કરનાર) માનતો હતો તે અહંભાવની ભાવનાની નિવૃત્તિ થશે. હું કોઈનો માલીક છું કે મારો કોઈ માલીક છે, હું કોઈનું રક્ષણુ કરી ચકું તેમ છું કે માફે કોઈ રક્ષણુ કરી ચકશે. આ ભુડી ભાવનાની નિવૃત્તિ યતાં સત્ય ચું છે ! રક્ષણુ કોણુ

કરી શકે છે ? મારે શું કરવું ? વીગેરે વિચારની શ્રેણી ચક્રવર્તી માંડશે, અને તેમાંથી પોતાનું કર્તવ્ય તેને સમજશે; દેથી જ આ જગત્તા પ્રપંચનું મુખ્ય કારણ છે તે અદ્વંદાર નાથ પામશે. આ દુનિયામાં દેવ એ એક મહા સમર્થ જાતિ ગણાય છે. કિન્નર પણ એક નિત્ય આનંદિત દેવજાતિ વિશેષજ છે. તેઓના આયુષ્યો મનુષ્ય જાતિ કરતાં વધારે લાંબા હોય છે. લોકમાં દહેવત છે કે (દેવાણું મંછાણું) એટલે દેવો મનમાં ધારે તે કામ તરકાળ સિદ્ધ કરે છે. શાઓ તો એટલે મુખી જખાવે છે કે એક સમર્થ દેવનું બળ એવું છે કે આખા વીંમીને ઉધાડીએ તેટલા ખારીક વખતમાં આ લાખ યોજનના જંછુદીપને દૂરતા જમુકવાર આંટા ફરીને પાછા આવે છે. અથવા આ પૃથ્વિને ઉપાડીને દૂર ફેંકી દેવા ધારે તો તે પ્રમાણે કરી શકે છે. આટલું બળ છતાં, લાંબું જીવન છતાં તે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. મરજીના પાસમાં તેઓ સપડાય છે અને ઉવટે છત્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ પરલોકમાં પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી તો પછી જોના તેઓ અધિપતિ છે એમ તેઓ માને છે. તેઓનું તેઓ કેવી રીતે કરી શકશે ?

આજ પ્રમાણે મનુષ્યર્ષદ, જે અકર્મણી કે સામાન્ય રાજાઓ અને વિવિધ પ્રકારની રિવાજી શક્તિઓને ધારણ કરનારા વિદ્યાધરો, તેઓ પણ મરજીના પાસમાં સપડાય, અનાય, અચરણ થઈ પરલોકમાં ગમન કરે છે. તેમને કોઈનું ધરણું નથી. કરોડો મનુષ્યો પરદુઃખ ચલાવનારાઓ, લાખો ગામેડિપર અમલ કરનારાઓ, હજારો શત્રુઓના જન લેનારાઓ અને દુનિયામાં અદ્વૈત યોદ્ધા તરિકે પ્રસિદ્ધી પામેલા, મહાન્ અકર્મ જેવા લાખો રાજા, મહારાજાઓ આંધમરાજાની રણ ભૂમીમાં એવી લાંબી સપ્તા પર પોડ્યા છે કે તેમના નામ નિશાનનો પણ પતો નથી.

જેઓ મોટા મોટા સિંહાસનો શોભાવતા હતા તેવા અનેક વીરો, રાષ્ટ્રી જાતિઓએ પણ ઉવટે સ્મશાન ભૂમિનેજ શોભાવી છે. અર્થાત્ સ્મશાન ભૂમિનોજ આશય લીધો છે. શરણાત્તવત્સલના ખિરદો ધરાવનારા વીર પુરુષો ક્યાં ગયા ? કાળના ઝપાટામાંથી કાણ બચ્યું છે ? 'તું તમારું રક્ષણ કરીશ' આવા વચનો આપનારા વીરનરો ક્યાં છુપાઈ ગયા ? 'ઓ ! પામર મનુષ્ય કીડાઓ, ! તમે શું કરી શકો તેમ છે ! તમારા પોતાના બચાવનો પણ ઉપાય કરી શકતા નથી તો તમે શાનો ગર્વ ધરાવો છો ? આશન, ધરા, દારા વિગરેએ કાઢનો બચાવ ક્યાં છે ખરો કે ?' આ માટે તેમાં અમલ ધરાવો છો ?

કેના આશ્રયથી નિશ્ચિંત થઈને એચારામ કરો છો ? એવો ! અને તમારા અધ્યાત્મ ઉપાયો શોધો ! ! ત્યાં આશ્રય બાંધી છે ત્યાંથી તો અવસ્થા નિરાશાજન મળશે. મનુષ્યોથી વધારે શક્તિ ધરાવનારા, ગગનગામી વિદ્યાધરો તમારી પાસે આજ રીતે છે. તમારી ગગન ગામી શક્તિ, રૂપ પરાવર્તન કરનારી વિદ્યા, અપ્રતિહત શક્તિવાળા શસ્ત્રો. ભૂત ભવિષ્યના સમાચાર આપનારી શક્તિશાળી પ્રમુખ વિદ્યાદેવીઓ અનેક કળાનિપુણ વિદ્યાધરીઓ, અને ફરવાના આકાશગામી વિમાનો, તેમાંથી કેમપણ અચાવે તેમ છે ? હે ! અનાય, અને અશરણુ જીવો ! જડમાયાથી ખંચવા માટે, તેમાંથી આશક્તિ દૂર કરવા માટે તમારા શુદ્ધ આત્મદેવને શરણે જાઓ ૧૭

ઈન્દ્રિયોનાં વિષયોનો ઉપભોગ એ તમારો અચાવ નથી.

ઈન્દ્રિયમરણમૂતૈ રદ્ભૂત નવરસકરૈશ્વ નિજ વિષયૈઃ

શ્રુત દૃષ્ટ લબ્ધ મુક્તૈ યદિ મરણં કિંતતસ્તૈર્ભોઃ ૧૮

ઈન્દ્રિયના સમુદય વડે અનુભવાતા અદ્ભૂત નવરસને ઉત્તમ કરનારા, સાંભળેલા, દેખેલા, મેળવેલા, અને ભોગવેલા પોતાના (મેળવેલા) વિષયો વડે કરીને જે મરણ યાવ તો પછી હે માનવો ! તે વિષયોનું પ્રયોજન શું છે ? તે વિષયોમાં અધિકતા શાની ? અર્થાત્ તેમાં શું સ્વાર્થ સંધાયેલો અગર ફાયદો લાગે છે ?

ભાવાર્થ:—જેનું શરણુ તેનાંથીજ લય ઉત્પન્ન થતો હોય તો તેનું શરણુ શા કામનું ? જે સોનું કાન તોડતું હોય તો પછી તેને કાને વળગાડવાનું પ્રયોજન શું ? તેમજ ઈન્દ્રિયોના સુંદર વિષયો કે જેને મેળવવા માટે મનુષ્યો અહોનિશ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ભવિષ્યમાં પોતાને ઉપયોગી થશે તેમ ધારી સંચય કરી રહ્યા છે, અને વર્તમાન કાળમાં ઇચ્છાનુસાર તેનો ઉપભોગ લઈ રહ્યા છે; તે વિષયોથી મરણ થતું હોય તો પછી તે ગમે તેવા દેખાવથી લલચાવનાર હોય તો પણ તેનું શું પ્રયોજન છે ? કંઈનહીં. આશય એવો છે કે વિષયો શરણુ ભૂત નથી પણ તેમાં કરાતી આશક્તિ મરણુ દેવાવાળી છે. વિષયો માટે મોટી મોટી લગ્ન-પ્રમોમાં ઉતરી હજારો મનુષ્યોના જીવ લીધા છતાં પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે, તે વિષયોને અહીં મૂકી દઈ હથ ધસતા, હાવવેણ કરતા, અને નિશાસા મૂકતા તેઓ એકલાજ ધોરગતિમારિયવ દુઃખનો અનુભવ કરવા લાગ્યા, અને જેને માટે સંગ્રામ કરવાની જરૂર પડી હતી તે પૃથ્વી કે પત્નિનો અતે ખીજા ઉપભોગ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સર્વે વિષયોની રીતે છે, એટલે વિષયો ઉપરનો મમત્વ એ આપણો રક્ષક નથી પણ બક્ષક છે;

તેનાથી આપણો બચાવનથી, પણ નાશ છે; માટે આપણા ખરા બચાવ કરનારની શોધ કરી આશ્રય લેવાની જરૂર છે; અને તેજ તમારો બચાવ કરનાર, તમારો મહાન્ શક્તિવાન આત્માજ છે; તેને આજીવનો તેમજ તમારૂં કલ્યાણ રહેલું છે અને તેજ કર્તવ્ય છે. ૧૮

નોયમાનઃ કૃતાંતેન જીવોઽત્રાણોઽમરૈરપિ

પ્રતિકાર શ્વેતનાપિ ત્રાયતે નેતિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૯ ॥

મમવડે લાઇ જવાતા અદરશ્ય હવતું સેંકડા ગમે ઉપાયોવડે દેવો. પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી; એમ વિચારવું. ૧૮

ભાવાર્થ:—દેવો પણ મરણને ધરણ ધાય છે; છતાં તેની આગળ કોઈ ઉપાયો હોય અને મરણને ધરણ થતાં હોવાનો, અગર તો પોતાનોજ કોઈપણ ઉપાયથી બચાવ કરે તો સારી વાત છે. એમ સાંભળવામાં આવે છે કે દેવોની પાસે અમૃત છે. દેવો પોતે પણ અમર કહેવાય છે; એટલે તેની આગળ મરણથી બચવાનો ઉપાય હોવો જોઈએ.

આનો ઉત્તર કહે છે કે દેવોની પાસે અમૃત છે તે કાલે હો, પણ તે અમૃત આ મરણથી બચવા માટે ઉપયોગી થતું નથી. મરણથી બચવા માટે તે અમૃતપણ નિષ્ફળ નિવડ્યું છે. દેવો અમર કહેવાય છે તે પણ નામનાજ અમર છે. બાકી તેને પણ મરવું તો પડે છે. જો મરણથી તે તમારો બચાવ કરી શકતા હોય તો પહેલો પોતાનો બચાવ તેઓ કેમ ન કરે ? અથવા દેવોએ મરણથી બચવા માટે સેંકડા ઉપાયો કર્યા છે; પણ ન તો પોતે બચ્યા છે કે નહિતો ખીજને બચાવી શક્યા છે. મહાત્માથી આનંદધનજી કહે છે કે—

“ ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, નાગેન્દ્ર, મુનીન્દ્ર, ચલે કોણ રાજા પતિ શાહરાઉરે ? ” મહાન્ ઇન્દ્રો, ચંદ્રાધિપતિ દેવો, સુવન પતિના નાજકુમારાદિ ઇન્દ્રો, સમર્થ તિર્યકરો, તેઓ આ દુનિયા ઉપર સર્વે પારણ કરેલા દેહમાંથી ઉઠીને દેહને મૂકીને ચાલ્યા ગયા કોણ રાજા ? કોણ માલીક ? કોણ શેઠ ? અને કોણ રાંક ? સર્વેની એકજ ગતિ છે.

મહાત્મ ભાવો ! આ અદરશ્યતા સંબંધી વિચાર કરી, કોઈનો માલીક બનવાનો કે કોઈને ધરણે રાખી અમર કરવાનો વિચારનો કે તેવા અહંકારનો ત્યાગ કરો. અને પરમાત્મ પરાયણ થઈ શુદ્ધ આત્મદેવતું ધરણ થો, કે જે શુદ્ધ આત્મ સ્થિતીમાં મરણનો ભય નથી. આથી પોતાને બચાવી શકાય છે. અને અન્મને બચાવી લેવા માટે પણ આજ રસવો કામે લેવાય છે. ૧૯

સંસાર ભાવના ત્રીજી ભાવના.

સંસાર દુઃખ જલ્દયૌં ચતુર્ગતાવત્ર જન્મ જરાવર્તે

મરણાર્તિ ઘાટવાગ્નૌં શ્રમંતિ મત્સ્યા ઇવાંગમૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

ચાર ગતિને વીધે જન્મ, જરારૂપ આવર્તવાળા, મનની પીડારૂપ વડવાઅગ્નિથી બળતા, આ સંસારરૂપ દુઃખસમુદમાં, માછલાઓની માફક જીવો ભમ્યા કરે છે. ૨૦

ભાવાર્થ:—સંસારમાં કોઈ શરણુ રાખનાર નથી. એમ બતાવ્યા બાદ આ સંસાર સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો, એટલે મન ઉપર તેનો પુટ આપવો. યા મનને તેની ભાવના આપવી, કે જેથી તેમાં મોહ ન પામતાં પોતાના સત્ય આત્મા સ્વરૂપ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય.

સંસારને એક દુઃખમય સમુદની ઉપમા આપે છે. સંસાર, દેવ, મનુષ્ય તિર્યચ, અને નારકી રૂપી ચાર ગતિથી ભરેલો છે, અથવા ચાર ગતિ તે સંસાર છે. સમુદ્ર પણ ચારે દિશામાં પાણીથી ભરેલો છે. સમુદ્રમાં જોરથી પડતી (આવતી) નદીઓના પાણીથી, કે સમુદ્રમાં રહેલા પહાડો સાથે પાણીના અફળાવવાથી, ભયંકર આવર્તો (ભમરીઓ વમળો) પડે છે. ભયંકર એટલા માટે કે તેમાં સપડાએલું કોઈ પણ વહાણ કે જીવ ધણે ભાગે તેમાંથી બચવા પામતું નથી. પણ અફળાઈ અથડાઈને તેમાંજ નાશ પામે છે.

આ બાજુ સંસારમાં દુઃખ રૂપ જન્મ અને વૃદ્ધાવસ્થા એજ આ વર્ત (વમળો) છે જન્મનું દુઃખ સામાન્ય નથી. જન્મતી વખતે ધણી વેદના થાય છે, તે વખતે વિશેષ પ્રગટ જ્ઞાન ન હોવાથી તે ઘોડું અનુભવાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિ મનુષ્યોથી અનુભવી નથી. માત્ર ધીથીલ થાય છે; દૈદ્રિયો નરમ પડે છે એટલે આંખે પુરું દેખાતું નથી. પગે ચલાતું નથી. કાને સંભળાતું મંદ થાય છે. શરીર ધુન્ને છે. દાંત પડી જાય છે. મોંમાંથી લાળો ચાહુ પડતો રહે છે. વિગેરે શરીરની વિપ્રમ સ્થિતી રૂપિ વમળ દુઃખ રૂપ છે.

સમુદ્રમાં વડવાનળ બળી રહ્યો છે. પાણીને શોષી નાખે છે; અથવા આયુષ્ય રૂપ પાણીને સુકાવી નાખે છે. આવા સમુદ્રમાં માછલાઓ મોટા મચ્છો ભમ્યા કરે છે. પાણીના વમળ અને વડવાનળના અસહ્ય તાપથી દુખથી ધણા હેરાન થાય છે અને વારંવાર જન્મ મરણ કરે છે તેમજ આ સંસારમાં જન્મ, જરા મરણના સપાટાથી વારંવાર અસહ્ય અનુભવ કરતા જીવો અનેક ગતિઓમાં પરિવ્રમણ કરે છે. આત્મસ્વરૂપ રૂપ ધરમાં

પ્રવેશ કર્યા સિવાય શાંતિ થવાનીજ નથી. ૧૮

ઉત્પદ્યંતે વિપદ્યંતે ત્રસેષુ સ્થાવરેષુ ચ

સ્વર્કમ પ્રેરિતા જીવાઃ સંસારસ્યેતિ ભાવનાઃ ॥ ૨૧ ॥

પોતાના કર્મથી પ્રેરાયેલા જીવો, ત્રસ, અને સ્થાવરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને મરણ પામે છે. એ સંસાર ભાવના છે.

ભાષાર્થ:—સારો કે નહારો જેવા કર્મ કર્યા હોય તેના પ્રમાણમાં તેજ કર્મપ્રેરણાવડે જીવો, દાસે ચાસે તેવી, અને સ્થીર રહે તેવી ત્રસ સ્થાવરની જાતિઓમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે.

આશક્તિવાળા રાગદ્વેષની લાગણીઓવાળા કર્મોનીજ પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થવાપણું અને મરવાપણું હોય તો તે, કર્મોજ કરવા બંધ કરવા જોઇએ કે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિજ ન થાય ! આ વાત બરાબર છે પણ આ જીવે પોતાની અજ્ઞાનાવસ્થામાં કર્મના સાંચાઓ ગોઠવી મૂકેલા છે; ચાવી એવી મજાલુત ચકાવી મૂકેલી છે કે, દુઝા હોય કે ન હોય પણ કર્મ કર્યા સિવાય તેને ચાલતુંજ નથી, પછી તે મનથી, વચનથી, કે ચરી-રથી પોતે કરતા હોય કે અન્ય પાસે કરાવતા હોય, અગર કાઠ કરતું હોય તો તેને સાફ જાણતા હોય, તેની અનુમોદના કરતા હોય પણ તે સાંચાઓ ચાલ્યાજ કરે છે; અને ચાલ્યાજ કરવાના, તથાપિ જે અભિમાનની, અહંકારની, કે મમત્વની લાગણીથી કર્મ કરાય છે તે કરતાં અટકતું જોઇએ.

આપણા હાથમાં આત્મભાવને સમજ્યા પછી આટલુંજ હથીયાર રહે છે કે આશક્તિ વિના, તેના ફળની ધુઝા વિના યોગ્ય કાર્ય કરતાજ રહેવું; અને જે ઉદ્ય આપે તેને રાગ, દ્વેષ, કે હર્ષ શોકના પશ્ચિમ કર્યા સિવાય સમભાવે ભોગવતા રહેવું. અહંભાવજ કર્મમંથનું મુખ્ય અને અસલ કારણ છે. આ સંબંધમાં આચાર્યશ્રી સત્ત્વમાં કહ્યું છે કે:—

અકરિસ્સંચદં કારાવિસ્સંચદંકરઓયાવિ સમણુન્ને ભવિવ્પામિ,
પ્પયાવંતિ સન્વાવંતિ લોગંસિકમ્પ સમારંભા પરિજાણિયન્વા ભવંતિ.

હું કરીશ, હું કરાવીશ. હું ખીળ કરનારને સાફમાની અનુમોદન આપીશ, એટલાજમાત્ર આખા લોકમાં કર્મ બંધવાના કારણરૂપ ક્રિયાઓના બેદો જાણવાના છે.

સર્વથા આ કર્મ આવવાના રસ્તાઓ બંધ થઈ-શકે તેમ છે કે નહીં ? જવાબમાં તો આટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે બંધ થઈ શકે

તેમ છે, પણ અનાદિ અગ્યાસને લીધે ક્ષમ વિકટ જોવું લાગે છે. શરમાત આવી રીતે સરલ થઈ શકે કે પ્રથમ અશુભ, (ખરાબ) કર્મો પ્રબળ પ્રયત્ન કરી ઓછા કરવા, અને તેનું સ્થાન સારા કર્મોને આપવું, એટલે સારા કર્મોના વધારો થતાં અશુભ ઓછા થશે. પછી આત્મજ્ઞાનને મુખ્ય કરી શુભ કર્મોને પણ રાજી ખુશીથી રજા આપવી, અને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરતા રહેવું, હેવટે બંને જાતનાં કર્મો અંધ પડતા જન્મ, મરણો થતાં અટકશે, અને આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાશે.

આ સિવાય નાના પ્રકારની જીવોની જાતિઓમાં જન્મ, મરણ ચાલુજ રહેશે. આ સંસાર વિચારની ભાવનાની મન ઉપર મજબુત અસર બેસાડવી. સંસારમાં જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સંયોગ, વિયોગથી જીવો કેવાં આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે ? ક્ષણે ક્ષણે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જીવો મરણ કરી રહ્યાં છે ? દેવદ્રોથી લઈ એક કીડા પર્યંત જન્મ-મરણનો કેવો વિષમ ધોંધાટ મચી રહ્યો છે ? એક આત્મજ્ઞાની સિવાય જન્મ-મરણને લઈ કાઈપણ જીવોના હૃદયચાંતિવાળાં નથી. આ પ્રમાણે રાજા, રાંક, ગરીબ, ધનાઢ્ય, રોગી, નિરોગી, સુખી, દુઃખી, બુદ્ધિમાન, મૂર્ખ પૃથાદિ દર્પ શોકના વિષમતાવાળા સંસારનું સ્વરૂપ વારંવાર દષ્ટિ આગળ લાવવાથી તેમાંથી વૈરાગ્યવૃત્તિ સ્પુરવા સાથે તેના પ્રતિકાર તરીકે તેમાંથી બચવવાના ઉપાયો તરફ મનુષ્યોનું વલણ થાય (જામતિ આવે) તે સંસાર ભાવનાનું રૂળ છે. ૨૧

એકત્વ યોધી ભાવના.

શુભા શુભાનાં જીવોર્યં કૃતાનાં કર્મણાં ફલં,

સૌત્રૈવ સ્વયમેવૈકઃ પરત્રાપિભુનક્તિચ ॥ ૨૨ ॥

કલ્મષ પુત્રાદિ કૃતે દુરાત્મા કરોતિ દુઃકર્મ સપ્ક

મુંક્તે ફલંશ્વન્નગતઃ સ્વયંચ નાર્યાંતિ સોઢુંસ્વજના સ્તદંતે ॥૨૩॥

આ જીવ કરેલાં શુભ કે અશુભ કર્મોનાં ફળ તે પોતેજ આ જન્મ અને અન્ય જન્મમાં પણ એકલોજ ભોગવે છે. ૨૨

આ દુરાત્મા જીવ, સી અને પુત્રાદિ માટે દુઃકર્મ કરે છે. તે એકલોજ તેનાં ફળ નરકમાં જઈ પોતે ભોગવે છે. તેના સંબંધીઓ તે ફળો ભોગવવા માટે તેની પાછળ (સાથે) આવતાં નથી. ૨૩

ભાવાર્થ:—મારા સંબંધીઓ ધણા છે, મારું કુટુંબ બહોળું છે.

ધણીનો સંબંધી છું, હું ધણીનો પાલક છું, ધણી જીવોનું પોપણ કરું છું-
 ત્રિજેરે અહંકાર વાળી ભાવનાને તોડવા માટે તેની પ્રતિપક્ષી ભાવના
 “હું એકલો છું, અને મારું કોઈ નથી” એ ભાવનાની અસર મન
 ઉપર કરવા માટે આ એથી ભાવના છે, સારાં કર્મ કર્યા હોય કે શુરાં
 કર્મ કર્યા હોય, પોતાને માટે કર્યા હોય કે અન્ય સ્ત્રી પુત્રાદિ કુટુંબને માટે
 કર્યા હોય તેનાં સારાં કે મારાં ફળો અહીં જીવો ભોગવે છે, અહીં ભોગ-
 વાર્તા ગાળી રહેલાં હોય તો અન્ય જન્મમાં જન્મને પણ ભોગવે છે.

આ ફળ ભોગવવાનું તેના એકલાનેજ માટે નિર્માણ થાય છે; કારણકે
 તે કર્મ કરવામાં તેની અભિમાન વાળી સ્વાર્થ ભરેલી પ્રવૃત્તિ હોય છે,
 અને તેમાં પણ મહાન કિલ્લ પારણાને જે કુટુંબ કરવામાં આવ્યાં હોય,
 પત્ની બહેને તે પોતાને માટે ન કર્યા હોય છતાં, તેનું કિલ્લ, ભયંકર,
 દુઃસહ દુઃખ ભોગવવા માટે તેને તરકમાં જતું પડે છે. કારણ કે આ
 દુનિયા ઉપર તેના કરેલ કુટુંબનો બદલો મળે તેનું વિશેષ દુઃખ નથી;
 એટલે તે રથજે જતું નેષ્ટએ ત્યાં તે કર્મ ફળ ભોગવવામાં મદદગાર;
 તેમાંથી ભાગ પકાવનાર અહીંથી એટલે તે કર્મ જેને માટે કર્યું હતું તેના
 ફળ તરીકે દિવિયોના વિષયોના ઉપભોગ જોણે કર્યા હતા, તેમાંથી ત્યાં
 કોઈપણ જતું નથી. મતલબ કે તેને એકલાનેજ તે ભોગવવું પડે છે.

અહીં આ અંકા ઉત્પન્ન થવા જોઈ છે કે એક ધરનો માલીક ધન
 કમાઈ લાવે છે અને તેમાંથી ધણા મનુષ્યો તેનો ઉપભોગ લે છે, તે ધણા
 જીવોનું પોપણ કરે છે તો આફળમાં જેમ ભાગીદાર બીજાઓ થાય છે
 તેમ પાપનાં ફળમાં પણ ભાગીદાર કેમ ન થાય ? અને જેમ અહીં તે
 મદદગાર થાય છે તેમ પરભવમાં આ મદદગાર કેમ ન થાય ?

એનો ઉત્તર એવો છે કે ધરનો માલીક કે જે કુટુંબનું પોપણ કરે છે,
 તેમાં તેને મોઢ છે. મારાપણાનું અભિમાન છે, અને સાથે તેનો સ્વાર્થ પણ
 રહેલો છે. આ કારણથી તે તેઓનું પોપણ કરે છે. આ મોઢ કે અભિમાન ન
 હોય તો તેનું પરિણામ શું આવે છે તે સ્વાનુભવથી કે દુનીયામાં ખનતા
 દાખલાથી અત્યક્ષ વિચારવા જેવું છે.

એક સ્ત્રી ઉપરથી જમે તે કારણે મોઢ ઓછો થતાં બીજી સ્ત્રી પરણે
 છે; તેમાં વિશેષ મોઢ ભાગતો પડેલી સ્ત્રી ઉપરથી મોઢ છુટી જાય છે
 તે કેળાએ તેના તરફ કેવું વર્તન કરાય છે તેના પોપણને માટે શું થાય
 છે ? પોપણ આપવાની તો વાત સ્ત્રી, પણ તે સ્ત્રી નજરે દીકરી પણ ગમત
 નથી. કદાચ લોકસાગથી અનિચ્છાએ પોપણ આપવું પડે છે કે રાગન

ભયથી આપણું પડે છે તોપણ ધણું થોડુંજ. આ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે મોહથીજ પહેલાં પોપણું કરાતું હતું.

પોતાના કુટુંબના મનુષ્યો દુઃખી થતાં હોય અને તે દેખી અન્ય દામ્પત્યના મેણાં ટોણા મારે કે તમે શું મોહું લઇને બોલો છો ? તમારા કુટુંબીઓતો આમ દુઃખી થાય છે. ત્યારે અભિમાન વૃત્તિથી વિચાર કરે છે કે મારા કુટુંબીઓ (મારા બેઠાં મારી હયાતીમાં) દુઃખી થાય અને હું જોઇ રહ્યું તે ઠીક નહીં. લોકોમાં પણ જોઈ દેખાય છે. ઇત્યાદિ અભિમાન કે લોકલાજના વિચારથી તેના પાલન માટે પ્રયત્ન કરે છે. સ્વાર્થને લીધે પણ પોપણું કરાય છે સ્વાર્થ પુરો થતાં દશવર્ષ દુઃખ આપ્યું હોય કે પંદરવર્ષ ખેડ કરી કે ગાડી ખેંચી હોય તેવા વૃદ્ધ (ધરડા થયેલા) ગાય, ભેંસ, બળદ, કે ઘોડાને પાંજરાપોળમાં મુકવા દોડ્યા જાય છે. આનું કારણ સ્વાર્થ નહીં તો ખીલુ શું ?

વૃદ્ધ માતાપિતાઓના બેચારલાંછઓ વચ્ચે ખાવા પીવાના વારો કરવામાં આવેછે; ત્યારે કેમ પોતાની સ્ત્રીના વારો કરવામાં નથી આવતો ? આનું કારણ કે માતાપિતામાં હવે સ્વાર્થ રહેલો નથી. સ્ત્રીમાં હજી સ્વાર્થ છે, મોહ છે, એટલે તેને રમ દેવામાં આવતી નથી, ઇત્યાદિ કારણોથી વિચાર કરતાં જણાઇ આવશે કે જ્યાં મોહાધિનતા છે. જ્યાં અભિમાનતા છે અને જ્યાં સ્વાર્થ રહેલો છે ત્યાં અન્યને માટે પોપણું કરવામાં કરાતી પ્રવૃત્તિ પોતામાટેજ હોવાથી તેનું પાપ પોતાને લાગે છે. વળી તેના આશ્રય તળે રહેલા માણસો તેનો હુકમ ઉઠાવે છે; તેને માન આપે છે; અને તેનું કામકાજ પણ કરે છે. એ પ્રમાણે મહેનત કરીને-કામ કરીને પોપણું લેતા હોવાથી તેઓ તેના પાપમાં ભાગ પડાવે તેવા કાર્ષ્ણ્ય સંયોગ હોતા નથી; એટલે પોપણું કરનાર પોપક પણાના અભિમાનને લીધેજ તે એકલોજ પાપ માટે જવાબદાર છે. કેટલીક વખત પૂર્વેનો દેશુદાર હોવાથી પણ તેઓનું પોપણું કરવાની તેને માથે ફરજ આવી પડે છે. પોપણું લેનાર માણસો અભિમાન વૃત્તિથી કે પાપ વૃત્તિથી લાવેલા ધનાદિના અનુમોદનમાં ભાગ લેછે, તો તે પણ તેમાંથી પાપ ઉપાર્જન કરે છે; કે શુભના અનુમોદ નથી પુન્ય ઉપાર્જન કરે છે. પણ તે પાપ પુન્ય સ્વતંત્ર તરીકે જુદુંજ લેછે; એટલે જે ધને કમાવામાં ઇજા, પ્રપંચ, વિશ્વાસઘાત, દગો, જીવોનોનાશ વિગેરે કરવામાં આવ્યું છે, તે કરતી વખતે કરનારના માનસિક અભ્યવસાય-પરિણામ વિગેરે જેવા મલિન હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેનું પાપ તેતો ઉપાર્જન કરીજ લેછે. પણ તેને અનુમોદન આપનાર તેના તરફ લાગણી ધ-

રાખનાર પણ તેવા તેવા અધ્યવસાયથી તેને પ્રમાણમાં નવીન પાપાદિ ઉપાર્જન કરે છે.

દર્શિત તેરીકે એક દીવો પ્રકાશ કરેલો હોય, તે પ્રકાશકરનારને તો જે માટે તે પ્રગટ કરેલો હતો તે જાતનું ફળ મળી મુકયું; પણ તેજ દીવાથી ખીજ પણ માણસો નવા નવા દીવા પ્રકાશી શકે છે. આજીવીતે પાપ કરનાર એક પાપપુંજ પ્રગટ કરેછે, તેને દેખી તેનું અતુમોદન કરનાર પણ નવું પાપ પેદા કરે છે.

જેમ દીવાથી દીવો સળગાવી લેતાં મૂળ દીવામાં ઓળાશ થતી નથી, તેમ મૂળપાપમાં ઓળાશ ન થતાં ખીજઓ તે મેળવી શકે છે.

આવી મોહાધ, સ્વાર્થી, કે અભિમાન વાળી દૃષ્ટિને વાસીત કરવા કે ખદલાવી નાખવા માટે આ એકત્વજાવનાનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

તે એમ કે હે આત્મા ! તું એકલોજ છે તારું આ જગતમાં કોઇપણ નથી. સર્વજીવો પોતાના શુભાશુભ કર્મનો ખદલો અનુભવે છે. તારા સારા કર્મનો ખદલો તને સારો મળશે. ખોટા કર્મનો ખદલો તને ખોટો મળશે. દુનિયાના જીવો કેવળ સુખદુઃખમાં નિમિત્ત માત્ર છે. તારું કર્મ સાફ હોય તો કોઇ તારું છુરું કરી શકનારજ નથી અને તારું કર્મ જો ખરાબ હશે તો કોઇ તારું સાફ કરનાર નથી, તેમ તું પણ કોઇનું સાફ કે છુરું કરી શકનાર નથી. સામા જીવોના સારા કે નદારા કર્મના ઉદય વખતે તેના સારા કે છુરામાં નિમિત્ત માત્ર તમે યજ્ઞ શકો છો.

ફોગટ કર્તાપણના અભિમાનમાં પડી તમે શા માટે ફસાઓ છો ? જન્મ્યો ત્યારે એકલોજ આવ્યો હતો જન્મ્ય ત્યારે પણ એકલોજ જવાનો છું.

આ સંયોગો, સંબંધીઓ કોઇપણ સાથે આવ્યા નહોતા અને આવવાના પણ નથી. વિદ્યાજી રાજ્યો, મોહક મહેલાતો, સુંદર સ્ત્રીઓ, મનોહર ખાગ જાડીયાઓ, વિનય સંપત્તિ પુત્રો, અને આદ્યાક્રિત પરિવાર એમાં કોઇ તારાફ નથી. આગળ ન હતું અને પાછળ પણ નથી. વયમાં દેખાવ આપી વિસર્જન યાચ છે. તુંજ તારું સ્વરૂપ છે અને તુંજ તું છે. આ સિવાય જે કોઇ છે તેનો અને તારો સંબંધ સ્વપ્નાના જેવો ક્ષણિક છે. આ દેખાવો તારું સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલાવનાર છે. જેને તું વિશેષ ચાહે છે (હજીછે) એજ તને વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન ભૂલાવનાર કોઇ યતુની ચરજ સારે છે.

હે આત્મનું જરાક અખો ઉઘાડ, વિવેક દૃષ્ટિથી જો, તને આ સ-

વર્માથી દિતકરી-પરિણામે સુખદાઇ શું દેખાય છે? પોતાના આધાર ઉપર ઉભો રહેતા થીજ, તારા પોતામાં વિશ્વાસ રાખ, મનોવૃત્તિને બાહ્યરના વિચયોમાંથી ખેંચી લઇ સ્થીર થતાં તને તારું સ્વરૂપ દેખાશે.

તે સિવાય આ શ્રાંતિ ટળનાર નથી. જેઓ સ્વરૂપમાં સ્થીર થાય છે તેમણેજ જન્મ, મરણને જલાંજલી આપી છે. તેઓજ પરમ સુખી છે. ઇત્યાદિ વિચારો વડે મનને વાસીત કરી, સંયોગ વિયોગથી હર્ષ શોક ન કરતાં ઉદય આવે તે કમેતિ, અનુભવી લેવાં, અને નવાં ન બાંધવા તે આ-ભાવનાનો ફલીતાર્ય છે. ૨૩

અન્યત્ર પાંચમી ભાવના.

આત્મા સ્વભાવેન શરીરતો ય મન્યથ્રિદાનંદમયો વિશુદ્ધઃ ।

કર્માણુભિર્યોસ્તિકૃતઃ કલંકી સ્વર્ણં યથા ધાતુજકાલિકામિઃ ૨૪

આ આત્મા સ્વભાવવડે શરીરથી ભુદો છે. જ્ઞાન અને આનંદ-મય છે. વિશુદ્ધ છે ધાતુથી ઉત્પન્ન થતી કાળાદ વડે જેમ સોનું મેલું (દો-પવાણું) થાય છે; તેમ કર્મના પરમાણુવડે તે કલંકીત કરાયેલો છે. ૨૪
ભાવાર્થ—દેહ અને આત્માની એક્યતાનો જે અધ્યાસ થઇ ગયેલો છે, તે દૂર કરાવવા માટે, જન્મેનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો જતાથી, તે જન્મે સ્વતંત્ર ભુદાં છે તેવી દૃઢતા કરાવવી, તે આ ભાવનાનો હેતુ છે.

શરીરનો સ્વભાવ અને આત્માનો સ્વભાવ તદ્દન અલગ છે. કોઈયે તે હંતિ શરીરં. સડી જાય, પડી જાય, વિધ્વંસ પામે તે શરીર. અમુક પરમાણુની વૃદ્ધિ હાનિથી મોડું નાનું થાય, સારા ખોરાકથી તેજસ્વી બને, હલકા-ખરાબ-ખોરાકથી નિસ્તેજ થાય, વધારે મહેનતથી ધસારો પહોંચે. થોડી મહેનતથી પુષ્ટ થાય, જળનાં સંયોગથી સડી જાય, અગ્નિના સં-યોગથી બળી જાય, અનુકુળ અનાજ પાણી આદિથી વૃદ્ધિ પામે, શોભા-યમાન થાય, ટકી રહે વિગેરે અનેક અનિત્ય ધર્મો શરીરના છે.

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, આનંદમય છે, અને વિશુદ્ધ છે. જાણવાનો સ્વભાવ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે, જડમાં જાણવાનો ગુણ નથી. દેહમાંથી આત્મા ભુદો થતાં દેહમાં જરાપણ જાણવાનો ગુણ દેખાતો નથી. મૃતક શરીરોની આ સ્થિતિ આપણા સર્વના જાણવામાં છે. શરીર આપું છતાં તેમાંથી એનું શું ચાલ્યું ગયું કે બોલ્યું ચાલ્યું વિચાર્યું બંધ થયું? ઉત્તર એ છે કે જેની મદદથી ક્રિયા થતી હતી, અને તેમાંજ જાણનાર હતો તેજ આત્મા હતો. કે જેની ગેર હાજરીથી તેમ થતું અટકી પડ્યું

આત્માનો સ્વભાવ આનંદમય છે, આ આનંદ સ્વભાવની પ્રતીતિ જ્યારે મન તદ્દન શાંત થઈ જાય છે વિકલ્પો બંધ પડે છે અને મન આત્મામાં ગળી જવાની તૈયારી કરે છે તે વેખતે અનુભવાય છે. દુનિયાના ઉપાધી જન્ય સુખ કે જે દાંડ્યોથી-અનુભવાય છે તેથી જે આનંદ થાય છે તે શુદ્ધ આનંદ નથી, તે સ્વતંત્ર આત્માનો આનંદ નથી, પણ પુદ્ગલોથી ભિન્નિત છે. આ શુદ્ધ આનંદ સ્વભાવ પુદ્ગલોમાં નથી. પુદ્ગલના સ્વરૂપને પણ આત્માની મદદથી જાણી શકાય છે. આત્માનો સ્વભાવ વિશુદ્ધ છે. તે વિશુદ્ધિને લઈને લોકલોકને પણ જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે, તેના વિશુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર કર્મ અણુઓનો પડદો છે, કે જેને લઈને તે કલંકિત થયો છે, મલીન થયેલો છે, તેનો પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થયેલો નથી, છતાં પણ અત્યારે જેટલું દેખી શકીએ છીએ, તે તેના થોડા પણ વિશુદ્ધ સ્વભાવને આભારી છે. શાસ્ત્રાકાર કહે છે કે આત્માના આઠ રૂચક પ્રદેશ નિરંતર ઉઘાડા રહે છે. મતલબ કે તેના ઉપર આવરણ આવતું નથી. તે આવરણ જાય તો ચૈતન્ય જડની સ્થિતિને પામી જાય. જુઓ કે એવું કાંઈ વખત બન્યું નથી અને બને પણ નહિં.

આત્મા કર્મના પરમાણુવડે દોષીત કરાયેલો છે આનો અર્થ આવો નથી થઈ શકતો કે પહેલાં આત્મા નિર્મળ હતો અને પછી કર્મના અણુએ તેને મલીન કર્યો. વ્યવહારની અપેક્ષાએ તેમ માનવામાં આવે છે, કે અમુક વખતે અમુક મનુષ્યે આવું કર્મ બાંધ્યું, અને તેના ફળ તરિકે આ દશા ભોગવે છે વિગેરે-પણ મૂળ સ્થિતિ કેવી હતી ? શું શુદ્ધ હતી ? અને પછીથી કર્મ શરૂ થયું ? આનો ખુલાશો શાસ્ત્રો તરફથી આજ મળે છે કે અનાદિ કાળથી તેમજ શાસ્ત્રો આજે છે, અને નિમિત્તોથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ થયાજ કરે છે. એકવાર સર્વથા શુદ્ધ થઈ જાય તો પછી ફરી અશુદ્ધ થવાની તેનામાંથી યોગ્યતા ચાલી જાય છે. સેકેલા કે રાંધેલા ખનાજમાં જેમ ફરી અંકુર ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા રહેતી નથી તેમ ફરી બંધન પામવાની યોગ્યતા તેમાં રહેતી નથી. થોડો થોડો શુદ્ધ થતો ચાલે છે તેમાં અશુદ્ધતા, નિમિત્તોથી આવી પડે છે. પણ સર્વથા રાગદ્વેષ વિગેરે કપાયોનો હાય ફરી શુદ્ધ થયેલામાં ફરી અશુદ્ધતા આવતી નથી. આત્મા ક્યારે અશુદ્ધ થયો ? તેનું મૂળ કાંઈ પણ યાત્રીઓ બતાવતા નથી. તેઓ પોતાના યાત્રામાં અનાદિ જણાવે છે. અથવા તેમના યાત્રામાં કાંઈ સમજવામાં આવતું હોય અને શબ્દો દ્વારા અનુભવની વાત, વિના અનુભવ વાળાને સમજાવી ન શકાતી હોય તો તે યાત્રીઓ જાણે. પણ એકંદરે

તેક સંપ્રદાયોમાં અનાદિ કે અનિર્વચનીય ઇત્યાદિ શબ્દો વાપરતા નજરે
ડે છે એમ સમજાય છે.

અનાદિ અશુદ્ધતા જણાવવા માટે શાસ્ત્રમાં સોના અને માટીનું
દર્શન આપેલું છે કે સોનાની સાથે માટી-મેલ 'હોય છે, ખાણમાંથી
પ્રાપ્ત સોનું રેતી, માટી કે, પથ્થર સાથે મળેલુંજ હોય છે. આ સોનું
માટી કે પથ્થર સાથે કયારે મળ્યું ? અથવા તલમાં તેલ કયારે મળ્યું તે
સમજી શકાતું નથી. છતાં અમુક જાતના સંયોગીક પદાર્થો દ્વારા સોનું
અને માટી તેલ અને ખેાળ તદ્દન અલગ જુદા થઈ શકે છે. આ દર્શાવે
આત્મા કર્મ સાથે કયારે બંધનમાં આવ્યો તે સમજાતું નથી છતાં તે
સમ્યક્જ્ઞાનાદિ નિમિત્તોથી સર્વથા કર્મથી જુદા થઈ શકે છે.

ખાણમાં રહેલ સોનું અને તે સાથે રહેલ મેલની માફક આત્માની
સાથે અશુદ્ધતાને અનાદિ સંબંધ છે. આ અશુદ્ધ સંબંધથી આત્મા પો-
તાના જ્ઞાન સ્વભાવને જૂલો ઉદય આવેલ કર્મ પર્યાયમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ
ભાવથી રાગ દ્વેષાદિ બાવે પરિણમે છે, આ પરિણામોનું કારણ દ્રવ્ય કર્મ
છે. તે પણ પરિણામ એ ચૈતન્યમય આત્માની સાથે વ્યાપ્ય વ્યાપક સંબંધે
રહેલ હોવાથી (રાગાદિભાવ આત્માના કરવાથી થાય છે માટે તે વ્યાપ્ય
છે અને તેનો કર્તા આત્મા તે વ્યાપક છે માટે) અપેક્ષાએ આત્માજ
કર્તા બોક્તા છે.

જ્યારે આ આત્મા સ્વ-પરમેશ્વર વિજ્ઞાન દ્વારા શરીરાદિ પરદ્રવ્યોથી
પોતાને પ્રત્યક્ષ માને છે ત્યારે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં થતી ઇષ્ટાનિષ્ટાપણાની બુદ્ધિ
મૂડી દેહે, આ ઇષ્ટ અનિષ્ટતા પોતાના પરિણામોથી થાય છે, કાંઈ દ્રવ્યોમાં
તેવા સારા, નકારાપણાની શક્તિ નથી. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં પરિણામ લીન
થઈ જાય છે. ત્યારે ધ્યાતા ધ્યાનનો વિકલ્પ પણ રહેતો નથી. તાદાત્મ્ય
વૃત્તિથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્કંપપણે કાયમનું પરિણમન થાય છે ત્યારે
આ આત્મા કૃત્યકૃત્ય થાય છે ૨૪.

(જડ ચૈતન્ય વસ્તુના સ્વભાવ જુદા છે.)

સર્વયાજ્ઞ્ય સ્વભાવાનિ, પુત્ર મિત્ર ધનાનિ ચ;

ચેતનેતરે વસ્તૂનિ, સ્વાત્મરૂપા દ્વિભાવય. ૨૫

વિનૈકં સ્વક્રમાત્માનં, સર્વ મન્યન્નિજાત્મન.

મત્વે તૌષ્ઠાસિનાર્સેગિન્, હર્ષશોકૌ હિ મૂઢતા. ૨૬

હે આત્મનું! ચેતન અને જડ વસ્તુઓ સર્વથા જુદા સ્વભાવવાળા
છે. તેમ પોતાના સ્વરૂપથી, પુત્ર, મિત્ર અને ધનાદિ તે પણ જુદાજ છે.

એમ વિચાર કર. એક પોતાના આત્મા સિવાય, પોતાના આત્માથી સર્વ બીજું જુદું છે એમ માનીને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિથી કે ઇષ્ટના નાશથી હર્ષ, શોક કરવો તે નિશ્ચે મૂઠતા મૂર્ખતા છે. ૨૫-૨૬

ભાવાર્થ—દેહ આત્માથી જુદો છે, એમ પહેલાં કહી ગયા હોએ મતલબ કે જડ ચૈતન્ય જુદા સ્વભાવનાં છે એમ જણાવી ગયા હોએ, હવે જ્યારે અત્યંત નજીકતા ધરાવનાર દેહ જો આત્માથી જુદો છે તો પછી દેહથી વધારે દૂર રહેનારાં પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, રાજ્ય, ગૃહ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ તો આત્માથી સર્વથા બિન્ન હોય તે સ્વભાવિક રીતેજ સમજ સકાય તેમ છે.

એમ દરેક જડ વસ્તુ આત્માથી જુદી છે, તેમ જીનેશ્વર ભગવાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે દરેક આત્માઓ પણ પરસ્પર બિન્ન છે, પછી તે ગમે તેવા દેહ ધરાવતો હોય કે દેહ રહિત સિદ્ધ સ્વરૂપ હોય છતાં પણ પરસ્પર બિન્ન સ્વરૂપનો ધરાવે છે, આત્મસત્તા સર્વની સરખી ગણવામાં આવે છે. ગમે તેવા દેહમાં આત્માએ રચાન લીધેલું હોય છતાં સત્તા સ્વરૂપે સર્વ સરખા છે. કર્મની પ્રકૃતિના સ્વભાવને લઈને કે અધિક ઓછાણને લીધે વિચિત્રતા દેહધારી આત્માઓમાં દેખાય છે, છતાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સરખાપણું છે. તેમજ દેહાતીત શુદ્ધ સ્વરૂપ, સિદ્ધાત્માઓ સર્વ આત્મશક્તિમાં, સ્વરૂપમાં, જ્ઞાનમાં, આત્માનંદમાં પરસ્પર સર્વ સરખા છે, તેમાં કંઈ ફેરફાર નથી. આદિો દૃષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે કે એક ગૃહમાં એકજ જાતના સરખા પ્રકાશવાળા દસ દીવાઓ હોય તો તે સર્વની પ્રકાશશક્તિ એક સરખી છે, છતાં દરેક દીવાઓ જુદા છે પ્રકાશ સ્વરૂપે એક છે. આવી રીતે દરેક આત્માઓ જુદા છે.

હે અંગી ! દેહધારી આત્મા ! તારા પોતાના આત્માથી બાકી બધા સર્વ પદાર્થો જુદા છે, તેનો તું વિચાર કર. બધાથી તારા આત્માને બાદત (અલગ) કર. અલગ અનુભવેલે દશ્ય પદાર્થો તે આત્મા નહિ, આપણું હું નહિ, આપણું હું નહિ. આપણું હું નહિ એમ કરતાં કરતાં ધર, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્ર દેહ, વાણી, મન વિગેરેને બાદ કરતાં કરતાં છેવટે જે કંઈ રહે તે તું છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે એમ નિશ્ચય કર. અને તેવા દશ્ય પુદ્ગલિક સંયોગોનો વિયોગ થાય, ઇષ્ટ આશ્યું જાય કે આવી મળેતો પણ તેથી હર્ષ શોક બીલકુલ ન થાય એવી સ્થિતિ મેળવ. જે પદાર્થો તારા નથી જેતું નથી તેનાં જવા આવવાથી તને હર્ષ, શોક શા માટે થવો જોઈએ ! ન થવો જોઈએ. અને તેજ તારું કર્તવ્ય છે. તેજ કર્તવ્ય છે. આ બા-

વનાનો ઉદ્દેશ પણ તેજ છે કે પુરુષગત-જડપદાર્થથી આવૃત થઈ આત્મ-સ્વરૂપ અનુભવનું અને દેહ અને આત્માન્યે ઐક્યતા નથી પરંતુ ભિન્નતા છે. ૨૫ ૨૬.

અશુચિ ભાવના- ૬.

શુક્રાદિ ઘોજં નિઘ, મનેકા શુચે સંભૃતં;

મલિનં નિસર્ગનિઃસારં, લજ્જાગારં ત્વિર્દંવપુઃ ૨૭.

વીર્ષાદી ખીજવાળું નિંદનીક, અનેક અશુચિથી ભરેલું, મલીન, સ્વ-ભાવથી સારવિનાનું અને લજ્જાગારી ગૃહ સમાન આ શરીર છે. ૨૭

ભાવાર્થ—આત્માથી શરીરને લુદ્ધું જાણ્યા છતાં પણ તેના ઉપર સ્નેહ બન્યો રહે છે. પોતાના દેહ ઉપર કે સામાન્ય રીતે સર્વ દેહ ધારી જીવોના દેહ ઉપર મોહ મમત્વ ન થાય એટલેજ આ અશુચિ ભાવના દહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

આ દેહનું મૂળ શું છે તે મનુષ્યોથી જાગ્યેજ અજ્ઞાપ્યું હોય છે. શુક (વીર્ય) અને શોણિત (ઑનું વીર્ય અથવા રજસ્) આ બન્નેની મીલાવટથી આ દેહની ઉત્પત્તિ છે. તેજ ખીજ છે. જમીનમાં ખીજ વાળ્યા પછી તેને વાયુ, અગ્નિ, પાણી વિગેરેની મદદથી જમીનમાં જુદી જુદી જાતની લુદે લુદે વખતે રસાયણીક—સંયોગીક ક્રિયા થાય છે. જેમાંથી અંકુર રૂપે તે ખીજ બહાર આવી બહારનાં હવા, પાણી, પ્રકાશ વિગેરેનું પોષણ મેળવી છેવટે એક વૃક્ષાદિ રૂપમાં આવે છે, નિયમિત અવધિ-આયુષ્ય પ્રમાણે આંદો દેખાવ આપી પાછું તેનું રૂપાંતર થઈ જાય છે. મરણ પામે છે અને નવું થાય છે.

આરીજ કાંઈક ક્રિયા આ દેહ માટે પણ થાય છે. તે ઓ પુરુષના સંયોગ જન્યખીજ, માતા તરફથી મળતા પોષણમાંથી વૃદ્ધિ પામે છે. તેને જોષ્ઠતી હવા. ગરમી અને આહાર તે સર્વ માતાના શરીરમાંથી મળે છે. અર્થાત્ આ ગર્ભના ખીજની રસાયણીક ક્રિયા માતાના ઉદરરૂપ જમીનમાંજ થાય છે, અને અમુક વખતની મર્યાદા પછી શરીરથી બહાર અંકુરોની માફક આવે છે. ત્યાર પછી બહારના અનુકુળ આહાર, હવા પાણી વિગેરેથી વૃદ્ધિ પામી આ દેખાતું શરીર યુક્ત વૃક્ષાદિ અવસ્થા પામી પાછું મરી જાય છે. તે સાથે તેમાં રહેવાવાળો જીવ પણ અન્ય સ્થળે તેમાંથી જુદો પડી આસ્થો જાય છે. પાછું નવું શરીર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે ધટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

આથી એમ સમજાય છે કે આ શરીર વીર્યાદિ બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. બીજા દેખાવમાં કેવું નિંદ્રા જેવું લાગે છે ? શરીરનો અંદરનો ભાગ અનેક પ્રકારની અશુભિયથી ભરપૂર છે. વારંવાર તે મલીન થયા કરે છે, ગમે તેટલી વાર ધોવા કે સાફ કરવા છતાં પણ તે મલીનજ રહે છે. જેના નવ દારોથી અશુભિ વલ્લા કરે છે. મળમુત્રાદિકની ગટરો નિરંતર સાફ રાખેજો નહીં રહે છે. વળી શરીર સ્વભાવથીજ સાર રિંનાનું છે. તેના દરેક આયવોને જુદા જુદા કરી તેમાંથી સાર તપાસવામાં આવે તો લોહી માંસ, વસા, પીત્ત, કફ, મુત્ર, વિષ્ણુ, દાઢકાં અને ચામડાં ધૃત્યાદિ સિવાય સારમૂળ વસ્તુ કંઈ પણ જોવામાં નહીં આવે. ખેર ! તેના કંટલાક ભાગો તો એટલા દુર્ગંધનીય જણાય છે કે મનુષ્યને નિરંતર લજ્જાને માટે તેને ઢાંકી રાખવાની જરૂર પડે છે. અર્થાત્ લજ્જાના સ્થાનરૂપ આ શરીરમાં સારમૂળ શું જણાય છે કે હે અગાની જીવ ! તેમાં આશક્તિ રાખી વારંવાર તેમાં મોહ પામી લપટાઈ રહે છે ?

શરીરની અંદર રહેલા મળ, મૂત્રને તું આખ ઉધાડી સ્પષ્ટ રીતે જોવાને પણ આનાકાની કરે છે તોપણી તેની વસ્તુથી ભરેલ આ દેહ અશુભિ હોવાજ નોંધજે એ નિશ્ચય થવા છતાં તે દેહ તરફ તું મમત્વ કેમ રાખી રહ્યો છે ? તું જો તે તરફ ધ્યાન આપી તે જાળનોનો હરવખત વિચાર લાવે તો તારો દેહ માટેનો રનેહ તથા મોહ ઓછો થશે અને તે ઓછો થવાથી કથાપોને દુર કરી સાધુ પુરુષ સેવિત સંવમના પ્રતાપથી તું આત્મ સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી શકીશ. ૥૨૭

વિનશ્વરં પોષિતમૃષિતં કિં ? યાત્યેવં ય ચ નિમિલિતં તતઃકિં ?

સૃજતિ પુનઃપતતિ તતઃકિં ? જાતો મૃતો યો વિફલ સ્તતઃકિં? ૨૮

અ: દેહ વિનાશ પામનું છે તો પોષણ આપવાનું કે ભૂષિત કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? જો તે જવાનુંજ છે તો તે મળનું તો પણ શા કામનું છે ? બનાવો અને પાછું નાશ પામે તો બનાવવાનું પ્રયોજન શું ? જન્મ, મૃત્યુ અને ફેલાટ મરી ગયો તો જન્મ્યાનું પ્રયોજન શું ? કંઈ નહીં. ૨૮

ભાવાર્થ:—આ દેહ નાશ પામવાનું છે તો તેને શા માટે પોષણ આપવું ? આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે તેને આહાર પાણી આપ્યા વિના મારી નાખવું. આ વાત સમજવા જેવી છે કે, રાફડાને તાડન કરવાથી સાપ મરવાનો નથી. પખાણને ડામ આપવાથી પાડાનું દુઃખ દૂર થવાનું નથી, તેમ દેહને જુએ મારી નાખવાથી આત્મા કંઈ સિદ્ધ

યષ્ઠ જવાનો નથી. કે જ્ઞાન સ્વરૂપ બની જવાનો નથી. આશય એવો છે કે અવશ્ય વિનાશ પામનારા આ દેહને માટે નાના પ્રકારના પાપો કરી મમત્વભાવે મોહને લીધે તેને પોષો નહિં. જરૂરીયાતથી વધારે, અને માદક પદાર્થોથી તેનું પોષણ ન કરો. તમારું મન અને ઇન્દ્રિયો કાબુમાં ન રહે તેવો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરનારો ખોરાક તેને ન ખવરાવો. શરીરમાં અશુભાદિ વિવિધ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય, અને કુસ્તામાં વધારો થાય તેવા વિકારી ખોરાકથી દૂર રહેા. આપણે આગળ કહી ગયા તેમ દેહ અને આત્મામાં ઐક્યતા નથી પરંતુ કુદરતના ચંચાની માદક એટલો સંબંધ તો છેજ કે દેહને જેવા ખોરાકથી પોષીએ તેવા ખોરાકની કુદરતી અસર તમારા મનઉપર થયા વિના રહેશે નહિં. માટે ગમે તેવો ખોરાક લીધા પહેલાં તેના ગુણદોષ તપાસીને પછીજ તે આહાર મહત્ત્વ કરવો. તૃષા લાગી હોય ત્યારે ગમે તે પ્રકારે ગમે તેવા પાણીથી પણ તૃષા તમ કરવા ઇચ્છા થાય છે ત્યારે જો અશુદ્ધ, ગંદુ અને પોરાવાળું પાણી પીવાય તો તે શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરી મનઉપર પણ અસર કરે. માટે સાત્ત્વિક, જોષ્ઠએ તેટલોજ અને પોષક કે જેથી દેહ ટકી શકે તેવોજ ખોરાક લેવો. જે ખોરાક લેવાથી જીવોને દુઃખ ન થાય, ઇન્દ્રિયો કાબુમાં રહી શકે, રોગ ઉત્પન્ન ન થાય, મનમાં શાંતિ રહે, વિકારો હેરાન ન કરે, અને શરીરનો નિર્વાહ ચાલે, તેવો જરૂરીયાત જેટલો સાત્ત્વિક ખોરાક લેવો અને તેવાજ પોષાકથી દેહને જૂષિતકરવો.

શરીર જવાનુંજ છે તો તે મધ્યું પણ શા કામનું ? આશય એવો છે કે જો જવાનુંજ છે તોપછી તેના ઉપર મમત્વ શા માટે કરવો ? પણ વિચાર કરવો કે આ શરીર શાકામનું છે ? આ શરીરથી વિવિધ પ્રકારનાં પરમાર્થિક કાર્યો થઈ શકે છે. અનેક જીવોને આ દેહ દ્વારા મદદ આપી શકાય તેમ છે. અનેક જીવોનો બચાવ આ દેહદ્વારા કરાતા ઉપદેશથી થઈ શકે તેમ છે. આ શરીરથી અનેક વ્રત, તપ, જપ, વિનય, વૈયાવચ્ચ, (ભક્તિ), આત્મ ચિંતન, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે થઈ શકે તેમ છે. છત્પાદિ વિચાર કરી તેને ઉપયોગી કામે લગાડવું અને તે દેહનો નાશ ન થાય તે પહેલાં તેનો સારો ઉપયોગ કરી લેવો. પુર્નજન્મ ન આવે અને ફરી ફરી આવા અશુભિ વાળા દેહમાં પ્રવેશ કરવો ન પડે તેવા રસ્તો સિદ્ધ કરી લેવો. ૨

. બનાવો અને પાણું નાશ પામે તો તે બનાવ્યું પણ શા કામનું ?

આથી શરીરનો વિનાશી સ્વભાવ ખતાવાય છે કે, વારંવાર આ શરીર પતિત થાય છે, તે ન થવા માટે કોઈ ઉપાય શોધવો જોઈએ. અથવા તેનો નાશ ન થાય તે પહેલાં અવિનાશી સ્વભાવ સાધ્ય કરી લેવો, અથવા તેવું શરીર ખતાવતું તે યોગ્ય નથી. એટલે તેવું વિનાશી શરીર ન બનાવતું પડે અને તેના સિવાય રહી ચકાય તેવી ઉચ્ચ અતોકિક સ્થિતિ મેળવી લેવી. 'જન્મ્યો અને ફાગટ મરી ગયો તો જન્મ્યાનું પ્રયોગન શું,' કે જન્મીને ફાગટ ન મરતું પણ એવું કાર્ય કરીને મરતું કે પાણું ફરી મરતુંજ ન પડે. અથવા દુનિયાને ઉપયોગી થવા સિવાય મરતું નહિં. સારામાં સારા કામ કર્યા પછી આ દેહ પડે તોજ તેનું જન્મતું તે સફળ છે. વળી તે કાર્ય કરતાં કીર્તિ મેળવવાની કે માનની આશા કે ઇચ્છા રાખવી નહિં પરંતુ સ્વભાવથીજ પરોપકારને અર્થે તેની શુદ્ધ વૃત્તિ ધારણ કરીને સાફ કાપ કરતું કે જેથી પોતાના આત્માને કીર્તિ થાય અને લોકમાં સારાં કાર્ય કરેલ હોવાથી ફરીને જીવતો છે તેમજ ગણાય. તથા જન તરીકે કોઈ ગણેજ નહિં. આ સર્વ કહેવાનો આશય એ છે કે શરીરનું અશુભીપણું સમજી તેમાં મોઢક મમત્વ ધારણ ન કરવો અને અવશ્ય નાશ પામનારું છે તેમ જાણી તેનો સારો ઉપયોગ કરવો.

આશ્રય ભાવના. ૭.

મનોવચઃકાય કર્મ, યોગ ઇત્યુચ્યેતે જિનૈઃ

સંવામ્યવ ઇત્યુક્તઃ સો પ્યશુભ શુભ સ્તથા ॥ ૨૯ ॥

અંબોધૌ યાન પાત્રસ્ય ઇદ્રં સૂતે યથા જલં

યોગરંધ્રૌ સ્તથાજીવઃ કર્માદત્તે શુભાશુભં. ॥ ૩૦ ॥

મન, વચન અને શરીરની ક્રિયાને જીનેશ્વરેએ યોગ કહેલો છે અને તેજ આશ્રવ છે એમ કહેલું છે. તે પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે,

સમુદમાં વાદાણુમાં પડેલું જિદ, જેમ (વદાણુમાં) જલ લાવે છે, તેમ જીવ યોગરંધ્ર જિદોવડે શુભાશુભ કર્મ મઢણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—આ ભાવનામાં કર્મને આવવાના કારણોનો વિચાર કરવામાં આવશે. રાગદિ પરિણામથી મન, વચન, શરીરના યોગદ્વારા પુદ્ગલ પરમાણુનું આવવું તેને આશ્રવ કહે છે. આપણામાં એમ કહેવાય છે કે મોઢ થયા પછી તેની દવા કરવી તેના કરનાં મોઢા થવાનાં જે કારણો

હોય તે કારણોને સમજીને મંદવાડને આવતો અટકાવે તે વધારે સારું છે. તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે આવતાં કર્મ અટકાવવાની જરૂર છે. પરંતુ કર્મ કરી પછી તે કર્મના પરીણામને નિર્મૂળ કરવા પ્રયત્ન કરવો તેના કરતાં કર્મના કારણો સમજી તે કારણોને ખાસ દૂર રાખી કર્મજ ન બાંધવા તે વધારે સારું છે. અને કર્મ બાંધ ન થવા માટે તેના કારણો સમજવાની ખાસ જરૂર છે. જ્યાં સુધી કર્મને આવવાના કારણો જાણવામાં આવતાં નથી ત્યાં સુધી તેને રોકવાને માટે મનુષ્યો કેમ સમર્થ થશે? અને તે રોકવા માટે તે તરફ પ્રવૃત્તિ પણ કેવી રીતે કરી શકશે? કદાચ ઓછ સંજ્ઞાએ પ્રયત્ન કરશે તો કર્મને હોડવાને બદલે કર્મ બાંધી લેવાનો પણ ભય રહેવા સંભવ છે, માટે પ્રથમ કર્મ આવવાનાં કારણો સમજવાની ધણી જરૂર છે. આ કર્મ બે પ્રકારનાં છે. એક શુભ અને બીજાં અશુભ. જે કર્મના ઉદયથી જીવો મન તથા ઇન્દ્રિયોને અનુકુળ લાગે તેવા ઇષ્ટ વિષયોનો ઉપભોગ લે છે, જે [કર્મોના ઉદયથી મનજીવત અને અને સુંદર શરીર મેળવે છે, જોલવાની અને વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, સારી લાજ આપે કે કીર્તિ મેળવે છે. દેવ મનુષ્યની ગતિ પામે છે, સારા કુળમાં જન્મ પામે છે, આયુષ્ય પૂર્ણ પામે છે, દેહ નિરંતર નિરોગી રહે છે, રાજ્યાદિ વૈભવ પામે છે, ઈશ્વારિકની પદવી પામે છે, તેવા કર્મને શુભ કર્મ કહેવામાં આવે છે. શુભનું બીજું નામ પુન્ય પણ છે.

જે કર્મોના ઉદયથી જીવો અનિષ્ટ વસ્તુ પામે છે, ઇચ્છા છતાં ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવી નથી, કુરૂપ કે કદરૂપ શરીર મળે છે, જોલવાની કે વિચારવાની શક્તિ હોતી નથી, દુનિયામાં જ્યાં જાય ત્યાં અપકીર્તિ પામે છે, પાંચ ઇન્દ્રિયો પૂર્ણ હોતી નથી, દલકી ગતિમાં કે દલકાકુળમાં જન્મ લેવો પડે છે, આયુષ્ય ઘણાં ટુંકાં હોય છે, શરીર રોગથી ભરપૂર હોય છે, બીજા માગતાં પણ પેટ ભરાતું નથી, અથવા ઘણી મહેનતે પેટનું પૂરું કરે છે, ટુંકામાં કહીએ તો ઇષ્ટ મળતું નથી અને અનિચ્છાએ પણ અનિષ્ટ આવીને ઉજું રહે છે, તે સર્વ કર્મને અશુભ કર્મ કહેવામાં આવે છે જેનું બીજું નામ પાપ પણ છે.

આ પાપ, પુન્યને આવવાની ક્રિયામાં મન, વચન, શરીર પણ એક પ્રકારનો વિશેષ ભાગ ભજવે છે. તે મતાદિથી થતી ક્રિયાને યોગ કહેવામાં આવે છે તે દ્વારા આવતાં કર્મને આશ્રવ કહેવામાં આવે છે.

આશ્રય—એટલે ચારેબાજુથી આવતું. આ શબ્દનો અર્થ સંસ્કૃતમાં આવતું થાય છે. ‘આવતું’ એ સામાન્ય અર્થ છે. શુભ અને અશુભ એ તેના વિશેષ વિભાગો છે. સાથી આશ્રય આવે છે ? મન, વચન, અને શરીરની ક્રિયાથી. મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો, વિકલ્પો, સ્ફુરણો તે શરીરને ગતિવાન કરે છે.

પૂર્વના દૃઢ સંસ્કારોથી વાસનાના બળથી મન પોતે ગતિમાં મૂકાય છે. અને તેની સાથે રાગદ્વેષની ચિકાસાસામેલ હોય છે. આ રાગ દ્વેષની ચીકાસથી નવીન કર્મ મળે છે. તેવીજ રીતે શરીર ગતિમાં મૂકાઈને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરે છે. તે શરીર બહારથી પુદ્ગલોનું મળે છે. વચન અને મનને ગતિમાં મુકે છે અને પોતેપણ મુકાય છે. આ ગતિમાં રાગદ્વેષની પરિણતિને લઈ હર્ષ, શોકની ઉર્મીઓ ઉઠે છે. તે દ્વારા વિવિધ સ્વભાવવાળાં કર્મબીજોનો સંચય થઈ, સત્તામાં-કાર્મણ્ય શરીરમાં દૃઢ સંસ્કાર રૂપે બળતો એકઠો થાય છે, જે પાછો સ્થુળ રૂપે રૂપાંતર પામતાં જીવો તેના સુખદુઃખરૂપે અનુભવ કરે છે.

જો આશક્તિપૂર્વક સારાં કર્મો કરી એટલે મન, વચન, શરીરનો સારો રસ્તો ઉપયોગ કર્યો હોયતો શુભ કર્મ એકઠાં થાય છે અને તેના જો રાગદ્વેષ અચાનકડે ખોટો રસ્તો ઉપયોગ કર્યો હોયતો અશુભ કર્મ એકઠાં થાય છે.

જેમકે દેવની પૂજા કરવી, ગુરૂની સેવા કરવી, સત્પાત્રોને દાન આપવું, ક્ષમાકરવી, સરાજ સંયમ પાળવો, ગૃહસ્થ ધર્મના વ્રત નિયમો પાળવાં, અચાન તપ કરવો, સ્વભાવિક નમ્રતા રાખવી, સરળ થવું, ધર્મ ધ્યાનમાં પ્રાપ્તિ કરવી, સજ્જનોને સન્માન આપવું, ઉત્તમ મનુષ્યોની સોબત કરવી, ધર્મ શ્રવણ કરવો, સંસારથી ભય રાખવો, પ્રમાદ ઓછો કરવો, પરને ઉપકાર કરવો, ગરીબ અનાયાદિને મદદ કરવી, સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રી ભાવ રાખવો, ગુણીના ગુણો દેખી સંતોષ પામવો, જીવો ઉપર દયા રાખવી, જીવ્હાને ભોજન આપવું, તરસ્યાઓને પાણી આપવું, વજ્ર રહિતને વજ્ર આપવાં, રોગીને ઔષધ આપવાં, નિરાધારને આધાર આપવો, રથાન રહિતને આશ્રય આપવો, પરમાત્માના નામનું સ્મરણ કરવું, દેવગુરૂને નમન કરવું, તેમની સેવા કરવી, સત્ય બોલવું, દિતનો ઉપદેશ આપવો, સારા વિચારો કરવા, અને વીરસ્યાનકરું આરાધન કરવું.— ઇત્યાદિ. આ સર્વસારાં કામ કહેવાય છે. આ સારાં કાર્યોમાં કાંઈક આથી

ભાવથી, સુખી થવાની ઇચ્છાથી, આ ભવમાં કે પરલાવમાં કાંઈક ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તેવી મમત્વની લાગણીથી જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તો તેનાથી પુન્ય બંધ થાય છે.

ખરાબ કામ જેવાં કે-જ્ઞાન ભણતો હોય તેમાં અંતરાય કરવી, વિદ્યન કરવું, જ્ઞાન આપનારને ઓળવવો, તેની નિંદા કરવી, જીવોનો ધાત કરવો, મત્સર ધરવો, જીવોને દુઃખ આપવું, શોક કરવો મા કે રાવવો, સંતાપ આપવો, આક્રંદ કરવું મા કરાવવું, વીતરાગ, શ્રુત, સંધ અને ધર્મના અવર્ણવાદ બોલવા, અન્યપણ દેવાદિના અવર્ણવાદ બોલવા જીવોને આળ આપવા, અસત્ય માર્ગની પ્રશ્નપૂછા કરવી, જીવોને ઉન્માર્ગે ચડાવવા, ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવા, અનર્થનો આગ્રહ કરવો, ગુર્વાદિકનું અપમાન કરવું, તીવ્રક્રોધ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કરવો, ખરાબ ચેષ્ટાઓ કરવી, મસ્કરી દંડા કરવી, ધણોપલાપ કરવો, (વગર પ્રયોજનનું સંબંધ વિના બોલબોલ કરવું) સદન શીળતા ન રાખવી, ઈર્ષ્યા કરવી, ખીજના સુખનો નાશ કરવો, ખરાબ કામમાં ઉત્સાહીત અન્યને કરવા, (ઉત્તેજન આપવું) નાના પ્રકારની ક્રીડાઓ કરવી, કામણાદિ કરી અન્યના મનને સ્વાધિન કરવું, ભય આપવો, ત્રાસ પમાડવો, નિર્દયતા વાપરવી, સદાચારની નિંદા કરવી, વિષયમાં આશક્તિ રાખવી, અસત્ય બોલવું, ચોરી કરવી, પર-સ્ત્રીસંપટ થવું, સતીઓનાં શીયળ ખંડવાં, આરંભ કરવો, પરિમહ વધારવો, સાધુ પુરોહીની નિંદા કરવી, ધર્મમાં તત્પર થયેલાને વિદ્યન કરવું, સંસારની આશક્તિ ભાવે અનુમોદના કરવી, ઉત્તમ ચારીત્રને દુષણરૂપે કહેવું, શાંત થયેલા કપાયાદિની ઉદ્દિરણા કરવી, કલેશ જગાડવો, દારૂ માંસનું ભોજન કરવું, લાંબા વખત સુધી વેર વધારવું આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન કરવું, મિથ્યાવરાખવું, કરેલપાપને છુપાવવું, દાંભિકતા રાખવી, વક્ષણું, અન્યને દગવા, માયાકપટનો પ્રયોગ કરવો, ચાડીખાવી, ચીતની અપળતા રાખવી, જુડી સાક્ષી બરવી, દેવભાવે અન્યના અંગોપાંગ કાપવાં, વિના પ્રયોજને મનુષ્ય તથા જનાવરો બંધીખાતે રાખવાં, પાંજરામાં પુરવાં, હિંસકચત્રો બનાવવાં, કઠોરકે અસબ્ય વચન બોલવાં, પરના સોભાગ્યનો નાશ કરવો, દાવાનળ સળગાવવો, ધર્મનાં સ્થાનો કે સાધનોનો નાશ કરવો, અન્યની અવદા કરવી, સદગુણનો નાશ કરવો, અસદ્દેવનો આરોપ કરવો, પોતાની પ્રસંસા કરવી, છતાં દોષ દાંકવા, જાતિઆદિનો ગર્વ કરવો, અન્ય દાનાદિ કરતો હોય તેને ના પાડવી, અંતરાય કરવી, દેહનો ધાત કરવો ઇત્યાદિ ખીજાંપણ તેવાંજ ખરાબ કામ કહેવાય છે રાગ દ્વેષ.

કે અચાન ભાવે આશાકિત પૂર્વક તે કર્મ કરવાથી અંશુભ કર્મ જંધાય છે.

વિવિધ પ્રકારની મનની વૃત્તિઓ, વચનની પીચીઓ, અને શરીરની પ્રવૃત્તિઓ, તે શુભાશુભ કર્મ બંધનના કારણ છે. આચારંગચત્રમાં પણ આજ પ્રમાણે મન, વચન અને શરીરથી કરવા, કરાવવા અને અનુભોવાની ક્રિયાનેજ કર્મ બંધનના કારણભૂત કહી છે. કર્મ બંધનાં બીજાં કારણોનો દરકાષ્ટ પણ રીતે આ ત્રણમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

આજ વાતને દર્શાવત દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે. સમુદ્રની અંદર ચાલ્યા જતા વાહાણને જિદ્દ પકવાથી જેમ તે જિદ્દ દ્વારા પાણી વહાણમાં ભરાઈ જાય છે અને જો હુંથીઆર નાવિક-કપ્તાન તે પાણીને કાઢી ન નાંખે, તથા પડેલા જિદ્દને બંધ ન કરી શકે તો તે વહાણ કુળી જાય છે. તેમજ આ જીવ, મન, વચન, કાયાની રાગદ્વેષ અચાનજન્ય ક્રિયાવાળાં જિદ્દવડે શુભાશુભ કર્મ પ્રહણ કરે છે અને જો તે જીવને ઉસ્તાદ ગુરૂરૂપ કપ્તાન ન મળે તો આ જીવરૂપ વહાણ તળીએજ ખેસી જાય છે. અર્થાત્ જીવ વિવિધ પ્રકારની દુર્ગતિઓમાં રહ્યો છે, આ આશ્રવને રોકવાના રસ્તાઓ સદ્ગુરૂ દ્વારાજ સમજવા જેવા છે. કારણકે રોગોની માફક દવાઓ પણ અનેક હોય છે, પણ નાઠી પરિક્ષા કરીને વૈદ જો દવા આપે છે તો તરત તેની અસર થઈ શરીર નીરોગી બને છે. તે સિવાય પુસ્તકોમાં લખેલી દવા વાંચીને કરવાથી કે દવાખાનામાં ભરેલા બાટલાઓ પીવાથી ઉપયોગી અસર થતી નથી તેમ સદ્ગુરૂ વૈદે કર્મ રોગની પરિક્ષા કર્યા વિના પોતાની મેળે કરાવેલા કર્મ કાઢવાના ઉપાયો ઉપયોગી થતા નથી માટે તેવા અનુભવી ગુરૂની નિશ્રાએજ કર્મરોગની દવા કરતી. જે ભવિષ્યમાં કલ્યાણનું કારણ થાય છે.

સંવર ભાવના. ૮

અશેપાશ્રવરોધો યઃ સંવરો સૌ નિગદ્યતે;

દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચાપિ સદ્વિધોતે મવર્તતે. ॥ ૩૧ ॥

યઃ કર્મ પુદ્ગલાદાન વિચ્છેદઃ સ્યા ત્વપસ્વિનાં

સ દ્રવ્ય સંવરો જ્ઞેયો યોગિભિર્ભાવિત્મતાત્માભિઃ ॥ ૩૨ ॥

યઃ સંસાર નિમિત્તસ્ય ક્રિયાયા વિરતિઃ સતાં

સ ભાવ સંવરો જ્ઞેયઃ સર્વ સંવૃતં યોગીનાં. ॥ ૩૩ ॥

જે સર્વ આશ્રવનો રોધ કરવો તેને સંવર કહે છે. તે દ્રવ્યથી અને

ભાવથી એમ બે પ્રકારે પ્રવર્તે છે. જે જ્ઞાતીઓને કર્મ - પુણ્ય લેવાનું બંધ થાય છે તે, ભાવિતામાં યોગીઓએ દ્રવ્ય સંવર જાણવો. જે સત્ય-રૂપોને સંસારના નિમિત્તભૂત ક્રિયાની વિરતિ (નિવૃત્તિ) થાય છે તે સર્વથા સંવૃત્ત (નિવૃત્ત) યોગીઓને ભાવ સંવર જાણવો.

ભાવાર્થ—પૂર્વે આશ્રવ ભાવનામાં કર્મને આવવાના હેતુઓ, રરતાઓ બતાવ્યા હવે આ સંવર ભાવનાની અંદર આવતા કર્મને કેવી રીતે અટકાવવા તે બતાવવામાં આવશે. રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ પરમાણુઓનું આગમન રોકવું તે સંવર કહેવાય છે. સંવરનો અર્થજ એ થાય છે કે સંવરવું—એક કું કરવું. શું સંવરવું કે એક કું કરવું? વિવિધ પ્રકારે રાગ, દ્વેષ, મોહ, અઘાન આદિ ભાવોમાં ફેલાયેલી, વીખરાયેલી મનોવૃત્તિઓને સંવરવી, એકડી કરવી. એક ઉત્તમ સાધ્ય બિન્દુ રાખી તેમાં તે વૃત્તિઓના પ્રવાહને ચલાવવો, અને છેવટે તેનો આત્મામાં લય કરવો. વૃત્તિઓ મનને હોય છે. મનનો સંવર કહેવાથી તેમાં વચન અને કાયાનો પણ સમાવેશ થઈ ગયો સમજવો. કારણ કે મનમાં કાષ્ઠ પણ પ્રકારની ઇચ્છાનું સ્પુરણ થયા સિવાય વચન કે શરીરની પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી.

દેશ સંવર અને સર્વ સંવર એમ સંવરના બે ભેદ થાય છે. થોડો થોડો અમુક વૃત્તિનો આશ્રવ રોકવો તે દેશ સંવર કહેવાય છે. જેમકે હિંસક સ્વભાવવાળી એકાદ ખરાબ વૃત્તિને રોકવી યાને તેમ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન રાખવું આ દેશ સંવર છે.

સર્વથા સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓને, મન, વચન, કાયાના યોગોને રોકી નાખવા અને પાછું તેમાંથી ફરી ઉત્થાન કાષ્ઠ પણ વખત ન થાય તેવી સ્થિતિમાં આવી રહેવું તે સર્વ સંવર કહેવાય છે.

દ્રવ્ય સંવર અને ભાવ સંવર એમ પણ સંવર બે પ્રકારનો છે. આશ્રવ દ્વારોવડે આવતા કર્મ પુણ્ય લેવાનું બંધ કરવું, તે દ્રવ્ય સંવર છે. જેમકે અમુક વખત સુધી બોલવું બંધ કરવું, કે શરીરની સ્થુલ ક્રિયાઓ અટકાવવી, સામાયિકાદિ કરવું, ઈચ્છાઓ—વાસનાઓને માર્યા સિવાય મનાદિ યોગોની પ્રવૃત્તિ અટકાવવી, મહાવ્રતો કે સ્થુલ વ્રતો લેવા વિગેરે આ ક્રિયા સ્થુલ પ્રયત્ન સાધ્ય છે. અમુક વખત સુધી રહે છે પણ સત્તામાં તે વાસનાનાં બીજ હોવાથી પાછું ઉત્થાન થવા સંભવ છે

અર્થાત્ પાછું ફરીને તે દાર આજુ થવા સંભવ છે. માટે તે દ્રવ્ય સંવર છે.

સંસારના કારણરૂપ ક્રિયાથી વિરમી જવું તે બાવ સંવર છે. આ સંવરની ક્રિયા ધણા સુક્ષ્મ પ્રયત્ન સાધ્ય છે. સત્તામાંથી ખીજનો સર્વથા નાશ થાય છે એટલે સંસારના નિમિત્ત બૂત ક્રિયા થતી અટકે છે, મનાદિ ચોગાનો સર્વદા, સર્વથા રોધ કરનાર ચોગીઓને-કેવલીઓને આ સંવર છેવટની સ્થિતિએ હોય છે, પૂર્વનો દ્રવ્ય સંવર તે વૃદ્ધિ પામતાં બાવ સંવરનું રચણ ધારણ કરે છે.

મનમાં જે જે જાતની વૃત્તિઓ ઉઠે છે તેના પ્રતિ પક્ષભૂત સામી તેને દહાવનાર વૃત્તિઓ પણ હોય છે, એટલે સંવરનો કુદો અર્થ એવો થયો કે આશ્રવ વાળી કોષપણ જાતની વૃત્તિ ઉઠે કે તરતજ તેની વિરોધીની તેને અટકાવનાર વૃત્તિ સામી ઉભી કરવી કે જેથી પહેલી વૃત્તિ દબાઈ જાય. મનની અશુદ્ધ બાવનાને શુદ્ધ બાવનાવડે દબાવવી, અગર તેનો નાશ સાધવો, દર્જાત તરીકે મિથ્યાત્વનાં પરિણામ થયાં તો તેની સામે તેના વિરોધી તરીકે સમ્યક્ત્વનાં નિર્મળ પરિણામ ઉભાં કરવાં. જેમકે નિત્યમાં અનિત્યની બુદ્ધિ થતી, દુઃખમાં સુખની શ્રાંતિ થતી, અનાત્મ પદાર્થમાં આત્મપણાની લાગણી થતી તે મિથ્યાત્વ પરિણામ કહેવાય છે તેને બદલે નિત્યમાં નિત્યપણાની બુદ્ધિ, સુખમાં સુખપણાની લાગણી અને આત્મામાં આત્મપણાનો નિર્ણય કરવો તે સમ્યક્ પરિણામ કહેવાય છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ તો સામી આનન્દ, નિરપ્રદતા, સંતોષ, ચિન્તાથી બાવની બાવના યુગી તેનો નાશ કરવો. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ છત્યાદિ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય તેની સામે અનુક્રમે ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, સંતોષ, વિરાગ, સમપરિણામ વિગેરે બાવવાળી વૃત્તિઓથી તે પૂર્વની વૃત્તિઓનો નાશ કરવો. પણ આ વિરોધી શુભ વૃત્તિઓ એવી પ્રયત્ન હોવી જોઈએ કે અશુભ વૃત્તિઓને દૂર કરે અગર તેમ ન કરી શકે તો પણ ત્રાજવાનાં બે ડાળાંની અંદર એક સરખાં વગ્નની પેઠે સરખું બળ તો હોવુંજ જોઈએ કે જેથી અશુદ્ધ બાવનાંઓ અસર કરી શકે નહિં અને અંતઃકરણ ધીમે ધીમે શુદ્ધ થઈ શકે. સંકલ્પોને નિઃસંકલ્પથી રોકવા, વચનને મોનતાથી અને ચરીરને સ્થિરતાથી આ પ્રમાણે દેહથી કે સર્વથી જેની ચોતાની સામર્થ્યતા હોય તે પ્રમાણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાથી જોવા આશ્રવને રોકી શકે છે. એટલું બરાબર યાદ રાખવું જોઈએ કે દૃષ્ટિ

૧ સર્વ વસ્તુના લાગની બાવના.

સમ્યક્ થયા વિના સંવરની ક્રિયા એટલે આવતાં કર્મને રોકવાનું બળ
 જીવોમાં આવી શકતું નથી. સમ્યક્ દર્શન કહો કે સમ્યક્ દષ્ટિ કહો એ
 બન્ને એકજ વાત છે. આત્મા તરફ જોની દષ્ટિએ પ્રયાણ કર્યું છે,
 પુરુષ પદાર્થોમાં સત્ય સુખ નથી જોવી જોતી પૂર્ણ શ્રદ્ધા અમરી છે,
 આત્માજ સુખરૂપ છે અને તે હું. સાચો હું. હુંજ હું એમ જાણી તેના
 દરેક પ્રયાસો તેને શુદ્ધ કરવા માટેજ પ્રવર્તે છે, તેના તરફ લક્ષ રાખીનેજ
 વર્તેન થાય છે. ત્યારેજ તેનાથી કરાતી સર્વ ક્રિયાઓ સંવરરૂપ થાય છે.
 નહિતર સમ્યક્ દષ્ટિ વિના કરાતી ક્રિયાઓ સંસારના કારણરૂપ થાય છે.
 તેમાં સારી ક્રિયાઓ હોય તો પુન્યનું કારણ થાય છે. પણ તેથી સંસારના
 પરિભ્રમણનો નાશ કે કર્મ અટકાવવાનાં કારણરૂપ તે ક્રિયા થતી નથી માટે
 દરેક ક્ષણે સમ્યક્દષ્ટિ મનુષ્યોએ જાગૃતિ રાખવી જોઈએ કે, અમુક ક્ષણે
 મારા મન, વચન, શરીર ની પ્રવૃત્તિ કય તરફ છે ? તેમાં મનની પ્રવૃત્તિ
 તપાસવા માટે તો પારંવાર લક્ષ આપવું જોઈએ, અને આશ્રવણી પ્રવૃત્તિ
 જણાતાં તેની વિરોધી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી સામી સારી ભાવના ઉત્પન્ન
 કરી અશુભ આશ્રવથી પાછા દૂરી શુભ પ્રવૃત્તિમાં વધારો કરવો. તે દેવ
 પંડ્યા પછી શુભ આશ્રવને પણ રોકી લઈ શુદ્ધ આત્મ સ્થિતિમાં પ્રવેશ
 કરવો. અને તેજ આ ભાવનાની વિચારણાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

નિર્જરા ભાવના ૯.

મૂઠ મૂતાનિ કર્માણિ જન્માંતાદિ વ્યથાતરોઃ

વિશીર્યંતે યયા સા ચ નિર્જરા પ્રોચ્યતે કુર્વૈઃ ॥૩૪॥

સા સકામા લક્ષામા ચ દ્વિવિધા પ્રાતિપાદિતા;

નિગ્રંથાનાં સકામા સ્વા દન્યેષા મિતરા તપા. ॥૩૫॥

જન્મ મરણાદિ પીડારૂપ વૃક્ષના મૂળ સરખાં કર્મો જેવડે વિખરાઈ
 જાય, ખરી પડે તેને માની પુરૂષો નિર્જરા કહે છે.

તે નિર્જરા-સકામ અને અકામ એમ બે પ્રકારે કથન કરેલી છે.
 નિમિષાને સકામ નિર્જરા હોય છે, તેમજ ખીન્યોને અકામ નિર્જરા હોય.

ભાવાર્થ—આવતાં કર્મેનિ રોકવારૂપ સંવર ભાવના બતાવ્યા બાદ,
 પૂર્વનાં આવેલ કર્મને કાઢી નાખવા માટે નવમી નિર્જરા ભાવના કહેવામાં
 આવે છે. આ જીવ પોતાનાં શુદ્ધ ઉપયોગના બળથી પૂર્વ સંચિત કર્મ
 અણુઓનો એક દેશથી નાશ કરે છે તે નિર્જરા કહેવાય છે. એક દેશથી
 એટલે અમુક ભાગનો નાશ કરે છે એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે સર્વથા

સર્વ અણુઓનો નાશ થાય તેને મોક્ષ થાય છે, તે મોક્ષ કહેવાય છે અને આ નિર્જરા પ્રકરણ છે એટલે નિર્જરાની દ્રષ્ટીકત જણાવી છે.

કર્મ બે પ્રકારનાં છે, નિકાચિત બધવાળાં, અને ધિયિલ બધવાળાં, જે કર્મ અવશ્ય ભોગવવાનું પડવાનાં છે, જેનો બધ મજબુત બંધાઈ ચુક્યો છે, તેમાં ફેરફાર કરી શકાતો નથી તે તો અવશ્ય પ્રારબ્ધ રૂપે ઉદય આવવાનાં, અને તે નિકાચિત બધવાળાં કર્મોની નિર્જરાતો ભોગવી લેવાથીજ થાય છે.

બીજી જાતનાં કર્મ, કે જેનો બધ મજબુત-નિકાચિત પડ્યો નથી પણ વાસના રૂપે જેનાં પુણ્યલો એકઠાં કરેલાં છે તેમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. પશ્ચાતાપવાળી પણ આત્માના શુદ્ધ ઉપયોગ રૂપ સદ્ભાવનાથી તે નિર્જરી શકાય છે. અથવા એક જાતની કર્મ પ્રકૃતિમાંથી બીજી જાતની કર્મ પ્રકૃતિમાં વિચાર શક્તિ દ્વારા પલટાવી પણ શકાય છે. સારાં સમાજમાંથી, યાની પુરુષોના સહવાસથી, ધણી વખત આપણી વાસનાઓ ઓછી થઈ જાય છે, અમુક વસ્તુનો મમત્વ ઓછો થઈ જાય છે, અને મનમાંથી પ્રભુ તેવી જાતની ઇચ્છાઓ સદાને માટે કાઢી નાખીએ છીએ. આનું કારણ એજ છે કે તે નિકાચિત બધ પડ્યા વિનાની આપણી ખરાબ લાગણીઓ હોવાથી, ભાવનાઓથી જે પુણ્યલ કર્મોનો જથ્થો એકઠો કરાયેલો હતો, તે સદૃશના વચનાશ્રુતોથી, ભાવ વિશુદ્ધ થતાં વીંખરાઈ જાય છે. આ માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જન્મ, મરણના બીજ ભૂતકર્મો જે સદ્ભાવનાવડે વિંખરાઈ જાય છે તેનું નામ નિર્જરા છે.

આ નિર્જરા બે પ્રકારની છે. સકામ નિર્જરા અને અકામ નિર્જરા કર્મોનો નાશ કરવા માટે જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, અને તે પણ આત્મઉપયોગની પૂર્ણ જાગૃતિ પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેથી સકામ નિર્જરા થાય છે.

ટાઠ, તાપ, ક્રુધા, તૃષ્ણા, અનેક પ્રકારનાં અકામકષ્ટાદિ, સમ્યક્દષ્ટિ થયા સિવાય સહન કરવામાં આવે છે. ઇચ્છા વિના પણ વિવિધ પ્રકારના રોગોદિ સહન કરવામાં આવે છે. ઇષ્ટ વિયોગથી, અનિષ્ટ સંયોગથી વિવિધ પ્રકારના અપમાનથી, દુનિયામાં અપકીર્તિ દેલાવાથી, ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોના નાશથી, મોહના ઉદયથી યતા કામાદિ વિકારોને પરાણે રોકી રાખવાથી, નીચ કુલાદિમાં ઉત્પન્ન થવાથી, નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓની અપૂર્ણતાથી, દુઃખોમાં કહીએ તો યાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મોના ઉદયથી જે માનસિક વાચિક કે શબ્દિક કષ્ટો સહન કરવા પડે છે તે દુઃખ સહન કર-

વાથી પછી તે ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી પણ જેટલું સહન કરવામાં આવે છે તેટલું પૂર્વે જે કર્મ બાધેલું છે તેમાંથી ઓછું થાય છે. આ સહનતાથી અકામ નિર્જરા થાય છે. જે અકામ નિર્જરા એકેદ્રિય જીવોથી લઈ પંચેદ્રિય જીવો પર્યંત મિથ્યાદષ્ટિવાળા સર્વને કાયમને માટે હોય છે. જે જે વ્યક્તીઓને સકામ નિર્જરા કરવાની સત્તા હોતી નથી અગર તો તેવી નિર્જરાને લાયક હોતા નથી તે તે વ્યક્તીઓને અકામ નિર્જરા હોય છે એટલે કે પૂર્વ કર્મના ઉદયે દુઃખો આવી પડે છે તે સહન કરવાથી પૂર્વ કર્મ-ઓછાં થાય છે પણ આત્મ જાગૃતિ ન હોવાથી અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ પૂર્વક તે પૂર્વ કર્મ ભોગવતાં નવિન કર્મ બંધ કરે છે. આવી રીતે વિશ્વમાં દરેક મનુષ્ય બધેકે પ્રાણીને માટે અકામ નિર્જરા તો છેજ.

આ સિવાય પણ જે પંચદુષ્ટી તાપવી, અજ્ઞાન તપશ્ચર્યા ઉપવાસાદિથી કરવી, વિગેરે કષ્ટદાયક ક્રિયા પોતાનું આત્મબલ જાગૃત થયા સિવાય અજ્ઞાનભાવથી કરવામાં આવે છે, તે સર્વથી અકામ નિર્જરા થાય છે તેમજ તે ક્રિયાઓ બાવી દુનીયાના સુખની ઇચ્છાથી કે કાંઈ પણ આશાથી કરાતી હોવાથી તેમાંથી પુન્ય પણ થાય છે પણ આ પ્રકરણ નિર્જરાનું હોવાથી આદી નિર્જરાનેજ મુખ્ય રાખીને વિવેચન કરવામાં આવે છે તે કર્મ જેટલું ભોગવાય છે. તેટલું પૂર્વના બાધેલ કર્મમાંથીજ બાહાર આવે છે તેથી તેનો નાશ તો થાય છેજ. એટલે આ નાશ પામતા-આત્મ-પ્રદેશથી ઓછાં યતાં કર્મને અકામ નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. અકામ નિર્જરા મિથ્યાદષ્ટિનેજ હોય છે. બાકી તે કર્મ ભોગવતાં સમ્યક્દષ્ટિના અભાવે હર્ષ, શોક, રાગદ્વેષાદિવાળાં પરિણામ થયા સિવાય રહેતાં નથી અને આવાં પરિણામથી નવીન બંધ પણ સાથેજ થાય છે. સમ્યક્દષ્ટિ વાળો જીવો. આ કર્મ ભોગવતાં હર્ષ, શોક, કે રાગદ્વેષ ન કરતા હોવાથી તેને સકામ નિર્જરા થાય છે. અને તેઓ નવીન બંધ કરતા નથી. કર્મ ભોગવતાં હર્ષ, શોક ન થવાનું કારણ તેમની સમ્યક્દષ્ટિ થયેલી છે તેજ છે. તેમનો આત્મઉપયોગ, શુદ્ધ ઉપયોગ ક્ષણે ક્ષણે જાગૃત હોય છે. તેથી અજ્ઞાન, મમતા કે અભિમાન તેમને થતાં નથી. અને તેના વિના નવીન બંધ થતો નથી. જેમ પેહેલાં નાના પ્રકારનાં પ્રતિકુળ કષ્ટો સહન કરવાથી પાપ કર્મની અકામ નિર્જરા થાય છે તેમજ પાંચ ઇન્દ્રિયનાં અનુકુળ સુખ ભોગવવાથી, પણ પૂર્વનું બાધેલ શુભ કર્મ-પુણ્ય ઓછું થાય છે. એટલે તેથી પણ અકામ નિર્જરા થાય છે. આ પ્રમાણે ઇષ્ટા નિષ્ટ સુખ દુઃખ ભોગવવાથી સમ્યક્દષ્ટિ સિવાય અકામ નિર્જરા થાય છે. જે નિર્જરા સર્વ પ્રાણીને હોય છે.

આંહી આ યંત્રા ઉત્પન્ન થવો યોગ્ય છે કે, આવી નિર્જરા સર્વે જીવો કરેજ છે તો તમે આ નિર્જરાતત્વમાં નવીન શું બતાવ્યું? વળી આવી નિર્જરાથી શું સંસારના ખીજભૂત કર્મોનો નાશ થઈ શકે છે? જો સુખ દુઃખ ભોગવવાથી કર્મોનો નાશ થતો હોયતો તેતો સર્વને થવા જ કરે છે તો પછી ધર્માધર્મની વ્યવસ્થાની મનુષ્યોને શું જરૂર છે?

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સર્વે જીવો સુખ દુઃખ અનુભવીને કર્મ ઓળાં કરે છે તે વાત ચોક્કસ તેમ જ છે પણ તે સુખ દુઃખ રૂપ શુભાશુભ કર્મોના અનુભવ કરતાં તે જીવો રાગ દ્વેષની નવીન લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. મૃદુ કે તિવ્ર જેવી અને જેટલી લાગણી તેવું અને તેટલા પ્રમાણનું કર્મ બંધાય છે. કર્મની જાતે જતાં નવીન આવકને લઇને સંસારના ખીજભૂત કર્મોનો નાશ થતો નથી. મતલબ કે જેટલું કર્મ સુખ દુઃખના અનુભવથી તે ઓછું કરે છે તેટલું કે તેનાથી ઓછું અગર વધારે પાછું બંધાય છે. આ કારણથી ધર્માધર્મની વ્યવસ્થાની જરૂરીયાત સર્વે જીવને રહ્યા કરે છે.

નિર્જરા તત્વમાં નવીન એ બતાવવાનું છે કે, અકામ નિર્જરાતો સર્વે જીવો કરે છે પણ સકામ નિર્જરા કરવી તે પુરુષાર્થથી સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે. ત્યાગીઓ, નિગ્રથો સકામ નિર્જરા કરી શકે છે. મૂળ ગ્રંથ કારના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સકામ નિર્જરા નિગ્રથો ને હોય છે એ વાત ખરી છે, પણ નિગ્રથનો અર્થ જે ત્યાગી થાય છે. તેટલો સાકોડો અર્થ નલેતાં નિગ્રથ એટલે ગ્રંથી વિનાનો “જેની રાગ દ્વેષની ગ્રંથી-ગાંઠ છુટી ગયેલી છે તેવા” એ અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય છે. મતલબ કે સંસારના પદાર્થોમાં મમત્વકે આ શક્તિભાવની લાગણીઓ જેની નાશ પામી છે તેવા સમ્યક્દષ્ટિ વાળા જીવો મદ્દલ્ય કરવા તે આંહી વધારે યોગ્ય લાગે છે.

આશક્તિ નાશ પામવાથી આશક્તિને લઇને થતી રાગદ્વેષની તીવ્ર પરિણતિ, તે જેની સદાને માટે બધે થઈ ગઈ છે, અનંત બંધને વિસ્તારનારી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપ અનંતાનુબંધી અજ્ઞાનપરિણતિ જેની હેઠાં ગઈ છે તેવા જીવો નિગ્રંથ શબ્દથી મદ્દલ્ય કરવા. આવા જીવો ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય તેમને સકામ નિર્જરા થાય છે આ ઉપરથી એ નિશ્ચય કરવાનો છે કે જેને સમ્યક્ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેવા સમ્યક્ત્વવાનું જીવોને સકામ નિર્જરા હોય છે. તે સિવાયનાને અકામનિર્જરા હોય છે.

અનિષ્ઠાએ, આદર્શજન્યુતિ વિના, સ્વભાવિક રીતે ઉદ્ય આવી કર્મ આર્જા થાય છે તે અકામ નિર્જરા છે. તે જીવની અંતી ઇચ્છા નથી હોતી કે સત્તામાં મારે કર્મ પડ્યાં હોય છે તે બહાર લાવું કે બહાર આવી સર્વથા નાશ પામે અને હું મુક્ત થાઉં.

અકામ નિર્જરા ઝાડનાં ઝાળાં પાંખડાં કાપવા જેવી છે. મૂળ જમીનમાં કાયમ હોવાથી તે કાપેલાં ઝાળાં પાંખડાં પાછાં પશ્ચીત યવાનાંજ. તેનીજરીતે અસમ્યક્દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનદશાને લક્ષને ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષ મોહાદિનાં બીજ સત્તામાં હોવાથી, તેમાંથી વારંવાર નવીન કર્મ યવાનાંજ.

સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવેને જ્ઞાનદશા જન્યુત થયેલી હોવાથી સકામ નિર્જરા હોય છે. આ નિર્જરા ઝાડનાં મૂળિયાં ઉખેડી નાખવા જેવી છે. મૂળ નાશપામતાં તેમાંથી ફરી અંકુરો ઉત્પન્ન થવાની શક્તિનાશ પામે છે. તેમ જ્ઞાન દૃષ્ટિ જન્યુત થવા પછીથી કરાતી ક્રિયા નવીન રૂળ આપનારી થતી નથી, એટલુંજ નહિં પણ પૂર્વકર્મનો નાશ કરવાવાળી પણ થાય છે. જ્ઞાની પૂર્વકર્મના ધણાથી ચાલે છે. પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદય અનુસાર દુનિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે ધણે બધે થતાં તેની ક્રિયા અટકી જાય છે. અજ્ઞાની નવો ધણો આપે છે. કર્મને નવીન બળ આપે છે. તેથી જીવન ચક્ર સદા ગતિમાન રહ્યા કરે છે. પરિણમણુ ચાલુ રહે છે.

આ જાવનામાં ધ્યાનપર લાવવા જેવી બીજી નવીનતાએ છે કે પૂર્વકર્મનો અનુભવ કરતાં નવીન કર્મ ન બંધાય તેમાટે પૂર્ણ સાવચેતી રાખવી. આ જન્યુત ધણીજ મનન કરવા જેવી છે. એને માટે જેટલો પુરપાય કરવો ઘટે તેટલો કરવો યોગ્ય છે. પુરપાયને અવકાશપણુ આ વાત માટે જે છે. બાકીતો પૂર્વનું કર્મ ચાલ્યું આવે છે. તેતો તમે દા કહો કે ના કહો, તમારી ઇચ્છા હોય કે ન હોય, તમે રાજ યાચો કે ન થાવ, પણ તે કર્મ તો આવવાનુંજ અને તમારે ભોગવવું પડવાનુંજ. તે માટે પુરપાય કરવાની જરા જેટલી પણ જરૂર નથી.

પુરપાયની જરૂરીયાત છે તે બતાવે છે,

સ્વર્ગ પાક ચૌપાયન્નિ ફલ્લાનાં સ્વાયથા તરોઃ

તથાત્ર કર્મણાં પાક સ્વર્ગ ચૌપાયતો ભવેત્ ૩૬ ॥

વિશુદ્ધ્યતિ યથાસ્વર્ગ સદોષ મપિ વન્દિના

તદ્વસ્તુધ્યતિ જીવોયં તપ્યમાન તપોમિના ૩૭ ॥

જેમ વૃક્ષ ઉપર ફળોનો પાક સ્વાભાવિક થાય છે, તેમ ઉપાયથી પણ થાય છે. તેમ આદિ કર્મનો પાક (ઉદય) પોતાની મેળે થાય છે તેમ ઉપાયથી પણ થાય છે. મેલવાળું સોનું જેમ અગ્નિવડે વિશુદ્ધ થાય છે તેમ તપસ્ય અગ્નિવડે તપાઈને આ છવં શુદ્ધ થાય છે.

સાવાર્ય—આખા જીવ પ્રમુખનાં ફળો ઝાડઉપર કેટલીક વખત પાકે છે પણ તે પાકવામાં વધારે વખતની જરૂર પડે છે. જેને તે જીવ ખાઈને આનંદ લેવાની વહેલી ઇચ્છા હોય અથવા ઝાડઉપર તે ફળો પોતાનીમેળે યથાયોગ્ય પાકે ત્યાંસુધી તેની રાહ જોવાની ધીરજ નહોતી તેમણે તે કાચાં ફળોને ખાસ, પરાણકે જેનાથી વધારે ગરમી મળે તેવા બાફવાળા સ્થાનમાં રાખવાં જેથી ગરમીની મદદથી ધણી થોડા વખતમાં તે ફળો પાકી જશે આ પ્રમાણે ફળો પકાવવાનો નિયમ આપણા અનુભવમાં આવે છે. વિશેષ એટલો છે કે વૃક્ષઉપર ફળો સ્વાભાવિક રીતે પાકે છે તેમાં તે પકાવવા નિમિત્તે મહેનત કરવાની આપણને જરૂર રહેતી, નથી, પણ તે ફળોને તેના કુદરતી નિયમથી વહેલાં પકાવવાં હોય ત્યારે તે નિમિત્તે મહેનત કરવાની જરૂરીયાત રહે છે.

આવીજ રીતે કર્મનો પાક પણ (ઉદય-અનુભવ પણ) બે પ્રકારે થાય છે એક રીતિતો એ છે કે, કર્મો સ્વાભાવિક રીતે યથાયોગ્ય કાળે ઉદય આવી પોતાનો સ્વભાવ બતાવી સુખ દુખ અનુભવાવે છે. સુખ દુઃખ નો ભોગ આપે છે, એટલે કર્મ બાંધતી વખતે જેવા સ્વભાવ વાળું કર્મ બાંધ્યું હોય, જેટલા પ્રદેશ (પુદ્ગલના સમુહ) વાળું બાંધ્યું હોય છે તેવા જ સ્વભાવે, તેટલી સ્થિતિ પર્યંત, તેવા રસે, અને તેટલા પ્રદેશો સાથે ઉદય આવે છે. આ કર્મનો ઉદય વૃક્ષઉપર સ્વાભાવિક રીતે પાકતાં ફળોની માફક વિના પ્રયત્ને ઉદય આવેલાં કહેવાય છે આ કર્મફળને ભોગવવા સાયકબનાવવામાં નહીં પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

જે કર્મ ધણી લાંબા વખતે ઉદયમાં આવવાનું હોય છે તેને ફળના પાકની માફક પુરુષાર્થ કરીને ધણી દુઃખ વખતમાં ભોગવવું. તેપુરુષાર્થ સાધ્ય કમફળ વિપાક કહેવાય છે. મતલબ કે જે કર્મસત્તામાં પડેલું છે, ઉદય આવવાને ઘણું વધારે વખત આડો છે તે વખતે મદા પ્રયત્નવાન જાની પુરુષ તે કર્મફળના ઉદયની વાટ જોવા ન બેસતાં, સત્તામાં રહેલ કર્મને ઉદીરણ કરી ઉદય લાવી કર્મફળ ભોગવી લઈ, નહીં કર્મ ન બંધાય તેની અગતિ રાખી, સર્વ કર્મનો નાશ કરી નાંખે છે તે પુરુષાર્થ સાધ્ય-કર્મ ફળપાક કહેવાય છે.

વિચાર કરતાં આમ સમજાય છે કે, જે કર્મ પોતાની મેજેજ પાડીને ફળ આપે છે તેનું ફળ વધારે જોર વાળું હોય છે. દાખલા તરીકે આપણે પૂર્વે કર્મ સંચિત કરેલું હોય તેનું ફળ જો આપણે આપણી પોતાની જાતે કાપાને કપડાં આપી વિચાર પૂર્વક મહાનવો પાળી કે તપશ્ચર્યા કરીને ભોગવીએ છીએ, તો તેની અસર વિશેષ દુઃખદાતા થતી નથી પરંતુ જો તે કર્મને સ્વભાવિક-કાળેજ પાકવા દઈ તેનું પરિણામ સહન કરવા ધારેતો તે ફળ અનિચ્છાએ આવેલ હોવાથી મનુષ્યોને વિશેષ દુઃખ રૂપ લાગે છે મતલબકે કુદરતી દુઃખ જે પ્રાપ્ત થાય છે તે તો તેનો અંત આવે ત્યારેજ દૂર થઈ શકે છે અને તે બરોબર પરિપક્વ થયા પછી જ આવે છે. જેથી તેની અસર ઘણી સખત થાય છે માટે પ્રયત્ન કરી કર્મ ફળને વેલાસર જાગૃતિ પૂર્વક પકાવીને સ્વેચ્છાથીજ પરિણામ સહન કરવું તે ઉત્તમ છે.

પહેલું કારણ અને પછી કાર્ય. આ વ્યવહાર ધણે સ્થળે મોટે ભાગે લાગુ પડે છે. આ દેહ કાર્ય છે તો તેનું કારણ આ દેહ મળ્યા પહેલાં નાં કર્મ હોવાનું જોઈએ. અત્યારે જે દુઃખ અમુક મનુષ્ય અનુભવે છે તે કાર્ય છે, તો તેનું કારણ તે દુઃખ પહેલાં હોવું જોઈએ. અત્યારે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે તો તેનું કારણ તેના પહેલાનું શુભ કર્મ માનવું જોઈએ, તેથીજ રીતે વિચાર કરવાના સાધન તરીકે મન છે. બોલવા માટે વચન શક્તિ છે. તેમજ મનુષ્યના આખા જીવનમાં જેટલા અનુકુળ કે પ્રતિકુળ, દુઃખ કે અનિષ્ટ સંયોગો મળ્યા આવે છે તે બધા કાર્ય રૂપે હોવાથી તેનું કારણ તે મળ્યા પહેલાંનું શુભ કે અશુભ કર્મ માનવું જોઈએ.

આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે, અત્યારે આપણને જે અનુભવ કરવો પડે છે તે પૂર્વ જીવનો પ્રયત્ન છે. નહું કાંઈ નથી. આ પૂર્વના પ્રયત્નને જોર કરીને તરત ઉદ્યમ લાવવો તેને ઉદ્દિરણ કહે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે દુઃખથી કંટાળેલા, ક્રોધથી ધમધમી રહેલા, બદાવાના વિરોગથી વ્યાકુળ થયેલા, કેટલાએક અજ્ઞાની છવો તે અસહ્ય દુઃખથી મરવાને તૈયાર થાય છે આપણાત કરે છે. પથ્થર વડે માથું ફોડે છે. આપણાત કરી આયુષ્યનો નાશ કરે છે. આ સ્થળે એમ સમજાય છે કે તેઓ આ નિમિત્તોને પામી અસાતા (દુઃખમય) કર્મની—સત્તામાં રહેલાની ઉદ્દિરણ કરી ઉદ્યમ બાહર લાવે છે. આયુષ્યને ડુંકું કરે છે. આ ઉદ્દિરણ છે. પણ તે ઉદ્દિરણ તેમને ફાયદા જતક નથી. આ સ્થળે અજ્ઞાન દશા છે. આ ઉદ્દિરણથી દુઃખ ભોગવવાનું વહેલું ઉદ્યમ તો આપ્યું પણ તેથી તેનાં કર્મ નાશ પામી તે નિર્વાણની શાંત સ્થિતિ ભોગવી શકવાનો નહિ. કારણ

અચાન દશા જ્યાં સુધી જાય નહિ, ખીજમાંથી ઉગવાની શક્તિ નષ્ટ ન થાય, કર્મનાં ઉંડાં મૂળો જમીનમાંથી મૂળથી ખોદી કાઢાય નહિં ત્યાં સુધીતો કર્મના અંકુરાઓ પાછા પુટવાનાજ. વૃક્ષની એકાદ ડાળી કાપી નાખવાથી તે વૃક્ષની નાશ થવાની આગાહી કરવી જેમ નિરૂપયોગી છે નિષ્ફળ છે તેમ આ અચાન જન્મ ઉદીરણા નકામી છે. આમ કરનાર મનુષ્ય પોતાની અચાનતાને લીધે વધારે મજબુત બંધન પામવાનો, આ અચાન જન્મ ઉદીરણાથી ઉત્પન્ન કરેલા દુઃખનો અનુભવ કરતાં તેને કલેશ, શોક, આક્રંદ, પશ્ચાત્તાપ વિગેરે પાછળથી થવાનાં અને કદાચ માનો કે તેણે આ પ્રયોગ પોતાની ઈર્ષ્યાથી કરેલ હોવાથી શોક, આક્રંદ તે ન કરે કે તેને ન થાય તો પણ અચાન દશામાં શરીરનો નાશ કરવાથી તે કષ્ટ સિદ્ધિ મેળવી શકવાનો નથીજ. શરીર કાંઈ કર્મ બંધનું કારણ નથી કે તેનો નાશ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય !

શરીરજ કર્મબંધનું કારણ હોય તો આત્મચાની; કેવલચાની પુરુષોને પણ શરીરનો હોયછેજ, તેઓને પણ બાધ થવો જોઈએ ? પણ તે શરીર તેમને કર્મબંધ રૂપે થતું નથી.

અર્થ બંધનાં કારણો જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મમત્વ, ઇત્યાદિ છે, તેને દૂર કર્યા સિવાય શરીરનો નાશ કરવાથી કંઈ ફાયદો થવાનો નથી. શરીર તો ઉલટું કર્મ બંધ તોડવામાં મદદગાર સાધન છે.

ત્યારે આ ઉદીરણા કેણુ કરે ? અને તેથી તેને ફાયદો પહોંચી શકે ? આ પ્રશ્ન સ્વભાવિક રીતે આગળ આવીને ઉભો રહે છે.

સમાધાન આ પ્રશ્નણે થવા યોગ્ય છે. જેને આત્મ અનામનો, જક ચેતન્યનો વિવેક થયો હોય, ઉદય આવનાર સુખ દુઃખોને સમપરિણામે સહન કરવાને સમર્થ હોય, લાભાલાભને વિચાર કરી શકનાર હોય, મતલબકે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો વિચાર કરી અવસર ઉચિત વર્તન કરનાર, કદામણી ન હોય, ઉદય આવતા કર્મમાં રાગદ્વેષ, દર્ષ શોક ન કરતાં તેવા અનેક પ્રસંગોને સમભાવે આલંબી ગયેલ હોય, પૂર્ણ નિરપૃદ્ધ હોય ઇત્યાદિ સામર્થ્યવાળા આત્મ જાગૃતિમાં જાગૃત થયેલા પુરુષો સત્તાં જત કિંચિત્ કર્મ અપાવવા નિમત્તે ઉદીરણા કરે છે, તેઓ ધણુ કાળ ભોગવી શકાય તેવાં કર્મો આત્મજનથી થોડા વખતમાં ભોગવી લેછે.

ભગવાન મહાવીર દેવે, હિંસ્યાવરણમાં વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી હતી. ઘેર રાજ્યાદિ અનુકુળ સામગ્રી હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરી ધીર પરીપદો સહન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું, આર્થ દેશમાં ઉપસર્ગો આજી

થવા લાગ્યા અને દ્વિષ્ટ કર્મો હજી આકી અધિક છે તેમ જાણતાં, તે કર્મની ઉદીરણા નિમિત્તે અનામ દેશમાં ગયા હતા અને જાણી જોઈને ત્યાં વિવિધ પ્રકારનાં ઉપસર્ગો અને કષ્ટો સહન કર્યા હતાં.

આવીજ રીતે અનુકુળતાવાળી યોગ્ય સામગ્રી હોવા છતાં નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવી, કરેલ કર્મની મહાં કરવી, ગુરૂની સાક્ષીએ પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરવો, મન, વચન, શરીરનો સંયમ-નિમિત્ત કરવો. મહાન અભિમત્તો લેવા, ધ્યાન નિમિત્ત થવું, તેમાં આવી પડતા પરીવહો કે ઉપસર્ગો સમજાવે સહન કરવા, પરોપકારનાં કાર્યોમાં મન, વચન, શરીરની શક્તિને ફેરવવી, પોતાના શરીરને કષ્ટ થાય છે કે મહેનત પડે છે તેની પણ દરકાર ન રાખતાં અન્યને ઉપયોગી મદદ કરવી. છત્યાદિ કાર્યોમાં પોતાનું પુરુષાર્થ બળ-વીર્ય ફેરવવું તે ઉદીરણા પ્રયત્ન કહેવાય છે.

આ સર્વ સહન કરતાં આત્મ, શૈલ પરિણામ ન થાય, કર્મક્ષય કરવા નિમિત્તેજ પ્રયત્ન હોય, આત્મદશાની જાગૃતિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો આ ઉદીરણાથી પૂર્વ કર્મ નિર્જરવા-દૂરથવાસાથે નવીન બંધ પણ થતો નથી.

સ્વાભાવિક રીતે કર્મના પરિપાક કાલે જે સુખ દુઃખાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કર્મનો ઉદય કહેવાય છે. અને કર્મનો ક્ષય કરવા નિમિત્તે આત્મઉપયોગની જાગૃતિ પૂર્વક જેટલી કાષ્ટ સામ્ય-કે સુસામ્ય ક્રિયાઓ જાણી જોઈને કરવામાં આવે છે તે ઘણે જાગે ઉદીરણા રૂપે હોય છે.

દરેક જીવો ઉદય આવેલ કર્મ ભોગવે છે. જેટલું ભોગવાય છે તેટલું ઓછું થાય છે છતાં તેઓ મુક્ત થતા નથી. તથા 'આ' પૂર્વતું કર્મ છે અને 'આ' અત્યારે નવું બંધાયું છે. આનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે ?

આ ચંકાનું સમાધાન પ્રથમ કેટલુંક કહેવાઈ ગયું છે તથાપિ વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે થઈ શકે છે.

જીવો અત્યારે જે કર્મફળ ભોગવે છે તે પૂર્વના કર્મનું પરિણામ છે. કારણ પ્રથમ અને કાર્ય પછી આ ન્યાયે વર્તમાન કાળે જે સ્થિતિ અનુભવાયે છે તે પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ ભોગવાય છે એટલે નવું કાંઈ નથી, પણ બધું જીવું છે. આ જીવું જેમ ભોગવાય છે તેમ ઓછું થયાજ કરે છે છતાં સર્વથા ખાલી ન થવાનું કારણ એ છે કે જીવો તેમાં દરેક ક્ષણે નવીન વધારો કરતાજ રહે છે.

એક અનાજની કાડીમાં પચીશ મધુ અનાજ ભર્યું હોય તેમાંથી નિરંતર એક શેર અનાજ કાઢવામાં આવે તો એક હજાર દિવસે અવ-

એ તે કાઠી ખાલી થવીજ જોઈએ, છતાં નીચેની એક બાલુથી નિરંતર એક શેર અનાજ કાઢીએ અને ઉપરની બાલુથી તે કાઠીમાં જોડણું અનાજ કાઢવું હોય તેટલું કે તેનાથી અધિક જોડણું નાખ્યાજ કરીએ તો તે કાઠી ખાલી થવાનો પ્રસંગ કાઢી વખત નજ આવે, આ દૃષ્ટિએ શ્રવે જ્યારે જ્યારે કર્મથી ઉત્પન્ન થતા મુખ્ય દુઃખાદિનો અનુભવ કરી કર્મ ઝાઝા કરે છે, તે તે કર્મનો અનુભવ કરતી વખતે મુખ્ય દુઃખમાં રાગદ્વેષની પરિણતીથી દર્પ શોક કરે છે. રાગદ્વેષ એ ચીકાચ છે, ઈષ્ટ પ્રાપ્તિથી ખુશી થવાય છે. અનિષ્ટ પ્રાપ્તિથી નારાજ થવાય છે. પૂર્વ કર્મનો ઉદય અનુભવતી વખતે સામ્ય સ્થિતિ રહેતી નથી. સારું કે નહારું કરેલુંજ ઉદય આવે છે તો પછી પોતાની મહેનતના મળેલા બદલાથી દર્પ, શોક ખેડ કે જ્ઞાનંદ શા માટે કરવો જોઈએ ? સમ્યક્દૃષ્ટિ થયા સિવાય આવી સ્થિતિ રહી શકેજ નહિ. અને તેવી સ્થિતિના અભાવે તે શ્રવ રાગદ્વેષ વળી જેવી અને જોડલા પ્રમાણવાળી સામણીથી તે કર્મનો અનુભવ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે નવીન કર્મ બધવાનું કારણ થાય છે.

પૂર્વ કર્મના ઉદયી હાથ, પગ આદિ શારીરિક શક્તિ મળી છે પણ તેનો ઉપયોગ અન્યને નુકસાન કરવામાં, હેરાન કરવામાં કે મારવામાં, રાગદ્વેષની તિમ કે મંદ સામણીથી કરવામાં આવે છે તો, આ સામણીઓ નવીન અશુભ કર્મ બંધ કરવામાં દેતુબૂત થાય છે.

આવીજ રીતે શારીરિક, વાચિક કે માનસીક શક્તિનો સારી સામણીથી કાઢીને મદદ કરવાદિ પરાપકારના કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો શુભકર્મનો બંધ થાય છે.

આઠી આ ચંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંજવે છે કે આ શરીરાદિના નિમિત્તથી અન્યના શરીરાદિને નુકસાન પહોંચે તેનું કર્મ બધેલું હોય અને તેને લઈને અન્યને નુકસાનાદિ કરવાથી તેનું પૂર્વ કર્મ ખુટી જતું હોય તેમ શા માટે ન માનવું ? અને જો તેમ થતું હોય તો પછી નવીન કર્મ શા માટે બંધાય ?

કદાચ આ કહેવું માન્ય કરીએ, તેમ પણ સંજવે છતાં તમારા શરીરાદિ દ્વારા અન્યને નુકસાન પહોંચાડતી વખતે પણ જો તમારા મનમાં દર્પ, શોકની સામણી નહોતી તો તમને કર્મથી બંધાવાનું પછી કંઈ કારણ રહેતું નથી. તમારું પૂર્વ કર્મ નિર્જરી ગયું. જોગવાઈ ગયું પણ તમારા હાથ, પગ આદિથી અન્યને દુઃખ થયું તેના પ્રમાણમાં સામા અનુભ્ય તરફથી પાછો તમને આધાત થવાનોજ. આ આધાતને સદન કરવાનું બળ તમારામાં હોવું જોઈએ. તે પોતાને સામેલા મદારથી તમને

પ્રહારે કદાચ કરે, તુકચાન પહોંચાડે. તે વખતે જો તમારામાં રાગદ્વેષની પરિણતિ ઉઠે, તેનો પ્રતિકાર કરવા તમે ઉઠો, તો તે વખતે તમે નવીન કર્મ બાંધવાનાજ. આ વખતે તમારે સંતોષ માનવો. જોઈએ કે મારા હાથ, પગથી અન્યને થયેલા પ્રહારનો આ બદલો છે છતાં જો હું તેને સહન નહિં કરું તો મારા તરફથી કરાતા આધાતનો ફરી પાછો બદલો સામા તરફથી કરાતા પ્રત્યાધાત રૂપે થવાનોજ. મળવાનોજ.

આમ વિચાર કરી જો સમજાવતી સ્થિતિમાં આવી જાઓ તો નવીન કર્મબંધ થતો અટકી પડે. નહિંતર આ કર્માવર્તનું વિષમચક્ર પાછું આવી ઉભું રહેવાનુંજ. અને એક પછી એક આવા ધાત પ્રત્યાધાત ચલાજ કરવાના.

આજ પેલી કેડીને ખાલી ન થવા દેવાનું કારણ. સંસાર પરિશ્રમણ ચાલુ રહેવાનું આજ કારણ. નવીન બંધ કેમ થાય છે તેને સમજવાની આજ કુંચી છે. સમ્યક્દષ્ટિ થયા સિવાય નવીન બંધ થતો અટકતો નથી માટે આત્મદષ્ટિ જગૃત કરી સામ્ય સ્થિતિમાં આવી જવું જોઈએ.

કોઈપણ જાતની ઇચ્છા કરીને, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વિષયને ઉદ્દેશીને ક્રિયા ચાલુ રાખશો ત્યાં સુધી તમારી ઇચ્છાના પ્રમાણમાં કર્મનાં પ્રહરણો ખેંચવાનાજ. પણ જો પૂર્વના ઉદય પ્રમાણે નિરિહપણે વર્તન ચાલુ રાખો, ઇંટાનિષ્ટમાં હર્ષ શોક ન કરો, અનીચ્છાએ પણ પૂર્વ કર્મના ચક્રના વેગ પ્રમાણે તમારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખો, અને જે કાળે જે આવી મળે તેમાં ખેદ કે આનંદ ન માનો તો નવીન કર્મબંધ ન થતાં પૂર્વનાં કર્મ નિર્જરી જશે. ખરી પડશે.

પૂર્વ કર્મનો અવસ્ય ઉદય થાય છે એમ વિચારી સામ્ય, યા મધ્ય-સ્થ સ્થિતિ રાખવાથી, હર્ષ, શોક વિના અનુભવ કરવાથી નવીન કર્મબંધને અટકાવી શકાય છે.

આવી મધ્યસ્થ સ્થિતિએ પહોંચવાને માટે કે થયેલી ઉત્તમ સ્થિતિ ટકાવી રાખવા માટે વિચારવાનું મનુષ્યોએ યથઃકીર્તિની ઇચ્છા વિના કે પ્રહરણિક સુખની લાલસા વિના શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ, અશુભ કર્મથી નિવૃત્તિ, અને સંવર જાવનો વધારો કરવો. છત્યાદિ રસ્તાઓ યોજવાના છે.

સાફ કામ કરવાની અને ખોટું કામ ન કરવાની ટેવ પાડવાથી આ કર્મ નિર્જરાનો માર્ગ સુલભ થાય છે. અને વિશેષ પ્રકારે નવીન અ-શુભ કર્મ ન બાંધવાના માર્ગને મદદ મળે તેવું મન થાય છે.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજવાથી, વારંવાર તેનો

અહંકારનો નાશ સાધવાથી, કાષ્ઠએક એવી નવીન જાતની વિરક્તતા અને આત્મજાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સર્વભાવ ઉપરની ઉદાસીનતાવાળી વિરક્તતા—સામ્ય સ્વભાવવાળી આત્મ જાગૃતિ નિર્જરા સાથે નવીન કર્મ બંધ, ન થાય તેવી સ્થિતિ મેળવાવી આપે છે.

“દોષવાળું સુવર્ણ જેમ અગ્નિમાં નાંખવાથી શુદ્ધ થાય છે તેમ જીવ, તપશ્ચ અગ્નિવડે શુદ્ધ થાય છે.”

કર્મને તપાવે તે તપ છે, સૂર્યના તાપથી દુનિયાપર રહેલા અશુચિ, પદાર્થોમાંથી અશુચિતા—દુર્ગંધતાવાળા પદાર્થોમાંથી દુર્ગંધતા ઉડી જાય છે, રસ્તાપર થયેલ કાદવ કે કીચડમાંથી ચીકાચ ઉડી જાય છે, અને રસ્તાઓ સ્વચ્છ થઈ રહે છે. આત્મ કારણ સૂર્યમાં રહેલી શોષક શક્તિ છે; આવીજ રીતે મનમાં રહેલી રાગદ્વેષની પરિણતિરૂપી ચીકાચ—આસક્તિ તેને જેના વડે ઉડાવી દેવાય અને મનને સ્વચ્છ—નિર્ભેજ કરી શકાય તે તપ છે. ઉપવાસાદિ કરવા તે શરૂઆતની પહેલી ચોપડી છે. તે પછી સમજીને પોતાની શક્તિની વૃદ્ધિ કરીને કરવા જોઈએ.

જેનામાં વિષયાદિ વિકારોની પ્રબળતા હોય છે, તેને તત્કાળ ચાન્ત કરવા માટે ઉપવાસ ઉપયોગી સાધન છે. પણ આ એકલા ઉપવાસની અસર ઈદ્રિયો ઉપર, લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. ઉપવાસથી તેના શરીરના અવયવો દીલા થશે, ઈદ્રિયોના વિકારો ચાન્ત થશે, વિકાર કરનારી વીર્ય શક્તિ બળી જશે, પણ તે ઉપવાસ કરવા બંધ કર્યા એટલે પાછી વિકારાદિની સ્થિતિ પૂર્વની માફક પ્રગટ થઈ આવશે.

આ ઉપવાસની અસર શરીર સુધી પહોંચે છે; પણ મન ઉપર તેની થોડી અસર થાય છે. આ ઉપવાસો કાંઈ કાયમ કરી શકાતા નથી. લાંકડાં કાઢી લીધાં એટલે અગ્નિ મંદ થશે પાછાં લાંકડાં અગ્નિમાં નાંખીશો એટલે અગ્નિમાં વધારો થશે આમ ખોરાક ન આપવાથી શરીર ઈદ્રિયો સાથે નરમ થશે; મન, તો સદૃજસાજ ખોરાકના અભાવે નરમ પડશે; પણ પાછો જ્યાં ખોરાક અગ્નિમાં—દેહમાં પડ્યો કે પાછી વિકારોની જાગૃતિ તેવીને તેવીજ થશે. આ માટે શરૂઆતમાં ઉપવાસાદિ ઉપયોગી છે, પણ આપણે કાંઈ શરીરનો નાશ કરવો નથી; શરીરનો નાશ કરવો હોય અને શરીરના નાશથી કર્મનો (રાગ, દ્વેષ, હર્ષ, ખેદની લાગણીનો) નાશ થતો હોય તોતો વિષ, આદિ અનેક જાતના પ્રયોગોથી, એક ધડીમાં દેહથી આત્માનો વિયોગ કરાવી આપનારા અનેક ઉપાયો દુનિયાપર તૈયાર

છે, પણ તેનાથી પરમશાન્તિનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, આપણે દેહનો નાશ કરવાનો નથી, પણ મનમાં રહેલ-કર્મની સત્તા જમાવી પડેલા રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનાદિનો નાશ કરવાનો છે, એટલે કે, મન ઉપર અસર કરવાની છે; તો તેને માટે મનને શુદ્ધ કરવા સાર એક પવિત્ર-નવકાર મંત્રનો પરમાત્માના નામના વાચક શબ્દનો અખંડ જાપ કરવો. આ ઉપવાસ પછીનો બીજો માર્ગ છે-બીજી ભૂમિકા છે.

ઉપવાસાદિ લોકો ધણા કરે છે તે સંબંધી તેઓ ધણું જાણે છે, એટલે તે સંબંધી આંદિ વિશેષ લખવું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

આ જાપનામની બીજી ભૂમિકા તે તપનોજ બેદ છે. મનને તપાવે છે-મલીનતા ઓછી કરાવે છે નદીના ઉંડાણમાં પડેલા પાણીના ધરામાં પાણી ખરાબ રહે છે, ઉનાળામાં પણ તે ઉંડા ધરામાંથી પાણી સુકાતું નથી, છતાં નવીન આરક ન હોવાથી તે પાણી ગંધાઈ જાય છે, લીલ પુલ ઉપર છાઈ જાય છે, આ ગંધાયેલ પાણીના ધરામાં જ્યારે નવીન પાણી જોસ બંધ આવી પડે છે, ત્યારે તે લુતું પાણી ક્યાં જાય છે? તમે જાણતા હશે કે તે પાણી, નવીન પાણીના ધક્કાથી, બહાર નીકળી ચાલ્યું જાય છે અને તેની જગ્યા, આ નવીન આવેલું પાણી લે છે; અર્થાત્ લુતું પાણી નીકળી જઈ નવીન પાણી-સ્વચ્છ પાણી તેમાં રહે છે; આજ દૃષ્ટાંતે લુતા પાણી રૂપ-મલીન વિચાર-પાપીષ્ઠ કર્મ-ગંધાઈ ગયેલ અને તેથીજ અપકીર્તિ અને દુઃખની દુર્ગંધ ઉછાળનાર પાપકર્મો આ નવીન પરમેશ્વરપદનો વાચક મહામંત્ર ઓમ્ઞર્હનમઃ તેનો અખંડ જાપ કરો તમારામાં જગ હોય તેટલા પુર જોસથી જાપ કરો. એક શ્લોકોવાસ પણ મહા મંત્રના ઉચ્ચારણ કયાં સિવાય ખાલી ન જવાદો. જોઈ જ્યો પછો મળ. આ નવું પાણી એટલા જોસથી વહેવા માંડશે કે તેના ધક્કાથી પૂર્વેનું લુતું ગંધાયેલું પાપરૂપ પાણી-મલીન વાસના રૂપ પાણી તદ્દન ખાલી થઈ જશે; તેની ખાલી તમારા મનમાં ખરાબ વિચારો પ્રકટ ન થાય તે છે. અને આ મંત્રના તાપથી-(કારણ કે તેથી તપ થાય છે એટલે તેના તાપથી) ઉત્તમ વિચારની ધારા પ્રગટ થશે. આ આવરણ જવાથી-આ જાપના ધર્મણથી-ઉત્પન્ન થતી વિજળીના તાપથી તમારી મલીનતા ખળી જવાથી અનેક સુવિચારની ધારોઓ સ્પુરવા માંડશે. આ અજ્ઞાનાવરણ ઓછું થવાથી ખરું જ્ઞાન જેમાંથી થવાનું છે તેવી વિચારશ્રેણી ચાલુ થશે, આટલું થયા પછી, અજ્ઞાનાવરણ તોડવાનું કામ શરૂ થશે એટલે ત્રીજી ભૂમિકા શરૂ થશે.

પૂર્વે કહી આવ્યા તે ઉપવાસ એ પહેલી ભૂમિકા છે. જપ ખીજી ભૂમિકા છે. વિચાર ત્રીજી ભૂમિકા છે. આ સ્થળે તપનો વિષય ચાલુ છે માટે જપથી તપ થાય છે. પરમાત્માનું નામ સ્મરણ કરવું તે તપ છે. તે સાથે આ તપ ધ્યાન પૂર્વક કરવો એટલે અન્યતર તપ પણ સાથે થશે. ધ્યાન પૂર્વક જપ એટલે હૃદયમાં અંતરદષ્ટિ રાખી જે ઈષ્ટ દેવ પોતાનો હોય તેની, કે પોતાના સદ્ગુણની મૂર્તિ હૃદયમાં રાખી, અંતર દષ્ટિથી તે જોવા કરવી, અને મનથી તે મંત્રનો જપ કરવો, 'તે મૂર્તિ' ધ્યાનમાં ન આવી શકે તો, જે ઈષ્ટ દેવનો જપ કરાતો હોય તે અક્ષરોની આકૃતિ હૃદયમાં પડે તેવી રીતે તે જપ કરવો, અને અંતર દષ્ટિથી તે અક્ષરો જોવા કરવા, મનથી તે ઈષ્ટ દેવનો જપ ચાલુ રાખવો. આ તપ છે. સોતું જેમ અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે, તેમ મન, આ તપથી શુદ્ધ થયું તો, પછી, તે મન દ્વારા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રકટ કરવો તે કહિન નથી. ૩૬ ૩૭.

ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે તે વિષે

ધર્મ ભાવના.

जगदाधारो धर्मो दयान्वितो दश विधश्च पूत जगत्
स्वर्गापवर्ग सुखदः सुदुर्लभो भाव्यने भव्यैः ॥३८॥

यस्यांश मेव मुपसेव्य भजंति भव्या

मुक्तिं वृषस्प शुचिदानदयादि ज्ञातैः

शक्यं स्वरूप मनुजं गदितं हि सम्पक्

किं तस्य नास्तिक नरैश्च कुशास्त्र वादैः ॥३९॥

હયા સહિત ધર્મ જગતનો આધાર છે, તેના દશ બેદ છે, તે જગતને પવિત્ર કરનાર છે, સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર છે, તેની પ્રાપ્તિ બધી દુર્લભ છે એમ બધા જીવોએ વિચાર કરવો.

ધર્મના પવિત્ર દાન હયાદિ માંગે જાણુવા, સાથે તેના એક અંશને પણ સેવી—પાળીને બળપ્રાપ્તિ મુક્તિને ભજે છે; તે ધર્મના મહાન્ સ્વરૂપને, સારી રીતે કહેવાને, કુશાભના વાદો વડે શું નારિતકો સમર્થ થશે કે ? નહિંજ.

ભાષાર્થ:—ધર્મની દુર્લભતા વિષે મનુષ્યોએ વિચાર કરવો કે, દુનિવામાં ખીજી સર્વ વસ્તુ મળવી સુલભ છે પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. યાને દુઃખે પામી શકાય છે. મહાન્ પુન્યરાશી એકઠી થતાં આ મનુષ્ય જીવન મળે છે તેમાં પણ આનંદ, ઉત્તમ જાતિમાન્ન, પાંચ ઈન્દ્રિય

પૂર્ણતા, નિરોગી શરીર, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને ધર્મપ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ દુર્લભ છે. ધર્મ સિવાય આર્ય દેશાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ નિર્મલક થાય છે, માટે ધર્મપ્રાપ્તિ તે સર્વથી ઉત્તમ છે, આર્યદેશાદિ નિમિત્તો ધર્મપ્રાપ્તિમાં સુલભ કારણરૂપે છે; છતાં પણ ધર્મપ્રાપ્તિ થાય તો તે સદૃશ છે.

આ ધર્મજ નગતમાં રહેલા જીવોને આધારભૂત છે. ધર્મવિના અનેક જીવન વ્યતિત થયાં, પણ તેનું પરિણામ કંઈ સારું આપ્યું નથી. ધર્મવિના જીવન ઉચ્ચ યર્ષ શકેજ નહીં. તેમાં પણ સર્વ જીવોને શાન્તિ આપનાર, અભય આપનાર, આત્મસ્વરૂપે જોનાર ધર્મ, તેજ ધર્મનામને યોગ્ય છે. આફી—ધર્મનામધારક—ગ્રીષ્મ ધર્મ સમજવા. ધર્મ દશ પ્રકારનો છે.

ક્ષમા રાખવી. અન્યને ક્ષમા આપવી. ૧

અભિમાન રહિત થવું—અહંવૃત્તિનો નાશ સાધવો. ૨
હૃદય કોમળ, સરલ, માયારહિત રાખવું—જળ પ્રપંચાદિને હૃદયથી રમ આપવી. ૩

જે મળે તેમાં સંતોષ માનવો—સંતોષમય જીવન ગુમારવું. ૪
બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરવો—ઇચ્છાનો નાશ સાધવો—ઇચ્છા રહિત થવું. ૫
મન, અને ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવો. સંયમ સાધવો. ૬

પ્રિય, પથ્ય, સત્ય અને હિતકારી બોલવું—સત્ય શોધવું, સત્ય રા-
શ્પ થવું. ૭

મન, વચન, શરીરને અશુભ સંકલ્પ, અશુભ ઉચ્ચાર અને અશુભ વિરૂદ્ધ આચરણથી અળગાં રાખવા; અને શુભસંકલ્પ, શુભઉચ્ચાર અને શુભઆચરણથી પવિત્ર રાખવા. ૮

નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું—આત્મદાનમાં—બ્રહ્મમાં રમણતા કરવી. ૯
સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો, શુભાશુભ કર્મો ઉપરથી પણ મમત્વ કાઢી નાંખી આત્મસ્વરૂપે મદ્દ રહેવું. ૧૦

આ દશ પ્રકારે ધર્મ છે.

આ ધર્મે નગતને પવિત્ર કરનાર છે. શાન્તિ આપનાર છે, સ્વર્ગના ઇચ્છકને સ્વર્ગ સુખ પણ આપનાર છે. ઇચ્છાપૂર્વક ધર્મનું સેવન કરવાથી સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ થાય છે અને મોક્ષના ઇચ્છકને મોક્ષ પણ આપનાર છે. આવો પવિત્ર ધર્મ મળવો દુર્લભ છે; તેનો વિચાર કરી અનુકૂળ અવસર મળ્યા છતાં પ્રમદતા યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી.

આ ધર્મના અમુક પવિત્ર અંશો—ભાગો (જેવા કે સર્વ જીવને આત્મ-સ્વરૂપે જોવા, સર્વ જીવની દયા કરવી, જીવને અભય આપવું વિગેરે) તેનો આશ્રય કરીને ધણી જીવો મોક્ષ પામ્યા છે, અને પામશે. નાસ્તિક લોકો, જેઓ ધર્મધર્મે જોતું કંઈ માનતા નથી, આત્માને પણ નિત્ય સ્વરૂપે સ્વિકારતા નથી, તેઓ આધર્મના રહસ્યને શું સમજે ? તેના કુતર્ક વાળા વાદો, આ ધર્મનું મહાન્ સ્વરૂપ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરી શકે ? કારણ કે ધર્મ અનુભવ ગમ્ય છે. વ્યવહારમાં ગમે તેવું તેનું સ્વરૂપ કથન કરો તથાપિ તેનો, અનુભવ કયાં વિના તેનાથી ઉત્પન્ન થતી સુખશાન્તિ મળી શકતી નથી.

હે ભગ્ય જીવો ! આવી ઉત્તમ અનુકૂળતા તમને મળી છે. તો તેનો દુરુપયોગ ન કરતાં તેને સદ્ગુણ કરો. ધર્મનો અનુભવ મેળવવા માટે પ્રમાદ ન કરતાં સાવધ થવું તે આભાવનાની વિચારશ્રેણીનો ઉદ્દેશ છે. ૪૦. ૪૧.

આ લોક-શું છે ? તે સંબંધી વિચાર.

લોક ભાવના.

જીવાદયો યત્ર સમસ્તભાવા, જિનૈ વિલોક્યંતે હતીહ લોકઃ

ઉક્ત સ્ત્રિયા સૌ સ્વયમેવ સિદ્ધો, સ્વામી ચ નિરયો નિઘનથ ચિંત્યઃ ૪૨
ઉત્પદ્યંતે વિપદ્યંતે, યત્રૈતે જીવરાણયઃ

કર્મપાશાતિ સંવદ્ધાઃ, નાના યોનિષુ સંસ્થિતાઃ ॥ ૪૩ ॥

જીવેશ્વરો, જેમાં જીવ આદિ સમસ્ત પદાર્થો જોવે છે તે આંદી લોક સમજવો. તે લોક ત્રણ પ્રકારે કહે છે. સ્વયં સિદ્ધ છે, પોતેજ મા-લીક છે, નિત્ય છે, અને નાથ પામનાર નથી. એમ વિચાર કરવો.

કર્મપાશથી અતિ બંધાયેલી, અને નાના પ્રકારની યોનિઓમાં રહેલી, જીવની રાષ્ટ્રીઓ જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે તે લોક છે.

ભાવાર્થ—ધર્મભાવનામાં ધર્મસ્વરૂપ સમગ્રપું. હવે લોક ભાવના એટલે આલોક સંબંધી વિચાર કરવો. આ વિચાર કરવાનો હેતુ એવો છે કે, મનનો ચંચળતાવાળો સ્વભાવ છે. ગમે તેવે ટેકાએ તેને ગોઠવે પણ પૂર્વના સંસ્કારને પ્રમેયક સદ્ગુણ નિમિત્ત મળ્યું કે તેમની છટકીજીઈ અન્યવિચારોમાં ગોઠવાઈ જશે. આ લોક ભાવનાના વિચારો કરાવવા તે તેની ચંચળતાને વધારે ચંચળતા કરાવીને શાન્તિ આપવાનો ઉપાય છે. ઘોડો ધણે ચપળ અને ઉદ્વિગ્ન તોફાની હોય, ઉભો રાખવા છતાં દોડવાની ઇચ્છા કરતો હોય તોપણ

તેને એકવાર રેતીના હિલા રણમાં પ્રવેશ કરાવી, તેની ઈચ્છાથી પણ વધારે દોષાવવાથી, છેવટે યાદી જઈ ચલાવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે ઉભો રહી જશે. આ ન્યાયે મનના ચપળ સ્વભાવને વધારે ચપળતા કરાવી આખા લોકમાં ફેલાવી. મનને શાન્ત કરવાનો આ ઉપાય છે. આમાં મનને પોતાની ઈચ્છાનુસાર વિચાર કરવા નહિ દેતાં આપણી ઇચ્છાનુસાર—આપણા કલા મુજબ કલા તેટલા વખત સુધી વિચાર કરાવવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે; મતલબ કે મરજી મુજબ વિચાર કરાવીયે, અને મરજી મુજબ વિચાર બંધ કરાવીયે. લાંબે કાળે આ ટેવથી સારો ફાયદો થાય છે. મન કાંઈમાં આવે છે. અને પછી જે જાતના વિચાર કરવાની ટેવ પડતીએ છીયે, તે સિવાય આપણી ઇચ્છાવિરુદ્ધ જુદી જાતના વિચારો કરતું તે અટકે છે. આપણે કહીયે તેમ જાતના વિચાર મન કરે; અને ફરી આપણે તેને શી આગા કરીયે તે સાંભળવાની રાહ જોતું મન જેસે; આ કાંઈ એછો ફાયદો થયો ન કહેવાય.

વિશેષમાં, આ લોક સ્વરૂપના વિચારો એવા સુઝા છે કે, તેમાં રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થવા જેવાં નિમિત્તોથી નથી; તેથી મન પણ સુકું—લુપ્ત એટલે મધ્યસ્થ-રાગદ્વેષ વિનાનું બનવાનો પણ સંભવ છે.

છતેશ્વર ભગવાન, જેમાં જડ, ચૈતન્યભાવો રહેલા જુએછે તેનું નામ લોક કહે છે. ઉપાધિ બેદથી તે ત્રણ પ્રકારે છે. ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યંગલોક. ઉપરનો ભાગ ઉર્ધ્વલોક કહેવાય છે. નીચેનો ભાગ અધોલોક ગણાય છે; અને આપણે જે જુમિ ઉપર રહ્યાછીયે, તે તિર્યંગલોક ગણાય છે. લોક ચમ્દની વ્યાખ્યામાં ત્રણે ભાગોનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ-પુદ્ગલ અને આત્મા આ છ દ્રવ્યો પદાર્થો જેમાં રહેલા છે તે લોક કહેવાય છે; અને તે સિવાયનો ભાગ અલોક ગણાય છે. અલોકમાં આ છ દ્રવ્ય માહીતું એક આકાશ દ્રવ્યજ છે. આ લોક સ્વચ્છિદ્ધ છે. તેને બનાવનાર કોઈ નથી. તેમ તેનો માલીક સ્વામી પણ કોઈ નથી—અર્થાત્ પોતેજ માલીક છે.

આ લોક નિત્ય છે, કોઈકાળે તેનો નાશ થવાનો નથી. તે માહીત્વા એકપણ અણનો કે એકપણ શૂનનો કોઈપણ કાળે નાશ થવાનો નથી. એટલે અંત વિનાનો છે.

આ શ્રવેની રાધી-સમુદાય કર્મતા પાશથી બંધાઈને નાના પ્રકારની ચોરાથી લાખ શ્રવણોની (શ્રવેને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો) માં ઉત્પન્ન થાય છે. જે ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનવિશેષતા રૂપ, રસ, મધ, એક સરખા,

મળતા આવતા હોય તેવાં અનેક સ્થાનોને એક મણુવામાં આવે, તેવાં અનેક સ્થાનોના સમુદાયને જાતિ કહેવાય છે. આવી જીવોને ઉત્પન્ન થવાની ચોરાશી લાખ જીવાયોની કહેવાય છે. એટલે જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં ઠેકાણાં છે.

તે સર્વ સ્થાનોમાં અજ્ઞાન અને અહંકાર વૃત્તિથી કરાતા શુભાશુભ કર્મના ખંધનોથી ખંદીવાન થઈ જીવો તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને મરણ પામે છે. પાછા જન્મે છે અને પાછા મરે છે. આવી રીતે આ સંસાર પરિભ્રમણનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. એવી ઠાઠપણુ જાતિ પ્રાપ્ત નહીં હોય કે આ જીવે તેનો અનુભવ લીધો ન હોય. જન્મમરણની માળાના મણુકા આ રીતે ફરતા જાય છે. પણ જીવ (આત્મા) સૂત્ર તો એકનું એકજ છે માટે તે નિત્ય વસ્તુતેજ વળગી રહેવું જોઈએ.

આ લોક ભાવનાની વિચારણા વખતે, શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી ત્રણે લોકમાં રહેલા સ્થાનો, પદાર્થો જીવો વિગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે, તેનો વિચાર કરવો.

અધોલોકમાં ધનવા, તનવા ધનોદધિ, તનોદધિ, સાત નરક, તેના જુદાજુદા સ્થાનો, પાંચડાઓ, તેમાં રહેલ કુંભીઓ, નારકીઓ, તેને થતી થાતનાઓ, (પીડાઓ) પરમાધામીના પ્રદારો અન્યોઅન્ય થતી ઉદીરણાઓ, ત્યાંના સખત તાપ, સખતશીત, શાદમલી આદિદ્રક્ષોનાં કરવત જેવાં પત્રો, અસહ્ય વેદનાઓ, જરાપણુ શાન્તિ-સુખનો અભાવ, તેનો વિચાર કરવો.

ભુવનપતિ, વ્યંતર, વાનવ્યંતર, આદિ દેવોનાં ભુવનો—રહેવાનાં નિવાસસ્થાનો તેની રમણીયતા, તેઓનું આનંદિત જીવન, વગેરેનો વિચાર કરવો.

તિર્યગ્લોકમાં. કર્મભૂમિ અકર્મભૂમિ યુગલીક મનુષ્યો, તથા અસંખ્યાત દ્વીપ, સમુદ્રો, સૂર્ય, ચંદ્ર, જંજીદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, માનુષોત્તર, મેરુ આદિ પર્વતો, નંદન આદિવનો, વિદ્યાધરના નિવાસની શ્રેણીયો, સીતાદિ મહાનદીઓ, દેવોની દીઘ કરવાની રાજધાનીઓ, ઉત્પાત પર્વત, હત્યાદિનો વિચાર કરવો.

ઉર્ધ્વલોકમાં—દેવવિમાનો, કલ્પવાજાદેવો, ધંદ્રો, ઐવેપક, અનુત્તર વિમાન, વિમાનોની સંખ્યા, વિસ્તાર, તેમાં રહેતા દેવો, ધંદ્રો, તેઓની શિક્ષિ, શક્તિ, આનંદ ઉપભોગનાં સાધન, વનો વાવો. આરામો (બાગ. બગીચાઓ) વિગેરેનો ચિતાર પોતાના સન્મુખ વિચારદ્વારા ખડો કરવો. અને છેવટે તેમાંથી મનને વૈરાગ્યવૃત્તિમાં ખેંચી લાવવું કે, આ સર્વે સ્થળે એકવાર નહિં, પણ અનેકવાર મેં જન્મ, મરણ અનુભવ્યું છે. આ સર્વ વસ્તુનો ઉપભોગ મેં અનેકવાર કર્યો છે પણ મારી તુમ્હી તેથી

થઈ નથી. અને થવાની પણ નથી. અનંતકાળથી આવી રિયતિઓ ભોગવ્યા કરે છે. આવી ગતિ-અતિઓમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. છતાં તે પદાર્થોથી ખરીયા સાચી, શાન્તિ મળી નથી; મળવાની આશાપણ નથી, ઉલટો સંતાપ, વિયોગ, દાહ, આર્ત રથીતિ મળી છે. અને હજીપણ જો તેમાંજ આશક્તિ રાખીશ તો મારી આ દુઃખમય સ્થિતિ ચાલુજ રહેશે છતાંદિ વિચાર કરી મનને તેના ઉપભોગથી-તે તરફના રનેહથી પાછું હટાવી, નિરાશ કરી, ઇચ્છા રહિત કરી, આત્મ સ્થિતિ તરફ વાળવું આવી રીતે મનને આખા લોકમાં ફેરવવાની ટેવ પડ્યાથી મનને લોકમાં વ્યાપ્ત કરી દેવાની શક્તિ આવશે. અને તેમ કરી તે સ્થિતિમાં ખેદ રહિત આત્માનંદનો અનુભવ લેવાશે. છેવટે લોકનું જ્ઞાન યર્ષ રહ્યા પછી અલોકની સ્થિતિનું પણ જ્ઞાન થશે અને આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવી રહેશે. આવી સ્થિતિ લાવવા માટે આભાવનાનો ઉપયોગ કરવાનો છે,

સમ્યક્ દૃષ્ટિ થવી દુર્લભ છે.

બોધિ ભાવના.

જીવાનાં યોનિ લક્ષેષુ, ભ્રમતા મતિ દુર્લભમ્

માનુષ્યં ધર્મ સામગ્રી, બોધિ રત્નં ચ દુર્લભમ્ ॥ ૪૪ ॥

હાખો જીવાયોનિમાં ભ્રમણ કરતાં, મનુષ્યપણું મળવું ઘણું દુર્લભ છે તેમાં પણ ધર્મની સામગ્રી અને બોધિરત્ન (સમ્યક્જ્ઞાન) ની પ્રાપ્તિ તે વધારે દુર્લભ છે.

ભાવાર્થ—માનવો ! ચોક્કસ સમજજો. વારંવાર આ માનવ જીંદગી મળવી દુર્લભ છે અનેક જીંદગીઓના પરિશ્રમણ પછી, ધણેકાજે, અને કોઈજ વારે, સર્વ સાધન સંપન્ન આ જીંદગી મળી છે. તેમાં પણ ધર્મ-આત્મસ્વભાવ પ્રગટ કરવામાં મદદગાર—આર્યદેશ, ઉત્તમકુલ, નિરોગીયરીર, તિક્ષણબુદ્ધિ, લાંબુઆયુષ્ય, સત્સમાગમ અને સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા, એ ઉત્તરોત્તર દુર્લભ્ય છે. આ સ્થિતિ પામ્યા પછી તત્ત્વ સ્વરૂપ જાણવું, પામવું, એ વધારે દુર્લભ ન ગણાય, છતાં તેવી સ્થિતિ પામ્યા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ-સમ્યક્દૃષ્ટિ અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવી અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી તે ધણીજ દુર્લભ છે. એવી સ્થિતિમાંથી પતીત પણ થઈ જવાય છે. એ અનુકૂલ સંયોગો ધણીવાર નિષ્ફલ નીવડે છે એમ જ્ઞાની પુરૂષોએ ધણીવાર જોયેલું છે, માટે આપણને તેઓ વારં

વાર ચેતાવે છે કે તે સ્થિતિ દુર્લભ છે.

જગો ! ઉઠો ! પ્રયત્ન કરો, નહિંતર વખત ગયા પછી પશ્ચાન્નાય નકામો છે.

આ પ્રમાણે સમજાવ લાવવા માટે—રાગદ્વેષની, પરિણતી હાવવા માટે આ બાર ભાવનાથી અંતઃકરણને વારંવાર વાસીત કરવું.

આ બાર ભાવના સંબંધી વિચાર કરશે તો જણાશે કે તે ભાવનાઓ પાપ રૂપ મળ કે મહિન વાસના રૂપ મળ સાફ કરવાને માટે જીલાનની ગરજ સારે છે.

શાસ્ત્રાકાર તો આગળ વધીને એટલું જ કહે છે કે આ ભાવનાઓ તો રસાયણ છે. ધ્યાન રૂપ શરીરને પોષણ આપવાને ખરેખર રસાયણ છે.

આ ભાવનાથી જેણે હૃદયવાસીત ન કર્યું હોય તે ધ્યાનને લાયક થતોજ નથી. મતલબ કે ધ્યાનને લાયક થવા માટે આ ભાવનાનો પ્રથમ પ્રયોગ કરવો; રસાયણ ખાવા માટે કોઠો સાફ કરવા આ જીલાન પ્રથમ લઈ લેવો ત્યાર પછી ધર્મ રસાયણનું સેવન કરવું.

પ્રકરણ ચોથું.

હિત શિક્ષા.

गुणोपेतं नरत्वं चेत्, काकतालीय नीतितः

यद्यस्तं सफलं कुर्यात्, नित्यं मोक्षार्थ साधनैः ॥ ૪૫ ॥

હે માનવ ! આ ગુણોવાળું મનુષ્યપણું તે કાકતાલીય ન્યાયથી જો પ્રાપ્ત કર્યું છે તો મોક્ષ પ્રાપ્તી થાય તેવા સાધનો નિત્ય સેવીને તારે તે સફલ કરવું.

ભાવાર્થ, 'ગુણોવાળું'—ગુણ. શાંતિ, સમતા, સ્વભાવરમણ્યતા, ધર્મતાદિવાળું અર્થાત્ ધર્મતાદિ ગુણો જેમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તેવું મનુષ્યપણું તને કાકતાલીય ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયું છે. કહેવત છે કે 'કાગડાનું તાડપર બેસવું, અને તાડનું પડવું' આવું તો કોઈકવારજ બને છે કાગડો તાડપર બેસે એટલે તાડ પડી જાય આવું કંઈ નિત્ય બનતું નથી. તેમ મનુષ્યપણું પણ કાયમ મળતું નથી, પણ કોઈક કાકતાલીય ન્યાય જેવા પ્રસંગજ મળ્યા આવે છે. તો હે મનુષ્ય ! નિરંતર મોક્ષ એજ અર્થ સિદ્ધ થાય તેવા ઉત્તમ સાધનોના સેવનવડે તેને સફળ કરી લે.

સોનાના થાળમાં ધુળ બરવી, અમૃતથી પગ ધોવા, ઐરાવત જેવા

હાથી ઉપદ લાકડાનો ભાર સરવો, અને ચિંતામણી રત્ન કાગડાને લિડાડવી માટે ફેંકવું, એ જેમ મુખ્યતા છે; તેમ આવા હિતમ માનવ દેહનો, વિન્યાદિ વાસના તૃપ્ત કરવામાં દુરુપયોગ કરવો તે મુખ્યતા છે. તેમ ન કરતાં મોક્ષનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં સફલં કરીલે,

ધ્યાન મોક્ષતું સાધન છે.

મોક્ષો તિકર્મ ક્ષયતઃ પ્રણીતઃ કર્મક્ષયો જ્ઞાન ચારિત્ર તથા

જ્ઞાનં સ્ફુર ધ્યાનતઃ એવ ચાસ્તિ, ધ્યાનં હિતં તેન શિવાધ્વગાનાં ૪૬
સર્વથા કર્મક્ષય થયથી મોક્ષ કહેલો છે. કર્મનોક્ષય, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી થાય છે જ્ઞાન ઉજ્જવળ ધ્યાનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી નિર્વાણ માર્ગના પંથીઓને ધ્યાન દિનકારી છે.

યતઃ ઉક્તં કલ્પંતે કે,

મોક્ષઃ કર્મક્ષયો દેવ, સ સમ્યગ્ જ્ઞાનતો ભવેત્

ધ્યાન સાધ્યં મતંતદ્ધિ, તસ્માદ્ધિત માત્મનઃ ॥૪૭॥

મોક્ષ કર્મક્ષયથીજ થાય છે. કર્મક્ષય સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ થાય છે; સમ્યગ્જ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય થાય છે તેમ જ્ઞાનીઓએ માનેલું છે માટે આત્માને ધ્યાન દિતકારી છે.

અતઃ સ્વાત્માર્થં સિધ્યર્થં, ધર્મધ્યાનં મુનિઃ શ્રયેત્

પ્રતિજ્ઞાં પ્રાત્પથ્યેતિ, ચિંત્યતે ધ્યાન દીપિકા ॥ ૪૮ ॥

આ કારણથી પોતાના આત્મ-સ્વરૂપની સિદ્ધિને માટે મુનિ ધર્મ-ધ્યાનનો આશ્રય કરે. આપ્રતિજ્ઞા અંગિકાર કરીને ધ્યાનદીપિકાનું ચિંતન કરીએ છીએ.

ભાષ્ય—આ અંચકાર પોતાનો આશ્રય પ્રગટ કરે છે કે, ઉપર ખતાવેલ હેતુઓ વડે સિદ્ધ થાય છે કે આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને ધ્યાન એજ મુખ્ય ઉપાય છે અને તે માટે મુનિઓએ તેનો અવશ્ય આશ્રય કરવોજ. આવાત ધ્યાનમાં રાખીને અથવા આ પ્રમાણે ચોક્કસ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે ધ્યાન વિના જ્ઞાનનજ થાય, અને જ્ઞાનવિના કર્મક્ષય નજ થાય, અને કર્મક્ષય વિના મોક્ષ નજ થાય, માટે આ ધ્યાન સંબંધી દુષ્ટિકતં જણાવવા માટે હું ધ્યાનદીપિકા કહું છું અર્થાત્ જેમ મકાન ચણતા પહેલાં તેના પ્રમાણમાં તે મકાનના પાયાને મંજણુત કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને જો પાયો તેના પ્રમાણમાં ઉઠો ન હોય તો

હોયો ઉત્પન્ન કરે છે અને આવી અતુકૂળ સામગ્રીઓ મળી હોય કે ન મળી હોય પણ જેને પોતાનું પ્રયોજન આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરી લીધું હોય છે, તો તેને આ સામગ્રી મળી તોપણ ફીક છે અને ન મળી હોય તોપણ ફીક છે. તેનો જન્મ તેનું જીવિતવ્ય અને તેનો પ્રયાસ સર્વ સફળ છે.

ધ્યાન મુધારસ પીઓ.

અતોઽસત્કલ્પના ભાજં, દિત્વાર્થ મોક્ષ મિચ્છુતે:

સમત્ત ગુણસંસ્થાનં, ધર્મધ્યાનં સમાશ્રિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

નિર્વિન્નોસિ યદિ ભ્રાત, જન્માદિ કલેશયોગન:

નિઃસંગત્વં સમાસૃત્ય, ધર્મધ્યાન રતો ભવ ॥ ૫૩ ॥

અવિદ્યાતામસં ત્યક્ત્વા, મોહ નિદ્રા મયાસ્ય ચ

નિર્દોષો ય સ્થિરી ભૂય, પિત્ર ધ્યાન મુધારસમ્ ॥ ૫૪ ॥

આ કારણથી અસત્કલ્પનાવાળા અર્થનો ત્યાગ કરી, મોક્ષના ઇચ્છક જીવોએ સર્વ ગુણના સ્થાનતુલ્ય ધર્મ ધ્યાનનો આશ્રય કર્યો છે.

હે બાપ ! જે તું જન્માદિ કલેશના યોગથી બેદ પામ્યો છે તો સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાનમાં આશ્રય થા.

અત્યંત અંધકારનો ત્યાગ કરી, મોહ નિદ્રાને દૂર કરી, નિર્દોષપણે સ્થિર થઈ ધ્યાનરૂપ અમૃતરસનું પાન કર.

સાવાર્થ—પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ અતુકૂળ સંયોગો છતાં પણ જન્મ મરણ દૂર દરવા અને આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા, આ માનસીક કલ્પનાથીજ રમણીય દેખાતા પદાર્થોનો ત્યાગ કરી સર્વ ગુણોના સંસ્થાન-ગૃહતુલ્ય ધર્મધ્યાનનોજ આશ્રય પૂર્વે અનેક મુમુક્ષુ જીવોએ લીધો છે, વર્તમાનમાં પણ લે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તે ધ્યાનનોજ આશ્રય લેશે.

હે પ્રિયજન્મ ! જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી, ઉત્પન્ન થતા કલેશથી, તને જાપણ નિર્વેદ આવ્યો હોય—કંટાળો આવ્યો હોય, ફરી તેવા કલેશો સદન કરવાની તારી ઇચ્છા ન હોય તોજ સર્વ સંગનો સર્વ આશક્તિનો ત્યાગ કર.

જે હજી પણ આ દુનિયાના માપિક-દેખાવ માત્ર રમણીય ત્રિપો પ્રિય લાગતા હોય તો આ બાલ્ય ત્યાગના કલેશમાં પડીશ નહિ. મનથી ત્યાગ થયો હોય તો આ ત્યાગ માર્ગ કલેશવાળો નથી પણ સુખરૂપ છે. પણ તે સિવાય તો કલેશરૂપ છે. ઉપરનો ત્યાગ તે ત્યાગ નથી. કાંઈકની કાંઈકની

નાખવાથી સર્વે નિર્વિંય થતો નથી, માટે વિષયોની ઇચ્છા દૂર કરી હોય તોજ ત્યાગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરજો. પ્રવેશ કરીને પણ આળસુ બની ઉભય જાણ ન થજો, પણ ધર્મધ્યાનમાં આસક્ત થજો, ધર્મધ્યાન કરજોએમ નહિ પણ તેમાં આસક્ત થજો એટલે તેને માટેજ અવશ્ય રહેલું તારૂં જીવન તદાકાર કરી દેજો. તારૂં મૂળ નિશ્ચાન સુકીય નહિં.

આ ધર્મધ્યાનામૃતનું પાન કરવા પહેલાં અધ્યાનને દૂર કરજો. જક ચૈતન્યનું વિવેક જ્ઞાન પહેલું કરજો. તે સિવાય તારો ત્યાગ નિમ્બળ થશે. એટલુંજ નહિ પણ તે ત્યાગ ઉલટો સંસાર પરિશ્રમજનું કારણ થશે. આત્મા એજ પ્રાપ્ત્ય સમજજો. તેને માટેજ તારી સર્વે પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈયે. કષ્ટજનર પણ તારૂં લક્ષ્યખિંદુ-મૂળ કર્તવ્ય-પ્રાપ્ત્યથી વિમુખ હોતું ન જોઈયે. આ સ્થિતિ મેળવવા માટે મોઢ નિદ્રાનો સદાને માટે ત્યાગ કરજો. ચાલુ નિદ્રા જેટલી દુઃખરૂપ નથી તેથી દુઃખરોગણી મોઢનિદ્રા દુઃખરૂપ છે, આત્મધ્યાનમાં વિપ્લવિત છે. આત્માની નજીક પહોંચવા આ વેલાઓને પણ વિશેષ દૂર ખેંચી જતારી છે. નિદ્રા ત્યાગ કરવી એટલે મૃત રહેલું-જગતા રહેલું-ક્યાં ? શેમાં જગતા રહેલું ? પોતાના કર્તવ્યમાં. આત્મા ઉપયોગમાં. સ્વરૂપમાં જે જગતો છે તેજ તાદ્વિરક રીતે જગતો છે.

નિરોધ થજો. રાગદ્વેષાદિ દોષો, મલીન વિચારો, તેનો ત્યાગ કરી, સ્થીર જે, અસ્થીર અંતઃકરણને ધર્મધ્યાનમાં સ્થીર કરજો. ચાલુ સાધ્ય સિવાય અંતઃકરણને ખીખ કાગમાં વાપરીશ નહીં-જવા દર્પણ નહિં તોજ ધર્મ-જ્ઞાનરૂપ અમૃતરસનું પાન થશે. તોજ અજરામરપદ પ્રાપ્ત થશે. તે સિવાય ઉચી સ્થિતિએ પરોચિતની આશા સરખી પણ ન રાખીય.

ध्याता ध्यानं च तदुद्ध्येयं, फलं चेति चतुर्विधं

सर्वं संक्षेपतो मत्वा, स्वार्चध्यानादिकं त्यजेत् ॥ ५५ ॥

ધ્યાન કરનાર, ધ્યાન, ધ્યાન કરવા લાયક ખ્યેય, અને તેનું ફલ, આ ચાર પ્રકાર છે; તે સંક્ષેપમાં સમજીને આર્તધ્યાનાદિકનો સારી રીતે ત્યાગ કરવો.

સાધાર્થ—ધ્યાનજ ઉપયોગી કર્તવ્ય છે, એમ સમજવા પછી તેને માટે પ્રયત્ન કરનારાઓએ તે ધ્યાનનાં અંગો-વિભાગો સારી રીતે સમજવા જોઈયે. પહેલી વાત એ છે કે, ધ્યાતા એટલે ધ્યાન કરનાર કોણ હોતો જોઈયે, શુદ્ધસ્થ કે ત્યાગી ? ધ્યાન કરનારમાં કેવી યોગ્યતા હોવી

જોઈએ ? જીજી વાત. ધ્યાન એટલે શું ? અને તે કેવું-કેટલી જાતનું છે ?
 ત્રીજી વાત. જેનું ધ્યાન કરવાનું છે તે ધ્યેય કેવું હોવું જોઈએ ? ચોથી
 વાત. તેનું ફળ શું પ્રાપ્ત થશે ? આ ચારે બાબતને પ્રથમ દુઃકામાં પણ
 સમજીને પછી ધ્યાન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી. ખરું ધ્યાન સમજાવવાથી
 આત્મધ્યાન અને શૈવધ્યાનનો સારી રીતે મજબુતાઈથી સાગ કરી શકાય છે.

ધ્યાન કોણ કરી શકે ?

નિર્મયો हि भवेद्ध्याता, मायो ध्याता गृही न च

परिग्रहादि ममत्वात्, तस्य चेतो यतश्च ॥ ૫૬ ॥

નિર્મય-ત્યાગી મનુષ્યો નિર્મયે ધ્યાન કરનાર હોય છે. પ્રાપ્તે ગૃહસ્થ
 ધ્યાન કરી શકતો નથી. કેમકે તે પરિગ્રહાદિમાં કુબેલો છે તેનું
 ચિત્ત ચપળ છે.

સાપાર્ય—આહારથી તેમ અંતરૂમાંથી ત્યાગ કરનાર, કામક્રોધાદિને
 હઠાવનાર, ત્યાગી, નિર્મય-રામદેવની અંધીને તોડનાર-ઢીલી કરનાર એવા
 મુનિઓજ ધ્યાન કરવાના અધિકારી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો મનુષ્ય પ્રાયઃ
 ધ્યાનનો અધિકારી નથી. ધ્યાન શબ્દથી આંદો ઉત્તમ ધર્મધ્યાનાદિ ધ્યાન
 સમજવું. આત્મધ્યાનાદિ તો ગૃહસ્થને પણ હોય છે.

પ્રાયઃ શબ્દ આંદો મુકેલો હોવાથી, પૂર્વ જન્મનો સંસ્કારી અને
 ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ વિરક્તતા ધારણ કરનાર કોઈ યોગ્ય જીવ હોય, અને
 તે કોઈ વિશેષ કારણથી ત્યાગ કરી ન શકતો હોય છતાં તેનું હૃદય
 ધ્યાનાદિ માટે અધિકારી થયું હોય અને તેવી અનુકૂળતાવાળી ધરમાં સમવડ
 પણ હોય તો તે કરી શકે પણ ખરો. આ માટે આંદો પ્રાયઃ શબ્દ મુકેલો છે.

મુખ્યતાએ, ગૃહસ્થ શા માટે ધ્યાનનો અધિકારી નથી ? તેનો હેતુ
 બતાવે છે. તે પરિગ્રહાદિમાં મગ્ન-આશક્ત હોય છે; માટે અધિકારી નથી.
 ધન ધાન્ય, જમીન, રાજ્ય, વૈજવાદિ, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી આદિ સંબંધીઓ
 વિગેરેના પાલનપોષણાદિમાં તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર હોય છે. વ્યવહારના પ્રસ-
 ગોમાં, મનપર થતા આધાતો અને તેના હૃદયપર પડતા સંસ્કારો એવા
 વિશેષ ઉપજાવનારા હોય છે; કે તે કાર્યનો નિશ્ચય-કે સમાપ્તિ ન થાય
 ત્યાંસુધી મન વિચાર કરતું અટકતું નથી. આત્મ વિશેષવાળું મન,
 ધ્યાનમાં જરા પણ ઉપયોગી થતું નથી. મનને એકજ ધ્યેયમાં પ્રવાહિત
 કરવું, અગર સ્થિર કરી દેવું, આ ધ્યાનની સ્થિતિ છે. તે મન નાના

પ્રકારની આશા કે ઇચ્છાઓથી દુર્ગમિત થયેલું-ખરડાયેલું કે ભ્રમણ કરતું હોય ત્યાંસુધી ધ્યાનમાં ઉપયોગી કેમ થઈ શકે ?

મન સ્વચ્છ અને સ્થીર હોય ત્યારેજ તે ધ્યાનમાં ઉપયોગી છે. પરંતુ વૈરાગ્ય વિના મન સ્વચ્છ-નિર્મળ કે સ્થીર થતું નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતું અને આવો વૈરાગ્ય રાખવો, એ મુશ્કેલીતું કામ છે. આ માટે મૂળમાં પ્રાયઃ ચબ્દ મુકાયેલો છે. કદાચ કોઈ વિરલ જીવ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ પરમ વૈરાગ્યવાન હોઈ પણ શકે. તથાપિ તે રાજમાર્ગ નથી, એટલે એમ ખતાવ્યું છે કે ધ્યાનના મુખ્ય અધિકારી ગૃહસ્થો નથી. તેજ વાત વિસ્તારથી કહે છે.

સ્વસ્થાપિ હિ કિં શૃંગં, સ્વ પુષ્પ મયવા મેવેત્

તથાંગનાદિ સક્તાનાં, નરાણાં વવ સ્થિરં મનઃ ॥ ૬૭ ॥

ગધેડાને પણ શું 'શીંગડું' હોય ? અથવા આકાશને પુષ્પ થાય ખરું કે ? (તે બનતું અસંભવિત છે) તેમ જીઆદિમાં આશ્રય થયેલાં મનુષ્યોનું મન ક્યાંથી સ્થિર હોય ?

પાખંડીઓને ધ્યાન હોય ખરું કે ?

તથા પાર્શ્વંદી મુરુવાનાં, નાસ્તિકાનાં કુચક્ષુપાં

તેષાં ધ્યાનં ન શુદ્ધં ચ, દ્વસ્તુ તત્ત્વાજ્ઞતા યતઃ ॥ ૬૮ ॥

તેમજ પાખંડીઓમાં મુખ્ય નાસ્તિકો-કુદૃષ્ટિવાળાઓને શુદ્ધ ધ્યાન ન હોય કારણ કે તેઓને વસ્તુ તત્ત્વનું અજ્ઞાન છે.

સાવાર્થ—પાખંડી શબ્દ સામાન્ય પ્રકારે-ત્યાગ માર્ગના વેદ્ય ધારણ કરવાવાળાને કહે છે. આંહી તે સામાન્ય અર્થ ન લેતાં પાખંડીઆદિક જેઓ, નાસ્તિકોમાં મુખ્ય છે. ધર્મોપદેશની વ્યવસ્થાને માનનાર નથી. અથવા નિઘય, વ્યવહાર વ્યવસ્થા કર્યાં સિવાય-અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય-આત્માને એકાંત નિત્ય મુક્ત માનનાર છે કે' અનિત્ય અને બદલ માનનાર છે, તેઓને તથા કુદૃષ્ટિવાળાને-એટલે જેઓની આંતરદૃષ્ટિ મલિન છે અથવા ખુદ્ધી થઈ નથી, આત્માતરફ જેઓનું વલણ થયું નથી, કેવળ ભવિષ્યના સુખ માટે-દેવાદિક કે રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગ પ્રદર્શ કરે છે. અજ્ઞાન તપશ્ચરણ કરે છે અને જેઓ કામના 'પૂર્વક મલીન ધરાદા પાર પાડવાની આશાથી ધ્યાનાદિ પણ કરે છે તેઓનું ધ્યાન શુદ્ધ હોતું નથી. કારણ કે તેઓને વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન હોતું નથી. સાધનની અજ્ઞાનતા કે સાધનની અજ્ઞાનતાને કારણે તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય

સિદ્ધ કરી શકતાં નથી. જેમ લક્ષ વિના ફેફસું બાણ-કે. ચોખ્ખું સામંત્રી સિવાય કરેલો પ્રયાસ નિરર્થક બન્ય છે તેમ તેઓનું ધ્યાન મુખ્ય રૂઢ દેવાં વાળું થતું નથી.

સાધુ વેશધારીને ધ્યાન હોય કે ?

સદાચારા ચ ભ્રષ્ટાનાં, કુર્વતાં લોક વંચનં

વિભ્રતાં સાધુ લિંગં ચ, તેષાં ધ્યાનં ન શુદ્ધિદં ॥ ૬૯ ॥

નિત્યં વિભ્રાંત ચિત્તાનાં, પશ્યત્વેષાં કુચોદિતં

સંસારાર્થં યતિત્વેપિ, તેષાં યાત્યફલજનિ ॥ ૬૦ ॥

સાધુના વેશને ધારણ કરનારા (કરવા છતાં) સદાચારથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને લોકોને ઠગનારાઓને ધ્યાન શુદ્ધિ આપતું નથી.

નિરંતર વિભ્રાંત ચિત્તવાળાઓના દુરાચારને તમે ભુલો. યતિપણને વિશે પણ સંસારને નિમિત્તે તેઓનો જન્મ નિષ્ફળ બન્ય છે.

ભાવાર્થ. બલે ઉત્તમ સાધુઓનો વેષ ધારણ કર્યો હોય તો તેથી શું થયું ? દુધ નહિ આપનારી ગાયને ગળે ટોકરો વળગાડવાથી શું તેની ખરી કીમત કાઢી આપશે કે ? નહિંજ. વેશ તો એક ટોકરો વળગાડવા જેવો છે. બાકી ખરી રીતે તો તે સદાચારી હોવાજ નોંધયે. સદાચારના ગુણવિના સાધુવેશની કીમત કાંઈ નથી. છાપ સારી હોય પણ રૂપિઓ તાંબાનો હોય તો તેની કીમત રૂપા જેટલી થવાનીજ નહિં. છાપ અને રૂપું બન્નેની જરૂર છે. પણ એકલી છાપની કીમત નથી. એકલા રૂપાની તો ઓછી પણ કીમત તો થવાની, તેમ કદાચ વેશ ન હોય પણ સદાચારી હોય તો ફાયદો તો થવાનોજ. બંને સાથે હોય તેતો સોનું અને સુમંધ સાથે મળ્યુંજ કહેવાય; તેમ વેશ અને ગુણ બન્ને સાથે હોવાથી તેનાથી ૨૫-૫૨ ઉપકાર સારી રીતે થઈ શકશે. એકલા ગુણથી તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરશે.

સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઈ, લોકોને ઠગનારાઓ-કેવળ વેષધારીઓમાં ધ્યાન ક્યાંથી હોય ? કદાચ તેઓ ધ્યાન કરતા પણ હોય તો તે ધ્યાન તેને કેવી રીતે શુદ્ધિ આપશે ? જો શુદ્ધિને માટેજ ધ્યાન કરાતું હોય તો પણ સદાચારથી ભ્રષ્ટ થવાનું અને લોકોને ઠગવાનું કારણ શું ? સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઈ લોકોને ઠગવા અને સાધુવેષ ધારણ કરવો તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે; અને સાથે ધ્યાન કરવું તેતો વિશેષ પ્રકારે વિરૂદ્ધ છે. મતલબ કે ચિત્તની મલીનતા કે અપક્વતા ન્યાસિધી હોય ત્યાંસિધી ધ્યાન સિધ્ધિનું

થાય. તે મલીનતા દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. તે ન થાય ત્યાંસુધી, ધ્યાનના ઊમેશ્વાર થવું જોઈએ.

ધ્યાનમેવાત્મ ધર્મસ્ય મૂર્છ મોક્ષસ્ય સાધનમ્

અસદ્ ધ્યાનં તત્તો હેયં યત્ કૃતીર્થિક દર્શિતમ્ ॥ ૬૧ ॥

ધ્યાનજ આત્મધર્મનું મૂળ છે. ધ્યાનજ મોક્ષનું સાધન છે; માટે જે કૃતીર્થિકાએ જતાવેલું અસદ્-મલીન ધ્યાન છે તેના ત્યાગ કરવો.

સાપાર્થ—તીર્થ એટલે સરસ માર્ગ-સત્યમાર્ગ, તેને જતાવનાર તે તીર્થિક કહેવાય છે તેથી વિપરીત-અસત્યમાર્ગ જતાવનાર પાપર જીવોને સાચક વિષય કપાલમાં ખુંચી રહેલાઓ, રાગદ્વેષને વિવશ થયેલાઓ, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પરવશ થયેલાઓ, વિવિધ પ્રકારના માનાપમાનથી ઘેરાયેલાઓ, અને આલોક તથા પરલોકની આશાઓથી ઝકઝકાયેલાઓ, તે સર્વ કૃતીર્થિક કહેવાય છે. જે આત્મધર્મનું મૂલ કારણ નથી અને મોક્ષના સાધનનૂત્ર પણ નથી તેવા મારણ, ઉચ્ચાટણ, મોહન, વશીકરણ ઇત્યાદિને માટે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક જાપ કે ધ્યાન કરવાનું જેણે ઉપદેશ્યું છે તે મિથ્યા મલીન ધ્યાન છે; તેવા કૃતીર્થિકાએ જતાવેલા અસત્ ધ્યાનનો અવરય ત્યાગ કરવો. તેજ જતાવે છે.

કૌશિ ન્મૂઢાત્મભિ ધ્યાન, મન્યૈઃ સ્વ પર વંચકૈઃ

સં પાપં તત્પર્ણાતં ચ, દુઃસ્વ દુર્ગતિ દાયકમ્ ॥ ૬૨ ॥

ધનાર્થ સ્વ્યાદિ વશ્યાર્થ, જંતુ ઘાતાદિ કારકં

શત્રુ ઘાતાદિ કૃદ્ધ્યાનં, ક્રિયતે દુષ્ટ બુદ્ધિભિઃ ॥ ૬૩ ॥

પોતાને અને પરને હમવાવાળા કેમકે અન્ય મૂઢ જીવોએ, દુઃખ અને દુર્ગતિને આપવવાળું પાપવાળું ધ્યાન કથન કરેલું છે.

દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા જીવો, ધનને અર્થે સ્ત્રીઆદિ વશ કરવા અર્થે, શત્રુને ઉચ્ચાટન આદિ કરવા માટે અને જંતુઓના ઘાત આદિ કરવા માટે ધ્યાન કરે છે.

સાપાર્થ—આ કૃતીર્થિકા-એટલે જોડે રરતે જનારા અને અન્યને લઇ જનારા, પોતાને અને પરને હમનારા મૂઢ અજ્ઞાની જીવોને, આત્મ શૈદ્ધાંતિ ધ્યાન કરનારા સમજવા. જે મલીનતાવાળા ધ્યાને કરી પોતે દુઃખી થાય છે, અને ખીજને દુઃખી કરે છે. પોતે દુર્ગતિમાં જાય છે અને

ખીજને લઈ જાય છે. તેઓ ખોટાં ધ્યાન થા માટે કરે છે ? ધનને માટે, યત્નુઓને ઉચ્ચાટન કરવા માટે આવાં ખોટાં ધ્યાન કરે છે. કોઈ ધનાદય કે રાજ પ્રમુખને વશ કરી, તેની પાસેથી ધન મેળવે છે. બીજોને સ્વાધિન કરી કામી-વિપત્તી વાસના સંતોષે છે. યત્નુ આદિને ઉચ્ચાટ થાય, તેને દુઃખ થાય, મરણાત કષ્ટ થાય, વિગેરે તેવા પ્રયોગો કરી પોતાનું વેર વાળે છે. અગર અન્યને યતા દુઃખથી પોતાને શાન્તિ માને છે, આ તેઓની દુષ્ટ સુદ્ધિ છે. અન્યને દુઃખ દેવાની માન્યતામાં તેઓ હાથ છે. સામા મનુષ્યનું પુન્ય બળવાન હોય તો આ માણસથી કરાતા મહીન, મારણ, ઉચ્ચાટન, વધીકરણાદિ પ્રયોગો નિષ્ફળ નિવડે છે. જો તેઓનું પોતાનું પુન્ય બળવાન હોયતો આવી અધોગતિ આપનારી, આત્મ-શક્તિનો દુરુપયોગ કરનારી ક્રિયા કયાં સિવાય પણ તેઓને પોતાની ઈચ્છા-પૂર્ણ થાય તેવા પ્રસંગો મળી આવે છે. કદાચ સામાનું પુન્ય ઓછું થયેલું હોય અને આ નિમિત્તે આ ક્રિયા કરનાર કોઈ વખત તેવા પ્રયોગોમાં વિજયી નિવડે છે, તોપણ આ આર્ત, અને રૈદ્ર અધ્યવસાયથી અન્યને મરણાત કષ્ટ આપવા માટે કરાયેલી ક્રિયાનું ખરાબ પરિણામ તેને મળ્યા સિવાય રહેતુંજ નથી. એટલુંજ નહિં પણ મહા મોહકર્મ બાંધી પણ વખતમુધી દુર્ગતિનો અનુભવ કરવો પડે છે; માટે આત્મવિશુદ્ધિને ઇચ્છનારા મુમુક્ષુ જીવોએ આવા અકત ધ્યાનને રસ્તે કદાપી પણ જવું નહિં, અને તેવા લોકોની સોજતમાં પણ ફસાવું નહિં. એ માટે ધણી સાવચેતી રાખવી. લાલચો યુરી ચીજ છે. ગમે તેવા મહાત્માઓને પણ ફસાવે છે માટે તેવા સંગથી સદાને માટે દૂર રહેવું.

ધ્યાન કોને કહેવું ? કેટલા વખત મુધી ટકી રહે ?

દૃઢસંહનનસ્યાપિ, મુને રાંતર્મુહુર્ત્તિકં

ધ્યાન માહુ રયૈકાગ્ર, ચિંતારોધો જિનોત્તમાઃ ॥ ૬૪ ॥

છન્નસ્થાનાં તુ ચધ્યાનં, ભવે દાંતર્મુહુર્ત્તિકં

યોગરોધો જિનેંદ્રાણાં, ધ્યાનં કર્મોષ ઘાતકં. ॥ ૬૫ ॥

एक चिंता निरोधो य स्तध्यानं भावनाः पराः

अनुमेक्षार्थचिंता वा ध्यान संतान मुच्यते ॥ ६६ ॥

એક વસ્તુના ઉપર ચિત્તનો નિરોધ કરવો તેને જીનેશ્વરો ધ્યાન કહે છે. ૬૬ સંહનનવાળા મુનિને પણ તે અંતર મુહુર્ત મુધી હોય છે.

હૃદયમસ્થાનું જે ખ્યાન છે તે અંતરૂ મુદ્દત પ્રમાણે હોય છે, કમોના. સમુદ્ધતો નાશ કરનાર યોગના નિરોધરૂપ ખ્યાન જીનેશ્વરોને હોય છે.

જે એક ચિંતારૂપ નિરોધ છે તેને ખ્યાન કહેવાય છે. તે સિવાયની મનની અવસ્થાને ભાવના અથવા અનુપ્રેક્ષા અથવા પદાર્થ ચિંતારૂપ ખ્યાન સંતાન કહે છે.

ભાવાર્થ. એક વસ્તુના ઉપર ચિત્તનો નિરોધ કરવો એટલે મનને એક વસ્તુ ઉપરજ રોકી રાખવું તેનું નામ ખ્યાન કહેવાય છે.

જેમાં શુશ્રૂષ્યાય હોય તે વસ્તુ કહેવાય છે. આત્મા કે જડ કોઈપણ વસ્તુ ઉપર મનને રોકી શકાય છે. બહાર કોઈપણ જડ વસ્તુ કે, તેની આકૃતિ, ભગવાનની પ્રતિમાજી વિગેરે વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, દૃષ્ટિ સાથે મનને રોકી રાખવું. અંતરૂમાં કોઈપણ આત્માનો શુશ્રૂષ્યેય તરીકે લેવો. જેમકે હું આનંદ સ્વરૂપ છું કે જ્ઞાન સ્વરૂપ છું. અથવા આખા આત્માને શ્રેય તરીકે લેવો એટલે તેના શુશ્રૂષ્યેય કે આત્મા તરફ મનને પ્રેરિતે તેનાઉપર જ ચોટાડી રાખવું. વચમાં તે શુશ્રૂષ્યના લક્ષ સિવાય બીજા કોઈપણ સંકલ્પ ઉત્પન્ન થતા ન દેતા, તે શુશ્રૂષ્ય તરફ મનનો અખંડ પ્રવાહ ચલાવવો. મનને નિઃપ્રકંપ (નિશ્ચલ) રીતે તેના ઉપર સ્થાપન કરવું. (ધારી રાખવું.) વધુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની સિંખાની મધ્યે અડોલ રાખવું. વિકલ્પરૂપ વાયુવડે અસ્થાયમાન ન થાય તેવી રીતે સ્થીર કરવું. આનું નામ ખ્યાન કહેવાય છે. શરૂઆતમાં મન કંઈ આવી રીતે સ્થીર રહેતું નથી માટે બાહ્ય કોઈ બીજા ઉપર પ્રથમ દૃષ્ટિ સાથે મનને સ્થીર કરવાનો અભ્યાસ પાડવો.

આ સંબંધી ભગવાન મહાવીર સ્વામીજીએ ગૌતમસ્વામીને એક વખત પોતાનો વૃત્તાંત જણાવતાં કહ્યું હતું તે સંબંધી દ્રોકીત આ પ્રમાણે ભગવતિ સૂત્રમાં છે કે, હે ગૌતમ ! એક વખત હું એક માટીના ટેકા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી એક અહોરાત્રી પર્વતની મહાપડિમા (અભિપ્રદ) કરી રહ્યો હતો. મતલબ કે તે મહાપ્રભુએ અનિમેષ દૃષ્ટિએ એક અહોરાત્રી પર્વત મનને એકજ નિશાન કે લક્ષ ઉપર રોકી રાખવા સુધી પ્રયત્ન કર્યો હતો.

બાહ્ય દૃષ્ટિ અમુક લક્ષ ઉપર રાખવી તે એક નિશાન છે તે બાહ્ય દૃષ્ટિ સાથે આંતરૂદૃષ્ટિ હૃદયમાં કે શ્રુતીઆદિ સ્થાનોમાં રાખ;

વામાં આવે છે અને તે સ્થળે જેમ એકાદ ચપળ સ્વભાવવાળી ભાગનાઈ કરવાવાળી ગાય કે બેંસને ખીંચે બાંધવામાં આવે છે તેમ અંતર હૃદયમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરનાર સિદ્ધ પરમાત્મા-કે ઝવન દેહ ધારી અરિહંતાદિની સાક્ષાત્ મૂર્તિની સ્થાપના કરી, આ શુદ્ધ સ્વરૂપ પરમાત્મા હું છું. મારૂં તેવુંજ શુદ્ધ સ્વરૂપ રૂપ છે. વિગેરે ભાવનાવાળી વૃત્તિ કરી તે સ્થાનમાં મનને તે મહાપ્રભુના સ્વરૂપ રૂપ ખીંચાયાથે બાંધી મુકવામાં- રોકવામાં આવે છે. જેથી તે મનની વૃત્તિઓ પોતાની ચપળતાને મૂકી દઈ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં પોતાનું જ્ઞાન જુદી લય યદ્ જાય છે.

એક નિશાન ઉપર આઘાદહિને રોકી રાખી અંતરમાં અંતરૂદ્ધિનું સચોટ નિશાન બાંધવું એ આશય, ભગવાન મહારીર દેવનો જાતમ સ્વામીને જણાવવાનો હોય તેમ એ સ્થળે સમજાય છે. આ તે મહાપ્રભુની અભ્યાસદશા હતી. શરૂઆતમાં મનને સ્થીર રહેવાનું શીખવવા માટે દેવની કે સુરની ચાંતમૂર્તિ સન્મુખ સ્થાપન કરી તેના ઉપર એકાગ્રતા કરી શકાય છે. આ અભ્યાસની શરૂઆત ધીમે ધીમે કરાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપ્યા બાદ તે ધ્યેય સિવાય ખીંચે કોઈ વિચાર મનમાં આવવા ન દેવો. દૃષ્ટિ નિમેષોન્મેષ રહિત ખુલ્લી રાખવી. એક બે મિનિટ જેટલા થોડા વખતથી શરૂઆત નિયમિત રીતે કરવી અને તેને ધીમે ધીમે લંબાવવો-વધારવી પછી તે મૂર્તિને હૃદયમાં સ્થાપન કરી આંખો બંધ કરી મનમાં તે ધ્યેયસિવાય ખીંચે કોઈ વિચાર આવવા ન દેવો એટલે તેનોજ વિચાર કરવો. તેનો વિચાર કરવો એટલે આત્માના શુદ્ધપદનો વાયક કોષ્ટ પશુ શબ્દ જેમકે. સોહં. અહં. હૃં વિગેરે લઈ તેનો મનથી જાપ કરવો. હૃદયમાં તે મૂર્તિને આંતરૂદ્ધિથી જોયા કરવી. આ વખતે વચમાં કોષ્ટપશુ વિચાર આવી જાયતો તે વિચારને મુકી ન દેવો પણ તરતજ જાપ બંધ કરી તે વિચારને પકડવો અને વિવેકજ્ઞાનથી તે વિચારને ઝિજ્ઞાસિન્ન કરીને કાઢી નાંખવો. વિચાર કોષ્ટપશુ વાસનાને લેઈને ઉઠે છે તેનું અનિત્યપણું, અસારપણું, દુઃખદપણું વિચારી, અનાત્મપણું, ક્ષણશંકુરપણું, નિર્ણિત કરી તે વિચારને કાઢી નાંખવો અને પાછો તે જાપ, મૂર્તિમાં ધ્યાન આપવા પૂરંક શરૂ કરવો. જો વિચારોને દબાવવામાં આવે છે તો તે વિચારો તેટલો વખત દબાય છે, પણ પાછા તેનાથી બમણા જોરથી ઉપડે છે અને હેરાન કરે છે. માટે વિચારોને નહિ દામતા વિચારદ્વારા વિચારને વિખેરી નાખવા. વચમાં થોડો વખત જાપ તથા વિચારને બંધપણુ કરી દેવાની ટેવ પાડવી અને 'શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ'

‘હું છું’ તે જાવનાને મુખ્ય રાખી તે સ્થિતિમાં સ્થિર થવું—મનને તે સ્થિતિમાં ગાળી નાંખવું, પણ વિચારોત્તર કે આલંબનેતરનું વ્યવધાન ખાતર—ચાહુ પ્રવાહની વચમાં આવવા નજ દેવું. તેમ યાવ ત્યારે ખ્યાન સિદ્ધ થયું ગણાય છે અને તેવા મજબુત બાધાના શરીરવાળા મુનિને પણ આ સ્થિતિ અંતરમુદુર્ગ એટલે અડતાલીસ મીનીટ કે તેની અંદરના વખત સુધી ટકે છે તેથી વધારે ટકી શકતી નથી.

શરૂઆતમાં આવી સ્થિતિ વધારે વખત સુધી ટકતી નથી, પણ લાંબા અભ્યાસથી તે સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. આ ખ્યાન હ્રદયસ્થાનું છે. હ્રદયસ્થ એટલે યાનાવરણાદિકના આવરણવાળો જીવ, તે મન, વચન કાયાના યોગોનો—વ્યાપારોનો સર્વથા નિરોધ કરી શકતો નથી. તેથી એક, કાષ્ઠપણ પદાર્થના; આલંબન ઉપર મનને સ્થિર કરવા રૂપ ખ્યાન, તેને કહેવામાં કે બતાવવામાં આવ્યું છે.

સર્વ યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરવારૂપ ખ્યાન જીનેશ્વરને હોય છે. જીનેશ્વરનો સામાન્ય અર્થ આદિ કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ પામેલા આત્માઓને થાય છે. ખર્તા તે દેહધારી હોય છે. દેહ વિનાના શુદ્ધાત્માઓને તો યોગના વ્યાપારો રોધવની જરૂર રહેતી નથી.

કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછીજ યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરવાનું બળ આવે છે. યોગો—જેન પરિકાષામાં કાને કહે છે ? તેનો ખુલાસો આ પ્રસંગે કરવો જરૂરનો છે. ઉદારિક આદિ શરીરના સયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મ પરિણામ વિશેષ વ્યાપાર તેને યોગો કહે છે. ખ્યાન શતકમાં કહ્યું છે કે,

ઉદારિક આદિ (આ દેખાતું આપણું રચૂલ શરીર—અદિ શબ્દથી વૈકિય—આદારક શરીર લેતાં) શરીરયુક્ત આત્માની વીર્યશક્તિવાળી પરિણતિ વિશેષ તે કાયયોગ.

તેમજ ઉદારિક—વૈકિય આદાર શરીરના વ્યાપારવડે ખેંચેલા વચનવર્ગણના દ્રવ્યોનો સમુદ્ધ-તેની સદાયથી થતો જીવનો—વ્યાપાર-ક્રિયા વિશેષ તે વચન યોગ.

તથા ઉદારિક, વૈકિય, આદારક, શરીરના વ્યાપારવડે, ખેંચેલ મનોવર્ગણ દ્રવ્યોનો સમુદ્ધ તેની સદાયથી જીવનો વ્યાપાર. (ક્રિયાવિશેષ) તે મનો યોગ.

આ સર્વ વ્યાપારોને (ક્રિયાઓને) સદાને માટે અટકાવવી—રોકવી તેનો લય કરવો તે જીનોનું ‘જેવટનું’ ઉત્તમોત્તમ ખ્યાન કહેવાય છે. આ ખ્યાન પછી તરત તેઓ આ દેહથી સદાને માટે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી મુક્ત થાય છે.

આ ઠેકાણે આશંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે હૃદયમય મુનિઓને અંતર મુહુર્ત પર્યંતજ ધ્યાન હોય છે એમ આહી જણાવ્યું. પણ સાચામાં સાચાજવામાં આવે છે અને કોઈ કોઈ પ્રસંગો દેખવામાં પણ આવે છે કે અમુક મહાત્મા-મુનિઓ કલાકોના કલાકો સુધી ધ્યાન કરે છે તેનું કેમ સમજવું ?

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે એક દ્રવ્યમાં કે ગુણમાં મનનો નિરોધ કરવો-એકરસ અખંડ પ્રવાહ ચલાવવો તે ધ્યાનનો અંતર મુહુર્તથી અધિક હૃદયમયોને હોઈ શકે નહિ. યોગોની ચપળતા રોકવી ધણી મુશ્કેલીભરેલી છે તથાપિ તે ધ્યાતા મુની, એકપણી એક એમ અંતર મુહુર્ત પછી પોતાના ધ્યેયને પલટાવતો જાય અગર મનોયોગની સ્થિતિની વિકળતા થઇ જાય કે તરતજ પાછી તેને ઉપયોગની જાતિથી તેની સાથે જોડી દે. અનુસંધાન કરી દે. તો તે ધ્યાનની સંતતિ લાંબા વખત સુધી પણ લાંબાય છે. પણ અંતર મુહુર્ત પછી એકાગ્ર થયેલું મન નિરોધ સ્થિતિમાં રહી શકતું નથી તેનો પ્રવાહ ધ્યેયોત્તરમાં-પછી તે આત્મગત મનાદિકમાં કે પરગત દ્રવ્યોત્તરમાં સંક્રમણ કરે છે તેથી ધ્યાનનો પ્રવાહ લાંબા વખત ચાલુ રહે છે. કલાકો સુધી ધ્યાન કરવાનું જો કહેવા કે સાચાજવામાં આવે છે તે આ અપેક્ષાએ જરોજર છે.

એકાગ્રતામાંથી ખસીગયેલા ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા થાય છે, તેને ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, અને પદાર્થચિંતા કહેવામાં આવે છે.

શરૂઆતમાં મનને એકજ ધ્યેયમાં જોડવાનું હોય છે. આપણે ધ્યેય તરિકે એક આત્મગુણ લઇએ જેમકે ' આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે. ' વારંવાર મનને આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે તેનો સંસ્કાર પાડવો. મનમાં તે પદનો-શબ્દનો પ્રતિષ્ઠવની થયા કરે. આ એકાગ્રતા નથી પણ એકાગ્રતાનો અભ્યાસ થાય છે ખીજ સંસ્કારો કે વિચારોત્તરોને દૂકાવીને આ એકજ વિચારને મુખ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. આવી મનની સ્થિતિને ભાવના કહે છે. આવી ભાવના ચાલુ રાખવા પછી તે અભ્યાસને મુકી દઇ મન તદ્દન સ્થીર થાય છે. ' હું આનંદસ્વરૂપ છું ' તેને પણ પાદ કરતું નથી મનનો કેવળ લય થઈ જાય છે તે એકાગ્રતાવાળી ધ્યાનની સ્થિતિ કહેવાય છે.

આ ભાવનાની દ્વેષાતિ ધ્યાનના અભ્યાસ કાળમાં, એટલે ધ્યાન કરવાની શરૂઆતમાં અને અંતર મુહુર્ત પછી એકાગ્રતાની સ્થિતિ વિખરાતાં હોય છે-આવી મનની સ્થિતિ તે ભાવના છે.

મનની ખીજ સ્થિતિ અનુપ્રેક્ષાની છે, અનુપ્રેક્ષા એટલે પાછળ તપાસ

કરવી, જોવું. અર્થાત્ ધ્યાનની સ્થિતિ ખસી જવાપછી પાછું તે સ્થિતિ મેળવવા, પૂર્વે અનુભવાયેલી ધ્યાનસ્થિતિનું સ્મરણ કરવું, સ્મૃતિ લાવવી પૂર્વેની સ્થિતિને યાદ કરવી તે છે.

મનની ત્રીજી સ્થિતિ ચિંતા નામની છે. આ જે સ્થિતિથી જુદા એટલે મનની આ જે સ્થિતિ ઉંચા પ્રકારની છે, તેનાથી આ ત્રીજી નીચ પ્રકારની છે. કાષ્ટપણ પદાર્થની ચિંતા કરવી એટલે અનેક વિચારોત્તરોમ આદ્યું જવું. જીવાજીવાદિ અનેક પદાર્થોના વિચાર કરવા તે ત્રીજી પદાર્થ ચિંતા નામની મનની સ્થિતિ છે. આગમમાં કહ્યું છે ૧

જં પિર મદ્ધવસાણં, તં જ્ઞાણં જં ચલં તયં ચિત્તં
તં હુજ્જ ભાવણા વા જુપ્પેદા વા અહવ ચિંતા ૧
અંતો મુદ્ધુત્ત પરઓ ચિંતા જ્ઞાણં તરં ચ હુજ્જાવા
સુચિરંપિ હુજ્જ વદ્ધુ વચ્ચુ સંકમે જ્ઞાણ સંતાણં ૨
અંતો મુદ્ધુત્ત મિત્તં, ચિંતા વચ્ચાણ મેગ વચ્ચુમિ
છત્તમચ્ચાણં જ્ઞાણં જોમ નિરોદ્ધો જિણાણંચ ૩

જે સ્થિર અધ્યવસાય છે તેને ધ્યાન કહે છે. જે ચપલ અધ્યવસાય છે તેને ચિત્ત કહે છે. તે ચપલ અધ્યવસાયને બાલના, અનુપ્રેક્ષા, અ ચિંતા કહે છે.

અંતર મુદ્ધુત્ત (એકાગ્રતા રહ્યા) પછી (ધ્યાન હોતું નથી ચિંતા હોય છે. અથવા ધ્યાનાતરં હોય છે. (બાલના કે અનુપ્રેક્ષા હોય છે. ધણી વસ્તુમાં મન સંક્રમણ કરે (સ્થિરતાવાળું) ખેંચાતર ચાલુ રાખે તો ધણા વખત સુધી પણ ધ્યાનનો પ્રવાહ હોય છે. અંતર મુદ્ધુત્ત પ્રમાણે એક વસ્તુમાં ચિત્ત સ્થિર કરી રાખવું તે છદ્મસ્થાનું ધ્યાન છે. અને યોગીનિરોધ કરી દેવા તે જીનોનું ધ્યાન છે.

સારું ધ્યાન કેને કહેવું ?

રાગદ્વેષૌ શમી મુક્ત્વા, યદ્ યદ્વસ્તુ વિચિંતયેત્
તત્ત્વશસ્ત્રં મતં ધ્યાનં, રૌદ્રાદ્યં ચા મશસ્ત્રકં ॥ ૬૭ ॥

રાગ અને દ્વેષ મૂકીને, સમતાવાન મુનિ જે જે વસ્તુનું ચિંતન કરે ધ્યાન કરે તે તે ધ્યાન સહિ માનેલું છે. રૈદ્ર આદિ ધ્યાન તે ખર માનેલાં છે.

કહ્યું છે શાર્વાતરમાં કે:

વીતરાગો ભવેત્ યોગી, યત્કિંચિદપિ ચિંતયન્

તદેવ ધ્યાન મામ્નાત, મતોન્યે ગ્રંથ વિસ્તરાઃ ॥ ૬૮ ॥

યોગી, ગમે તેનું પણ ચિંતવન કરતાં (જો) વીતરાગ થાય તો તેને જ ધ્યાન માનેલું છે. (તેનેજ ધ્યાન કહેવું) એ સિવાય બીજા મંથનના વિસ્તાર સમજવા. મતલબ કે જે ધ્યાન કરવાથી, -જેનું ચિંતન કરવાથી વીતરાગ થવાય-રાગદ્વેષ રહિત સ્થિતિ પમાય. તેજ ધ્યાન છે. એ સિવાય બીજાં યોગી તે ખાલી યોગી સમજવા.

પ્રકરણ પાંચમું.

આર્ત ધ્યાન.

આર્તે રૌદ્રં ચ દુષ્કર્મણં, પ્રત્યેકં ત ચતુર્વિધં

અર્તે ભવ મધાર્ત સ્યાત્, રૌદ્રં પ્રાણાતિપાતજં ॥ ૬૯ ॥

આર્ત અને રૌદ્ર એ બે દુષ્કર્મણ છે. તે દરેકના ચાર ચાર બેદ છે. પીડાથી ઉત્પન્ન થયેલું આર્ત ધ્યાન કહેવાય છે અને પ્રાણનો નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું રૌદ્ર ધ્યાન કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણ—રાગદ્વેષની પરિણતિથી ઠાઠપણુ જીવને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું કે દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાના વિચારો કરવા તે દુષ્કર્મણ છે. તેને આર્ત ધ્યાન કહે છે. બીજા જીવને આર્ત-પીડિત-દુઃખીત કરવાના વિચારોથી તે ધ્યાનની ઉત્પત્તિ છે.

જીવને પ્રાણથી સર્વથા જીદા કરવાથી કે કરવાના વિચારોથી ઉત્પન્ન થયેલું દુષ્કર્મણ તેને રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે. આ બન્ને જાતના દુષ્કર્મણની ઉત્પત્તિ વિચારદ્વારા થાય છે અને પછી વચન કે શરીરદ્વારા તેને ક્રિયામાં મૂકવામાં આવે છે. આ આર્ત તથા રૌદ્ર દુષ્કર્મણના ચાર ચાર બેદ છે. જે અનુક્રમે આગળ જતાવે છે.

આર્તધ્યાનના ચાર બેદ.

અનિષ્ઠ યોગજં ચાચં, પરં ચેષ્ટ વિયોગજં

રૌગાર્તં ચ તૃતીયં સ્યાત્ નિદાનાર્તં ચતુર્થકં. ॥ ૭૦ ॥

મનને ન ગમે તેવી વસ્તુના સંયોગથી, વાહાણી વસ્તુનો,

યવાથી, રાગ યવાથી, અને નિચાણું કરવાથી ઉત્પન્ન થતું એમ આત્મ
ધ્યાન ચાર પ્રકારે છે.

અનિષ્ટ સંયોગ.

વિપ દહન વન મુજંગમ, હરિ શસ્ત્રા રાતિ મુખ્ય દુર્જીવઃ

સ્વજન તનુ ઘાત કુદ્ભિઃ, સહ યોગેનાર્ત માદ્યં ચ ॥ ૭૧ ॥

શ્રુતૈર્દૈષ્ટૈઃ સ્મૃતૈર્જ્ઞૈઃ પ્રત્યાસાત્તિ સમાગતૈઃ

અનિષ્ટાર્થેર્મનઃ વલેષ્ઠે, પૂર્વ માર્ત્તે ભવે ત્તદા. ॥ ૭૨ ॥

પોતાના સંબંધીઓનો અને પોતાના શરીરનો ધાત (નાશ) કરવાવાળા હેર, અગ્નિ, વન (અથવા સળગતું વન) સાપ, સિંહ, શૂંઝ અને શત્રુ પ્રમુખ કુદૃષ્ટ જીવોની સાથે મેળાપ થવો, તેથી ઉત્પન્ન થનાર પહેલું આત્મધ્યાન છે. તેમજ અનિષ્ટ પદાર્થોને સંભળવા વડે, દેખવાવડે, સ્પર્શવા વડે, સ્પર્શવા વડે, નજીક આવવા વડે, જો મનમાં કંતેષ થાયતો, તેથી પહેલું અનિષ્ટ સંયોગ નામનું આત્મધ્યાન થાય છે.

ભાવાર્થ—ધ્યાન એ મનનો વિષય છે. નિમિત્તો મળવાથી વાસના રૂપે રહેલા સંસ્કારો પ્રગટ થઈ આવે છે. અને તેથી જેવાજેવા વિચારમાં લીન થવાય છે તેવી તેવી જાતનું તે ધ્યાન કહેવાય છે. આંહી આત્મધ્યાનનો પ્રસંગ છે. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ જીવને ઠીક લાગતો નથી. ન લાગવાનું કારણ. આત્માપોતે આનંદ રૂપ છે. સુખ સ્વરૂપ છે, તેથી તેને સાઈજ-હિતમજ્જા ગમે છે. ત્યારે આ અનિષ્ટનો મેળાપ શા માટે થાય છે? આત્માપોતે પોતાનું જાન જીવી જીવ પોતે માત્રી લીધેલા કુદૃષ્ટ વિષયો તરફ આકર્ષાય છે—તેને નિમંત્રણ આપે છે. અહોનિચ તેનું ચિંતન કર્યા કરે છે તેને માટે બગીરથ પ્રયત્નો નિરંતર કર્યા કરે છે. મનમાં દદ સંસ્કાર પાડે છે. વચનથી તેને અનુમોદે છે ‘ કુદૃષ્ટ છે ’ તેમ બોલે છે. શરીરદ્વારા તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેને ભોગવતાં રાગ, દ્રેષ, હર્ષ, શોક કરે છે. વિષયો, પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટ કરે છે વસ્તુમાં જેને જાતના સ્વભાવો રહેલા છે તેને જાતના સ્વભાવો તો પ્રકાશીત થવાનાજ. અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો છે. પાણીનો સ્વભાવ ધારવાનો—હડો પાડવાનો છે. તે બદલાવો મુશ્કેલ છે. તેઓનો આવો સ્વભાવ શામાટે ? આ કંઈ પ્રશ્ન નથી. તેઓ કહે છે કે જેવા અમે છીએ તેવા તમારી સન્મુખ ઉભાજ છીએ. તમને ઠીક લાગે તો અમને સ્વીકારો. યોગ્ય લાગેતો આ મંત્રણ આપો તમારી ઈચ્છા વિના અમે ક્યાં તમારી પાસે આવીએ છીએ. તમે અમારા સ્વભાવની તપાસ કર્યા પછીજ આમંત્રણ કરો. પણ યાદ રાખજો

એકવાર આમંત્રણ આપ્યા પછી અને તે આમંત્રણને માન આપીને અમે તમારી આગળ આપ્યા પછી, અમેનો અમારા સ્વરાજ પ્રમાણે તમારી આગળ ઉભા રહીશું તે વેળાએ તમે આવા ક્રમ ? ને તેવાક્રમ ? આ પ્રશ્ન કરી અમારો અનાદર કરશો-તિરસ્કાર કરશો-અમને રખા આપશો, તો અમે બીજાકુલ તમારી પાસેથી જવાનાજ નહિં. ઉલટા અમારા અપમાનના બદલા ખાતર તમારી આગળ રહેવાની અમારી જે મુદત છે, તમે જેટલા દિવસ ખાતર તમારું આત્મ જ્ઞાન બુદ્ધી અમને ખરીદ્યા છે તે મુદતમાં વધારો કરીશું; તેથી વધારે વખત તમારી આગળ રહેશું અને એકવાર આમંત્રણ આપ્યા પછી જેટલો અમારો તિરસ્કાર કરશો તેટલા વધારે દિવસ અમે તમને છોડશું નહિં. જો અમે તમને ગમતા ન હોઈએ તો જેટલા દિવસનું અમને તમે આમંત્રણ આપ્યું છે તેટલા દિવસ રાજ-ખુશી થઈ અમને ભોગવી લ્યો-સ્ત્રીકારી લ્યો એટલે અમે અમારી મુદત પુરી થતાં સ્વાભાવિક રીતેજ તમારી પાસેથી ચાલ્યા જઈશું, અને ફરી તમારા નિમંત્રણ સિવાય નહીં આવીએ. મતલબ કે શુભાશુભ કર્મના ઉદય વખતે તેના તરફ રાગદ્વેષ ન કરતાં સમભાવે તે કર્મો-ભોગવી લેવા એજ આપણો તે વખત માટેનો પુરપાર્ય છે.

દેહ અને સ્વજન સંબંધીઓને હેરાન કરે, ધાત કરે, તેવા અનિષ્ટ સંયોગો આવી મળતાં તેથી નારાજ થવું, તેનો વિયોગ ચિંતવવો, એ આર્તધ્યાન છે. તેનાથી બચાવનો ઉપાય ન શોધવો એમ કહેવાનો આદિ આશય નથી. પણ મનમાં તે સંબંધી વિચારો કર્યાજ કરવા, મનમાં કલેશ પામવો, ખેદ કરવો, તેનો વિયોગ ચિંતવવો, તે કાંઈ તેથી બચવાનો ઉપાય નથી.

તમે જેવા વિચારોને પોપણ આપ્યું છે, અન્યને જેવી રીતે, જેવા આશયથી સંતાપ્યા છે, હેરાન કર્યા છે, જેવાં જેવાં બીજા વાગ્યાં છે, તે માટે તમે ઇ-છા કરો કે ન કરો, તે બી ઉગવાનાંજ અને ફક્ત આવવાનાંજ. અને તે જેને માટે નિર્માણ થયાં છે તેને ખાવા પડવાનાંજ. કર્મોનો બદલો કાળાંતરે પણ મળ્યા સિવાય રહેતો નથી. આ અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ તે તમારા કર્મોનો બદલો છે હવે તમે તેનાથી નાચી છુટીને જવાના કર્યા છે ? બળાતકારે પણ તેવા કલેશી માણસનો સહવાસ થવાનોજ. અન્યનું સુખ નષ્ટ કર્યું છે તે માટે તમારું પણ સુખ નષ્ટ થવા-

નુંજ. અન્યને હેરાન કર્યા છે તે માટે તમારે હેરાન થવુંજ પડશે. તેને કાઢવાના પ્રયાસો કર્યાજ કરોને પણ તે તમારી પાસે આવવાનાજ.

તમારા સુખના ઉપભોગ માટે ધણીનાં સુખ તમે હુંદ્યાં છે. તો તમારાં સુખ પણ અન્યના ઉપભોગ માટે હુટાવાનાંજ. તમારો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા તમે 'અન્યને દુઃખ યશે' તેની કપા દરકાર કરી છે? તો ખીજાઓ પણ તમને દુઃખ યાય છે તેની શા માટે દરકાર કરશે?

આવા અનિષ્ટ સંયોગોથી નારાજ ન થાઓ. વિચાર કરશોતો તમને આ જન્મ સંજ્ઞાથી પણ એવા દાખલાઓ મળી આવશે કે કર્મનો બદલો જ મનુષ્યોને મળે છે ખીજાઓ નિમિત્ત માત્ર છે નિમિત્તો ઉપર દ્રેષ ન કરો. તેમના ઉપર ધર્ષા ન કરો. આવા અનિષ્ટ સંજ્ઞાથી શા માટે મળે છે તેનું ખરૂં કારણ શોધી કાઢો. અને તે મૂળનેજ સુધારો. તેવાં કર્તવ્ય કરતાં અટકો, સુખી કરો, તો સુખ મળશે. ઈષ્ટ આપો તો ઈષ્ટ મળશે, શાંતિ આપોતો શાંતિ પામશો. અભય આપો તો નિર્ભય થશો. આ ઉપાય લાગુ પાડ્યા વિના કેવળ મનોરથો કરવા તે મૂર્ખતા છે.

ધ્યાન ચતુર્કર્મા કહ્યું છે કે,

અમણુન્નાણં સદ્દાહિ, વિસયવધ્ધુણ દોસ માલ્લિજસ્સ
ઘણિયં વિઓગ ચિંતણ, ધસંપયોગાણુ સરણંચ. ?

મનને નહિં ગમે તેવા ચબ્દાદિ વિષયો તથા વસ્તુઓનો, દ્રેષથી મ-
લીન મન વડે—અત્યંત વિયોગ ચિંતવવો અને ફરીને તેનો મેળાપ ન
થાય તેવું ધ્વજીકું—ચિંતવવું. તે અનિષ્ટ સંયોગ આર્તધ્યાન છે.

ભાવાર્થ—ચબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ, આ પાંચ ધન્દ્રિયોના વિષયો છે. અને તે જેમાં રહે છે. તે વસ્તુ છે. આવા અનિષ્ટ ચબ્દાદિ વિષયો અને તેના આધારભૂત-સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુઓ જેવાં કે કુતરાં ગધેડાં પ્રમુખના સજ્જો કુરૂપાં—કદરૂપાં મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓ અને કાળી કાળરી વસ્તુઓ અસાળ દુર્ગંધ અને દુર્ગંધ વાળા મળ, વિષ્ટાદિ પદાર્થો, કડવા કષાયેલા રસો, અને તેવી કાહેલી વસ્તુઓ, કાંટા કાંકરા વિગેરેના કઠોર સ્પર્શ અને તેવા કઠોર સ્પર્શ વાળા મનુષ્ય જનાવર જમીનઆદિ પદાર્થો, આ વિષય અને વસ્તુઓનો અત્યંત વિયોગ ચિંતવવો જેમકે, તમે આદ્યા જાઓ. તમારો ખપ નથી અને કાંઈ પણ વખત આવા વિપરિત વિષયો કે પદાર્થોનો મેળાપ પણ મને થશે નહિં ઇત્યાદિ ચિંતવવું તે આર્તધ્યાન છે.

આર્તધ્યાન શા માટે ? ઉત્તર એ છે કે તે વિષયો નિમિત્તે મનમાં ઉદ્ભવ થાય છે. દ્વેષ થાય છે. દ્વેષથી જીવ મલીન થાય છે. આ મલીનતા ઉપન્ન થવી તેજ આત્માને કર્મથી દૂરથી દેવાનો કે ઉજવણ ન થવા દેવાનો પ્રયાસ છે. આત્મા કર્મથી વધારે મલીન થાય તેમાં આપણને મોડું નુકસાન છે. આત્મા ખરા સત્ય સુખથી વેગળો જાય છે, માટેજ તે ખરાબ ધ્યાન છે. જેમ બને તેમ તેવા વિચારોનો ત્યાગ કરી, કરેલું જે ઉદ્ધવ આવે તે સમભાવે ભોગવી લઈ ઓછું કરી નાખવું તેજ સમજી વિચારવાનોનું કર્તવ્ય છે.

૬૬૮ વિયોગ બીજી આર્તધ્યાન.

રાજ્યૈશ્વર્ય કલત્ર પુત્ર વિભવ, ક્ષેત્ર સ્વભોગાત્યયે
ચિત્ત પ્રીતિકર મગ્નસ્ત વિષય, મધ્વંસમાવે યવા
સત્રાસ ભ્રમ શોક મોહ વિવશૈર્યં ચિંત્યતે દિનશં
તત્સ્યા દિષ્ટ વિયોગજં તનુમતાં ધ્યાનં મનો દુઃખદં ॥૭૩॥

દૃષ્ટ શુભાનુ ભૂતૈ સ્તૈઃ પદાર્થૈ ચિત્ત રંજકૈઃ
વિયોગે યન્મનઃ કલેશઃ સ્યાદાર્ત્તં ચેષ્ટ દ્વાનિજં ॥ ૭૪ ॥

મનોહ વસ્તુ વિધ્વંસે, પુન સ્તત્સગમાર્થોભેઃ

વિલયંતે યત્ તદેતત્સ્યાત્ દ્વિતીયાર્ત્તસ્ય લક્ષણં ॥૭૫॥

રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, વૈભવ ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ પોતાના ઉપભોગના સાધનો આપ્યા જવાથી અથવા ચિત્તને પ્રીતિ કરવાવાળા—શુંદર વિષયોનો નાશ થતાં, જીવો ત્રાસ પામીને, ધ્રુમીત થઈને, શોક કરીને, મોહથી પરાધીન થઈને રાતદિવસ તેને માટે જે ચિંતન કરે છે તે મનને દુઃખ દેવાવાળું ઇષ્ટવિયોગ નામનું આર્તધ્યાન છે.

ચિત્તને રંજન કરવાવાળા, દેખેલા, સાંભળેલા, અને અનુભવેલા પદાર્થોની સાથેનો વિયોગ થતાં જે મનમાં કલેશ થાય તે ઇષ્ટ વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું આર્તધ્યાન છે.

મનેજ વસ્તુનો નાશ થતાં કરી તેના સમાગમના અર્થો જીવો જે કલેશ પામે છે તે આ બીજા આર્તધ્યાનનું લક્ષણ છે.

ભાવાથ—૬૬૮ વાહાલા મનુષ્યો કે, દેહાદિ નિર્વાહના સાધનમૂલ પદાર્થોનો નાશ થતાં અગાની જીવો વિવિધ પ્રકારનાં કલેશો, શોક, આક્રંદ

કરે છે—અહોનિદ્રા કુરે છે, તેના વિયોગથી આ સંસારને શુન્ય માને છે, છવિત્ય નિષ્કુળ ગુણ સમજે છે, તેના મેળાપ માટે દેહનો વિયોગ પણ સુખરૂપ માને છે, તેના પાછો સમાગમ મળી આવે તે માટે નિરંતર વિચારો કર્યા કરે છે. આ સર્વનું પરિણામ શું સમજવું ? કંઈ નહિં, આત્મસ્વરૂપનું આ અજ્ઞાન છે. અથવા કર્મના કામદાની અમણતા છે, અમાનક કંઈ આવી મળતું નથી કે આવેલું ચાલ્યું જતું નથી. આવવામાં અને જવામાં હેતુઓ છે. હેતુ ત્રિનાનું કંઈ નથી. જો હેતુ વિના આવવું, જવું, સંયોગ વિયોગ ચતાંગ હોય તો આ વિશ્વની વ્યવસ્થા ખની નજ રહે.

પુન્ય એ પોતાના સારાં આચરણોનું પરિણામ છે, સારાં કર્તવ્યોના ખદ્દો, આપનારા ખીજ તેમાં છે. તેનાથી અનુકૂળ સંયોગો આવી મળે છે. તે પુરાં થઇ જતાં, જેમાં નકારા કર્તવ્યના ખદ્દલાના ખીજો રહેલાં છે, તેમાંથી પાપોનાં ફળો બાહાર આવે છે તેને લઇને જીવો દુઃખનો અનુભવ કરે છે. સુખનાં સાધનો ત્યાં પામે છે યા અન્ય રથને તેજ રૂપાંતરે ચાલ્યાં જાય છે આથી જીવો દુઃખી થાય છે.

હવે જો મનુષ્ય વિચારવાનજ હોયતો, ગઇ વસ્તુનો શોચ ન કરતાં સમજીને મનને શાંતિ વાળે કે, જે કારણથી તેઓ આત્મા દર્શાવે તે કારણ મારી પાસે પુરું થઇ રહ્યું છે. ફરી તેજ કે, તેવી વસ્તુની જરૂરીયાતજ હોય તો, પાછાં તેવાં સારાં કર્તવ્યો કરી પુન્ય ઉપાર્જન કરે કે, તે વસ્તુઓ પાછી મને આવી મળે. ગઇ વસ્તુનો શોચ કરવાથી તે પાછી આવવાની નથી તો કેવળ કલ્પના કરી, વખત નકામો કાઢી આત્મધ્યાન કરી, નવીન કર્મબંધ કરવો—તેના કરતાં તેજ વખતનો યોગ્ય રસ્તો સારો ઉપયોગ કરી લઉં કે ફરીને પાછો આવી સ્થિતિમાં આવી ન પડું. ખરેખર આ જ્ઞાન કે વિચાર માણસોમાં ધણો ઓછો હોવાથી, આ સિદ્ધે રસ્તે માણસો આવી શકતાં નથી તેથીજ તેમને આ સંસાર દુઃખમય બાસે છે. તેમ બાસવા છતાં પણ પાછા તે વાતને બૂધી જાય છે. કંઈક અનુકૂળ સંયોગો મળી આવતાં થયેલ વિયોગનાં દુઃખ વિસારે પડે છે. અને આ અનુકૂળ સંયોગમાં આનંદ માને છે. પણ વખત જતાં આ અનુકૂળતા પણ વિખરાઇ જાય છે ત્યારે ફરી પણ પૂર્વની માફક શોક આક્રંદ કરતા રહે છે. કોઇક વીર પુરુષોજ આ વિષમ સંયોગ વિયોગના ચક્રમાંથી જતી જાય છે. ફરી તે ચક્રમાં આવવું ન પડે માટે આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, અને વિજય મેળવે છે.

છટ્ટ વસ્તુ કાયમ બની રહો, તેનો વિયોગ નજં થાઓ. વિયોગ થયો હોયતો પાછો સંયોગ થઈ આવો. વિગેરે વિચારો તેમાં થયેલી એકામતા-તન્મયપણું, આ સર્વ રાગનું પરિણામ છે. રાગ છે તે આત્માને આવરણુ કરતું છે આત્મા ઉપર આવરણુ આવવું-તે શુદ્ધતાને દખાવી નાંખનાર છે. તે દખાતાં અજ્ઞાનતામાં વધારો થાય છે. આ અજ્ઞાનતા અનેક ભૂલાવાઓ ખવરાવી સંસારમાં પરિભ્રમણા કરાવે છે. માટે આત્મા ઉપર આવરણુ ન આવે તે માટે વારંવાર સાવચેતી રાખી નિરાવરણુ થવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય માર્ગ છે.

અન્ય રચને કહ્યું છે કે.

ઠ્ઠાણં વિસયાઈણં વેયણણય રાગરચ્ચસ

અવિઓગજ્જવસાણં તહ સંજોગાપિચ્છાસોય.

રાગમાં રંગાયેલા-રાગમાં આશક્ત થયેલો જીવ ઇષ્ટ એટલે મનને ગમે તેવા વિષયો મેળવીને આદિ શબ્દથી ઇષ્ટ વસ્તુઓને અનુકુળપણે અનુભવીને તેનો વિયોગ ફરી ન થાય, તે માટે વિચારો કર્યા કરે તથા તેવી ઇષ્ટ વસ્તુ અને વિષયો જે ન મળ્યા હોય તેવાઓને મેળવવાની ઇચ્છા રાખ્યા કરે તે ઇષ્ટ વિયોગ આત્મધ્યાનનો ખીજો ભેદ છે.

રોગાર્ત્ત આર્ત્તધ્યાન.

અલ્પાના મપિ રોગાણાં, મા મૂત્સ્વમેપિ સંગમ :

મમેતિયા તૃણાં ચિંતા; સ્યાદાર્ત્તં તત્ તૃતીયર્કં ॥ ૭૬ ॥

થોડાપણુ રોગોનો મને સ્વપ્નવિષે પણ સમાગમ ન થાઓ, એ પ્રમાણે મનુષ્યોને જે ચિંતા થાય છે તે ત્રીજું આર્ત્તધ્યાન છે.

ભાવાર્થ-અનિષ્ટ સંયોગમાં આ ત્રીજા ભેદનો સમાવેશ થાય છે. તથાપિ મનુષ્યજીવનની બધી ચિંતાઓમાં દેહની ચિંતા-દેહ ઉપરનો મમત્વ એ ચિંતા મોટામાં મોટી છે. તેથી ખીજી સામાન્ય ચિંતાની બરો-બરીમાં એટલે એક બાજુ ખીજી સર્વ ચિંતા અને એક બાજુ દેહ રક્ષણની ચિંતા એ સરખી છે. અથવા તેથી પણ અધિક ચિંતા છે તે બતાવવા ખાતર આ ભેદ લુદ્ધો ગણવામાં આઓ છે. મનુષ્યો કે સામાન્ય રીતે બધા જીવો પોતાના દેહના રક્ષણ માટે ખીજી બધી વસ્તુને જતી કરીને પણ દેહનો બચાવ કરે છે. વહાલામાં વહાલી ચીજોનો પણ દેહ રક્ષણ અર્થે ત્યાગ કરે છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દેહ ઉપર મનુષ્યોને કેટલો બધો મમત્વ છે !

આથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે દેહનું રક્ષણ ન કરતાં તેને પાડી નાંખવું. દેહ એ ધર્મનું સાધન છે, પણ તેના ઉપર એટલો બધો મમત્વ કરવાનો નથી કે અહોનિશ તેનું રક્ષણ કર્યાજ કરવું. રાત્ર દિવસ તેનીજ ચિંતા કર્યા કરવી. શરીર હોવાથી તેમાં રોગાદિક ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. આ રોગોમાં કેટલાક ક્ષિણ ક્ષેત્રના વિપાકથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને કેટલાક પોતાની ખાવા પીવાની ખેદરકારીથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક એવી રોગો એકબીજાના સહવાસમાં આવવાથી, એકું-બુકું ખાવાથી અને અસ્વચ્છતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણી ટંડી-બિનાસવાળી કે દુર્ગંધિત હવા વિગેરેના કારણથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યોએ અને તેટલી સાવચેતી રાખી ચોખ્ખા ખાવાપીવાના, સ્વ-ચ્છતાના અને ખુલ્લી શુદ્ધ હવા વિગેરેના નિયમો પાલન કરવા. છતાં કાંઈ કર્મસંયોગથી રોગોની ઉત્પત્તિ થઈ આવી તો આકુલ, બ્યાકુલ ન થતાં ચોખ્ખા ઉપચાર કરવા પણ તેના માટે આર્તિધ્યાનવાળા વિચારો ન કરવા; તેને માટે અહોનિશ ઝુરવું નહિં. અરે ! “આ મારો રોગ ક્યારે જશે ?” સ્વપ્નામાં પણ કાંઈ વખત આ રોગનો સમાગમ અને ન યાચો. “કલ્યાણિ વિચારો કરવાનું પરિણામ શું છે ? કાંઈજ નહિં”. રોગનાજ વિચારોમાં તલાલીનતા રાખવી તેમાંજ એકાકાર થઈ જવું. એ તો રોગ ચિંતા ના-મનું આર્તિધ્યાન છે. દૃઢ દેહાધ્યાસ છે.

જીવોનો ગદ્ગદો મળવોજ જોઈએ, કાંઈપણ કર્યાવિના થતું નથી તેવછીં આ રોગ માટે તમે શું એમ ધારો છો કે તે તમારા કર્યાવિના થયો છે ? નહિંજ. તમારી જીલની તપાસ કરો ખાવાપીવાના નિયમો તમે સાચાંયા નહિં હોય. જરૂરીયાતથી અધિક પ્રયત્ન કર્યો હશે. બ્રહ્મ સર્વના નિયમોથી વિરૂદ્ધ વર્તન થયું હશે. કાંઈની ધ્યાન કરી હશે નહિ કરવા ચોખ્ખા વિચારો કર્યા હશે. આ વિચારોની પાયાન શક્તિપર અસર થઈ તેમાંથી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પોતાની જીલો સુધારવી : એજ આપણું કર્તવ્ય છે. બૂધ્યો ન સુધારવી અને કેવળ આર્તિવિચારોજ, કર્યા કરવા, તે વિચારોથી, તે રોગો ચાલ્યા જતા નથી, પણ તેમાંજ દૃઢ ધ્યાન કે અધ્યવસાયથી-દેહાધ્યાસ, દૃઢમત્વ મળજીત થાય છે. તેવા અધ્યવ-સાયથી કર્મબંધ વધારે થાય છે. મતલબ એવી છે કે આર્તિ ધ્યાન ન થાય તેવી રીતે રોગને સહન કરવો. યથાયોગ્ય ઉપચાર કરતા રહેવું. તેમ છતાં ન મરે તો સમભાવે સહન કરવું. પણ હાલવોપવાળી, વિદ્યુવળતા ધર્મ ન કેરી.

ખીજી રીતે વિચાર કરીયેતો રોગ એ આપણી જીવનની શિક્ષા છે. અવિધ્યમાં વધારે મોટા રોગો ન થવાની એ ચેતવણી છે. અથવા શરીર સુધારવાનું સાધન છે. અર્થાત્ તે રોગ આપણા બહાને માટે થયેલ છે.

ખાવા, પીવાં, હરવા ફરવાદિમાં સાવચેતી ન રાખવાથી-થયેલી ભૂલનો બદલો મળવો જોઈએ અને તે બદલોજ આ રોગ છે. આ બદલો મળ્યાથી માણસ વિચાર કરશે કે, આરોગ શા કારણથી થયો ? વિચારવાનું તે કારણ શોધી કાઢશે. અને ફરીને રોગ ન આવવા બદલ તે ભૂલ કરતાં અટકશે.

અવિધ્યમાં મોટા રોગો ન થાય તે માટે રોગ એ ચેતવણી છે. આ નાના રોગો થતાંજ, એટલે સહેજ સાંજ માથું કે પેટ દુઃખવું ઇત્યાદિથી ચેતી જઈને માણસ એકાદ જીલાળ કે તેવાજ ઉપાય કરીને તોતે રોગ આગળ વધતો ત્યાંજ અટકી જાય છે. અને થોડો ધણો હોય તો તે ઉપાયથી નાણુદ થાય છે.

શરીરમાં શ્લેષ્મ, ઉલટી, ઝાડો કે તાવ થઈ આવે છે, આ રોગો થવાનું કારણ જરૂરીયાતથી વધારે કચરો શરીરમાં એકઠો થયેલો છે, તેને બહાર કાઢી નાંખી શરીર શુદ્ધ કરવાનું છે. હૃદયથી વધારે મગજમાં મળ બરાવાથી ખોટી ગરમી શ્લેષ્મ દ્વારા બાહ્ય નીકળી જવા સાથે, મળને બાહ્ય ફેંકી દેછે અને તેથી મગજ સાફ થઈ જાય છે. તાવ આવવાથી ખોટી ગરમી બાહ્ય નીકળી જઈ શરીરમાં નિયમિત કામ પાછું ચાલુ થાય છે.

જઠરાની આસપાસ મળ વધવાથી જઠરા કામ કરતી અટકે છે તે છતાં બાહ્ય નાંખવામાં આવે છે તો ઝાડા થાય છે. આ ઝાડા થતાં ખોરાક બેવાતાં ઝાડાદ્વારા મળ નીકળી જાય છે અને ખોરાક બેવાથી જઠરા પ્રદિસ થાય છે એટલે મળ કચરો સાફ થતાં શરીર હલકું થાય છે. જઠરને પોતાના કામમાં નડતો કચરો દૂર થતાં તે પણ પોતાનું નિયમિત કામ પાળેનું શરૂ કરે છે. આમ એકંદર વિચાર કરતાં જ પોતાના બહાને માટે રોગ થાય છે તેને અજ્ઞાનતાને લીધે લોકો ખુદ માની તેને માટે આત્મધ્યાન હાથવેલ કરે છે. હાથદાને ગેરફાયદારૂપ સમજે છે. અને વિના પ્રયોજનની મહેનત કરી થાકે છે. મહાત્મ પુરૂષો કહે છે કે જો થાય છે તે સારા માટે. પણ આની કસોટી કરવાનો વખત કે આની સત્યતા સમજવા જેટલી ધીરજ મનુષ્યો પાસે ક્યાં છે ? તદ્વિંતર આ દુઃખો ઉત્પન્ન ન થાય. આદિમાં પણ વિચારો કરવાની

કહ્યું છે કે,

તદ સૂલ સીસ રોગાઈ, વેયનાઈ વિ પળિહાળં
તદ સંપબોગ ચિંતા, તપ્પહિયારાજલમણસ્સ. ॥ ૧ ॥

તેમજ શલ્લ, મરતકનો રોગ આદિ વેદના ઉત્પન્ન થયે તેના વિષોગ સંબંધી એકાગ્રતા કરવી તે ફરીને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી ચિંતા કરવી અને તેના પ્રતિકાર માટે (તે રોગ દૂર કરવાના ઉપાય માટે) મન આકુલ બાકુલ કરવું. આ રોગ ચિંતા-આર્તધ્યાન છે.

ભોગ આર્ત અથવા નિયાણાં આર્તધ્યાન

રાજ્યં સુરેન્દ્રતા ભોગાઃ, સ્વર્ગેન્દ્રત્વં જયશ્રિયઃ
કદા મે મી ભવિષ્યંતિ, ભોગાર્તં ચેતિ સંપત્તં. ॥ ૭૭ ॥

પુણ્યા નુદાનજાતૈ રમિલપતિપદં યજ્ઞિન્દ્રામરાણાં
યદ્વા તૈ રેવ વાંછત્ય હિતજન કુલચ્છેદ મત્યંતકોપાત્
પૂજા સત્કાર લાભાદિક સુખ મયવા યાદત્તે યદ્વિકલ્પૈઃ
સ્પાદાર્તં તન્નિદાન મમભ મિહનૃણાં, દુઃસ્વદં ધ્યાનમાર્તં

(દુઃસ્વ દાવોગ્ર ધામ.) ॥ ૭૮ ॥

રાજ્યની પ્રાપ્તિ, ઈન્દ્રપદવી, ભોગોની અનુકુળતા, વિદ્યાધરાતું અધિ-
પતિ પદ્મ, અને જ્યલક્ષ્મી આ સર્વ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ! છતાંદિ વિચાર-
રોવાળું ધ્યાન ભોગાર્ત માનેલું છે.

પુન્યવાળાં અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) કરી તેના ફલ તરીકે તીર્થકર અને
દેવોના પદની અભિલાષા કરે. અથવા તેજ પુન્યવડે, અત્યંત કોષ્ઠથી અનુ-
ઓના કુલનાં ઉચ્છેદ (નાશ) થાય તેવી ઇચ્છા કરે; અથવા નાના પ્રકારના
વિકલ્પો વડે પૂજા-સત્કાર અને લાભાદિક સુખની યાચના કરે. આ
સર્વ નિયાણાથી ઉત્પન્ન થતાં આર્તધ્યાન મનુષ્યોને દુઃખરૂપિ દાવાનળના
ભયંકર સ્થાન સમાન થાય છે.

લાવાર્થ. આતું નામ તે મનની ચક્રિતનો દુરુપયોગ-ખરાબમાર્ગ સમ-
જવો. મહેનતથી કંટાળેલા કે આળસુના આગેવાનો આનેજ સમજવા મહે-
નત કર્યાવિના માલ ખાવાની ઇચ્છા રાખનારાઓ તમને કોઈ ન મળ્યા
હોય તો આ વિચાર કરનારાને ઓળખી લેજો. એકાંતમાં બેસી મનને
કોઈપણ વિચારમાં લીન કરી દીધું કે તે વખતે બાર બજાર હોય તો પણ
એકાંતજ સમજી લેવી, વિચાર કર્યા કરેકે, -મને આ આખા દિ'દુરયાનનું

જેટલા દેશો છે તે બધાનું રાજ્ય મળે તો ઠીક થાય હો. અથવા આ રાજ્યનો મળે પણ પાણું આપુધ્ય થોડું એટલે તે મૂકીને તો જવુંજ પડેને મારે ઈર્ષ્યાની પદ્ધતિ મળેતો કેવું સાઈ ? દેવો ઉપર મનમાં ધારીયે તેવી માન્યતા કરીએ. હુકમો ચલાવીએ, મુંદર અસરાઓ કે ઉદ્દાણિઓ આવી પૂજે. આપણી આગળ વિવિધ પ્રકારના નાટ્યો ગો થઈ રહ્યા હોય અહા ! આ મુખનીતો વાતજ શી કરવી ? પણ અરે ! એવાં સુખતે મારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ? આ દુનિયાનાજ નાના પ્રકારના ભોગો મળે તોપણ કેવું સાઈ થાય ? માડી, વાડી, ને લાડીની મગ્ગ મારીએ. હવાવાળા મથકો ઉપર બંગલાઓ બાંધી અમન ચમન ઉડાવીયે. એના કરતાં પણ વિદ્યા ધરના રાજપણાની પ્રાપ્તિ થાયતો : તો પછી પુછવુંજ શું ? સુંદર વિમાનોમાં બેસી, વિદ્યાધરીઓની સંધાતે, સુંદર આરામો, ખાજ, બગીચાઓ, નંદનવન આદિ, સુંદર સ્થળોમાં વિહાર કરીએ. કલ્પ વૃક્ષાદિ ઝાડોની સુંદર ધટાઓમાં, સેલગાહ થતી હોય, મલયાચળ જેવો મંદમંદ પવન આવતો હોય, કિન્નરોના ગાયનોના મધુર ચખ્દો કાને પડતા હોય, અહા ! આ મગ્ગનીતો વાતજ શી કરવી ? આવામાં કોઈ ચતુ વિદ્યાધર કે બીજો કોઈ મારી પાત્રને ઉપાડીજાય-મારા સુખમાં વિધન કરે, કે માફ રાજ્ય લેઈ લેવા થયી આવેતો, ખરેખર હું સામેો થઈ જાઉં અને મારામાં એવું બળ હોય કે મને કોઈ છૂતી થકેજ નહિ. ચતુઓનો નાશ કરી તેમની લક્ષ્મી ધુટી લઈ આખી દુનિયા મારે આધિન થઈ જાય સર્વ ઠેકણે મારોજ વિજય થાય હતાંદિ વિચારો કરતાં, જરા પવનનો અપાટો આવતાં આખ ખુલી જાય કે કોઈના ચખ્દોથી તે વિચારધારા તુટી જતાં, સાવચેત થઈ આવતાં, તપાસ કરતાં આજે પાયાવિનાનો મહેલ ઉભો ક્યાં હતો તે માંહીહું કાંઈપણ દેખાય ખરૂં કે ? ધુવાડાનાજ આચકા કે બીજું કાંઈ ? સ્વપ્નામાં દેખેલ બનાવોથી આમાં કાંઈ અધિકતા ખરીકે ? કાંઈજ નહિં.

અરે મુખતા ! અહો અમ્મન દશા ! કેવી બાયંકર બૂલ ? માનવો ! અમુક્ય માનવ છવનનો કેવો અસાધારણ દુરપયોગ ? આટલા વિચારો ક્યાં તેમાંથી કાંઈ મળ્યું ખરૂં કે ? વખતપણ નકામો ગયો. તેટલું આ-મુખ્ય ઓહું થયું. મન પણ તેટલું ચંચળ થયું અને પરિણામે શુન્ય મીડું.

આના કરતાં તેટલા વખત માટે પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યું હોત, કે ઉત્તમ વિચારો ક્યાં હોત, કે કાંઈપણ સાઈ કામ કર્યું હોતતો; મન મેલું થવાને બદલે સુધરત. ઉત્તમ-નિર્મળ થાત. સાઈ પુન્ય બંધાત. કે જે વસ્તુની જરૂરીયાત કે ઈચ્છા હતી તે મેળવી આપવામાં મદદગાર

માટે હે મનુષ્યો ! આવા હવાઇ કિલ્લાખાધવાનું બંધ કરી જેની જરૂરિયાત હોય તેને માટે મહેનત કરો.

મનુષ્યો ! તમારા નિરંતરના બ્યવહાર સંબંધમાં તપાસતો કરો કે, મહેનત વિના કાંઈ મળે છે અથવા કે ? અરે મોઢામાં મુક્યાપછી પશુ ચાવવાની મહેનત કર્યા પછીજ પેટ ભરાય છે. તો આ તમારા મનોરથો કાંઈ એકલી લુખી ઇચ્છાથીજ પુરણ થવાના છે કે ? નહિંજ.

કેટલાએક વિચારવાનું મનુષ્યોને ઉપરની હકીકત ખરી લાગવાથી તેમનું ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવા માટે, નાનાં પ્રકારનાં, પુન્ય, દાન, તપ, જપ વ્રત ઇત્યાદિ શુભકાર્યો કરેછે અચાનક કષ્ટો સહન કરે છે, માખીની પાંખ ન દુઃખાય ત્યાંસુધી જીવોનું રક્ષણ કરે છે, ઝોધ સંઘાએ ચા-રિત્રપણું ઉંચું પાળે છે, આટલું કર્યાપછી, તેમનીઆ, માલિક વિધવેની ઇચ્છા તેમને હસાવે છે. મહેનત કરીને તેનો બદલો લેવાને તે તૈયાર થાય છે. તેનો બદલો સ્વાભાવિક વખતે પોતાની મેળે મળી આવે તેટલા વખત સુધીપણ તેઓ ધીરજ ધરી શકતા નથી. તેમનાં સારાં કર્મો કદાચ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ફળી આપી દેશે, કે ફળ આપવાનું બુલી જશે, તેવી તેમને યંત્રા ચતી હોય તેમ તેઓ, પોતાનાં કરેલાં શુભ કર્મોનો બદલો આગળથી માંગી લેછે. તેઓ નિષાળું કરે છે, નિષાળાને અર્થ કરેલ મહેનતનો બદલો ફળ મળવાના વખતે અગાઉથી માંગી લેવો. જેમકે, મેં મારી જીંદગીમાં અમુક-અમુક, સારાં કામ કર્યાં છે. તપશ્ચર્યા કરી છે. બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે, બીજાં વૃત્તો વિગેરે કિલ્લટ, મન, વચન, કે શરીરને કષ્ટ થાય તેવાં કે ત્યાં સુધી કર્મો કર્યાં છે કે ધન ખર્ચી મંદિર બંધાવ્યાં છે, દાન આપ્યું છે, ધર્મશાળાઓ બંધાવી છે કે પરોપકારનાં કાર્યો કર્યાં છે તેના ફળ તરિકે-બદલા તરિકે મારી-ધારેલી ઇચ્છા પ્રમાણે ફલની પ્રાપ્તિ થશે. મને તીર્થંકર પદવી પ્રાપ્ત થશે. દેવમતિ મળી આવશે અમુક રનેલી કે પતિ પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિ થશે.

આ વેળાએ કદાચ કોઈના ઉપરનું વૈરભાવ યાદ આવી જાય કેાઇએ આવેશમાં એમ પણ નિશ્ચય કરી નાંખે કે મારા તપશ્ચર્યાદિ પુન્યની શક્તિથી મારા યત્નના ફળનો-વંચનો સર્વદા ઉચ્છેદ કરી શકું તેનું બળ કે શક્તિ મને પ્રાપ્ત થશે.

અથવા મનાવા પુલવાની ઇચ્છાથી, સત્કાર, માન-પાનની ઇચ્છાથી, કે તેવાજ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયને અનુકૂળ વિધવેની ઇચ્છાથી, તેવી તેવી

વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની માંગણીઓ કરે છે. આવી માંગણીઓનું પરિણામ નેમને માટે ભયંકર ફાવાનળના વચમાં રહેલા નિવાસસ્થાન તુલ્ય દુઃખરૂપ થાય છે.

પુનઃદિક દિવાઓ કરી એટલે તેમના ધાર્મિક પ્રમાણે ફળ તો મળે છે, તેમાં પણ વિશેષ એટલો છે કે તેમની ઇચ્છા જે વસ્તુ મેળવવાની હોય છે તે મળી શકે તેટલા પ્રમાણથી અધિક પુન્ય હોય, તો તે વસ્તુ મળે છે. તેટલું પુન્ય ન હોય તો તે પ્રમાણે મળતું નથી.

તેમને દુઃખી થવાનું કારણ એ છે જે, નિપાણું કરી માંગી લીધેલા ફળનું પરિણામ 'સુખરૂપ થતું નથી.' એક ઇચ્છા બીજી ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. બીજી પુરી થઈ ન થઈ ત્યાં ત્રીજી ઇચ્છા ઉટે છે. જ્ઞાનદશા જાગૃત થયેલી ન હોવાથી આ ઇચ્છાનો નાશ બીજા કોઈ ઉપાયથી થતો નથી, કેમકે ઇચ્છાઓના બીજા અજ્ઞાન દશામાં રહેલા હોય છે. ઇચ્છાઓ પણ પુણું થતાં હર્ષ થાય છે. પૂણું થવામાં અનેક આરંભો કરવા પડે છે તેમાં કોઈ અડચણ કરે, વિઘ્ન કરે તો દ્રેષ થાય છે. ઇચ્છા પૂરી ન થાય તો ખેદ થાય છે. આ રાગદ્રેષની પરિણતિ નવીન કર્મો ઉપાર્જન કરાવે છે. અને પરિણામે જન્મમરણનું ગાડું વગર અટકે ચાલ્યાજ કરે છે.

આંહી વિચારદશાની પૂર્ણ જરૂર છે. જે બીજા સારી જમીનમાં વાળ્યું છે, તો ફળ યથેજ. તેને માટે દીનતા કરવી તે કેવળ કલેશનેજ માટે છે. તેમજ જે જીવે સત્કર્મ કર્યા છે, તો તેનાં સારાં ફળો મળવાનાંજ; તો તેને માટે આવી દીનતાવાળી અને પરિણામે દુઃખરૂપ નિપાણાની માંગણી કરવી તે નકામી છે. આત્મદૃષ્ટિ થયા સિવાય ઇચ્છાના બીજાનો નાશ થતો નથી.

આંહી આ શંકા થશે કે, મહેનત વિના મળતું નથી—મહેનત કરી ફળની માંગણી કરતાં પરિણામ આવું બતાવેલો ત્યારે ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કેમ કરવી ?

ઉત્તર એ છે કે ઉત્તમ વિચારબળ વિના—જ્ઞાનચક્રિત પ્રગટ થયા સિવાય ઇચ્છાઓનો નાશ થઈ શકતો નથી. ઇચ્છાની તૃપ્તિ કોઈ વખત થઈ નથી અને સદાને માટે થવાની નથી. એ તો બળના અગ્નિમાં લાકડાં હોવાના જ કરો. અગ્નિ શાંત ન થતાં વધતોજ જવાનો. ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગોનો ઉપયોગ કરવો આ કોઈ અગ્નિ શાંત કરવાનો ઉપાય નથી, તેમ વિષયોની પ્રાપ્તિથી ઇચ્છા શાંત થાય તે વાત સ્વપ્ને પણ સાચી ન માનવી. મારા આ કથનથી ખાત્રી ન થતી હોય તો અનુભવ કરી જોવાથી નિર્ણય થશે.

હા ! તૃપ્તિ થશે. જરાવાર શાંતિ આવશે. પૈરાગ્ય પણ પ્રગટ થશે

અને હવે આ રસ્તે જવુંજ નહિં એમ નિર્ણય પશુ થશે. છતાં તે ચોડીવારજ જરા વખત જવા ઘોડરી અનુકૂળ સંયોગો મળવા ઘો, તો સમજાશે કે આ વસ્તુતો દુનિયામાં કેામ વખત મળીજ નથી. તેટલી તીવ્ર ધ્યાનથી પાછી તેના તરફ પ્રવૃત્તિ થશે. અને ચોડીવાર પહેલાં ઉત્પલ થયેલ તૃપ્તિ શાંતિ કે વિરક્તતા તે નાશજ પામી જશે.

માટે વિચારદશા ખુલ્લા સિવાય, વિવેકદાન પ્રકટ થયા સિવાય, કે જ્ઞાનમર્બિત વૈરાગ્ય થયા સિવાય, તૃપ્તિ કે શાંતિની આશા તમારે રાખવી જ નહિં.

“ત્યારે ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવા માટે અમે શુભક્રિયાઓ કરી, તે વ્યર્થ જશે કે ? આનો ઉત્તર એજ છે કે તમારી ઇચ્છા તે વસ્તુ તરફથી પાછી વળતી નજ હોય, તેને મેળવવા માટે ઉત્કટ જીદાસા બની રહેતી હોય તો તમે શુભક્રિયા ધણી ખુશીથી કરો; પશુ તમારું નિશ્ચાન બદલાવો, સુકાન ફેરવો. વિષય ઉપભોગને મુખ્ય પદવી ન આપો, તમારા આત્મદેવને મોઢા આગળ કરો. તે મેળવવાનું એટલે તેનો અનુભવ કરવાનું લક્ષ રાખો, સર્વ ક્રિયાઓ તેને ઉદ્દેશીને કરો. કૃષિકારો ધાન્યને માટેજ ખેતિ કરે છે. છતાં ધાસ-કડખ વિગેરે તો પ્રાસંગિક-ઇચ્છા કર્યા વિનાજ તેની સાથે પ્રગટ થાય છે તેમજ તે આત્મદેવને મળવાનીજ ઉત્કંઠા તમે કરો તો રસ્તામાં આવા ધાસ જેવા વિષય ઉપભોગો તો સત્તાગત ઇચ્છાનુસાર સ્વભાવિકજ તમને આવી મળશે. એક રાજાને તમે મળશો તો પહેરેદાર સીપાહીઓ તો અનિચ્છાએ પશુ તમારી શુલામી કરશે.

મત, તપ, જપ, છત્પાદિ કર્યા કરો. પશુ સાથે તેના ફળની ઇચ્છા ન રાખો. ઇચ્છા સિવાય દરેક શુભકામ કર્યા કરો. આનું પરિણામ એ આવશે કે જે ક્રિયા કરો છો, તેમાં જે સ્વભાવ છે. તે કાર્ણાતરે બાહ્ય આવશે, અને તમારી આશક્તિ તેમાં ઓછી થયેલી હશે તો આ અનુકૂળ સામગ્રી કે વિષય ઉપભોગનાં સાધનો, તમને હેરાન ન કરતાં કાર્મિક ઇચ્છાઓને શાંતિ આપી તેમાંથીજ વિચાર દ્વારા વિરક્તતા મેળવી આવશે. જેને માટે અત્યારે ઇચ્છા કરતા હતા તે સંયોગો મળી આવતાં પશુ તમને તેનાથી વિરક્તદશા પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા રહેશે.

વસ્તુ કે ક્રિયા એકની એક છે. પશુ તમે જેમ જેમ તેને વળગતા જશો તેમ તેમ તે તમારાથી દૂર બાગશે અને જ્યારે તમે તેને ત્યાગવા ઇચ્છશો એટલે તે તમને વળગતી આવશે. આ પ્રમાણે વસ્તુના સ્વભાવને સમજી તેની ઇચ્છા કાઢી નાંખો. એટલે તે તમને મળશે, એટલુંજ નહિં

પણ તે તમારી ધ્મિજાને શાંત કરી, તમને હેરાન ન કરતાં-ઢેલડી વિર-
કતતાને પ્રગટાવી જશે. વરતુરથીતિ આ પ્રમાણે છે માટે અવિધ્યની
ચિંતાશય આર્તધ્યાન મૂકી દષ્ટ પ્રયત્ન કરતા રહો. આત્મપરાયણ થાઓ,
અન્ય રથને કહું છે કે:—

દેવિંદ ચક્રવર્તિત્તજાઈ, ગુણ રિદ્ધિ પથ્યજા મઈયં

અહમં નિયાણ ચિંતણ, મન્નાણાણુગય મચ્ચં તં ॥ ૧ ॥

દેવેન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઆદિના ગુણ (રૂપાદિક) તથા રિદ્ધિની
પ્રાર્થના (પાત્રના) વાળું નિયાણાનું ચિંતન કરવું તે અધમ છે. અત્યંત
અચાનની મદદથી તે અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે.

આર્તધ્યાનનું ફળ.

एयं चउज्जिहं राग दोस मोहं कियस्स जीवस्स

अट्ट ज्ञाणं संसार वद्धणं तिरिय गइ मूळं ॥ २ ॥

રાગ, દ્વેષ અને મોહના ચિન્હવાળું (રાગદ્વેષ અને મોહથી ઓ-
ળખાતું) આ ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન, જીવને સંસાર વધારનારૂં છે. અને
તિરિય (જનાવર) ની ગતિનું મૂળ છે. (આર્તધ્યાન કરનારા જીવો
વિશેષ પ્રકારે જનાવરની ગતિમાં જાય છે)

મધ્યસ્થ મુનિઓને આર્તધ્યાન હોતું નથી.

मज्झय्यस्सय मुणिणो, सकम्म परिणामं जणिय मे अचि

वद्वयुणस्सभाव चिंतण, परस्स सम्मं सहंतस्स ॥ ૩ ॥

પોતાના કર્મપરિણામથી આ (રોગાદિ અનિષ્ટ સંયોગો) ઉત્પન્ન
થયેલા છે (ઈત્યાદિ) વસ્તુ સ્વભાવના ચિંતન કરવામાં તત્પર થએલા
અને સમ્યક્ રીતે (રાગ દ્વેષ વિના) રોગાદિ સહન કરતા એવા મધ્યસ્થ
મુનિને આર્તધ્યાન હોતું નથી.

જ્ઞાવાર્થ:—અહીંયાં ચંકા થાય છે કે, મુનિઓ કે જેણે સંસાર
ત્યાગ કર્યો છે અને મુખ્યરીતે આત્મસાધન કરવામાં ચિત્તને લગાડ્યું
છે તેવા મુનિઓને પણ ધર્મીવાર પૂર્વકર્મ સંયોગથી નાના પ્રકારના રો-
ગાદિનો ઉપદ્રવ થઈ આવે છે. કેમકે કર્મ ક્રોધને કૃષ આપ્યા વિના રહેતું
નથી. આ મહાપુરુષોનો સિદ્ધાંત છે, તેા આ રોગની અસમાધાનીથી, તેના
પ્રતિકાર-ઉપાય કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને મનમાં એથી એમ

પણ થાય છે કે આ રોગ શાંત થઈ જાય તો ઠીક. આમ રોગના યમનનો ઉપાય કરવો અને મનથી રોગનો નાશ થાય તેમ ચિંતવવું. તેથી મુનિઓને આર્તધ્યાન થયુંજ જોઈએ ?

વળી તપ સંયમ આદિ અંગિકાર કરવાથી તેમના મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય હોય છે કે, સંસારીક દુઃખનો વિયોગ થાય તો ઠીક, તેથી પણ તેમને આર્તધ્યાનની પ્રાપ્તિ છે એમ સમજી શકાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે, જે રાગદ્વેષાદિને પરવશ થયેલ તે મુનિ હોય તો અવશ્ય તેમને પણ આર્તધ્યાન હોય, પણ જેઓ રાગદ્વેષને આધિન ન થતાં મધ્યસ્થ સ્થિતિ ધારણ કરી વિચાર કરે છે કે, આ વિવિધ પ્રકારના રોગો જે મારા દેહમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે પૂર્વજન્મમાં કરેલ અશુભ કર્મોનો વિપાક (ફલ) છે. માટે મારે પરિતાપ કરવો એ યોગ્ય નથી. હું મનમાં ખેદ કરીશ તોપણ તેથી આ રોગ ઓછો થવાનો નથી. મહાન પુરુષોનો પણ કરેલાં કર્મ ભોગવ્યા સિવાય છુટકો થતો નથી, છત્યાદિ વસ્તુસ્વભાવના ચિંતનમાં-વિચારમાં તત્પર થઈ સારા અભ્યવસાયે મધ્યસ્થ પરિણામે તે રોગાદિને સહન કરતાં તેમને આર્તધ્યાન હોતું કે થતું નથી પણ કર્મની નિર્જરા થાય છે.

લાલા લાલનો વિચાર કરી રોગનો પ્રતિકાર કરવાનો જરૂર છે.

કુળત વ પસધ્યાલંવણસ્સ, પઢિયાર ઘણ સાવજ્ઞં

તવ સંયમ પઢિયારે સેવત ધમ્મ માણિયાણં ॥ ૪ ॥

અર્થસ્ત—આત્મ જ્ઞાનના સાધન ભૂત આલંબન માટે અસ્થ સાવધ વાળા પ્રતિકાર-ઉપાયો કરવાની જરૂર છે. અને નિપાણ્યુવિના કર્મક્ષયના હેતુભૂત તપ, સંયમરૂપ ઉપાયો સેવવા પણ જરૂરના છે. મતલબ કે તેથી આર્તધ્યાન થતું નથી પણ તે ઉપાયો ધર્મધ્યાન છે. અથવા ધર્મ ધ્યાનનું કારણ છે.

ભાવાર્થ—જ્ઞાનાદિ ઉત્તમ આલંબનને માટે અસ્થ દોષવાળાં કે નિર્દોષ ઔષધાદિનો ઉપચાર કરવાથી ધર્મધ્યાનને ઢાની પહોંચતી નથી. શરીર સાફ દરો તો જ્ઞાન બાજુથી. યુવૈદિકતી કે ગ્લાન, બાળ તપસ્વી આદિની બકિત થશે. નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા થશે, ગચ્છની અને ગચ્છની નિશાએ રહેલા સાધુઓની સારણી, વારણાદિ સંભાળ લેવાશે. અને ખ્યાનાદિક કરી આત્મમરવરૂપ પ્રગટ કરી શકાશે. છત્યાદિ આલંબનો-કારણોને લઈ નિર્દોષ ઔષધ કરાવવાની જરૂર છે. અથવા અસ્થ દોષવાળાં પણ પરિણામે મહાન લાભ આપનારાં ઔષધોથી ધર્મધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે.

શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, ગીતાર્થ મુનિ મતનાપૂર્વક કારણે અલ્પ સાવધ ઔષધાદિ કરતાં છતાં પણ નિર્દોષ છે. ગીતાર્થ એ શબ્દ કહેવાનો હેતુ એ છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવના ગાણનાર ગીતાર્થ મુનિ હોય છે. જે અવસરે જેની જરૂરીયાત હોય તેવી પ્રવૃત્તિ આગ્રહવિના તેઓ કરે છે, તેથી લાભાલાભનો વિચાર કરી યોગ્ય અવસરે કોઈ કામમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરવી ધટે ત્યાં તે તેવી પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.

તપ, સંયમ આદિ કરવાં છે તે પણ સંસારિક દુઃખોનો પ્રતિકાર-ઉપાય છે, માટે તપ, સંયમાદિની વૃદ્ધિ થતી હોય તેવા નિમિત્તે ઔષધાદિ કરવાં પડે તેપણુ ધર્મ ધ્યાનનો હેતુ હોવાથી ધર્મધ્યાન છે વિશેષ એટલો છે કે તે તપ સંયમાદિ નિયાણાં વિનાના હોવા જોઈએ સંસારીક સુખની અભિલાષા—ધૃમ્જા વિનાના હોવા જોઈએ.

આંધી કોઈ શંકા કરે કે કર્મનો ક્ષય કરવા માટે તપ સંયમાદિ કરવાં છે તે પણ એક જાતનું નિયાણુંજ છે ને ? કેમકે નિયાણાનો અર્થ એજ થાય છે કે, મારી આ સંયમ, તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાનું ફળ અમુક મને પ્રાપ્ત થાઓ અને તે પ્રમાણે કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે તપશ્ચર્યાદિ કરવાં તે પણ નિયાણુંજ છે ને ?

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે, તે વાત ખરી છે, નિશ્ચયથી મોક્ષની ધૃમ્જા કરવી, તેનો પણ નિષેધ કરેલો છે. મોક્ષે મને જ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિ સત્તમઃ ઉત્તમ મુનિઓ મોક્ષમાં અને ભવમાં-સંસારમાં સર્વ રથજે સ્પૃહા ધૃમ્જા કરતા નથી તોપણુ આવી ઉત્તમ કોટિની ભાવનામાં જેમનું મન પરિણમ્યું નથી તેવા જીવોની અપેક્ષાએ વ્યવહારમાર્ગે મોક્ષની ધૃમ્જા કરવી, તે દોષવાળી નથી. આ પ્રકારે પણ તેમની ક્રિયામાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તેઓના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. અને ત્યારપછી ઉઘટે તેઓ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહ થવાની કોટિમાં પ્રવેશ કરી શકે છે;

આર્તધ્યાનવાળાને લેશ્યા કેટલી હોય ?

લેશ્યા ત્રયં ચ કૃશ્નાદિ, નાતિ સંક્લિષ્ટકં ભવેત્

આર્તધ્યાન ગતસ્યાથ, સિંગાન્યેતાનિ ચિંતયેત્ ॥ ૭૯ ॥

આ આર્તધ્યાનવાળાને કૃશ્નઆદિ ત્રણ લેશ્યા, ધણી સંક્લિષ્ટ- (મલીન—કલુષિત) ન હોય. તેવી (ત્રણ લેશ્યા) હોય. હવે આર્તધ્યાનવાળાનાં આગળ કહેવામાં આવશે તે સિંગો— ચિન્હો—નીચાનીઓ નો વિચાર કરવો.

લાવાથ—જેના ઉદયપડે આત્મા લેપાય છે. જુદાજુદા અંધ્ય

વસાયો-પરિણામો ધારણ કરે છે. તેને લેસ્થા કહે છે જેમ સ્ફાટક રત્ન સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત નિર્મલ-સ્વચ્છ અને શ્વેત હોય છે. તથાપિ કાળા, પીળા, લીલા, રાતા, વિગેરે રંગવાળા પદાર્થો તેની પાછળ મૂકવામાં આવે છે. તો આ પદાર્થોની ઉપાધીને લઈ સ્ફાટિક પણ લાલ, પીળું, કાળું કે લીલું દેખાય છે. આ ઢેકાણે વિચાર કરો કે સ્ફાટિક રત્ન વસ્તુતઃ તેવું નથી પણ આ પદાર્થોની નજીકતાને લઇનેજ વિપરિત બાન થાય છે. જુદીજુદી રીતે તે સ્ફાટિક દેખાય છે. એવીજ રીતે કર્મનાઅણુઓ જે ઉદયમાં આવ્યા છે તેની સમીપતાથી અથવા આત્મા પોતાનું બાન જીલ્લો જાય તેવા રાગ દ્વેષ મોહ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોની સમીપતાની નિમિત્તથી આત્મા જુદાજુદા પરિણામે પરિણમે છે. સ્વચ્છ કે મલિન, કિલ્લ કે મંદ જેવા નિમિત્તો કે કર્મ અણુઓનો ઉદય થાય છે તેવા જીવના અધ્યવસાય થાય છે તેને લેસ્થા કહે છે.

આર્તધ્યાનના જીવોને, કૃશ, નીલ અને કાપોત આ ત્રણ લેસ્થાઓ હોય છે. તથાપિ તે ત્રણે ધણી કિલ્લ, મલિન યા નિવિડ હોતી નથી, પણ થોડી મલિન, થોડી નિવિડ (વિરલ) હોય છે. આર્તધ્યાનના ઉદયથી જીવનાં પરિણામો, કાળાં, લીલાં અને કાંઈક પારેવાના રંગ જેવા થાય છે છતાં તેનો રસ ધણો મંદ, ઓછો અને ધણી ઓછી કિલ્લતાવાળો-કડવાસવાળો હોય છે.

આર્તધ્યાનનાં ચિન્હો-લક્ષણો બતાવે છે.

શ્લોકાક્રંદૌ મૂર્ચ્ઞા મસ્તક હૃદયાદિ તાદનં ચિંતા

આર્તગતસ્ય નરસ્ય હિ હિંમાન્વેતાનિ વાક્ષાનિ ॥ ૮૦ ॥

શોક કરવો, આક્રંદ કરવું (રડવું), મૂર્ચ્ઞા આવવી, માથું અને હૃદય આદિ પછાડવા-તાડવા ચિંતાકરવી, ઇત્યાદિ આર્તધ્યાનને પામેલા પુરુષનાં આ બાહ્ય ચિન્હો નિશ્ચે સમજવાં.

ભાષાર્થ—આર્તધ્યાન કરવાવાળા જીવોનાં આંતરનાં લક્ષણો તો તે આર્તધ્યાન કરનાર જીવ, વિચારવાનું હોય તો તે પોતાના મનની કષ્ટનાઓનો પોતેજ નિર્ણય કરી શકે. છતાં બાહ્યરના બોલવા, ચાલવાના કે તાડના તર્જના, આક્રંદ, રૂદન, માથું, હૃદય, કુટવા વિગેરે લક્ષણોથી બીજા મનુષ્યો પણ સમજી શકે છે, કે આ માણસનું મન આર્ત છે. સંયોગ, વિયોગ કે રોગાદિથી પ્રદિત છે, સમજાવે વેદી શકતો નથી. આત્મ દષ્ટિ મુલાકાત મર્ધ છે. વિવેકજ્ઞાન નાથ પામ્યું છે-દેહાધ્યાસ થયેલો છે.

અજ્ઞાનદશાને લઈ આત્માથી કિંજ વસ્તુ ઉપર મમત્વભાવ વધેલો છે. તેને લઇનેજ તેના વચનની કે ચરીરની આ પ્રતિ છે.

મૂળ શ્લોકમાં આર્તધ્યાનવાળા નરનાં-પુરુષનાં આ લક્ષણો છે તે સામાન્યરીતે પુરુષની મુખ્યતા રાખી લખ્યું છે બાકી આ લક્ષણોથી દરેક જીવોના આ કે પુરુષના આર્તધ્યાનનો નિશ્ચય કરી શકાય છે.

તસ્મા કંદર્પ સોયણ, પરિદેવણ તાઢણાદિ લિંગાઈ
ઈઠાણિઠં વિયોગા વિઓગ વેયણા નિમિત્તાઈ ॥ ૧ ॥

હજુના વિયોગથી, અનિષ્ટના સંયોગથી, અને વેદનાના નિમિત્તથી તે આર્તધ્યાનવાળાનાં, આકંદ, શોચન, પરિદેવન, અને તાડન આદિ ચિન્હો થાય છે,

ભાવાર્થ—આકંદન એટલે મોટા મોટા ચખ્છા વડે-વિલાપો કરી કરીને વિશેષ પ્રકારે રોવું.

શોચન એટલે આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યા જતા હોય તેવી રીતે ખોરતો કરવો-પથ્થાતાપ કરવો-જેનો વિયોગ થયો છે તેની સાથેનો પોતાનો સ્વાયં યાદ કરવો, યા ગુણો યાદ કરવા ખીજીને કહી સંભળાવવા.

પરિવેદન-એટલે દીનતા કરવી-દયામણો ચહેરો કરવો, ખીજીને દયા ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે બોલવું અથવા વારંવાર કિલ્લટ માપણ કરવું.

તાડન એટલે—જાતી કુટવી, માથું કુટવું, વાગ ખેંચવા, પછાડીઓ ખાવી છત્યાદિ બાહ્ય લિંગો—લક્ષણો હજુના વિયોગથી અનિષ્ટના સંયોગથી અને વેદના-રોગાદિક વ્યાધિના નિમિત્તથી કરાય છે તે સર્વે આર્તધ્યાનનાં ચિન્હો બાહ્ય ખીજી આગળ દેખાવ કરી શકાય તેવાં અથવા ખીજીઓ બાણી દેખી શકે તેવાં છે.

આ આર્તધ્યાન કેને હોય ?

તદવિરય દેસ વિરયા, પમાયપર સંજયાણુયં દ્વાણં
સન્વપ્પમાય મૂલં, વજ્જેપવ્વં જતિ જજેજં ॥ ૨ ॥

અવિરતિ, દેશવિરતિ અને પ્રમાદમાં તત્પર સંપત્તિ (સાધુ) જોને તે આર્તધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન સર્વ પ્રમાદનું મૂળ છે. યતિજનોએ તેનો ત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ—આ આર્તધ્યાન કેટલાં ગુણકાર્યા સુધી હોય છે, તે બતાવે છે. અવિરતિને હોય છે. અવિરતિના બે ભેદ છે. પહેલાંથી ત્રીજાં ગુણકાર્યા સુધીના મિથ્યાદષ્ટિ જીવો તે અવિરતિ છે. અને ચોથા ગુણકાર્યા વાળા સમ્યક્ દષ્ટિ જીવો પણ અવિરતિ કહેવાય છે.

શુભોત્તું રથાન તે શુભસ્થાન યા શુભકાલું. તદ્દન અંધારી—ગાઢ કાલી રાત્રી જેવી, અજ્ઞાનતાવાળી નિગોઢ અવસ્થામાંથી (અવ્યવહાર રાશીમાંથી) બ્યવહાર રાશીમાં, આવતું થાય, સુદૃઢ શરીર ધારણ કરવામાંથી કાંઈક રચૂળ શરીર ધારણ કરવાપણું હોય. ઓધ સંગ્રામે પણ ધર્મ જેવી વસ્તુ તરફ લાગણી હોય પછી બહેને તે અધર્મ હોય. તથાપિ કાંઈક સારી આશાથી ધર્મ તરફ વલણ થયેલું હોય, ઇત્યાદિ જરા તરા ઓધ સંગ્રામે પણ (ખરી સમજ ન પડે તેવી રીતે પણ) તેટલો શુભ પ્રકટ થયેલો હોય તેને પ્રથમ શુભસ્થાન (શર્યાતનો શુભ) કહે છે. આ શુભ આગળ આગળની ભૂમિકામાં વિકાસ પામતો જાય છે. ચોથું શુભ કાલું,—ચોથી ભૂમિકામાં આત્માને આત્માપણે જાણવારૂપે સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે. જક ચૈતન્યનું બિન્ન બિન્ન જ્ઞાન થાય છે. તેને વિવેકજ્ઞાન પણ કહે છે. આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ આદી પ્રગટ થતું નથી છતાં થોડે અંશે પણ શુદ્ધતાની શરૂઆત આ ભૂમિકામાં થાય છે. એટલે અંશે સ્વસંવેદનશુભ અનુભવરૂપે અહીં પ્રગટ થાય છે. તથાપિ થોડો ભાગ જાણવા સદૃઢવા (શ્રદ્ધારૂપે) રૂપે હોય છે. જે તેરમા શુભસ્થાને પૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

આ ચોથા શુભસ્થાનકવાળા સમ્યક્દષ્ટિ જીવો કહેવાય છે. છતાં તેઓ અવિરતિ હોય છે. અવિરતિ એટલે મત નિયમો ન કરવા.

છઠ્ઠાઓ અનંત છે તે છઠ્ઠાઓને અમુકરીતે મર્યાદામાં રાખવી. છઠ્ઠાઓનો નિરોધ કરવો, થોડે અંશે પણ છઠ્ઠાઓને કાણુમાં રાખવી તે વિરતિ કહેવાય છે. આત્માનું સ્વરૂપ જેવી રીતે જાણવામાં આવ્યું છે (સ્વઅનુભવ સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયેલ નથી) તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ કરવામાં સદાયમૂલ કર્મ મહીનતાનો નાશ કરનાર—તે આ આવરણને દહાવનાર જે ક્રિયામાર્ગ છે તે માર્ગનો આશ્રય હજી કયો નથી—તેટલો ઉત્સાહ હજી પ્રગટ થયો નથી કેવળ—જાણવા—સદૃઢવા રૂપે તે માર્ગે હૃદયમાં જાગૃતિ લીધેલી છે તે અવિરતિ કહેવાય છે.

પહેલાથી ત્રીજા શુભ સ્થાનક સુધીના જીવો પણ અવિરતિ કહેવાય છે. તથાપિ તેમાં અને આ ચોથા શુભ સ્થાનવાળા જીવોમાં જે તફાવત છે તે એ છે કે, તે ભૂમિકા વાળાઓને તો આત્માને જાણવા—સદૃઢવાપણું પણ નથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજીને જડથી બિન્ન માનવા જેટલું આવરણ પણ ઓછું થયેલું નથી પુદ્ગલના ઉપભોગથી વિરામ પામવાની છઠ્ઠા પણ થતી નથી એટલુંજ નહિ પણ પુદ્ગલોના ઉપભોગ લેવા એજ કાર્ય કે કર્તવ્ય મનાયેલું હોય છે. અને ઓધ સંગ્રામે ધર્મ તરફ

વલણ થયેલું હોય તોપણ, વ્યવહારના પ્રસંગોમાં સુખી થવાય કે અન્ય જનમાં અનુદય ઉપભોગો મળે તેટલા પુરતું હોય છે. ત્યારે આ ભૂમિકા-વાળાને આત્માનો નિશ્ચય થયેલો હોય છે જેવેરૂપે મર્યું છે તેવેરૂપે અનુભવ નથી પણ તે તરફ દૃષ્ટિ તેને પ્રયાણ કરવાનું હોય છે. એટલે આનું લક્ષ આત્મજ્ઞાનજ હોય છે.

અવિરતિવાળા જનને આર્તધ્યાન હોય છે. જતાં જનનેનાં આર્ત-ધ્યાનમાં તક્ષવત ધણો હોય છે.

દેશવિરતિ—દેશયત્રી થોડા ભાગની વિરતિ કરનાર—આત્મા તરફ લક્ષ રાખી ઇચ્છાઓનો નિરોધ કરનાર પાંચમી ભૂમિકા યા ગુણસ્થાન-વાળા જીવો, તેને પણ આર્તધ્યાન અમુક ભાગે ઈષ્ટ વિયોગાદિ સંજ્ઞાથી હોય છે.

જટ્ટા ગુણસ્થાનવાળા—સર્વ વિરતિધારી મુનિઓ, ત્યાગીઓ, પ્રમાદમાં પડતાં તેમને પણ આર્તધ્યાન થઈ આવે છે, જતાં પૂર્વના ગુણસ્થાનક કરતાં ધણુંજ મંદ મંદ આર્તધ્યાન હોય છે. તેનાં કારણો પૂર્વે જતાની આન્યા છીએ.

પહેલાથી જટ્ટા ગુણસ્થાન સુધી આર્તધ્યાન હોય છે તથાપિ પહેલા ગુણસ્થાનમાં રહેલા જીવોનું આર્તધ્યાન, તેનાથી જેમ જેમ આગલ વધતા જાય તેમ તેમ આર્તધ્યાન ધણું મંદ મંદ હોય છે. અને તેનાં કારણો પણ ચડતાં ચડતાં ધણાં સામાન્ય, નિર્માલ્ય યાને નજીવાં જેવાં હોય છે. તથાપિ આર્તધ્યાન પ્રમાદનું મૂળ છે. મૂળ સજીવન હોયતો વૃક્ષ ફરી પહોંતીત થવાનો સંભવ છે. માટે થોડા નજીવા પણ આર્તધ્યાનને અવકાશ આપવો નહિ. અપ્રમત્ત દેશવાળા મુનિઓમાં આર્તધ્યાનને અવકાશ નથી.

પ્રકરણ છઠું.

રૈદધ્યાન.

દુષ્ટ ક્રૂરાશયો જંતુ, રૌદ્ર કર્મકરો યતઃ

તતો રૌદ્રં મતં ધ્યાનં, ત ચતુર્થા બુધૈઃ સ્મૃતં ॥ ૮૧ ॥

જે કારણને લેઈ દુષ્ટ કર આશયવાળો જીવ રૈદકર્મ કરે છે તે કારણથી તેને રૈદધ્યાન માનેલું છે. તે રૈદધ્યાન જાની પુરોષોએ ચાર પ્રકારે કહેલું છે.

તે આર બેદ બતાવે છે;—

હિંસા નંદા નમ્રપા નંદા, ચૌર્યા ત્સંરક્ષણા ત્તયા
રૌદ્ર ધ્યાનં ચતુર્ધાસ્પા, દેહિનાં નિર્દયાત્મનાં ॥ ૮૨ ॥

નિર્દયઃસ્વભાવવાળા જીવોને હિંસાર્થી થતા આનંદથી, અસત્યથી થતા આનંદથી, ચોરીથી થતા આનંદથી, અને ધનાદિ રક્ષણના કારણથી થતા રૌદ્ર પરિણામથી રૌદ્રધ્યાન આર પ્રકારે થાય છે. તેને હિંસાનંદ, અસત્યાનંદ, ચૌર્યાનંદ અને રક્ષણાનંદ અથવા હિંસાનુબંધી, અસત્યાનુબંધી, ચૌર્યાનુબંધી, અને રક્ષણાનુબંધી રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે.

હિંસા રૌદ્રધ્યાન.

પીડિતે ચ તથા ધ્વસ્તે, જીવૌઘેય કદરિતે
સ્વેન વા ગ્વેન યો હર્ષ, સ્તદ્ હિંસા રૌદ્ર મુચ્યતે ॥ ૮૩ ॥

પોતાને હાથે કે પરની પાસે જીવોના સમુદાયને પીડા કરવી, કદર્યના કરવી, કે નાશ કરવો અને તેમ કરીને હર્ષ પામવો તેને હિંસારૌદ્ર ધ્યાન કહે છે.

બાવાર્થ—રૌદ્રતા, બળંકરતા, ક્રૂરતા, ક્રોધરતા, દુષ્ટતા, નિષ્કુરતા ઇત્યાદિ પર્યાયો એક સરખી રીતે ખરાબ પરિણામને સૂચવે છે. આવા ખરાબ પરિણામ જીવના થવા તેને રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ રૌદ્રધ્યાનની પરિણતિ મનની વૃત્તિઓ અનેક પ્રકારે અનેક રીતે થાય છે. છતાં તે સર્વનો સામાન્યરીતે આર બેદોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એટલે તે અપેક્ષાએ રૌદ્ર ધ્યાનના આર બેદ કહે છે. તે સર્વમાં જીવતાં ક્રૂર પરિણામ થાય છે. ક્રૂર પરિણામ વિના દુષ્ટકામ થતાં નથી.

પોતે બાળી બોધને જીવોને પીડા કરે છે સારી રીતે સામા જીવો રીખામ-દુખી થાય તેવી કદર્યના કરે છે. અને હેવટે તે જીવોને મારી પથ નાંખે છે. મારી નાંખીને દુઃખી કરીને પાછો તે રાજ થાય છે, ખુશી થાય છે. હર્ષ પામે છે, કે કેવો હું બળવાન ! એક તડકેજ અમુકને-આવા બળવાનને મેં એકલાએ મારી નાંખ્યો. પોતે આ પ્રમાણે જીવોને મારી નાંખીને રાજ થાય છે. તેમજ બીજા પાસે જીવોને પીડા કરાવે છે, કદર્યના પમાડાવે છે, અને મારી નાંખાવે છે, અથવા કેલ્લ અન્ય જીવે, જીવોને માર્યા હોય-પીડા કરી હોય-કદર્યના કરી હોય, તે દુખીને, સંઘર્ષીને, વાંચીને પોતેરાજ થાય છે આ રૌદ્રધ્યાન છે.

ઓ મહાન ધૃષ્ટાવાળા હવે ! તમે પોતે સુખી થવાને, નિરોગા થવા ને, કલેચરહિત હવન ગુભરવાને કે, લાંબુ હવન ટકાવવા માટે ધૃષ્ટાઓ કરો છો, તો ખીજાં હવેની ધૃષ્ટાઓનો, ખીજની આરોગ્યતા નો, ખીજના સુખોનો કે ખીજના હવનનો તમે શા માટે નાસ કરો છો ? શું તમે એકલાજ આ દુનિયામાં સુખી થવાને કે હવવાને લાયક છો ? તમોનેજ તમારું હવન વાહાલું છે ? ખીજને શું વાહાલું નહિંજ હોય ?

ઓ અગ્ર હવે ! વિચારતો કરો. પગમાં એક કટિ વાગે છે, સહજ ઠોકર વાગે છે, કે ઘેડો નાનો સરખો ચઢાદિનો ધા વાગે છે તેટલામાં તમે આકુલવ્યાકુલ થાઓ છો તમારી સારવાર માટે ખીજની મદદ મગિા છો તો શું ખીજને દુઃખ નહિ થતું હોય ? ખીજઓ અન્યની મદદની આશા શું નહિ રાખતા હોય. તમે પોતે ખીજને મદદ આપવાની વાત તો દુર રાખો પણ ખીજના જન લેવાથી કે હેરાન કરવાથી પણ જ્યાંસુધી પાછા ન હડો ત્યાંસુધી તમારે પોતાને પણ સુખી થવાની ધૃષ્ટા શા માટે રાખવી જોઈએ ?

ખીજની પાસેથી મદદ લેવાની આશા શામાટે રાખવી જોઈએ ? અને તમને મદદ પણ શામાટે મળી શકે ?

સમજુઓ ! સમજો. જ્યો અને દ્યો. આપો અને મેળવો, કરો અને પામો. નિયમથી વિરૂદ્ધ વર્તન ન રાખો. અત્યારે ખજવાન થઈ છુટશે. પણ હવે તમે પણ ઝપાટામાં આવશો. કાશુ અમર રહું છે ? અભય આપનારાઓજ નિર્ભય થયા છે. શાંતિ આપો અને પછી શાંતિ મેળવો.

શૌદ્ર ધ્યાનનું સ્થાન શું છે ?

નિરંતરં નિર્દયતા સ્વભાવઃ સ્વભાવતઃ સર્વકપાય દીપ્તઃ

મદો ધ્વજ્જપાપમતિઃકુશીલઃસ્વાત્માસ્તિકોયઃસહિરોદ્રોહાં ૮૪૥

નિરંતર નિર્દયતાવાળો સ્વભાવ, તે સ્વભાવથી સર્વ ક્રોધાદિની પ્રદીપ્તિ, મદથી ઉદ્વેગવળું, પાપમાં શુદ્ધિ, કુશીલતા અને નાસ્તિકતા તે શૌદ્ર ધ્યાનની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે.

ભાવાર્થ—એક જાતનો અભ્યાસ લાંબા વખત સુધી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે અભ્યાસ મજબુત થઈ સ્વભાવનું પરિણામ ધારણ કરે છે. એક માણસ સહજ વાતમાં પોતાનો મિત્રજ ખોષ ખેસે છે, ત્યારે ખીજો માણસ કહે છે કે એને છેડશે નહિં. તેનો સ્વભાવજ એવો છે. ક્રોધિલો છે, ચીડાઉ છે, સહજ વાતમાં ચીડાઈ જાય છે. (તપી જાય છે) મંતલબ

કે સારો કે ખોટો કોષપણુ જાતનો અન્યાસ. કેટલાક વખત પછી સ્વભાવ જેવો થઈ જાય છે તેવી ટેવ પડી જાય છે.

તેમ જે માણસ નિરંતર નિર્દયતા વાપરે છે. સહજસાજના અપરાધમાં પણ મોટો દંડ આપે છે. નિર્દયતાથી માર મારે છે. દયા, અનુકંપા કે અરેરેકારો, જેના હૃદયમાં આવતો નથી, દુઃખી જીવોને દેખીને, કે પોતાના પ્રહારથી પીડાતા, રીબાતા, રડતા, ત્રાસપામતા જીવોને દેખીને પણ જેને દયા આવતી નથી જેનું હૃદય દયાથી આર્દ્ર (ભીતું) થતું નથી, આવા જીવોનું હૃદય કાળાંતરે નિર્દયતાવાળું થઈ જાય છે. તેનો સ્વભાવજ તેવો થઈ જાય છે. તે નિર્દયતાવાળા સ્વભાવને ધારણ કરનાર જીવોમાં, સ્વભાવિક રીતેજ રૈદ્ર ધ્યાન નિવાસ કરે છે કારણ કે, જે જેને આદર આપે તે તેને ત્યાં આદરથી રહે છે. આવા જીવો નજીવા કારણસર જીવોનો ધાત કરી નાંખે છે સામાન્ય કારણમાં પણ તેઓના હૃદયમાં રૈદ્ર ધ્યાન સ્ફુરી આવે છે.

જેઓના મનમાં સ્વભાવથીજ સઘળા ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભરૂપ કષાયો દીપ્ત થઈ રહેલા હોય છે, તેઓ પણ રૈદ્રધ્યાનનાજ ધર છે. ક્રોધવાળો જેનો સ્વભાવ યથા રહેલો હોય છે—વારંવાર નજીવા કારણે પણ ક્રોધ કરવાની ટેવ પાડ્યાથી ક્રોધવાળોજ સ્વભાવ જની રહે છે. આવા માણસો સહજસાજના કારણે પણ મરવા કે મારવા તૈયાર થઈ જાય છે. ખીજાનું ખુન કરતાં વાર લગાડતા નથી. જ્યાં પોતાનું જોર અન્યને શિક્ષા કરવાનું ચાલતું હોય છે ત્યાં તો તેને શિક્ષા કરે છે પણ તેનું જોર ચાલતું નથી હોતું ત્યાં પોતેજ તે ક્રોધનો ભોગ થઈ પડે છે. એટલે ક્રોધના આવેશમાં પોતે પણ આપઘાત કરે છે. આ રીતે જેઓ મહા અભિમાની છે, દરેક ઠેકાણે હુપ્પડ કરી પોતેજ બધું માન લેવા છૂંડે છે. થોડાકણાં સારાં કામો કરી ભોંકોમાં પોતાનું મહત્ત્વ ગાળા કરે છે. પોતાનું મહત્ત્વ વધારવા માટેજ પૈસાનો હિપચોગ કરે છે. આવા માણસો માનને વારંવાર આવકાર આપવાની ટેવ પાડે છે. આ ટેવ કાળાંતરે સ્વભાવનું રૂપ પકડે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે સર્વ સ્થળે તે માનનીજ છત્તા કરે છે. દેવ યુવાદિ કે અધિકારી વર્ગ પાસેથી પણ માન ઈચ્છે છે જ્યારે તેને માન મળતું નથી અગર કોઈ તેનું અપમાન કરે છે ત્યારે તે પોતાના થએલા અપમાનના બદલાનામાં પોતાના ગ્રાહ્યને પણ હલકા ગણે છે, કતિા તેને મારે છે. અને કતિા પોતે મરે છે. આરીતે આ માન પણ રૈદ્ર ધ્યાનને નિવાસ કરવાનું ધરજ છે.

માયા, કપટ, પ્રપંચ એ પણ શરૂઆતમાં નજીવા દેખાય છે. સામાન્ય જાણતથી તેની શરૂઆત થાય છે. તેની ટેવ વધતાં છેવટે સ્વભાવનું રૂપ ધારણ કરે છે. મોટા મોટા પ્રપંચો રચે છે, કાવત્રાઓ ગોઠવે છે, અનેક જીવોને તે જાળમાં ફસાવે છે. તેમાં જો પોતાનો પ્રપંચ ખુલ્લો કરનાર મળી આવે તો શૈદ્ધ્યાન ઉછળી આવે છે. તેનો જન લેશે. તેમ કરતાં જો પોતાને સપડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો પોતે આપઘાત કરી મરે છે. આમ માયા, પ્રપંચ, કપટજાળ પણ શૈદ્ધ્યાનની ઉત્પત્તિનું સ્થાનજ છે.

લોભની શરૂઆત પણ પોતાની ચાલુ સ્થિતિથી કાંઈક અધિકતા પ્રાપ્ત કરવી. આટલાથી શરૂ થઈને છેવટે ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે આખી દુનિયાની રિદ્ધિ કે હકુમત મેળવી લેવા સુધી વૃદ્ધિ પામે છે.

લોભથી પિતા પુત્રો લડે છે. ભાઈઓ આપસમાં લડે છે. કુટુંબોમાં કલેશ થાય છે. સંબંધીઓનાં સગપણો મુકાય છે. અને એકબીજાનાં લોહી રેડાય ત્યાંસુધી પણ આ લોભ શાંતિ પામતો નથી.

લોભી જીવો ધનને માટે અન્યના પ્રાણ લેતાં પણ પાણું વાળી જોતાં નથી. તેમ પોતાનું ધન હુંટાઈ જતાં-ચોરાઈ જતાં કે નાશ પામતાં ધણાં માણસો ગાંડા યઈ ગયેલા કે આપઘાત કરી મરણ પામેલા અત્યારે નજરે પણ દેખાય છે. હકુમતના લોભને માટે અનેક લડાઈઓ થયેલી તમે સાંભળી હશે અને અત્યારે પણ અનેક રાજ્યો દડતાં તમે સાંભળો છો, દેખો છો. અહા ! કેવું શૈદ્ધ્યાન ! કેવી ભયંકર ખુનરેશ ! પોતાની લોભાધતાને લીધે લાખો માણસોની કતલ થતી અત્યારની કહેવાતી, સુધરેલી દુનિયામાં પણ નજરે દેખાય છે. મારો ! મારો ! કાપો કાપોના પોકારો જ્યાં યહ રહેલા છે, જીવતાં ને જીવતાં માણસોને સળગાવી દેવાં-ચીરીનાંખવાં કે ગાળી બહાર કરવાં તેવાં કામો પણ એક લોભને માટેજ ! કાંઈની શાંતિને માટેજ વેર લેવાને માટેજ ! માન સાચવવાને માટેજ !

અહા ! લોભની લોભાધતા કે ક્રૂરતા માટે શું વર્ણન કરવું ? ભગવાન રીષભદ્રેવના પુત્રો હરતને બ્રાહ્મણી જેવા જન્મે લાઈએ પણ આવી શૈદ્ધ ભયંકરતા સુધી પહોંચ્યા હતા, કે જે તેજ ભવમાં નિર્વાણ પામનાર હતા, તો બીજાઓને માટે તો શુંજ કહેવું ? બધા કરતાં લોભતો વિશેષ પ્રકારે શૈદ્ધ્યાનનું મુખ્ય મથક તરિકે પ્રખ્યાતિ પામેલું રમણ છે. આ ચારે કપાયો નિરંતર જેના હૃદયમાં સળગતાજ હોય છે. જવાબદારીમાન થઈ રહેલા હોય છે તેઓને શૈદ્ધ્યાન આવતાં વાર લાગતી નથી,

મદથી ઉદ્ધત થયેલા મનુષ્યો કે જીવોમાં પણ રૈદ્રધ્યાન કારણ મળતાં બાહ્ય નીકળી આવે છે. ધનનો મદ, બળનો મદ, કુળનો મદ, અધિકારનો મદ, વિદ્યાનો મદ ઇત્યાદિ મદથી જેનો ઉદ્ધત સ્વભાવ થઈ રહ્યો હોય છે, વિદ્યા કે કળા-ધન કે અધિકાર ઇત્યાદિનું જેને અશુભું થયું છે. પાત્ર ઓછું હોય અને તેમાં વસ્તુ વધારે મુકવામાં આવતાં તે બહાર નીકળી પડે છે તેવી રીતે સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં મળી આવેલી કાંઈપણ અધિકતાને, પોતાની અયોગ્યતાને કારણે જીવો ન ચકવાથી ઉદ્ધતાથી બાહ્ય ક્ષણે વળે છે. આવા મદથી ઉન્નત થયેલા ઉદ્ધત જીવોમાં રૈદ્રધ્યાન સ્વભાવિતરીતે નિવાસ કરીને રહે છે.

પાપમતિ. જેઓની શુદ્ધિ નિરંતર પાપમાર્ગમાં વર્ત્યા કરે છે. પાપનાં વિચારો અહોનિદ્રા કરતો હોવાથી તે વિચારો—ધર કરી વાસનારૂપે કે સંસ્કારરૂપે યા સ્વભાવ ભૂત થઈ રહે છે. અને જેમ કોઈ આસક્તિ સેવક હોય તેને દાકમારતાં બધાં કામ પડતાં મૂકી તત્કાળ તે પોતાના માલીક પાસે દાખર થાય છે, તેવી રીતે આ પાપ શુદ્ધિના સંસ્કારો સહજ સાજનું નિમિત્ત મળતાં દૈવ સંસ્કારરૂપ થયેલા હોવાથી સ્મરણ કરતાંની સાથેજ દાખર થાય છે. અને પોતાને કરવા લાયક ક્ષિપ્રાદિ કાર્યમાં તત્કાળ જોડાઈ જાય છે, મતલબ કે રૈદ્રધ્યાન તત્કાલ ઉત્પન્ન કરે છે.

કુશીલ. ખરાબ આચારવિચારવાળા, અથવા બ્યભિચારી, પરત્વી લપટ, યા પરપુરુષલપટત્વી વિગેરે જીવો, આ સ્વભાવવાળા જીવોમાં પણ રૈદ્રધ્યાન નિવાસ કરીને રહે છે.

બ્યભિચારી જીવો પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે નિરંતર આચર્યા કરે છે. વિચારો કર્યા કરે છે અને અવસર શોધતા રહે છે. તેના આ કામમાં ખલેલ પહોંચાડનાર ધણા હોય છે. તેની ઇચ્છાના તોષની આડે આવનાર માણસો તરફ તેઓ ક્રૂર દષ્ટિથી જુવે છે. તેના તરફ દ્રેષ રાખે છે—ધર્મ કરે છે. છતાં પણ જો તેઓ વિદ્વિત કરતા રહે તો પછી જો પોતાનું જોર ચાલતું હોય તો રૈદ્ર પરિણામે ધાત કરવા પણ ચુકતા નથી. અથવા તે જીવો માલીક કે સંબંધી આ બ્યભિચારીના પ્રાણ લેવા સુધી પણ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેદ્વારા પણ રૈદ્રધ્યાન થવા સંભવ છે. અથવા પોતાની લાજ આગર જવાના કારણથી લોકાપવાદના ભયથી પણ રૈદ્ર પરિણામે પોતાના પ્રાણનો ધાત કરવા પણ ચુકતા નથી. ઇત્યાદિ કારણોથી પણ આ કુશીલતા રૈદ્રધ્યાનનું કારણ બને છે.

નાસ્તિકોમાં રૈદ્રધ્યાનનો નિવાસ છે. ધર્માધર્મને નહિ માનનાર તથા

નકાર કરનાર જીવો નાસ્તિક કહેવાય છે.
 ૧ લોક સિવાય બીજું કંઈ નથી. મરણ
 ૧ તો પછી અમુક વિધિ-નિષેધ (કરવું અને
 ની ? ત્યારે આ જાદુગીમાં ધમ્મજીનુસાર આનંદ
 ૧ કર્તવ્ય નથી, એ આનંદના સાધનો ગમે
 ૧ આડે આવે તેને શિક્ષા કરવી ” અન્ય
 ૧ કર્મનો બદલો મળશે તેનો નિર્ણય તેમને
 ૧ વર્તન ચાલુ રહે છે. આ વર્તનમાં
 ૧ શૈદધ્યાન પ્રયોજવામાં જરાપણ શંકા
 ૧ અત્યારસુધી બતાવેલા શૈદધ્યાનનાં સર્વ
 ૧ કરવો.

મેમાં શૈદ ધ્યાન થાય છે.

ન, ચિંતયેત્ પૂજનં તથા

મેષાદિ પ્રાણ ઘાતનૈઃ ॥ ૮૫ ॥

ગલ્લ નેત્રાદિ કર્ત્તનં

કુર્વન્ શૈદ્રિં ગતો ભવેત્ ॥ ૮૬ ॥

તેો ચિંતવે, ગોત્રદેવી અને બ્રાહ્મણાદિની
 તે પૂજા કરે. જળચારી, રથજચારી અને
 નાં ગળાં અને નેત્રાદિ કાપે, જીવોના પ્રાણોનો
 યાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ના કારણે, જીવોને મારવાના ઉપાયો ચિંત-
 યોતે સુખી થાય તે માટે બકરાં પ્રમુખ
 જીવોને મારીને ચડાવવાની માનતા માનવી
 વાના નિમિત્તે કે મત્ત-ન્યાગાદિમાં શાંતિ આ-
 વે. (અત્યારના વખતમાં બ્રાહ્મણોની પૂજા
 ની દ્વિંસા કરવાનો રીવાજ આ દેશમાં
 ૧ ખ્યું છે તેવા પ્રસંગો કદાચ તે સખનારના
 ન કહેવાય) પાણીમાં કરનારા, જમીન ઉપર
 નારાં પ્રાણીઓનાં ગળાં મરડવાં-નેત્રાદિ ફેડવાં
 ૧ તે શૈદ, બચંકર પરિણામ થયા સિવાય

બનતું નથી. આ કાર્યકર પરિણામ તે રૈદ્રધ્યાન છે. સામા જીવેને બધા આપનાર છે. અને પોતાને પણ તેથી ભવિષ્યમાં આવી કાર્યકર સ્થિતિમાં આવી પડતું પડે છે મારે વિચારવાનું મનુષ્યોએ આતાં ધોર કર્તવ્યોથી પાછા હઠતું.

અસત્યાનંદ રૈદ્રધ્યાન.

વિધાય વંચકં શાશ્વં, માર્ગ મુદ્દિશ્ય હિંસકં
મપાત્ય વ્યસને લોકં, મોક્ષેહં વાંચિતં સુખં ॥ ૮૭ ॥
અસત્ય કલ્પના કોટિ, કદમલી કૃત માનસઃ
ચેષ્ટતે યત્ જનસ્તાદ્ધિ, મૃપાનંદં હિ રૈદ્રકં ॥ ૮૮ ॥

અન્યને ઠગાવાનાર્થે શાસ્ત્ર બનાવી, હિંસકમાર્ગે જીજ્ઞાસી, લોકોને કષ્ટમાં પાડી હું વાંચિત સુખ ભોગવીશ.

અસત્ય કલ્પનાના વાદ કે, પૂર્વ પક્ષ વડે અથવા કરોડો ગમે અસત્ય કલ્પનાઓ વડે મનને મલીન કરી મનુષ્ય જે ચેષ્ટા કરે છે (વર્તન કરે છે) તેને નિષ્ચયે કરી મૃપાનંદ (અસત્યાનંદ) નામનું રૈદ્રધ્યાન કહે છે.

સાવાચ્ય—પૂર્વે રૈદ્રધ્યાન કહેવાયું તેમાં હિંસાની પ્રધાનતા (મુખ્યતા) હતી. આ બીજા રૈદ્રધ્યાનના બેદમાં અસત્ય, (જુઠું) બોલતું, તેની પ્રધાનતા છે. ઇર્દ્રિયોની તથા મનની તૃપ્તિ કરવારૂપ સ્વાચ્છ સાધવા માટે અસત્ય વચનને મુખ્ય કરી સામા જીવેનો નાશ થાય, ત્યાંસુધી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તેને (અસત્યમાં આનંદ માનતો હોવાથી) અસત્યાનંદ રૈદ્રધ્યાન કહે છે.

લોકોને ઠગવા સારૂ જુઠાં શાસ્ત્રો બનાવવાં. લોકો ધર્મને બાહ્યને જેટલા ઠગાય છે તેટલા બીજા બ્યવહારમાં બાળ્યેજ ઠગાતા હશે. કેટલાકો મોક્ષના પરવાના રાખે છે કે અમારા સિવાય બીજાને મોક્ષ મળેજ નહિં. અમારા ધર્મમાં આવે ત્યારેજ મોક્ષ મળે છે. કેટલાકે સ્વર્ગની ચીઠીઓ આપે છે. અમુક રકમ અમને આપો એટલે ચીઠી લખી દેવામાં આવશે, કે તમને ત્યાં (પરલવમાં) બધી અનુકૂળતા કરી દેવામાં આવશે. કેટલાએકનું સર્વસ્વ અમુક દેવને નામે અર્પણ કરી દેવાથી (તન, મન, ધન સ્વામીને ચરણે મૂકી દેવાથી) વિમાન લઈ તેડવા આવવાનું બતાવે છે. આ સર્વ ઠગાઇ છે, આવી વાતો શાસ્ત્રમાં લખવાનું કારણ અન્યના પૈસા ધૂંતી પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ કરવાનું છે.

કેટલાએક પોતે ઇશ્વરનો અવતાર છે કે ઇશ્વરનો અંશ છે, એવો દંડ ધરાવી સેવકોની ઓઓ અને પૈસાનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. ખીયારા ભોળા લોકો પણ ઇશ્વરને નામે કે ઇશ્વરના અંશને નામે અર્પણ કરતાં જરાપણ વિલંબ કરતા નથી, અને તે ઠગારા ધર્મચુરઓ સાક્ષાત્ ઇશ્વર બની, થઈ ગયેલા ઇશ્વરનું અનુકરણ કરતા હોય તેમ વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ (ક્રીડાઓ) અન્ય સેવકોની ઓઓ સાથે કરવાને પણ સુકતા કે ચરમાતા નથી.

મનુષ્યોએ સમજવું જોઈએ કે કોઈપણ મત કે પક્ષવાળાને મોક્ષનો અધિકાર મળ્યો નથી કે તેમના હાથમાં નથી, કે કોઈએ રજીસ્ટર પણ કરાવ્યું નથી કે, તેમનેજ મોક્ષ મળે. તેમના સંપ્રદાય સિવાય ખીજને નજ મળે તેવું કાંઈ નથી. મારે તેની તરવાર છે, બાંધે તેની નહિં. તેમજ પોતાઓમાં 'અમારા મતમાંજ મોક્ષ છે ખીજને અધિકાર નથી' તેમ લખી મારવાથી મોક્ષ મળતું નથી. પણ ચરચીર યાઓ. દેહ અને ધનાદિના મમત્વને ભોગ આપો. આત્માને ઓળખો. અને તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ લેવાને માટે પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન કરનરનેજ મોક્ષનો અધિકાર છે. ગમે તે પ્રયત્ન કરે તેને પરમશાંતિ મળી શકે તેમ છે. આ સિવાય દુઃખ વિનાની ગાયને ગળે ટોકરો કે ઘંટ બાંધવાથી, જેમ તેનું વધારે મુલ્ય આવતું નથી તેમ બાહ્યાડંબરી અને વાચાળતાવાળા ધર્મની કીંમત કાંઈ નથી. કીંમત તેજ ધર્મની છે કે જે પરમશાંતિ આપે. જન્મમરણાદિની આગ શુઝાવે, આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ અનુભવાવે.

આવા અત્યાચારી, લોકોને ઠગનારાઓ, ઠગવા નિમિત્તે શાસ્ત્રો બનાવનારાઓ, અનેક જીવોને ખોટે માર્ગે દોરનારાઓ, પોતે દુર્ગતિમાં જાય છે. અને અન્યને દુર્ગતિમાં લઈ જવાના પ્રવાહવાળો માર્ગ ખુલ્લો સુકતા જાય છે. આ શાસ્ત્રો શૈવ ધ્યાનને પોષણ કરનારાં હોવાથી તે શૈવધ્યાનજ છે.

તેથીજ રીતે દિંસાને પોષણ આપનારા શાસ્ત્રો બનાવનારાઓ તે પશુ પોતાના એક થોડા વખતના જીવન નિર્વાહ માટે સદાને માટે પાપનો પ્રવાહ ચાલુ કરી જાય છે.

ઓ માનવો ! દેહ મળ્યો છે તો તેનો નિર્વાહ પણ મળી રહેશે. પણ તેવા નજવા કારણે તમે અન્યને પાપનો ઉપદેશ આપી, તેની ઇચ્છાનુસાર હાથ દા કરી, અથવા શાસ્ત્રના અર્થને ઉલટાવીને જીવદિંસાને પોષણ ન આપો. તમારી વાણીથી આજીવનને...

છાયા તો મળશેજ. પણ કાંટાવાળા ઘેર કે બાવળ ન વાવે. છાયા પણ ન મળતાં હિસટા તમને અને ખીજાને કાંટા વાગશે.

હિરના નિર્વાહ માટે મનુષ્ય કેવી કેવી અસત્ય કલ્પનાઓથી પોતાના મનને મેલું કરે છે ? સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્યોને કેવે જોડે રસ્તે દોરવે છે. તે આ એક નાના સરખા દર્ષાતથી સમજાશે.

એક રાજા પાસે શ્રાદ્ધાણુ કયા વાંચતો હતો. રાજાએ તેના બદલામાં અમુક વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું. શ્રાદ્ધાણુ પણ વર્ષાસન વધવાની લાલચથી રાજાને અનુકૂળ ઉપદેશ આપતો રહેતો. એક વખત કોઈ જરૂરી કામપ્રસંગે તેને બહારગામ જવું પડ્યું. વખતે રાજા ખીજા કામમાં ગુંધાઈ જઈ કયા સંભળવી બંધ કરી દે, અથવા કોઈ ખીજા શ્રાદ્ધાણુ પાસે વંચાવે આ શંકાથી તેણે ભણેલા પણ પ્રખંડ નહિ કરનારા પોતાના ઊકરને તેણે દિવસ પોતાની ગેરહાજરીમાં કયા વાંચતા જવા સૂચવ્યું હતું. નિયમ પ્રમાણે ઊકરો કયા વાંચવા રાજા પાસે ગયો, વાંચવામાં તેજ દિવસે એક એવો શ્લોક આવ્યો કે:—

તિલ્લ તુપ માત્ર મપિ, યો માંસં મણ્ણતે નરઃ

સ પાતિ નરકં ઘોરં, પાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ ॥ ૧ ॥

જે મનુષ્ય તલના દાણા જેટલું પણ માંસ ભક્ષણુ કરે છે તે ઘેર નરકમાં જાય છે. અને જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્ર આ દુનિયાપર રહે ત્યાંસુધી તે નરકમાં રહે છે, અર્થાત્ ધણા લાંબા વખત સુધી નરકમાં દુઃખ ભોગવે છે.

આ ઊકરો સરસ રચનાવનો હોવાથી શ્લોકનો અર્થ અર્થ કરી આગળ વાંચવા લાગ્યો. રાજાએ તે શ્લોકનો અર્થ સંભળી વિચાર કર્યો કે થોડું પણ માંસ ખાવાથી નરકે જવું પડે છે, તો અમારાથી માંસનો ત્યાગ બની શકે તેમ નથી. નરકે તો જવુંજ પડશે. તો પછી કયા સંભળવાથી શું ફાયદો થવાનો છે. ફોગટ વખત ગુમાવવો અને વર્ષાસન ભરવું; કલ્પાદિ વિચાર કરી કદા બંધ કરાવી. શ્રાદ્ધાણુને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી, દબેથી કયા વાંચતા ન આવવા જણાવી દીધું. ઊકરો ઘેર આવ્યો. શ્રાદ્ધાણુ પરગામથી ઘેર આવ્યો. કયા સંબંધી સમાચાર ઊકરે જણાવ્યા, શ્રાદ્ધાણુને ખેદ થયો. ઊકરાને કપકો આપ્યો. મૂર્ખ ! એવી તે કયા રાજા આગળ વંચામ કે ? તેને અનુકૂળ પડતીજ વાતો કરવી જોઈએ, વિગેરે. છે કદા લાચાર થયો, બાપા ! મને તેવી સમજ ન પડી તેથી જે પુસ્તકમાં આવ્યું તે વાંચી દીધું. શ્રાદ્ધાણુ પોથી લઈ રાજા પાસે આવ્યો.

કયા સંભળના જણાવ્યું. રાજાએ પોતાનો પૂર્વે નિશ્ચય કરેલ અભિપ્રાય જણાવ્યો. આઠણે કહ્યું મહારાજ ! છોકરાને કયા વાંચતા આવડતી ન હતી, તેથી તે શ્લોકના તાત્પર્યને ન સમજતા ઉપરનો અર્થ આપને સમજાવ્યો છે. (સંભળાવ્યો છે.) બાકી તેનું રહસ્ય ઉંડું છે. રાજાએ તે રહસ્ય જણાવવા કહ્યું. આઠણે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર, પ્રયત્ન કરી જવાળા આપ્યો અને તેમાં તે વિજયી થયો.

મહારાજ ! તલ કે તુષના જેટલું માંસ ખાનાર માણસની ઇચ્છા કાયમ બની રહે છે. ઇચ્છાની તૃપ્તિ થયા સિવાય ચિત્ત તેમાં જ રૂંધા કરે છે. પણ જે પેટ ભરીને ખાતા હોય તેને નરકે જવું પડતું નથી. કારણકે તે તરફની તેની ઇચ્છા નિવૃત્ત થયેલી હોય છે. આપને ઘેર કયા ટોટો છે ? પેટ ભરીને ખાવાથી પછી ઇચ્છા તે તરફ રહેતી નથી.

આ ખુલાસાથી રાજાની નરક તરફની ભીતિ ઓછી થઈ. તે દિવસ થી કયા ચાલુ થઈ અને પ્રયત્નમતો થોડું અને કાંઈ વખત માંસ ખાતો હતો પછીથી તો કાયમ ખાતે ચાલુ કર્યું.

અહા ! પાપી પેટને માટે આમ અધોગતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરનારા જો ! ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ દેનારાઓ ! તેવાજ શાસ્ત્રો બનાવી જીવોને ઉન્માર્ગે દોરાવનારાઓ ! તમારું પાપી પેટ ન ભરાયતો બીજા માગીને ખાઓ. પશુ નિર્દોષ જીવોનો આમ અકાળે અંત શા માટે લાવો છો ? અને તમોને આધાર-આશ્રય આપનારાઓને ખોટી સલાહ આપી દુર્ગતિમાં નાંખી વિન્યાસધાતકે શા માટે બનો છો ?

લોકોને અસત્ ઉપદેશથી કષ્ટમાં નાંખી તમે કેટલાક દિવસ સુધી વાંછિત સુખ ભોગવી શકવાના છો ? આ જીવન કયા શાસ્ત્રવત છે ? આ અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરી પોતાને અને પરને રોદધ્યાનથી બચાવો.

ચોર્યાનંદ રોદધ્યાન.

ચોર્યાર્થં જીવઘાતાદિ, ચિંતાર્ત્તં યસ્ય માનસં

કૃત્વા તચ્ચિંતિતાર્થં યત્ , હૃદ્દં તચ્ચૌર્યં મુદિતં ॥ ૮૯ ॥

દ્વિપદ ચતુષ્પદ સારં, ધન ધાન્ય વરાંગના સમાકીર્ણં

વસ્તુ પરકીય મપિ મે, સ્વાધીનં ચૌર્યં સામર્થ્યાત્ ॥ ૯૦ ॥

ચૌર્યં વહુ પ્રકારં, ગ્રામાધ્વગ દેશ ઘાત કરણેચ્છા

સતત મિતિ ચૌર્યં રૌદ્રં, ભવત્ય વશ્યં શ્વશ્ર ગમનં ॥ ૯૧ ॥

ચોરી કરવા માટે, જીવોના ધાત અદિની ચિંતાવડે કરી જેનું મન વિદ્યેષવાળું રહે છે, તે ચોરી કરવારૂપ ચિંતાવેલા અર્થને માટે (ચોરી માટે જીવોનો નાશ કરીને) જે રાજી થવું-હવે પામવો તે ચોરોનંદ શૈદધ્યાન કહેલું છે.

મનમાં વિચાર કરે કે સારમૂલ જે પગવાળાં, કે ચારપગવાળાં જનાવરો (જીવો) તથા ધન, ધાન્ય અને ઉત્તમ આશ્વોથી ભરપુર જે અન્યની વસ્તુઓ છે છતાં પણ ચોરીના સામર્થ્યથી તે વસ્તુઓ મારી પોતાની છે.

ચોરી કરવા લાપક વસ્તુ ધણી પ્રકારની છે. નિરંતર ગામ, દેશ, અને રસ્તાઓનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે તેને ચોરોનંદ શૈદધ્યાન કહે છે. તે જીવ અવસ્થા નરકે જાય છે.

સાધાર્થ—આ ત્રીજા પ્રકારના શૈદધ્યાનમાં ચોરો એ મુખ્ય વિષય છે. ચોરો કરવાના સંબંધમાં ભયંકર રીતે જીવોના ધાત કરવા સુધીના વિચારો કરવા, અહોનિશ તે ચિંતામાં મનને વિદ્યેષવાળું રાખવું, પોતાનું ચોરો કરવાનું કામ સિદ્ધ કરીને કે તેમાં વિઘ્ન કરનાર જીવોનો નાશ કરીને આનંદ પામવો તે ચોરોનંદ નામનું શૈદધ્યાન છે.

દુનિયામાં સારામાં સારી, કોષપણ વસ્તુ દેખવા કે સાંભળવામાં આવે, પછી ગમે તેવે ઠેકણે હોય, કે ગમે તેવી હોય, પણ મનમાં એમજ વિચારો કરે કે, મારામાં ચોરી કરવાનું બળ છે, એટલે તે વસ્તુ મારે સ્વાધિનજ છે. કદાચ તેમાં કોષ વિઘ્ન કરવા આવશે, તો તેનો નાશ કરીને પણ તે મેળવ્યા સિવાય રહીશજ નહિ. આ સંકલ્પો કરીનેજ બેસી રહેતો નથી. સંકલ્પો કરવા તેપણ શૈદધ્યાનજ છે, તથાપિ સંકલ્પોથી અજાણ વધીને તે વસ્તુ મેળવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે. કોષનું ધન દેખી, કોષ દુર્લભ અતાજ દેખી કોષ સુંદર જે પગવાળાં પંખીઓ દેખી, અથવા ચારપગવાળાં જનાવરો દેખી, અથવા સુંદર સ્ત્રીઓ પ્રમુખને દેખીને તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે તેના માલિકો તેનું રક્ષણ કરવા નિમિત્તે આવે તો તેનો ધાત કરવા પણ તે સુકતો નથી.

કોષ વખતે છુટારો થઈ રસ્તો ચોકી, વટેમાર્ગોએ છુટે છે. પોતાના જેવા સ્વભાવના મનુષ્યોની ટાળા એકઠી કરી મામો બાંધે છે. (છુટે છે). અથવા વધારે બળ મેળવી દેશો ઉજડ કરે છે. છુટે છે. સ્વાધિન કરે છે. સ્વબળથી અન્યના દેશો સ્વાધિન કરવા. લડાઈઓ કરી દુર્નરો જીવોના જાનો લેઈ, પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવો ઇત્યાદિ

પણ મોટા હુંટારાઓ કે ચોરોજ કહેવાય છે. થોડી ચોરી કરે કે વાટ છુટે તે ચોર કહેવાય. એકાદ ગામ છુટે તે ધાડુપાડુ અગર હુંટારા કહેવાય અને દેશો કે ગામો અન્યના પડાવી સેવાં તે મોટા ચોરો કે મોટા હુંટારાઓ ગણાય, વાત એકની એકજ છે.

આ સર્વમાં રૈદ્ર પરિણામ હોય છે. ભયંકર રીતે-નિર્દય રીતે હજારો જીવોનો સંહાર કરવો પડે છે. અન્યની વસ્તુ પોતાની કરતાં વિવિધ પ્રકારના છળ, પ્રયત્નો કરવાં પડે છે. તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવો તે ઠીક લાગે છે. પણ થોડાજ વખતમાં તે પ્રિય વસ્તુઓને અનિચ્છાએ પણ આંહી મૂકીને અન્ય જન્મમાં પ્રયાણ કરવું પડે છે. આ રૈદ્ર પરિણામનાં ફલ ભોગવવા માટે જીવોને નરક સિવાય બીલું યોગ્ય સ્થાન હોતું નથી.

બસ યમ રહ્યું ? માફ માફ કરી જીવોને ત્રાસ આપી, જીવોનો નાશ કરી, મેળવેલું ધન, પૃથ્વી અને સુંદર સ્ત્રીઓ, આમાંથી થોડું સાથે તો લેતા જાઓ ! ના શા માટે પાડોછો ? ઈચ્છા તો ઘણી છે પણ તે લાઇ શકાય તેમ છેજ નહિ. ત્યારે હવે શું કરશો ? માખીની માફક હાથ ધસતાજ જવાના ? પણ એટલાથી પતવાનું નથી. આગળ તો ચાલો. તમારી રાહ જોઇને પેલા માણસો બેઠા છે. શા માટે ? બદલો લેવા માટે. શાનો બદલો ? તેનોજતો. બાપનો માલ તો નજ હતોને ? આવા અનેક અનુભવો કરવો, મનના સંકલ્પોથી રૈદ્ર રૂપોને ખડાં કરવો છેવટે નરકગતિમાં આ પાપોનો બદલો અનુભવે છે. હે માનવો ! રૈદ્રધ્યાન અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

સંરક્ષણાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન.

बह्वारंभ परिग्रह संग्रामै, जैनु घाततो रक्षा

कुर्वन् परिग्रहादेः रक्षा रौद्री ति विज्ञेयं ॥ ९२ ॥

ધણે આરંભ કરીને, ધણે પરિગ્રહ મેળવીને, સંગ્રામ (લડાઇઓ) કરીને, અને જીવોનો ઘાત કરીને, પરિગ્રહાદિની રક્ષા કરતાં, (રક્ષણુ નિમિત્તે યતું રૈદ્રધ્યાન) તે રક્ષારૈદ્રિ જાણવું.

ભાષાર્થ—મેળવેલા ધન, ધાન્ય, પૃથ્વી, સ્ત્રી આદિના રક્ષણુ કરવા નિમિત્તે જીવોનો સંહાર કરવા સુધીના વિચારો કરવા તે રક્ષા રૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. જીવોનું ધાર્યું કાંઈ યતું નથી. જીવ ધારે છે કાંઈ અને બને છે કાંઈ ભુલુંજ. પુન્યને આધિન લક્ષ્મી આદિ ભોગ્ય પદાર્થો રહેલા છે. પુન્ય ઓણું યત્તાં હોય તે પણ વસ્તુ, રક્ષણુ કરવા માટે અનેક ઉપાયો

પિઠુણા સંભાસંભૂય, મૂત ઘાયાદિ વચન પળિદાણં
માયાવિણોડ્ઠસંધન પરસ્સ, પછછન્ન પાવસ્સ ॥ ૨ ॥

આડી યુગથી કરવી, અનિષ્ટ સુચક, વચન બોલવાં, મકાર ચકારાદિ અસત્ય બોલવું, અસદ્શ્રુત બોલવું, એટલે ન હોય તેને હોય કહેવું, હોય તેને છુપાવવું, અથવા ભુદી રીતે કહેવું, જીવોનો ધાત ધાપ તેત્રા (હેદો, બેદો, કાપો, મારો વિગેરે વચન, ૬૬ અધ્યવસાયથી બોલવાં, તથા માયાત્રી કપટીઓમાં, -પરને ઠગવામાં પ્રવૃત્તિ કરનારાઓમાં અને યુક્ત રીતે—છુપી રીતે પણ પાપ કરનારાઓમાં તથા કપટ પ્રપંચના કુટ પ્રયોગ કરનારાઓમાં આ રૈદ્રધ્યાન હોય છે.

તહ તિવ્વ કોહ લોહા ઉલસ્સ મૂઓ વ ઘાયણ મળજ્જં
પરદવ્વ હરણ ચિત્તં પરલોવાવાય નિરવેલ્લં ॥ ૩ ॥

તેમજ તિવ ક્રોધ અને લોભથી વ્યાકુલ થઈ પરલોકમાં નરકાદિ કળ્થોથી નિરપેક્ષ બની જીવોનો ધાત કરીને અન્યનું દ્રવ્ય હરણ કરવાનું મન કરવું યા મનમાં લાવવું તે અનાર્થ કામ છે—રૈદ્રધ્યાન છે.

સદ્દાઈ વિસય સાહણં ધન સંરક્ષણ પરાયણ મણિઠં

સવ્વામિ સંકળ પસો વ ઘાત કલુસાડલં ચિત્તં ॥ ૪ ॥

શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયાના વિષયો મેળવવામાં સાધનરૂપ ધનના રક્ષણ કરવામાં તત્પર રહેવું તેમાં પણ સર્વ મનુષ્યોથી શંકા પામતા રહેવું એટલે કોઈનો વિશ્વાસ ન કરતાં સર્વથી શંકા કરવી કે, રખેને આ માં ધનાદિ લક્ષ્મણે, અને તે શંકાને લઈ પરનો (શંકાવાળા સર્વ જીવોનો) ઉપધાત કરવા માટે કલુષીત-મલીન અને વ્યાકુલ ચિત્ત કરવું— (મનમાં તેવા વિચારો કર્યા કરવા) તે અનિષ્ટ છે રૈદ્રધ્યાન છે. તેનું પરિણામ ખરાબ છે.

આ રૈદ્રધ્યાનકોને હોય છે ?

કેહલા ગુણરથાનક સુધો હોય છે ?

ઇય કરણ કારણાણુ મહં, વિસય મણુ ચિંતણં ચઝમ્મેયં

અવિરય દેસા સંજય, જળ મળ સં સેવિય મહન્નં ॥ ૫ ॥

આ પ્રમાણે (જીવોનીહિંસાદિ) કરવા, કરાવવા, અને અનુમોદન કરવા રૂપ વિચયના ચિંતનવાળું રૈદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે, આ (

રૈદ્ર ધ્યાનના માધીક) અવિરતિ, અવિરતિસમૂદૃષ્ટિ અને દેશવિરત (પાંચમા ગુણુસ્થાન સુધીના જીવો છે) તે જીવોના મનથી ચિંતન કરાયેલું રૈદ્રધ્યાન અધન્ય છે. અકલ્યાણ કરવાવાળું છે, પાપકારી અને નિંદનીક છે. ધ્યાનનો પ્રસંગ હોવાથી મનથી સેવાયેલું કે ચિંતન કરાયેલું, એમ મૂળમાં લખવામાં આવ્યું છે કેમકે ધ્યાનના ચિંતનમાં મનની પ્રધાન્યતા છે.

રૈદ્ર ધ્યાનનું ફળ.

પયં ચત્ત્વિહં રાગ દોષ, મોહં કિપસ્સ જીવસ્સ

દુદં જ્ઞાણં સંસાર, વદ્ધણં નરયગદ્ મૂર્છં ॥ ૬ ॥

રાગ, દોષ, અને મોહના લક્ષણ (ચિન્હ) વાળા જીવને આ ચાર પ્રકારનું રૈદ્ર ધ્યાન સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર અનેક નરક ગતિના મૂળ સમાન છે (આધથી સંસાર વધારનાર છે. અને વિશેષથી નરકગતિ આપનાર છે.)

રૈદ્ર ધ્યાનની લેશ્યાઓ.

કાપોત, નીલ કાલા અતિ સાંક્ષિપ્તા મવંતિ દુર્લેશ્યા

રૌદ્ર ધ્યાન પરસ્ય તુ નરસ્ય નરકાતિથે મોહાત્ ॥ ૨૪ ॥

રૈદ્ર ધ્યાનમાં તત્પર અને નરક ગતિના અતિથિ—પરોણા થનારા મનુષ્યને મોહના કારણથી ધણી કિલષ્ટ અને ખરાબ કાપોત, નીલ અને કૃશ લેશ્યા હોય છે.

રૈદ્ર ધ્યાનનાં લક્ષણો—કે ચિન્હો.

કુરતા ચિત્તકાવિન્યં, વંચક્તવં કુર્દંદતા

નિસ્ત્વંશત્વં ચ હિંગાનિ, રૌદ્રસ્થોક્તાનિ સૂરિભિઃ ॥ ૯૬ ॥

કુરતા, હૃદયની કંડિનતા (કોરતા,) ઠગવા પાછું, અસલા દંડ આપવાપાછું, નિર્દયપણું, આ સર્વે રૈદ્રધ્યાનવાળા જીવોના ચિન્હો આચાર્યો એ કહ્યા છે.

ભાવાર્થ.—જેના રોમે રોમમાં કુરતા બાપી રહેલી હોય છે, વિના અપરાધે કે થોડા અપરાધે જીવોને રીનારી રીઆવીને મારે છે. પશ્ચાતાપ વિના અસલા દંડ આપે છે. પાપ કરીને જેને પશ્ચાતાપ થતો નથી, જીવોને દુઃખી કરીને કે મારીને આંનંદ પામે છે, હૃદય પીગળી જાય તેવા અન્યના વિલાપ કે તેવી આજીજી કરવા છતાં પણ પરસ્પર જેવું જેવું હૃદય હોય છે એટલે જેના હૃદય ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થતી નથી, બીજાને ફ-

ગવાર્માજ પોતાની શુદ્ધિનું સાર્યકપણું માને છે, અયોગ્યરીતે જીવેને દેડે છે. અન્યનો નાશ કરીને અન્યના ભોગે પોતાનું કામ-સાધી લે છે. અનેક જીવોના સંહાર કરીને પણ પોતે સુખી થવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સર્વ શૈદ્રધ્યાનવાળા જીવોનાં લક્ષણ છે.

परवसणे अभिणंदइ, निरविरको निदओ निरणुतावो

हरिसिज्जइ कयपावो, रुद्ध इज्जाणो वगय चित्तो ॥ १ ॥

પરને સંકટમાં પડેલો જોઈને આનંદ પામનાર, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખ ભોગવવાં પડશે તેની અપેક્ષા—દરકાર નહિં રાખનાર, દયાહિન—નિર્દયતા નાપરનાર, અકાર્ય કરીને પશ્ચાતાપ નહિં કરનાર, પાપ કરીને હર્ષ પામનાર આ સર્વ શૈદ્રધ્યાનવાળાનાં મનનાં લક્ષણો છે. આ લક્ષણોથી શૈદ્રધ્યાનવાળા જીવને ઓળખી શકાય છે અથવા આ લક્ષણો જેમાં હોય તેને શૈદ્રધ્યાન વર્તે છે એમ સમજવું.

શૈદ્રધ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે.

क्वचि त्वक्वचि दमि भावाः प्रवर्त्तते पुनारपि

प्राग् कर्म गौरवाच्चित्रं प्राय संसार हेतवः ॥ ९६ ॥

પૂર્વકર્મની અધિકતાથી કોઈ કોઈ વખત આ શૈદ્રધ્યાનના પાર-જીભો ફરી ફરીને પણ જીવમાં પ્રગટ થઈ આવે છે. આશ્ચર્ય છે કે તે લાવો પ્રાયે સંસારના હેતુભૂત થાય છે.

ભાવાર્થ. આ સ્લોકમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે, તે એમ સૂચવે છે કે કોઈ વખત તેવા પરિજીભો સંસારના હેતુભૂત થાય છે; તો કોઈ વખત સંસારના હેતુ-ભૂત નથી થતા. આવા શૈદ્રધ્યાનના વિચારો અને કર્તવ્યો સંસારના હેતુ-ભૂત નથી થતા એમ કહેવામાં એ તાત્પર્ય રહેલું છે કે કેટલાક મનુષ્યોમાં પૂર્વકર્મ એવી ગૌરવતાથી રહેલું હોય છે કે તે ખરાબની સાથે સારાં કર્મનાં બીજો પણ હોય છે. આવા નિમિત્તોથી ખરાબ ભોગવાઈ ગયું હોય અને હવે સારાં કર્મનો ઉદ્ધવ થવાનો હોય એ નિમિત્તથી તેની વિચારશક્તિ બંદલાય છે. આ બાજુ પોતાના ખરાબ કર્તવ્યનો બદલો જે પોતાને અસ-હ્ય દુઃખરૂપ મળેલો હોય છે એટલે તે નિમિત્તે પણ વિચાર શક્તિ બંદલાય છે કે અહો! જેમ મને આ દુઃખ ખરાબ લાગે છે, સહન થતું નથી. મારા ઉપર બળવાન મનુષ્યો ત્રાસ વર્તાવે છે, તે જેમ મને ઠીક નથી લાગતું, તેમ મારૂં વર્તન બીજાને કેમ ઠીક લાગતું હશે? મને જે દુઃખ

સાથે અબેદતા થઈ રહે છે. આજ સમભાવ છે. આ સમભાવવાળોજ મોક્ષ પામે છે. ખીજાને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અધિકારજ નથી.

અબ્દકલ્, ઓમદ્ યશો વિજયલ્.

વિકલ્પ વિપયો ચીર્ણઃ સ્વભાવાલંબનઃસદા

જ્ઞાનસ્ય પરિ પાકોયઃ સશ્વમ પરિકીર્તિતઃ ૧

અનિચ્છન્ કર્મ વૈપમ્નં, વ્રહ્માશિન શ્વમં જગત્

આત્માભેદેનયઃ પદ્યે દસૌ મોક્ષં ગમી શમી. ૧

સમભાવથી સમ્યક્દષ્ટિ થાય છે અને તેથી આવર્તા કર્મ અટકી જાય છે. તથા પૂર્વ કર્મની નિર્જરા થાય છે. કર્મના આવરણો આત્માની આડેથી ખરી પડે છે—સમભાવના તાપથી પીગળી જાય છે.

વિચારવાનો ! તમે વિચાર કરી જોશો તો જરૂર તમને ખાતરી થશે કે તમારા મનમાં જે જે સંકલ્પ વિકલ્પો ઉઠે છે તે બહારના સજીવ કે નિર્જીવ પદાર્થની રાગદ્વેષવાળી જે છાપ તમારા અંતઃકરણમાં પડી છે તેનુંજ પરિણામ છે. જેવું આલંબન સામું રાખશે તેવીજ છાપ—તેવુંજ પ્રતિબિંબ તમારા હૃદયમાં પડશે. સામાને તમે જેટલે દરજ્જે હલકો માનશો તેને જેતાં તમારું મન તેવાજ હલકા આકારે પરિણામશે. તમારો ઉપયોગ તેવા આકારે પરિણમ્યા વિના તેનો તમને બોધ નહિંજ થાય. તમે તમારા મનને સાચી વસ્તુને જેવી માનવાને માટે નિશ્ચિત કરી આપ્યું છે, તેવો તેવીજ રીતે તેને માનશે. અને તેવે પ્રકારે તેના તરફ વર્તન રાખી શુભ અવશુભ ગ્રહણ કરશે. એક સન્મુખ ઓ ઉભી છે તેને તમે જો બહેન પણે માનશો તો તરતજ મન તે તરફ વિકારભાવથી જોતું અટકી જશે અને બેહેન તરફના પ્રેમથી તે તરફ વર્તન કરશે. અને તેને પોતાની ઓ તરીકે માનશો એટલે બહેનનો ભાવ સમુજાઓ આપ્યો જઈ ઓપણના ભાવને ઉચિતતાવાળું તમારું અત્યરણ તેમના તરફ થશે. આવીજ રીતે તમે અત્યારે તમારા પોતાના અભ્યાસને માટે—આત્માની ઉચ્ચ શુભશ્રેણી તરફ ચડવા માટે શ્રીમાન્ યશોવિજયલ્ મહારાજના શબ્દોમાં કહીએ તો તમારા અંતરૂમાં સર્વ આત્માઓને કે જેઓ અત્યારે કર્મોધિન રિયતિમાં દેહાશ્રિત થઈ રહેલા છે તેઓને, સત્તાગત શુદ્ધ સ્વરૂપે જોવાની ટેવ પાડશો. જે જે દેહધારી તરફ તમારી દષ્ટિ પડે તે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે, એમ તમારા હૃદયમાં ઈસાવશો તો તમારી તેદને તેદને

દરજે આત્મદષ્ટિ થશે. તમારૂં મન વારંવાર તેવા તેવા પ્રસંગે આત્માકારે પરિણામ પામશે-દેહભાવ બૂલાતો જશે. અને શુદ્ધ આત્મદષ્ટિ-શુદ્ધ આત્મસંસ્કાર જાગૃત થતા જશે. હૃદયમાં સચોટ થતા જશે. આતુ' પ-રિણામ એ આવશે કે રાગ,દ્વેષ, અભિમાન આદિની પરિણતિ મંદ પડી જશે. અને નિર્વિકાર આત્મદષ્ટિ મજબુત થતી જશે. આ સમભાવની પ્રાપ્તિ થતાં મન નિર્મળ થશે, એટલે પછી તમારૂં કર્તવ્ય નિર્વિઘ્ન થશે. તેમાં વિકલ્પો આવી અંતરાય પાડે છે, તે બંધ થશે. અને આવરણ દૂર થતાં જીવન આનંદમય થશે. વધારે શું કહેવું ? જેને આ અભ્યાસ કરેલો છે તેજ તેનો અનુભવ જાણે છે. આ સમભાવપૂર્વક કાષ્ઠપણુ આત્મિક માર્ગમાં પ્રવેશ કરાશે તો જરૂર તેમાં વિજય થયા વિના રહેશેજ નહિં.

આ સમભાવરૂપ સમુદમાં કુબકી મારીને સારીરીતે પ્રવેશ કરીને યોગનાં આઠ અંગ સંબંધી વિચાર કરવો.

આ સમભાવમાં પૂર્ણ પ્રવેશ થઈજ જાયતો પછી કાંઈ જરૂર રહેતી નથી પણ શરૂઆતમાં સામાન્યરીતે અને થોડા વખત માટેજ પ્રવેશ થઈ શકે છે. એટલે થોડો પણ સમભાવમાં પ્રવેશ કરીને તે સ્થિતિ કાયમ ટકાવવા માટે આઠ અંગ યોગનાં છે તેનો વિચાર કરવો. યોગનાં આઠ અંગો પણ મનઃશુદ્ધિ માટેજ આદરવા કે વિચાર કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વે કહેલ સમભાવમાં મનની જે શુદ્ધિ થાય છે તેવી ખીજ કશાથી થતી નથી. છતાં શરૂઆતમાં તે સમભાવ આવતો નથી. આવેતો ટકી રહેતો નથી એટલે યોગનાં અંગોની જરૂરીયાત પહેલી સ્વીકારવામાં આવી છે.

યોગનાં આઠ અંગ.

યમ નિયમાસનવ્રત્તં. પ્રાણાયમં દ્વિયાર્થ સંવરણં

ધ્યાનં ધ્યેય સમાધિ, યોગાર્ણાંગાનિ ચેતિ ભજઃ ॥ ૧૮ ॥

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, ધ્વંદ્રિયોને વિષયોથી રોકવી (પ્ર-ત્યાહાર)ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ યોગનાં આઠ અંગો છે તેનું સેવન કરો.

યમાદિનુ' સ્વરૂપ.

સપ્તદશ, મેદ સંયમ, ધરો યમી શૌચતાદિયુત નિયમી

પદ્માસનાદિ સુસ્થઃ પ્રાણાયામ પ્રયાસીચ. ॥ ૧૯ ॥

સત્તર પ્રકારે સંયમ-ધારણ કરનાર યમી, શૌચ આદિયુક્ત

પદ્માસન આદિ આસને સારીરીતે બેસનાર આસની, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર પ્રાણાયામી કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—પાંચ મહાવ્રત પાળવા, પાંચ ઇન્દ્રિયોનો ન્યય કરવો, ચાર કપાય ઉપર વિશ્વ મેળવવો અને ત્રણ યોગોની શુષ્ઠિ કે વિરતી રાખવી, આ સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે.

અહિંસા, સત્ય, અચાર્ય, અહરચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ પ્રકારે મહાવ્રત છે, તેને યમ પણ કહે છે.

જેમાં દુલન, મલન, વેદન સ્વભાવ હોય છે તેને જીવ કહે છે. તે જીવો શરીરની ઉપાધિ બેઠથી અનેક પ્રકારના છે. તે સર્વ જાતના જીવોની હિંસા મનથી, વચનથી અને શરીરથી ન કરવી, ન કરાવવી, અને કરનારાઓને અતુભોદન ન આપવું—સાફ ન માનવું તે અહિંસા ન.મનું મહાવ્રત કહેવાય છે.

આ અહિંસા મહાવ્રત દ્રવ્યથી, સ્ત્રેષ્ઠથી, કાળથી અને જાતથી એમ ચાર પ્રકારે સમજીને પાળવું જોઈએ.

દ્રવ્યથી કોઈપણ જીવોનો નાશ ન કરવો, સ્ત્રેષ્ઠથી સર્વ લોકોની અંદર રહેલા જીવોનો નાશ ન કરવો, કાળથી, દિવસ હોય કે રાત્રી હોય તો પણ કોઈ જીવોનો નાશ ન કરવો, જાતથી રાગના કારણે કે દ્વેષના કારણે કોઈ પણ જીવોની હિંસા ન કરવી.

કપાયના યોગથી (રાગદ્વેષના યોગથી) કપાયરૂપે પરિજીમન થયેલા મન, વચન, કાયાના યોગથી પોતાના કે પરના દ્રવ્ય તથા જીવપ્રાણનો ધાત કરવો તે હિંસા છે.

નિશ્ચય અહિંસા.

રાગ, દ્વેષ, મોહ, કામ, ક્રોધ, લોભ, જ્વ, દાસ્ય, પ્રમાદ આદિ જાવોનું પ્રગટ ન થવું તે અહિંસા છે. રાગાદિ જાવોની ઉત્પત્તિ થવી તે હિંસા છે.

રાગાદિવિના, કદાચ પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ હિંસા લાગતી નથી. રાગાદિજાવને વચ્ચે થઈ, પ્રમાદથી વર્તન કરનારને જીવનો ધાત થાય કે ન થાય, તોપણ નિશ્ચે હિંસા લાગે છે. કેમકે આત્મા કપાય જાવવાળો થઈ પ્રથમ પોતાના આત્માને હણે છે. (કર્મથી આવરિત કહે છે) પછી બીજા જીવોની, હિંસા થાઓ કે ન થાઓ પણ આત્મધાત તો અવશ્ય થાય છે. માટે આત્મપ્રદેશ ઉપર કર્મરજ લાગવા ન દેવી—તેવા પરિજીમ થવા ન દેવા, તે નિશ્ચયથી અહિંસા છે.

વ્યવહારથી બીજું મહાવ્રત.

કાંઈ પણ પ્રકારનું અસત્ય—જુકું ન બોલવું, પણ ત્રિવ, દિતકારી અને સત્ય વચન બોલવું.

ક્રોધથી, લોભથી; બયથી અને હાસ્ય કરવારૂપ કારણથી એમ અસત્ય ચાર પ્રકારે બોલાય છે, તેનો ત્યાગ કરવો.

દ્રવ્યથી સર્વ, વસ્તુઓના સંબંધમાં અસત્ય ન બોલવું. ક્ષેત્રથી લોક અને અલોકના સંબંધમાં અથવા લોકના કાંઈ પણ ભાગમાં રહી અસત્ય ન બોલવું.

કાળથી દિવસે અગર રાત્રિએ અસત્ય ન બોલવું.

ભાવથી રાગ કે દ્વેષના કારણે અસત્ય ન બોલવું.

મનથી, વચનથી કે શરીરથી અસત્ય બોલવું નહિં. બોલાવવું નહિં, અને બોલનારને અનુમોદન ન આપવું. આ બીજું મહાવ્રત છે.

નિશ્ચયથી બીજું મહાવ્રત.

આત્મા એજ આપણે છીએ. અથવા આત્મા એજ આપણી વસ્તુ છે. તેનાથી પર જે પુદ્ગલ—જડ વસ્તુ છે તે અન્ય છે. પર છે, પારકી છે. તે પરવસ્તુ—પુદ્ગલક વસ્તુને પોતાની ન માનવી—૧ કહેવી. દેહને આત્મા ન કહેવો આત્માનેજ આત્મા કહેવો. પરવસ્તુને પર કહેવી. કાંઈ પણ વ્યવહારીક વચન બોલતાં પોતે આત્મા છે એમ માની વ્યવહારને ખાતર મારા તારાપણાના ચબ્દનો ઉપયોગ ભગૃત રહીને કરવો, તે નિશ્ચયથી બીજું મહાવ્રત છે.

વ્યવહારથી ત્રીજું મહાવ્રત.

કાંઈની કાંઈ પણ વસ્તુની ચોરી કરવી નહીં. માલીકની રગ સિવાય વસ્તુ મહણુ ન કરવી. કાંઈ પાસે લેવરાવવી નહિં. લેનારને અનુમોદન ન આપવું તે ત્રીજું મહાવ્રત છે.

તે મહાવ્રતમાં દ્રવ્યથી, લઘુ શકાય કે રાખી શકાય તેવી કાંઈ વસ્તુની ચોરી કરવી નહિં. ક્ષેત્રથી ગ્રામમાં—નગરમાં કે અરણ્યમાં છત્તાદિ કાંઈપણ સ્થળે ચોરી કરવી નહિં. કાળથી રાત્રિએ કે દિવસે કાંઈ પણ વખતે ચોરી કરવી નહિં. ભાવથી રાગ કે દ્વેષના પરિણામથી ચોરી ન કરતાં આ મહાવ્રતનું પાલન કરવું.

નિશ્ચયથી ત્રીજું મહાવ્રત.

પાંચ ઉદ્રિયોના ત્રેવિશ વિષયો છે. તેના સુખની પ્રગ્જાએ જીવ આક

કર્મની વર્ગણાઓ એકી કરે છે. આત્મા સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી. છતાં તે કર્મની વર્ગણાઓ, જે આત્માઉપર લાગેલી છે તે શુભ-શુભ કર્મને પોતાના માનવા, શુભ પુન્યના પુદ્ગલો તરફ પ્રીતિ રાખતી; તેને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો આ કર્મ વર્ગણાના પુદ્ગલો આત્માથી પર છે. પરંવરતુ છે તેને પોતાના કરી તેનો સંમદ કરવો. કર્મનો સંમદ થાય-આવાગમન થાય તેવી પ્રરત્તિ કરવી તે પણ એક જ્ઞાતની બાવ યોરી છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર જોટકું આવરણ આવે તે પાટકી વસ્તુ દોવાથી બાવ યોરી છે. આ અંતરંગ પુન્યાદિના અભિધાયાની-ક્રમ્હાની નિવૃત્તિ કરવી તે ત્રીજું નિશ્ચય મહાવ્રત છે.

વ્યવહારથી ચોથું મહાવ્રત.

ઉદારિક અને વૈદિક એમ બે જ્ઞાતના વિષયો છે. દેવીઓ કે દેવો સંબંધિ વિષય સેવન તે વૈદિક કહેવાય છે. અને મનુષ્ય તથા જનાવર સંબંધી વિષય સેવન તે ઉદારિક કહેવાય છે. આ બંને જ્ઞાતિના વિષયોનો મનથી, વચનથી, અને શરીરથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદન કરવા રૂપે ત્યાગ કરવો તે ચોથું મૈથુન વિરમણ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય નામનું મહાવ્રત છે.

આ મહાવ્રત પાળવામાં દ્રવ્યથી, દેવ, મનુષ્ય, અને જનાવર સંબંધી વિષયોનો ત્યાગ કરવો. ક્ષેત્રથી ઉર્ધ્વ લોકમાં, અધોલોકમાં અને તિર્થેષ્ઠ લોકમાં (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળાદિ સ્થાનોમાં) આ મહાવ્રત પાળવું. કાળથી દિવસ દોષ કે રાત્રિ દોષ સર્વ કાલે લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવો. બાવથી રાગના કારણે કે દ્વેષના કારણે પણ વિષય સેવન ન કરતાં યાવત્ શ્રવણ્યત આ મહાવ્રતનું પાલન કરવું.

નિશ્ચયથી ચોથું મહાવ્રત.

આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. દેહાદિ બાવથી તદ્દન અલગ છે તે દૃષ્ટિ ખ્યાનમાં રાખી અંતરંગ વિષયાભિધાયાનો ત્યાગ કરી, પોતાની આત્મપરિણતિમાં રમણ કરવું. પરપરિણતિમાં પ્રવેશ ન કરતાં, એટલે પરમાત્મનું ચિંતન ન કરતાં આત્મિક પરિણતિનું ચિંતન કરવું. સ્વમાવરણ ધર મૂકી વિભાવરૂપ ધરમાં પ્રવેશ ન કરવો, તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત છે. વ્યુત્પત્તિ અર્થે પણ એવોજ છે કે બ્રહ્મ બાવમાં આવવું-રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય છે.

આત્મભાવમાં રમણ કરવું, પર બાવથી વિરામ પામવું તે બાવ બ્રહ્મચર્ય છે.

વ્યવહારે પાંચમું મહાવ્રત.

ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, રૂપું, સોનું, બે પગવાળા અને ચાર પગવાળા જીવો આદિ વસ્તુઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. તે અપરિમલ મહાવ્રત છે. ધર્મના સાધનમૂલ કે દેહ રક્ષણના હેતુમૂલ, ઉપકરણો-વસ્તુઓ વગર પાત્રાદિ, શાસ્ત્ર આદિ મુજબ, રાખવા પડે તે પણ મોહ, મમકારાદિ વિના રાખવા. તે સિવાય મન વચન શરીરથી પરિમલનો સ્વીકાર કરવા, કરાવવા કે અનુમોદિત કરવાનો યાવત જીવ પર્યંત ત્યાગ કરવો.

દ્રવ્યથી, સજીવ, નિર્જીવ સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. ક્ષેત્રથી સર્વ લોકમાં પરિમલ સ્વીકારનો ત્યાગ કરવો.

કાળથી દિવસે અને રાત્રિએ પરિમલ ગ્રહણનો ત્યાગ કરવો.

ભાવથી અદ્ય મૂઢપવાળી કે વિશેષ મૂઢપવાળી વસ્તુઓનો રાગ દ્વેષની પરિણતિથી સ્વીકાર ન કરવો.

નિશ્ચય પરિમલ મહાવ્રત.

મારાપણાની મમતાનો ત્યાગ કરવો, કોઈ પણ સજીવ કે નિર્જીવ વસ્તુ ઉપર મૂર્છા-આશક્તિ કે મમત્વ ભાવ ન રાખવો તે અપરિમલ સ્થિતિ છે. ત્યાગ દયા છે. બાલ્ય ત્યાગ એ સાધન છે. અંતરંગ ઇચ્છાને!-મમત્વનો ત્યાગ કરવો તે સાધ્ય છે. આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. કર્મની કે રાગ દ્વેષાદિની પરિણતિથી મુક્ત છે. નિર્મળ છે. તેના ઉપર આ કર્મોદિતિ ઉપાધિ આવરણ કે કર્મ મળતો તદ્દન અજ્ઞાન છે, તે લક્ષ ધ્યાનમાં રાખી આત્માને નિરાવરણ સ્વરૂપે જાણવો અનુભવવો તે અપરિમલ સ્થિતિનું સાધ્ય છે.

રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન-ભાવકર્મ તેની ચીકાશે કરી જ્ઞાનાવરણી યાદિ આઠ કર્મ બંધાય છે. તેનો ત્યાગ કરવો, દેહ છોડ્યાદિ ઉપરથી મૂર્છા ઉતારી શુભા શુભ કર્મ વિકાર તે પણ આત્માથી પર છે એમ જાણી તેનો ત્યાગ કરવો.

પાંચ છન્દ્રિયોનો નિમલ કરવો.

છન્દ્રિયોનો નિમલ કરવો એટલે તેને નિયમમાં રાખવી. ઇષ્ટ વિષયોમાં રાગ કરવો અને અનિષ્ટ વિષયોમાં દ્વેષ કે ખેદ કરવો; એ સ્વભાવને અટકાવીને-બંધકરીને અનુકૂળ કે અતિકૂળ જે ઉદય પ્રાપ્ત યામ-પ્રસંગે આવી મળે તેને આનંદથી વધાવી લેવો. હર્ષ કે ખેદ વિના ભોગવી લેવો તે છન્દ્રિયોનો નિમલ છે. છન્દ્રિયો પાંચ છે. સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણ, નેત્ર અને કાન આ પાંચે છન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગદ્વેષ ન કરતાં સમભાવે રહેવાની ટેવ પાડવી.

કપાયનો જય.

કાષ, માન, માયા, (કપટ) અને લોભ, આંચાર કપાય કહેવાય છે. ક્ષમા નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ આચાર કપાય પ્રતિસ્પર્ધિઓ-શત્રુઓ છે જ્યારે જે જે કપાયનો ઉદય થાય, ત્યારે ત્યારે તેને જય મેળવવા માટે તે તે કપાયના પ્રતિસ્પર્ધિને સન્મુખ ઉભો કરી દેવો. જેમ ટાઢ વધારે પડતી હોય તો તેના પ્રતિસ્પર્ધિ તરીકે અગ્નિ સામે સળગાવવાથી ટાઢ નાશી જાય છે. તેમ આ ચાર ક્ષમાદિને કપાયોના સન્મુખ રાખવાથી, તેનું બળ ધટી જાય છે. મતલબ કે તેની સામે કોષાદિ ટકી શકતા નથી. તે રીતે ચારે કપાયોનો જય થઈ જાય છે.

ત્રણ હંડની વિરતી.

જે વડે આત્મા હંડાય તે હંડ. મનહંડ, વચનહંડ અને કામહંડ. આ ત્રણ હંડ છે. મનની વચનની અને શરીરની અમુક જાતની દલકી પ્રવૃત્તિથી આત્મા હંડાય છે. હંડાય છે એટલે આત્માના ગુણો દગાઈ જાય છે. નરીન કમો તેના ઉપર ચડી બેસે છે. આત્માની અનંત શક્તિનું દગાઈ જવું—તેના ઉપર આવરણ આવવું તેજ હંડાવું આદી સમજવું. તેથી પ્રવૃત્તિથી વિરમવું—પાછા હંડવું—તેવું કામ ન કરવું તે, તે તે હંડોની વિરતિ કહેવાય છે.

ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ શરીરદ્વારા ખોટી પ્રવૃત્તિ અટકાવવી, પછી વચનદ્વારા થતી ખરાબ પ્રવૃત્તિ અટકાવવી, અને છેવટે મનને પણ ખરાબ વિચારો કરતાં અટકાવવું. શરીરને અમુક પ્રવૃત્તિથી અટકાવવું તે કામ પ્રથમ મનને અટકાવવા કરતાં સહેલું છે. જ્યાં સુધી શરીર પ્રવૃત્તિ નહિ કરે ત્યાં સુધી એકલા વિચારો તે કાર્ય સાધી નહિંજ શકે.

પ્રથમ મનજ અટકી જાયતો વચન અને શરીર સ્વાભાવિક રીતેજ અટકી પડે છે એ વાત ખરેખર સત્ય છે. તથાપિ મન ઉપર પ્રથમજ કાણુ મેળવી લેવો એ જેને અશક્ય જેવું લાગે છે તેમને માટે પ્રથમ શરીરાદિ ઉપર કાણુ મેળવવો એ કઠિન સહેલું થાય તેમ છે.

મુખથી બોલવું બંધ કરવું, તે આપણે આધિન જેવું છે મન કા-પના સંબંધમાં બોલવાનો વિચાર કરે તથાપિ જ્યાં સુધી વચન તે શબ્દો ને બાહ્ય લાવી મુકવું નથી ત્યાં સુધી તે બોલવાના વિચારોથી જે ગેર ફાયદાઓ થવાના હતા તે અટકી પડે છે.

જ્યારે વચન અને શરીર ઉપર કાણુ મેળવાય છે ત્યારે ધીમે ધીમે મન ઉપર પણ કાણુ મેળવી શકાય છે, એટલે નિરંતરની આવા વિચારો

કરવા અને આવા વિચારો ન કરવા એવા વિભાગ કરવાની ટેવ છેવટે મનને પણ કાણુમાં લે છે.

અથવા બીજો ક્રમ આ ત્રણદંડથી વિરમવા માટેનો એ છે કે, મનને સારા વિચારો કરવાની ટેવ પડાવવી. પૂર્વ જન્મમાં મન, વચન, અને શરીરની શક્તિવાળું નામ કમં બાંધેલું હોવાથી એ ત્રણે શક્તિઓ આપણને મળી છે. તેથી મન વિચાર કર્યા વિના રહેવાનું નથી અને વચન બોલ્યા સિવાય ચાલશે નહિં તથા શરીરથી પણ હલન, ચલનાદિ ક્રિયા થયા સિવાય રહી શકશે નહિં. આ ક્રિયાઓ અવશ્ય થવાની છે. અને થાય છેજ. આપણા અનુભવમાં પણ એમજ આવે છે કે વિચાર થાય છે, વચન બોલાય છે અને શરીરથી ક્રિયાપણુ થાય છે. ત્યારે આ ત્રણે ક્રિયામાં આપણે એટલો સુધારો કરી શકીએ તેમ છીએ કે, મનથી સારા વિચારો કરવા, મહાન્ પુરુષોના ગુણોનું મનન કરવું, આદ્ય ગુણોનું સ્મરણ કરવું, સદ્-અસદ્ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો. પરમાત્માના પવિત્ર નામનો જાપ કરવો. વિગેરે સારાસારા વિચારોમાં, તે મનને જોડી દેવામાં આવ્યાથી મન ખરાબ વિચારો કરતું અટકશે. અહોનિદ્રા અનેક અશુભ વિચારો-સંકલ્પો-મનોરથો, મનો રાજ્યો ખડા કરવામાં જે ફાગટ મનની શક્તિનો નાશ થાય છે તેનો બચાવ યદ્ય મનનો આ સારા માગે ઉપયોગ થશે. આ સારી ટેવનો વધારો થવાથી, હલકા ખરાબ વિચાર કરવાની ટેવ ધીમે ધીમે સદંતર નાશ પામશે. મન સ્વાધિન થશે. છેવટે આત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ગળી જશે માટે પ્રથમ સારા વિચારો કરવાની ટેવ મનને પાડવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આવીજ રીતે અન્યની નિંદા, કુપધી, કરતાં વચનને અટકાવીને પરમાત્માના ગુણ કીર્તનમાં, મહાન્ પુરુષોના ગુણોનું મોહનમાં, ધાર્મિક ઉપદેશમાં કે કોઈને સન્માર્ગે ચડાવવામાં કે તેવાજ કોઈ પરમાર્થના કામમાં વચનનો વ્યય કરવાથી વચન બોલવાથી યતા અનેક અપરાધો અટકે છે. પોતાથી આગળ વધી શકાય છે અને અન્યને ઉપયોગી રીતે મદદગાર પણ યદ્ય શકાય છે.

તેવીજ રીતે શરીરને પણ ઉપયોગી કાર્ય, મહાન્ પુરુષોની સેવામાં, દેવાદિના પૂજનમાં, ધાર્મિક અભ્યાસમાં, ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં, ઉત્તમ પુસ્તકાદિ લખવામાં, કોઈને મદદ કરવામાં તપશ્ચરણમાં, બ્રહ્મચર્યાદિ પાલનમાં, અને ઉપયોગી જીવોની સેવામાં, જોડી દેવામાં આવેતો અશુભ મૃત્તિ

ઘટકો જાય છે. શુભમાં વધારો થાય છે અને છેવટે તે શુભમાંથી પણ શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે સત્તર પ્રકારનો સંયમ કહેલો છે. શરીરમાં આ સંયમનો આદર કરવાની પૂર્ણ જરૂર છે. આ સિવાય મનની મલીનતા ઓછી થતી નથી અને તે ઓછી થયા સિવાય આપણી યોગ્યતામાં વધારો થતો નથી અને યોગ્યતા સિવાય, આપણાથી આમળની જૂમિમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. આ સત્તર પ્રકારના સંયમને ધારણ કરનાર યમી કહેવાય છે. આ યમ તે યોગનું પ્રથમ અંગ છે.

નિયમ.

શાય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર પ્રણિધાન આ પાંચ નિયમો કહેવાય છે.

શાય.

શાય એટલે પવિત્રતા. ખાદ્યારથી પવિત્રપણું, શરીર શુદ્ધ સ્વચ્છ રાખવું. વસ્ત્રો સ્વચ્છ પહેરવાં. રહેવાનું મુકામ સ્વચ્છ અને ખુલ્લી હવાવાળું હોવું જોઈએ. આજીજીના પદાર્થો એવા હોવા જોઈએ કે મનમાં સ્વાભાવિકજ શાંતિ ઉત્પન્ન થાય.

આંતર શાય, મન, વચન, શરીરનું પવિત્રપણું રાખવું, મનમાં કોઈ અશુભ સંકલ્પ ઉત્પન્ન થવા ન દેવો. વચન સત્ય, પ્રિય અને હિતકર બોલવું. કઠોરતાવાળું, નિર્દયતા બરેલું કે અન્યને અપમાન લાગે, નુકસાન થાય કે સંતાપ થાય તેવું ન બોલવું. શરીરને શુભ વિચારોથી, શુભસેવાથી અને તેવાંજ ધાર્મિક ક્રિયાવાળાં કર્તવ્યોથી એવું પવિત્ર કરી નાખવું કે, તેના દરેક પરમાણુઓ ધાર્મિક ભાવનાથી, દયાની કામળ લાગણીથી કે પરમાત્માના સ્મરણથી, પવિત્ર તેજોમય અને શાંતિમય થઈ જાય. તમને જેતાંજ ગમે તેવા કઠોર હૃદયવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં પણ દયાની કે કામળતાની લાગણી અથવા પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. આ સર્વ શાયની પવિત્રતા છે. અભ્યાસીઓએ નિરંતર આવી પવિત્રતામાં વધારો કરતા રહેવું જોઈએ.

સંતોષ.

પરમાત્મા ઉપર કે કર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા શ્રદ્ધાળુ લોકોને પોતાના ઉદર નિર્વાહ કે વ્યવહારના નિર્વાહ માટે પૂર્ણ ભરોસો હોય છે અને સંતોષ પણ તેઓનેજ આવી શકે છે. પૂર્વ કર્મના પ્રમાણમાં પ્રારબ્ધ યોગે જે આવી મળે તેમાં સંતોષ માનવો. માણસ જાત ગમે તેટલી ઇચ્છા કરે પણ પ્રારબ્ધથી અધિકમળતું નથી. અને પ્રારબ્ધમાં હોય છે.

તે કામ લઈ જતું નથી. ન હોયતો કામ આપી દેતું નથી. આ જન્મ થયા પહેલાં પ્રારબ્ધ બંધાઈ ગય છે અને ધીમે ધીમે તે બહાર નીકળતું આવે છે માટે પોતાના કર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્ન કરવો અને તેથી જે આવી મળે તેમાં સંતોષ માનવો. કયાં સિવાય કાંઈ આવતું કે મળતું નથી એટલે પ્રયત્નની જરૂરતો છેજ, પણ જરૂરીયાત જેટલીજ. સંતોષ આવતાં ઇચ્છાઓ, ઓછી થાય છે. મનની વિબ્ધતા મટે છે. હૃદય વિશુદ્ધ થતું ચાલે છે, આર્ત રોદ ધ્યાન થતું નથી. છતાં બ્યવહારિક પ્રસંગોમાં સંતોષની જેટલી જરૂર છે તેટલી કે તેથી અધિક આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે અસંતોષ વધારવાની જરૂર છેજ. અર્થાત્ તેને માટે પ્રયત્નની પૂર્ણ જરૂર છે. નિરંતર ઉત્સાહ અને લાગણી પૂર્વક તે અભ્યાસ વધારતાજ રહેવું.

તપ.

મનની શુદ્ધિમાટે તપની પણ જરૂર છે. નિકામિત કર્મો પણ તપથી નિર્લે રે છે. તપ કરવાથી જેમ શરીર દુર્બળ થાય છે તેમ મનને પણ દુર્બળ કરતા જતું જોઈએ. ઇચ્છાઓ મરવાથીજ મન દુર્બળ થાય છે. ઇચ્છાઓને હટાવવી તે ખરેખર તપ છે. ધણી વખત માણસો ધણા દિવસો સુધી શરીરને ખોરાક આપતા નથી, પણ સાથે ઇચ્છાઓના નાશ કરતા ન હોવાથી દુર્બલ થયેલ શરીર પાછું ખોરાક લેવાથી મજબુત થાય છે. અને ઇચ્છાઓ પહેલાં કરતાં પણ એક ડગલું આગળ વધે છે. અમુક વખત સુધી ખાવાની ઇચ્છા રોકી તે સાથે શરીર દુર્બળ થતાં મનના કે શરીરના વિકારો પણ દુર્બળ થાય છે. પણ વખત જતાં પાછું પૂર્વનું રૂપ ધારણ કરે છે. કેમકે તેમાં આશાઓના-ઇચ્છાઓના ખીજ રહેલાં છે. માટે તપશ્ચર્યા એવી કરવી જોઈએ કે ઇચ્છાઓનો પણ સાથે નાશ થઈ જાય. ધણી વખત અજ્ઞાન દશામાં આ તપશ્ચર્યાજ ઇચ્છાની શુદ્ધિનું કારણ બને છે. એટલે કોઈપણ પ્રકારનાં, પછી તે આ ભવનાં હોય કે પર ભવનાં હોય પણ કોઈ જાતના સુખની આશાથી તપ કરવામાં આવે છે. તપ કરવાથી આપણને પુત્ર, પુત્રાદિની ધનની કે ખીજ કોઈ પણ જાતની પ્રાપ્તિ યશે અથવા અન્ય જન્મમાં, દેવ-પણાની, રાજ્યની કે વહાલા મનુષ્યના મેળાપની પ્રાપ્તિ યશે. આવી ઇચ્છાવાળા તપો કરવાથી કર્મ ખપતાં નથી પણ ઉલટાં શુભ કર્મમાં વધારો થાય છે.

તપ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે ઈંદ્રિયોની હાતી ન થાય જ્ઞાન ધ્યાનમાં ઓછાશ ન થાય પણ મનની શાંતિ સાથે વિષયોની ઇચ્છાઓનો

નાચ થતો રહે. અમુક વસ્તુ ખાવા પીવાની કે ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ કે તરતજ તેનો ત્યાગ કરવો અને તે ત્યાગથી મનમાં જરા માત્ર પણ ખેદ ન થાય, પણ ઇચ્છાનો રોધ થાય આ તપ વધારે ઉત્તમ છે. વિકાર કરે તેવા રસોનો ત્યાગ કરવો, સાર્વિક ખોરાક લેવો, ઘોડો ખોરાક ખાવો, સારી રીતે પાચન થાય તેવો દહાકો ખોરાક લેવો, વિગેરે ધ્યાનમાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને આદાર સિવાય રહી ચકાપ તે દિવસોમાં તો વિશેષ પ્રકારે ધ્યાનમાં સ્થિરતા થાય છે. પણ આદાર વિના રહી ચકવામાં અમુક મર્યાદા—હદ છે. તે પ્રમાણે તપશ્રવણ કરવાથી જ્ઞાન ધ્યાનમાં વધારો થતો રહે છે. આદાર વિના રહી ચકવાની મર્યાદા પોતાના શરીરની પ્રકૃતિ અને મનોબળ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે.

સ્વાધ્યાય,

આત્મ સ્વભાવની જાગૃતિ આપે તેરાં અધ્યાત્મિક પુસ્તકોનું વાંચન શ્રવણ, પરાવર્તન, કરવું (બહેણું ગણી જવું—વારંવાર યાદ કરવું) આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ મહાન્ પુરુષોનાં જીવન ચરિત્રો યાદ કરવાં, તેમણે જે માર્ગે ગમન કરેલું છે તે માર્ગે જરોજર સમજવો, જડ ચૈતન્યની બિજતા કરી જતાવનારાં પુસ્તકો વાંચવાં—સાંભળવાં, આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના માર્ગનાં ભોમિયા સમાન અધ્યાત્મિક પુસ્તકો છે માટે વારંવાર તેનું વાંચન કરવું, પોતાને જે માર્ગે પ્રપાલ્ય કરવું છે તે માર્ગની માહિતિ આપનાર—તે માર્ગમાં જાગૃતિ આપનાર—તે માર્ગમાં ઉત્તમ વિચારોની મદદ આપનાર—વાક્યોની ટુંકી નોંધ રાખી વારંવાર (નિરંતર) તેનું વાંચન અને મનન કરવું ઇત્યાદિ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે.

તેમજ મનની વિશુદ્ધી કરવા માટે, સ્વાધ્યાય તરિકે એક કોઈ પણ પોતાના ઇષ્ટ દેવનો મંત્ર લેઈ તેનો જાપ કરવો. ગમે તે જાતનો મંત્ર હોય, પણ તેના ઉપર આપણને પૂર્ણ વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ કે તે મંત્ર પરમાત્માના નામને જણાવનાર છે. આ મંત્ર ધણો ટુંકો એટલે ઘણા અક્ષરનો હોવો જોઈએ. કારણ તેનું વારંવાર રટન-સ્મરણ કરવાનું છે. તેમજ તેના ટુંકા અર્થ ઉપર પણ ધ્યાન આપવાનું છે. તે લાંબા મંત્રમાં જનવું કઠીણ પડે છે. આંખો ખુલ્લી રાખી, મન હૃદયમાં રાખી—એટલે અંતર દૃષ્ટિ હૃદયમાં રાખી જાપ કરવો. જાપ કરતી વખતે ખીજા વિચારો અંદર ન આવી જાય તે માટે અહુ સાવચેતી રાખવી. જાપના અખંડ પ્રવાહ વચ્ચે ખીજા વિચારો મનમાં આવી તે પ્રવાહને તોડી નાખે છે

તેથી તે જાપનો જે મજબુત સંસ્કાર મન ઉપર થવો જોઈએ તે થતો નથી. આપણે જણીએ છીએ કે ખેતરમાં અનાજ વાળ્યું હોય તે છોડવાને જમીનમાંથી પોપણ મળે છે, પણ તે છોડવાની સાથે ખીજ ફાલતું ધાસના કે તેવાજ ખીજ જાતિના અંકુરાઓ કે છોડવાઓ ઉગી નીકળ્યા હોય તો તે છોડવાઓ, અનાજના છોડવાને જે રસ મળતો હોય છે તેમાંથી ભાગ પડાવે છે, અને પોતે પણ વધવા માંડે છે. આ વેળાએ તે છોડવાઓને ખેડુતો નીકે નાંખે છે-કાઢી નાંખે છે. જો તેમ ન કરે તો અનાજના છોડવાને પુરતું પોપણ ન મળવાથી તે જોઈએ તેવું અનાજ આપી શકતા નથી કે ફળતા નથી. આજ પ્રમાણે ચાલતા પરમાત્મ સ્મરણના પ્રવાહને તોડી નાખનાર-આફું પોપણ મેળવી જનાર અંકુરા સમાન અન્ય વિચારોને કાઢી નાખવા જોઈએ. મૂળથી ઉખેડી નાખવા જોઈએ. તેથી પરમાત્મ સ્મરણની આખાદ અસર મન ઉપર થાય છે.

મન વિચારોત્તરમાં ન જાય તે માટે જે મંત્રનો જાપ ચાલુ છે તેના અર્થ ઉપર લક્ષ સાથેજ આપતા રહેવું. એટલે તે મંત્ર જેના નામનો છે તેના સ્વરૂપનો બાસ, સાથેજ મનમાં થવા કરે અને તે સ્વરૂપનેજ નમસ્કાર કરીએ છીએ તેથી મનમાં જગૃતિ રાખતા રહેવું.

મંત્ર તરિકે હુંકા અક્ષરનો મંત્ર જેમકે ઓ અહં નમઃ આ મંત્ર ગંભીર અર્થ સાથે, પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપનો બોધક છે. અહં-એટલે લાયક અર્થ થાય છે. જેઓ સંપૂર્ણ રીતે લાયક છે, જેનાથી આગળ લાયકાત જેવું કંઈ હોજ નહિ. તેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેને નમસ્કાર કરે છું. અથવા જેઓ પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે તે સર્વે અહંનુ છે તેને નમસ્કાર કરે છું.

આ મંત્રનો જાપ ઓછામાં ઓછો નિરંતર દશ હજારનો થવો જોઈએ. તેથી મનની વિશુદ્ધિમાં ધણી સારી મદદ મળે છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ વિના મનની વિશુદ્ધિ થતી નથી અને મનની વિશુદ્ધિ તે આત્માનીજ વિશુદ્ધિ છે. તે સિવાય પણ નિરંતર હાલતા, ચાલતા જાપ સર રાખવો. દશ હજાર ન જાની શકે તો પછી જેટલો બને તેટલો જાપ કરવો, પણ તે કર્યા સિવાય છુટકો નથી. આ જાપને પણ સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે. બંને જાતના સ્વાધ્યાયની જરૂર છે.

ઈશ્વર પ્રણિધાન.

જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તેના ફળની ઈચ્છા-અધિક્ષાયા ન રાખવી. કેમકે જ્યાં ઈચ્છા છે ત્યાં ફરી જન્મ થવા લાયક કર્મનો સંચય.

થાય છે. ઇચ્છાથીજ નવીન બધે થાય છે. અથવા સર્વ ક્રિયાઓ ઇશ્વરને અર્પણ કરવી. એટલે તે ક્રિયાના ફળ તરફનો દાઘ ઉઠાવી લેવો અને ઇશ્વરતા પ્રગટ થાય—આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય તેવા એક માર્ગજ તેનો બ્યય કરવો. અથવા સર્વ ક્રિયા-યોગની શક્તિનું બળ-પરમાત્મ સ્વરૂપમાં એકરસ એકામતા થવા માટેજ અર્પણ કરવું. અથવા ઇશ્વર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટેજ મહેનત કરવી. (સત્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય તેને માટેજ—તે લક્ષ રાખીનેજ—તે તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી,) તે ઇશ્વર પ્રશ્નિધાન કહેવાય છે.

આસન.

સિદ્ધાસન, પદ્માસન આદિ અનેક પ્રકારનાં આસનો છે. ડાબાપગની એકી શીવનીમાં ફળાવવી (લીંગ અને શુદ્ધ વચ્ચેનો ભાગ જ્યાં એક મોટી નસ છે તેને શીવની કહે છે.) અને જમણે પગ લીંગના ઉપરના ભાગ ઉપર ફળાવવો. બન્ને દાથો ચત્તા પગ ઉપર રાખવા તે સિદ્ધાસન કહેવાય છે.

ડાબો પગ જમણાપગના સાથળ ઉપર સાથળના મૂળપાસે રાખવો અને જમણોપગ તેના ઉપર ડાબા સાથળના મૂળપાસે ઉપર રાખવો. બન્ને દાથ ચત્તાપગ ઉપર રાખવા તે પદ્માસન કહેવાય છે. દષ્ટિનાસિકાના અગ્રભાગપર રાખવી.

આસનો ઘણાં છે તથાપિ આ બે આસનો યોગમાં મુખ્ય ઉપયોગી તરિકે ગણવામાં આવે છે.

અથવા સામાન્ય રીતે બેસીને કે ઉભા રહીને કાયેત્સર્ગ મુદ્રામાં રહેવું. (ઉભા રહીને પગના આગળના ભાગમાં બે પગ વચ્ચે ચાર આંગળ મારગ રાખવો. પાછળના પગના ભાગમાં ત્રણ આંગળ મારગ રાખી દાઘ લટકતા રાખી સિદ્ધા ઉભા રહેવું. નેત્ર નાસિકાના અગ્રભાગપર રાખવાં આને કાયેત્સર્ગ—અથવા કાલિસઙ્ગ મુદ્રા કહે છે) ઘાંખા વખતસુધી સ્થીર બેસી કે ઉભા રહી ચક્રાય તેને આસન કહેવામાં આવે છે.

ટાઠ, તાપ, આદિ સહન કરવાનું બળ આસન સ્થીર થયાથી આવે છે. ખ્યાનમાં સ્થીરતા વધે છે. જેમ જેમ શરીરની નિશ્ચળતા તેમ તેમ મન પણ ઓર્ધ્વ ચપળતાવાળું થતું જાય છે. પગ દુઃખી આવવાથી, શરીર અકાંઈ જવાથી, અથવા કેડ કે વાસાનો ભાગ દુઃખવાથી કે ફાટવાથી સ્થીર થયેલું ખ્યાન વિંખરાઈ જાય છે. આ સર્વ ન થાય તે માટે આસન સ્થીરતાની જરૂરીયાત છે. શરૂઆતમાં આસન સ્થિર કરવાની જરૂરીયાત વિશેષ છે યાન યોગની પ્રાપ્તિ થવા પછી આસનાદિની કાંઈ જરૂર રહેતી

નથી. પછી તો દાહતા, ચાહતા, મુતા, ખેસતાં સર્વ રથળે તેનું - ખ્યાન બન્યું રહે છે. આત્મજ્ઞાનગતિ અખંડ જળવાઈ રહે છે તે સ્થિતિવાળાને આસનાદિની કાંઈ જરૂર નથી.

પ્રાણાયામ.

શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિનો નિરોધ કરવો. (ગતિ બંધ કરવી) તેને પ્રાણાયામ કહે છે. શ્વાસોશ્વાસની ગતિ કાયમને માટે બંધ થતી નથી. જેટલા વખત સુધી રોકવામાં આવે તેટલા વખત સુધી બંધ થાય છે. અને પાછી ચાલુ થાય છે. લાંબા કાળના અભ્યાસે શ્વાસોશ્વાસની ગતિ ઘણી મંદ થાય છે, શરીરની અંદર ગતિ ચાલુજ રહે છે. તથાપિ અમુક વખતને માટે શ્વાસોશ્વાસની ગતિને સ્થિર કરી રોકાય છે. જેમ જેમ તે શ્વાસોશ્વાસની ગતિ સ્થિર થાય છે તેમ તેમ મન પણ તેટલા વખતને માટે સ્થિર થાય છે. આ શ્વાસોશ્વાસની ગતિ નાભિ આગળ યધ્નિ નાસિકાના દ્વાર સુધી લંઘાયેલી છે. પ્રાણાયામના પ્રયોગથી આ ગતિને નાસિકાના દ્વાર આગળથી બાહ્યર જતી અટકાવીને ઉંચે બ્રહ્મરંધ્રમાં લાવવામાં આવે છે. અને ત્યાં પવનની સાથે મનને સ્થિર કરવામાં આવે છે. લાંબા કાળના અભ્યાસે તેમ બને છે. તેથી પવનની ગતિ નાસિકા આગળ ઘણી મંદ મંદ ચાલતી રહે છે. લાંબી ગતિ ટુંકી થાય છે. મન સ્થિર થતાં આનંદ થાય છે. આ સર્વ ઉત્તમ હૃદયોગની ક્રિયા છે. જે યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને આત્મધ્યાન સદૃશ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, જેના મનની મલીનતા નાશ પામી છે, તેને તો જ્ઞાનયોગના માર્ગજ ગુરુઓ આગળ ચડાવે છે. તેને આ પ્રાણાયામાદિ કરવાની જરૂર પડતી નથી. આ હૃદયોગનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. અને તેથી ગુરુપાસેથી શીખવા યોગ છે. અથવા નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરવામાં આવે છે. અરધો કલાક લગભગ ત્યાં દૃષ્ટિ (અરધી ખુલ્લી આંખે) સ્થિર કર્યા પછી, બાહ્યરની દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપરજ રાખવી, અને આંતરૂદૃષ્ટિ (મન) નાભીની અંદર તેજ વખતે રાખવી. આમ કેટલાક વખતના અભ્યાસથી પવન ઉપર ચડીને બ્રહ્મરંધ્રમાં જાય છે. પવન ઉપર ચડે છે, આવી ધારણા ત્યાં રાખવી પડે છે. અને બ્રહ્મરંધ્રમાં ગયા પછી ત્યાં પવન સ્થિર થાઓ તેવી ધારણા-સતત ભાવના કરવાથી, પવન ત્યાં સ્થિર થાય છે. તે સાથે મન પણ સ્થિર થાય છે. પહેલા પ્રયોગથી આ પ્રયોગ વધારે સહેલો છે. આ અભ્યાસનું પ્રયોજન માત્ર શરીર નિરોગી રાખવા સાથે પવનની મદદથી મનને સ્થિર કરવાનું છે. પછી ગમે તે જાતના અભ્યાસથી મનને સ્થિર કરવું તેમાં કાંઈ જાતનો આશ્રય કરવા જેવું નથી.

અપાનના જયથી મળ મૂત્રાદિ ધર્ત્વા અદ્ય થાય છે. આધેલ ખો-
રાકનો અધો રસ ચરીરના પોષણમાં ઉપયોગી થાય છે; અને બાકીના
કુચા તરીકે મળ થોડોજ રહેજ છે, તથા ગુદાના રોગોનો નાશ થાય છે.

ઉદાનવાયુના જયથી. પ્રાણને બાહ્ય કાઢી ચકાય છે. દયમા દાર-
થી પ્રાણ ત્યાગ કરી ચકાય છે. પાણી તથા કાદવથી ચરીરને બાધ
થતો નથી.

બાનવાયુના જયથી ટાઢ કે તાપ ધાગતો નથી. ગમે તેવો તાપ
હોય કે ગમે તેવી ટાઢ હોય તેને સહન કરવાનું બળ આવે છે. ચરીરનું
તેજ વધે છે, અને ચામડીના રોગો યતા નથી.

કુંકમાં વાયુ જય થયાની નિશાની એ છે કે, ચરીરના કોષપણ
બાગમાં પીડાકારક રોગ કે દુઃખ થતું હોય ત્યાં ત્યાં તે તે બાગ ઉપર
પવનને કુંભક કરી સ્થિર કરવો થોડાજ વખતમાં તે રોગ કે, દુઃખ
નિવૃત્ત થાય ત્યારે સમજવું કે પવન જીતાઈ ગયેલ છે.

પવન જયનો અભ્યાસ કર્યા પછી મનનો જય કરવા માટે પ્રયત્ન
કરવો.

મનોજયનો અભ્યાસ.

સિદ્ધાસન કરી સ્થિર ટટાર બેસવું. પ્રથમ રેચક કરી અંદરના તમામ
મલીન વાયુને બાહ્ય કાઢી નાંખવો. પછી ડાબી નાસિકાના એક છિદ્રથી
ધીમે ધીમે પવનને અંદર બેચી, પુરાય તેટલો પુરવો. મનથી ધારણ
કરવી કે પગના અંગુઠા સુધી પવન પુરાયેલો છે. પવનની સાથે મન પણ
ધારણથી ધારેલા રથે રહે છે એટલે પ્રથમ ધારણ કરવી. અને તે
બાહ્યથી પુરેલો પવન ચરીરમાં અકળામણુ આવ્યા વિના રોકાઈ રહે
તેટલા વખતમાં એક પછી એક ધારણના સ્થાનને ઝડપથી બદલાવતાં
જવાં. પ્રથમ ડાબા પગના અંગુઠા ઉપર ૧ પછી પગના તળીયાં ઉપર ૨
પાનીમાં ૩ પગની ધુંડીમાં ૪ પગની પિંડીમાં ૫ ઢીંચણમાં ૬ સાયળમાં
૭ ગુદામાં ૮ લિંગમાં ૯ નાભિમાં ૧૦ પેટમાં ૧૧ હૃદયમાં ૧૨ કંઠમાં
૧૩ જીભઉપર ૧૪ તાલુમાં ૧૫ નાકના અગ્રભાગ ઉપર ૧૬ નેત્રમાં ૧૭
બ્રુહીમાં ૧૮ કપાલમાં ૧૯ અને માયામાં ૨૦ એમ એક પછી એક
સ્થાનમાં આગળ વધતાં પવન સાથે મનને બહારમાં લઈ જવું ત્યાર-
પછી પાછા અનુક્રમે જમણી બાજુના બાગથી નીચા ઉતરતાં મનને પવન
સાથે અંગુઠા ઉપર લાવવું. અને ત્યાંથી નાભીમાં લાવી પવનને ધીમે ધીમે
બાહ્ય કાઢી નાંખવો. આ પ્રમાણે અભ્યાસ ચાલુ રાખવો.

આ અભ્યાસથી મનને પવન સાંધે આખા શરીરમાં ફેલાવવાનું બળ આવશે. પછી આ અભ્યાસની જરૂર રહેશે નહિં. પણ મનને આખા શરીરમાં એકી કાળે ફેલાવી—શરીરમાં વ્યાપ કરી સ્થિર બેસવાની લાખા વખત સુધી ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણે સ્થિર બેસી રહેવાથી મન સ્થિર થશે. વિકલ્પો આત્મા જશે. મન સ્થિર થાય, વિકલ્પો આવતા અટકે કે તરતજ પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ધારણા હૃદયમાં કરી તેમાં તે સ્થિર મનોવૃત્તિને જોડી દેવી. અને તે શુદ્ધસ્વરૂપમાં જાગૃતિ સાધે મન ગળી જાય અને તે પરમાત્મ સ્વરૂપેજ મન લીન થઇ રહે તેવો અભ્યાસ વધારતા રહેવું. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ધારણા કરવાથી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવાશે. આનંદ ઉછળશે અને પરમશાન્તિ અનુભવાશે.

આ સર્વ પ્રાણાયામનું ફળ છે. અને પ્રાણાયામ કરવાનું પ્રયોજન છે, છતાં આ સર્વ હૃદયોગ છે. મન ઉપર બળાત્કાર કરવા જેવું છે. હૃદયોગમાં મુખ્ય પવનને વચ કરી મનને વચ કરવાનું છે. રાજયોગમાં મનને વચ કરવાથી પવન સ્વાભાવિક રીતે વચ થઇ જાય છે.—

પ્રાણાયામની ચાલુ રીત સ્વામી રામતીર્થ આ પ્રમાણે જણાવે છે.

“પ્રાણાયામ કરવાથી લાજ શું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ આપી શકાય છે કે તમે પ્રાણાયામ કરવાની રીત શીખો. અને તે રીતે જાતો-જાત પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી લુઓ એટલે તે કેટલો ઉપયોગી—ઉપકારક અને લાભકર્તા છે એ તમે તમારી મેજેજ અનુભવથી જાણી શકશો. માયું બમતું હોય, ચકરી આવતી હોય, મનમાં જેએની જણાતી હોય ત્યારે ત્યારે બતાવેલી રીતિ મુજબ પ્રાણાયામ કરવાથી તમારા મનને તેજ સમયે યાતિ મળશે. અને પ્રાણાયામની આ રીતિનો ઉપયોગ તમારા સમજવામાં આવશે. જ્યારે તમારે કોઇ વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનો કે વિચાર કરવાનો હોય અને તેમાં અવસ્થાસર વિચાર ન આવતા હોય—મનની એકાગ્રતા ન થઇ શકતી હોય, ત્યારે પ્રાણાયામ કરો. અને લુવો કે કેવો ચમત્કાર થાય છે. જે વિષયનો નિબંધી તમે લખતા હશો તે વિષયમાં તમે એવા તો તલાલીન થઇ જશો અને વિચારો એવા તો સંકલનામાં બરાબર ગોઠવાયેલા સુસંબદ્ધ આવશે કે તે જોઇને તમને મોટો અચંબો લાગશે. પેટની ખીડ, માથાનું કળતર, ફેફસાં અને હૃદયનો રોગ તેમજ તેવા બીજા રોગો પણ પ્રાણાયામના અભ્યાસથી મટી જાય છે. હવે પ્રાણાયામ કરવાની રીતિ તપાસીશું.”

પ્રાણાયામ કરવાની અનેક પદ્ધતિઓ છે. પણ હું જે પદ્ધતિ બતાવું છું તે અનેક વર્ષોથી કસોટીએ ચઢીને ઉત્તમ કરેલી છે. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આ પદ્ધતિસર જેણે કર્યો છે તેને બહુ સારો લાભ મળ્યો છે. એમાં શંકા નથી.

પૂરક—કુંભક—રેચક.

પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવા બેસવું હોય ત્યારે તમારે સુખરૂપ, સદૃજ અને સ્થિર આસનથી એકાગ્ર મને બેસવું જોઈએ. જમણા પગને ડાબા પગના સાથળ ઉપર અને ડાબા પગને જમણા પગના સાથળ ઉપર એમ ઉલટ સુલટ પગ ચઢાવીને પદ્માસન કરીને બેસવું. આ આસન પ્રાણાયામના અભ્યાસકને બહુ સુખકારક છે. શરીર, મસ્તક, અને ડોકને નિશ્ચળ અને સિદ્ધા રાખી, સ્થિર થઈ આકુંઁખવળું જોવા વિના ટદાર પોતાની નાસિકા સન્મુખ દષ્ટિ કરી દિશાઓ તરફ નજર નહિ કરતા પ્રસન્ન ચિત્તથી આસનવાળી બેસવું જોઈએ.

આ રીતે તૈયાર થઈ પછી જમણા હાથના અંગુઠાવડે જમણું નસઠોઈ દાબીને બંધ કરવું અને ડાબે નસઠોરેથી શ્વાસને ધીરે ધીરે અંદર લેવો. આ શ્વાસ અંદર લેવાની ક્રિયાને પૂરક કહે છે. આ પૂરક ક્રિયા મન ચાંત અને સ્વરૂપ થાય ત્યાંલગી કર્યા જવી. આ ક્રિયા વખતે મનને શૂન્ય કે નકામું રાખવું નહિ. આ પૂરક ક્રિયા ચાલતી હોય ત્યારે ચિત્તને એકાગ્ર કરવું. અને ચિંતન કરવું કે એક મહાન્ શક્તિને હું મારા શરીરમાં લઉં છું—પુરું છું. હું એક મહાન્ અમૃત તત્ત્વનું પાન કરું છું. શ્વાસ પુરો માંહી લઇ રહ્યા એમ તમોને જણાય ત્યારે કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા આંગળીઓ વડે હાથું નસઠોઈ દાબીને બંધ કરી દેવું. આ પ્રમાણે શ્વાસ લઇને બંધ કર્યા પછી મુખદ્વારા તેને નીકળવા દેવો નહિ આને કુંભક ક્રિયા કહે છે.

આમ મહિ લઈ બંધ કરેલા વાયુને ફેફસાં, પેટ અને હોજરી વિગેરેમાં ભરી દેવો.

શરીર અંદરની સઘળી ખાલી જગ્યાઓ આ વાયુથી ભરી નાંખવી. ઉપર પ્રમાણે આ વાયુ શરીરમાં લઇ ભરી રાખતી વખતે પણ મનને નકામું રહેવા દેવું જોઈએ નહીં. પણ હું આત્મા છું. પૂરું શુદ્ધ સ્વરૂપ, અનંત શક્તિમાન, શાન સ્વરૂપ હું છું. એવી ભાવનાનું એકાગ્ર મને ધ્યાન થરવું તમારી સર્વ શક્તિઓ અને તમારું સઘળું મનોબળ વાપરીને

આ ભાવનાના ધ્યાનને સજ્જડ, મજ્જુત અને અચળ કરવું. શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું. તમેજ સત્ત્વ છે—દિવ્ય અને અલૌકિક સત્તા તમે છે. આ પરમેશ્વરનું ધ્યાન તમારે ચાલુ રાખ્યા કરવું. પછી તમેને જણાય કે વાયુ—શ્વાસ, માંસી બહુ વખત સુધી રોકી શકાય તેમ નથી. એટલે કાણું નરકોરું ઊધાડી નાંખવું, અને તે વાટે મોઢિ લઇ, બંધ કરેલો શ્વાસ હળવે હળવે બહાર કાઢવો. આને રેચક ક્રિયા કહે છે. આ રેચક ક્રિયા કરતી વખતે મનની વૃત્તિને આઃમાકાર કરી નાંખવી અને દૃઢ ભાવના કરવી કે આ બહાર જતા વાયુ સાથેજ મહારા મનનો મેલ માત્ર, સમગ્રી અશુદ્ધિઓ, કુવિચાર, અગ્રાનતા, દુષ્ટપણું અને પાપરૂપ મગ્ન નીકળી જાય છે.—ધોવાઇ જાય છે. એ બહાર જતા વાયુસાથે નબળાઇ અને દુબળાઇ માત્ર ચાલી જાય છે. એ પછી દુર્બળતા કે અગ્રાનતા રહેતી નથી. બચ કે કલેશ પણ નથી રહેતા. ખેદ, ઉદ્વેગ, ઉદાસી વિગેરે પાપો, પછી રહી શકતાંજ નથી. ઉપાધી માત્ર—તાપ માત્ર નાશ પામે છે.

• મોઢિ પુરેલો વાયુ આમ નીકળી જાય એટલે બન્ને નસકોરાં ઊધાડી નાંખવાં પણ વાયુને—શ્વાસને અંદર લેવો નહિં. નાક ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લેવો. તમારથી બનતા બધા યત્નોથી વાયુને અંદર આવવા દેવો નહિં. શ્વાસને બહાર રાખવાની અને અંદર નહિં આવવા દેવાની આ ક્રિયા જ્યારે ચાલતી હોય ત્યારે મનને નકામું રહેવા દેવું નહિં. અને એકાગ્ર ચિત્તથી સંપૂર્ણ મનોબળ—આત્મબળ વાપરીને ‘આ ઉપાધિ રહિત કેવળ શુદ્ધ સિદ્ધસ્વરૂપ હું પોતે છું; એવા અવિચળ ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવું. દેશ કાળનો અને બાધ નથી. મારું આત્મ સ્વરૂપ દેશ, કાળ, કારણ અને પુદ્ગલોથી પર છે. જગતની કોઇ ઉપાધિ અથવા જગતનું કોઇ પણ બંધન મને નડતર કરી શકે તેમ છે નહિં’ છત્તાદિ ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવું.

અહિં સુધી કહેલા પ્રાણાયામની પદ્ધતિના ચાર ભાગ પડેલા છે. દરેક ભાગમાં શારીરિક અને માનસીક એવા બે ભાગ છે. આ વાત લક્ષમાં આવીજ દશે. કાળા નરકોરાંથી પવન પુરવો—માંસી ખેંચવો આ પૂરક પ્રાણાયામનો પ્રથમ ભાગ છે. આ ભાગમાં પ્રાણને અંદર લેવાની ક્રિયા તે શારીરિક ક્રિયા છે. અને હું શુદ્ધ પરમાત્મ સ્વરૂપ છું. એ, મનોભાવને ધ્યાનમાં શ્વાસ ક્રિયા સાથે રિપર કરવો તે માનસીક ક્રિયા થઇ.

તે પુરેલા વાયુને અંદર કેટલાક વખત સુધી પેટ, હોજરી, ફેફસાં વિગેરેમાં રાખી મૂકવો તે કુંભક. શારીરિક ખીજ ક્રિયા થઇ, તે સાથે

અનંત શક્તિવાન જ્ઞાન સ્વરૂપ હું હું. એ દૃઢ મનોભાવનાનો વિચાર કરવાની માનસીક ખીજ ક્રિયા યષ્ઠ.

જમણાં નરકોરાથી શ્વાસ છોડી મૂકવાની ક્રિયા ધીમે ધીમે કરી તે ત્રીજા ભાગની શારીરિક રેચક ક્રિયા યષ્ઠ અને શ્વાસ સાથે સર્વ મધીન વાસના અને દુર્બળતા અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાખવી એ માનસીક ત્રીજી ક્રિયા યષ્ઠ કહેવાય છે.

શ્વાસને અંદર આવતો અટકાવી બહાર રહેવા દેવાની પ્રાણુપામના મોથાભાગની ક્રિયા છે. આ ક્રિયા સિદ્ધ થાય એટલે અરધી પ્રાણુપામ થયો. (આ રથજે જરૂર જણાય તો થોડીકવાર થોકવું, વિશ્રાંતિ લેવી. વિશ્રાંતિ લેતી વખતે શ્વાસોશ્વાસ સ્વાભાવિક ગતિમાં ચલાવવો. પછી પ્રાણુપામની ક્રિયા શરૂ કરવી)

હવે કાળને બદલે જમણાં નરકોરાથી પવન પૂરવો. માનસીક ક્રિયાપણુ પહેલાની માફક કરવી. પૂર્વની માફક, ચાર શરીરની ક્રિયા અને ચાર માનસીક ક્રિયા. આ પુરી થાય ત્યારે એક પ્રાણુપામ થયો. દરેક ક્રિયાના અભ્યાસમાં વખતને દળવે દળવે વધારતા જવું. ઉતાવળ કરતી નહિ. દરેક ક્રિયા, પ્રમાણુ સહિત અને યથાયોગ્ય રીતિથી થવી જોઈએ. શ્વાસને સારી પેઠે અંદર ખેંચ્યા પછી એકદમ છોડી દેવો નહિં.

આ પ્રમાણે જો પ્રાણુપામ શીખશો-અભ્યાસ કરશો તો તમારામાં અપૂર્વ બળ આવશે. રોગમાત્ર દૂર જશે. લોહી ખીગાડથી ચર્તા સધર્મા દઈ, તેમજ ક્ષય રોગ સુધાં પ્રાણુપામના અભ્યાસથી નાશ પામશે.

પ્રાણુપામ કરનાર કેટલાક માંદા થાય છે. આનું કારણ એ છે કે તેઓ કુદરતનો નિયમ જાણતા નથી. આટલો પળોમાં શ્વાસ લેવો, અને આટલી પળો પછી છોડવો જોઈએ. એ તેઓની ખોટી દૃઢથી મંદવાડ થાય છે. દરેક ક્રિયા દરેક ભાગ અને દરેક બેદના વખતને વધારવાનો અવસ્ય પ્રયત્ન કરવો. પણ થાક લાગે, કંટાળો ઉપજે એવું તો કદી કરવુંજ નહિં. એકદમ શ્વાસને ખેંચવાનો કે રોકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિં ધીરે ધીરે સ્વાભાવિક રીતેજ અભ્યાસ વધારવો શ્વાસને માંદી લેવાની અને ધારણ કરી રાખવાની બે ક્રિયાથી થાક લાગ્યો જણાય કે કંટાળો આવે તો તરતજ આરામ લેવો. એક દિવસમાં આઠે કરવી. બીજે દિવસે પાંચી આઠે કરવી. થાકી જાય તો પેલી ચાર ન કરવી. તેથી બીજી ચાર સુખમતાથી પુરી થશે.

પ્રાણુનો આપામ તે પ્રાણુપામ-પ્રાણુની કસરત-અથવા પ્રાણુનો નિરોધ. આ રીતે કરવાથી ધણેજ લાભ થાય છે. શરીરની શક્તિ વધારવાની

એક જાતની પ્રાણીની કસરત તેનું નામ પ્રાણ્યાયામ છે. પ્રાણ્યાયામમાં કોઈ ગુપ્ત ભેદ કે અભ્યાસની જેવું કંઈ નથી. તેમાં ગુપ્ત રહસ્ય માનનારા શુદ્ધ ખાય છે. પ્રાણ્યાયામનો અર્થ આત્મજ્ઞાન કે ઇશ્વરજ્ઞાન એવા થતોજ નથી.

પ્રાણ્યાયામ કરવાથી અધિક રહ્યાણુ કાંઈ છેજ નહિં. પ્રાણ્યાયામથી આત્માનુભવ થાય છે. એ માનતા જુડી અને જીવનમરેલી છે. પ્રાણ્યાયામમાં લેશમાત્રપણુ પરમાર્થ કે આશ્ચર્યજેવું નથી. એ તો જેવી શરીરને કસરત તેવીજ પ્રાણીની કસરત છે. ફેફસાં તેમ હૃદયને સાફ તેમજ મજબુત રાખવા માટે તથા મનને સ્થિર કરવાને પ્રાણ્યાયામ એ પ્રાણીની કસરતજ છે. પ્રાણ્યાયામ આત્મજ્ઞાન નથી. પણ આત્મજ્ઞાન પામવાનું એક સાધન પ્રાણ્યાયામ છે.

એક વાત પ્રાણ્યાયામમાં ધ્યાન રાખવા જેવી છે. તે એકે જ્યારે તમે શ્વાસ બાહ્યર કાઢો ત્યારે પેટને સંકોચી નાખો એટલે પાછું પીઠભણી ખેંચો આનાથી બહુ લાભ થશે. બીજું એ કે પ્રાણુ અંદર લેતી વખતે આખા પેટને તેનાથી ભરી નાંખવાનું ચુકતા નહિ. પ્રાણુવાયુ છાતી સુધી જઈને અટકી જાય નહિં પણ ઠેઠ પેટના તળાવાં સુધી પહોંચી જાય તેમ કરવું જોઈએ. ધ્યાન ધારણાદિના અભ્યાસમાં પ્રાણ્યાયામ બહુ હિતકારી છે.”

શાસ્ત્રકાર હઠયોગના પ્રાણ્યાયામનો નિષેધ કરે છે.

કિમનેન પ્રપંચેન, પ્રાણ્યાયામેન ચિન્મતાં

કાય હૃત્કલેશ કારિણ, નાદત સ્તેન સૂરિભિઃ ॥ ૦૦ ॥

પૂરકૈઃ કુંભકૈ શ્વૈવ, રેચકૈર્કિ પ્રયોજનં ।

વિમૃશ્યેતિ તદાદેગં, યન્મુક્તે ર્ધીજ મગ્નિમં ॥ ૧૦૧ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યોને આ પ્રપંચવાળા પ્રાણ્યાયામોની શી જરૂર છે? તેનાથી કાયાને તથા મનને કલેશ થાય છે. આ કારણથી આત્માવૈભવે આવા પ્રાણ્યાયામનો અંગીકાર કયો નથી.

પુરક, કુંભક, અને રેચકો વડે શું પ્રયોજન છે? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને જે મેક્ષના મુખ્ય બીજ ૩૫ કારણ હોય તેનો આદર કરવો.

ભાવાર્થ. જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે. તેને આ પ્રાણ્યાયામોની કાંઈ જરૂર નથી. કોઈ પણ આલ્મજનમાં મન ઠરતું ન હોય વધારે મલ્લીન સંસ્કારો મનમાં બર્ષા હોય તો આ પ્રાણ્યાયામોની જરૂર છે. ધરમાં એકદમ કચરો ધણો એકઠો થયેલો હોય તો પાવડાઓ લાવી, ખાંપીને કચરો.

કાંઠવાની જરૂર છે, ત્યાં સાવરણીનું વિશેષ પ્રયોજન તે વખતે નથી પણ ન્યાં થોડી રજ હોય ત્યાં તે મુકામ સાવરણીથી સાફ થાય છે. ત્યાં પાવડા વિગેરેની જરૂર નથી.

જેનું હૃદય પવિત્ર થયેલું છે. તેને પ્રાણુપામનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય તેનું મન વિચારોથીજ સ્વાધિન થઈ જાય છે. વિચારો કરતાં—કે વસ્તુ તત્ત્વનું—પરમાત્મ સ્વરૂપનું લક્ષ લઈ તેમાં ધ્યાન આપતાંજ મન સાથે પવન પણ સ્થિર થઈ જાય છે. હૃદયોગના કાળને કલેશ આપનારા લાંબા કાળના અભ્યાસે જે પવનનો જન્મ થાય છે. તે આ રાજયોગના આત્મ સંબંધી વિચારોથીજ—આત્મ સ્વરૂપમાં જાગૃતિ પામવાથીજ મન છતાંવા સાથે પવન પણ સ્થિર થઈ પરમ સમાધિદશા પામી શકે છે. તેમાં જરા પણ સંશય જેવું નથી. પૂર્વે જે પવનની ધારણા બતાવી છે તે ક્રમ કર્યોસિવાય, પણ શાંત વિચારો કરી મનને આખા શરીરમાં વ્યાપ કરી દેવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે, તો પણ મન સાથે પવનનો જન્મ થઈ જાય છે. વિશેષ એટલો છે કે તે સાધકનું મન વિશુદ્ધ થયેલું હોવું જોઈએ. આ લોક પરલોકના ભોગરૂપ મળની વાસના ઉડી જવી જોઈએ. જેમ જેમ ધ્વજાતો ત્યાગ થાય છે, પરમ પ્રજાળ વૈરાગ્યભાવ પ્રગટ થાય છે. તેમ તેમ મન શુદ્ધ થતું ચાલે છે.

વૈરાગ્યનો અર્થ આંદી એ લેવાનો નથી કે ઘરખાર, બેરી, હાકરા, કુર્કાં, ને રઝગતાં સ્વકર્તા ત્રૂકી સાધુ થઈ જવું. ત્યાગીનો વેપ પહેરી લેવો. આવા ધરખારના ત્યાગ કરનાર ત્યાગીઓની આ દુનિયાં ઉપર કાંઈ પણ ખેદ નથી—ઓછી સંખ્યા નથી. પણ તેમનાથી સ્વપરનું કાંઈ પણ સાધી શકાતું નથી. ત્યાગ નામ એ છે કે, આશક્તિને ઉડાવી દેવી, મમતાને મારી નાંખવી. ધ્વજાતોને વિંધી નાંખવી આશાને બાળી મૂકવી. આમ કરનારનેજ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. પછી તે મહરથાશ્રમમાં પોતાની ફરજ બદા કરવા રથો હોય, કે તેવા પ્રતિબંધના અભાવે ત્યાગી થયો હોય, તેજ ખરેખર વૈરાગી છે. પોતાની ફરજ બજાવવાની શક્તિ ન હોય, કાંઈ કારણથી સંસાર વ્યવહાર ચલાવતાં કંટાળેલો હોય અને મનમાં અનેક પ્રકારની કામનાઓ—ધ્વજાતો બરી હોય, આવો માણસ ત્યાગી થઈ સ્વપરનું શું ઉકાળશે ? જે માણસ પોતે કાણુ છે ? પોતાની ફરજ શું છે ? કર્તવ્ય અને પ્રાપ્ત્ય શું છે ? તેના શું ઉપાયો છે ? તે સમજતો નથી. ફરજ બજાવી શકતો નથી. અભિમાન ત્યાગી શકતો નથી. તેના બાલ ત્યાગ શા કામને ? છે ? તે ત્યાગ ઉલટો અભિમાન વધારનાર થાય છે.

આંતર વાસના ત્યાગી શકતો ન હોવાથી તે ઉભય બ્રહ્મ થાય છે. વાસના નો ત્યાગ—સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ એજ ઉત્તમ ત્યાગ છે. આ ત્યાગવાળા નુંજ અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય છે. અને તેજ આગળ શાંતિના માર્ગમાં જવાનો અધિકારી છે. ઉંડા હૃદયમાંથી ન્યાસિધી ત્યાગ ન થાય ત્યાસિધી તે ત્યાગજ ઉલટો દેસાવનાર થાય છે.

આવા વિશુદ્ધ મનવાળા પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા કર્યાવીના પછુ તે ફળ મેળવી શકે છે.

પ્રાણાયામથી સરીરને કલેશ થાય છે. ધણી વખતે નિયમપૂર્વક તે કરવામાં નથી આવતો, તો રોગ પછુ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. આ કારણથી જૈનાચાર્યોએ પ્રાણાયામ તરફ વધારે લક્ષ આપ્યું નથી. પછુ મોક્ષના ખીજરૂપ જે કારણો છે, તેમાં રાજયોગને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. જડ, ચૈતન્યનો વિવેક કરી, આત્મજ્ઞાનવડે પુદ્ગલની વાસનાનો—ઇચ્છાનો બાધ સાધ્ય કર્યો છે. આથી એ દલીલાર્થ થયો કે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેને રેચક, કુંભક, આદિ પ્રાણાયામોની જરૂર નથી.

પ્રત્યાહાર. ૫

इन्द्रियार्थ निरोधोयः सः प्रत्याहार उच्यते.

प्रत्याहारं विद्यायाथ धारणा क्रियते बुधैः ॥ ૧૦૨ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો નિરોધ કરવો તે પ્રત્યાહાર કહીએ છીએ. પ્રત્યાહાર કર્યા પછી, વિદ્વાનો ધારણા કરે છે.

ભાષ્યાર્થ—ધ્યાનનો મુખ્ય આધાર મન ઉપર છે. મન જુદા જુદા વિષયોમાં વિખરાયેલું હોય તો તેનું બળ એક પ્રવાહમાં મજબૂત રહેતું નથી. મનને ઇન્દ્રિયો ખોરાક પુરો પાડે છે. આંખ દેખવાના પદાર્થો મન આગળ રજુ કરે છે. નાક સુંઘવાના પદાર્થો તરફ મનનું ધ્યાન ખેંચે છે. જીભ સ્વાદના પદાર્થોનું બેટલું મનને કરે છે. કાન સાંભળવાના શબ્દો તરફ મનને ચંચળ કરે છે. અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિય વિવિધ પ્રકારના સ્પર્શો તરફ મનને લલચાવે છે. ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. જુદા જુદા દરવાજાથી તે તે પદાર્થોની તરફ ઇન્દ્રિયો મનનું ધ્યાન ખેંચે છે. જેમ એક પુરુષને પાંચ ઓઝો હોય અને તે સર્વે પોતાના પતિનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચવા માટે પોતાથી બળતું કરે છે. સારામાં સારા પદાર્થો બેટ કરીને પતિનું મન રંજન કરે છે, પતિનું મન ખુશી કરવા માટે તેને સાદુ વિવિધ પ્રકારની અનુકૂળ સામગ્રી

શ્રીઓ તૈયાર કરી અર્પણ કરે છે. પતિ પછી તેમની ભક્તિથી સંતોષ પામી તેમને સાં વારંવાર જાય છે. અને નિઃશંકપણે તેમની ભક્તિને સ્વાદ અનુભવે છે. આજ પ્રમાણે મનને પતિ માનીને પાંચ ઇંદ્રિયોને શ્રીઓ સમજાવી. તેઓ મનને સંતોષ આપવા માટે પોતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિધેયો—અનુકૂળ સામગ્રીઓ—જોવાની ખાવાની સંભળવાની સુંઘવાની અને સ્પર્શ કરવાની પતિની સેવામાં હાજર કરે છે. મન પછી તે ઇંદ્રિયોમાં પ્રવેશ કરીને તેનો અનુભવ કરે છે. જે ઇંદ્રિય મનનું વધારે ખેંચાય ચાપ તેવો અનુકૂળ પદાર્થ હાજર કરે છે મન તે તરફ વધારે ખેંચાય છે. તેના તરફ વધારે લાગણી ધરાવે છે. અને વારંવાર તેને ઘેર આવ જા કરી તે શ્રીને—ઇંદ્રિયને પોષણ આપે છે. વધારે માન આપે છે.

આ ઇંદ્રિયો તરફથી મળતા વિષયમાં મન પછી આશક્ત જાને છે. અને તેના ઉપભોગ માટે વારંવાર તે ઇંદ્રિયોરૂપ શ્રીઓના ધરમાં પ્રવેશ કરે છે, અનુકૂળ વિષયોથી ખુશી થાય છે. કેાઇ વખત પ્રતિકૂળ વિષયો હોય તો નારાજ થાય છે. અને તેની આ પ્રવૃત્તિથી રાગ દ્વેષ, હર્ષ, શોક કરીને તે આ શરીરમાં કે આવાજ શરીરોમાં વધારે બંધન પામી દુઃખી થયા કરે છે.

આત્મારૂપી રાજાના પ્રધાન તરીકે મનને 'માનવું' જોઇએ. આ પ્રધાનના દોષથી રાજા—આત્મા પોતે પછી આવા અશુભિથી બરેલા દેહમાં વારંવાર આવજા કરે છે. બંધન પામે છે, અને જુના દેહ મુકવા તથા નવા ધારણ કરવા રૂપ જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.

મન પ્રધાન બહુ બળવાન છે. તે જો આ ઇંદ્રિયોરૂપી શ્રીઓની મીઠાણાની—ભક્તિ ચાખવાથી દૂર રહે તો તે આત્મારૂપ રાજાનું ધણું દિત કરી શકે તેમ છે. તેને આવા દેહરૂપ મલીન બંધીખાનામાંથી છાડવી શકે તેમ છે. અને તે આત્મારૂપ રાજાની સાથે અબેદ યામ રહે તેમ છે. પછી આ ઇંદ્રિયોરૂપ શ્રીઓના કમળમાંથી તે છુટે તો આ સર્વ વાત બની આવે તેમ છે.

માટેજ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે વિષયોયજી ઇંદ્રિયોને બાદ કરવી—પાછી હકાવવી. કંતો ઇંદ્રિયોએ મનની આગળ વિધેયો હાજર કરવા નહિ. અગરતો મને ઇંદ્રિયો પાસે જવું બંધ કરવું. આ ઉપાયોને પ્રત્યાહાર કહે છે.

આપણે ઇંદ્રિયોને વિનંતી કરીશું કે તમારે વધારે વખત નહિ તો

ટલી વખત મન આત્માની સમીપ જવાની ઇચ્છા કરે તેટલા વખતને માટે મનને વિષયો હાજર ન કરવા. અથવા આત્માના બધા માટે મનને નિર્મલ કરીએ છીએ કે તેણે આત્માની નજીક જવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે જગતે આત્માની હલુરમાં દાખલ થવા અગાહિજ પોતાની આ ઓઝોને માદ ન કરવી. તે તરફ પેતાનું ધ્યાન ખેંચવું નહિં. અને તે સિવાયના વખતમાં કદાચ ઇન્દ્રિયોની પાસે જવું પડે તો તે જે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વિષયો આપે તેમાં દુર્વ, શોક, રાગ કે દ્વેષ ન કરતાં મધ્યસ્થ રીતે તેનો અનુભવ કરી લેવો. આમ કરવાથી તે મનના માલીક-મનને શક્તિ આપનાર આત્મારૂપ રાગને જરા પણ દુઃખ થવાનો સંભવ નથી. પોતાના શક્તિકના બધા માટે મન અને ઇન્દ્રિયોએ આ વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું. જે તેમ કરવામાં નહિં આવે તો પછી જલાતકારે પણ આ આગા મન તથા ઇન્દ્રિયોને મનાવવી પડશે. દુઃખમાં પ્રત્યાહારનું લક્ષણ એટલું કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી મનને ખેંચી લેવું. તેમ યતાં ઇન્દ્રિયો પોતાની મેળેજ વિશ્વાસી લેશે. કારણ કે મનની મદદ વિના ઇન્દ્રિયો કંઈપણ કરી શક્તિ નથી.

નિરંતરનો પ્રત્યાહાર એ છે કે, ગમે તેવા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વિષયો આપી મળે તો તેમાં રાગ, દ્વેષ, ન કરતાં કંઈપણ આશક્તિ ન રાખતાં અભાવે તેનો અનુભવ કરી લેવો. ફરી તેને માદ પણ ન કરવા. મનને તરમ્મલ ભાવ તરફ એટલું બધું વાળી દેવું કે તે ખાવાપીવાનો અનુભવ કરતાં તેમાં કેવો સ્વાદ કે કેવી સુગંધ હતી કેવું. રૂપ હતું તેનું જાન પણ ન રહે. અને ભાવ થાય તો પણ તેમાં જરા પણ આશક્તિ કે રાગ રૂપની લાગણી ઉત્પન્ન ન થાય. આમ થાય તો ખરો જ્ઞાન માર્ગનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયો ગણાય. આમ ન બની શકેતો વિચારશક્તિદ્વારા તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરી વિવેકદ્વારા આશક્તિ હાવવી તેમ પણ ન બની શકે તો શ્વઆતમાં હક્યોગના પ્રયોગથી એટલે જલાતકારથી તેને રોકવાનો પ્રયત્ન ઠીક લાગે તેણે કરવો. ઉપરના પ્રયોગો સાત્ત્વિક છે. હકનો પ્રયોગ તામસી છે. કેટલીક વખત તામસીક ગુણ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે.

પ્રત્યાર સિદ્ધ થયા પછી ધારણા કરવી. ગમે તેવા લલચાવનારા વિષયો તરફ પણ ઇન્દ્રિયો તેનો અનુભવ લેવા ખેંચાય નહિં ત્યારે સમજવું કે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયો છે.

ધ્યેય વસ્તુને સંલીનં, યન્મનો જ્ઞે વિંધીયતે ।

પરબ્રહ્માત્મ રુપે વા, યુગિનાં સદ્ગુણેષ્વાપિ ॥ ૧૦૩ ॥

અર્હદાદ્યંગ રુપે વા, ભાલે નેત્રે મુલે તથા ।

હયે હગ્નં મનો યસ્ય, ધારણા તસ્ય સંમતા ॥ ૧૦૪ ॥

ધ્યાન કરવા લાયક વસ્તુ પરબ્રહ્મ, આત્મસ્વરૂપ અને શુદ્ધીપુરુષોના સદ્ગુણો તેને વિષે શુદ્ધિમાનોએ મનને લીન કરવું. તેમજ અરિહંત આદિના શરીરના રૂપને વિષે અથવા પોતાના કપાળ નેત્ર અને મુખ ઉપર જેનું મન લય થયું છે તેને ધારણા માનેલી છે. (ધારણા કહે છે.)

આવાર્ય. પ્રત્યાહાર કરવા માટે મનને છદ્ધિયોના વિષયોમાંથી જેથી લીધા બાદ તે મનને કાષ્ઠપણ રથજે જેડવું જોઈએ. કાષ્ઠ પણ ધ્યાન કરવા લાયક એક વસ્તુમાં જોડી દેવું તેનું નામ ધારણા છે. એક વસ્તુમાં લાંબા વખત સુધી મનને સ્થિર રાખવાથી, તે મન ધ્યાન કરવા લાયક પદાર્થકે વસ્તુમાં એકાગ્ર થાય છે, મનમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક સ્ફુરણો કે, વૃત્તિઓ તેનો નિષેધ કરી એકજ સત્તાતિથ પ્રવાહ ચલાવવાનું કામ, ધારણા મજબુત થવાથી થાય છે. ધારણાનો ટુંકો અર્થ એટલોજ છે કે કાષ્ઠપણ ઉત્તમ ધ્યેયમાં મનને ચોટાડી દેવું. ત્યાંથી જામેડે નદી તે સ્થાન મુકી અન્ય સ્થાનનો આશ્રય ન કરે, તેજ છે.

ગાય કે અથ વિગેરે જાનવર એક સ્થળે સ્થિર ન રહેતાં ફરતાં ફરી કાંઈ નુકસાન કરતાં હોય ત્યારે તેને એક મજબૂત ખીલા સાથે બાંધવામાં આવે છે, તેથી તેની ચપગતા સર્વથા બંધ થતી નથી, પણ ખીલાની આલુઆલુ તેઓ ફર્યા કરે છે. આવીજ રીતે આ ચપગ મનને એક ધ્યેયરૂપ ખીલા સાથે બાંધવામાં આવે છે, તેથી તે પવિત્ર ધ્યેય રૂપ ખીલાને મુકીને ખીજે ખસી શકતું નથી. આથી મન સર્વથા સ્થિર થતું નથી, છતાં અનેક સ્થળે ફરવા રૂપ ચપગતા મુકી દઈ આ ઉત્તમ ધ્યેયના ખીલાસાથે બંધ તેનીજ આલુઆલુ ફર્યા કરે છે તેના મજબૂતઅબ્જાસથી, મન ત્યાંજ સ્થિર થઈ જાય છે. મન જ્યારે અન્ય સ્થાનનો કે અન્ય આલંબનનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે ધારણા તુટી જાય છે.

આ ધારણા સ્થિર કરવા માટે, એકજ ધ્યેયમાં મન લાગી રહે તે માટે કેલસાક અભ્યાસીઓ યદુઆતમાં બ્રાહ્મર તાટક કરે છે. ગોગ બિન્દુ ઉપર કે તેવાજ પદાર્થ ઉપર દૃષ્ટિને સ્થાપન કરીને ખુલ્લી આંખે તે પદાર્થ

તરફ જોવા કરે છે. દષ્ટિને ત્યાંથી જરાપણું ખસવા દેતા નથી. એકાદ મિનિટથી ચક્રચાત કરી ધીમે ધીમે તેમાં વધારો કરી એકાદ કલાક તેથી પણ વધારેવાર દષ્ટિ સ્થિર કરે છે. દષ્ટિ બાહ્યર સ્થિર થતાં, ત્યાર પછી અંદરના ભાગમાં મનને સ્થિર કરવાની શક્તિ આવે છે. ધ્યાનનો અખંડ પ્રવાહ એક ધ્યેયમાં ચાલુ રાખવાનું બળ આવે છે.

પરબ્રહ્મ જે સિદ્ધ સ્વરૂપ-આત્મસ્વરૂપ છે તેમાં કે એકાદ સદ્ગુણમાં મનને સ્થિર કરવાનું કે જોડી આપવાનું કામ ચક્રચાતમાં કઠણ થઈ પડે તેમ છે. માટે પ્રથમ સાકાર અરિહંતાદિની મૂર્તિ-જાગી ઉપર ધારણા કરવી. સિદ્ધ ચક્રજ્ઞના મઠા ઉપર બાહ્ય ત્રાટકે સિદ્ધ કરવું. અગર અરિહંત ભગવાનની મૂર્તિના ચરીર ઉપર-કપાળ ઉપર-નેત્ર ઉપર કે મુખ ઉપર ઇત્યાદિ કોઈ પણ સ્થાનમાં ખીજા કોઈપણ વિચારો ન કરતાં-વિચારો આવવા ન દેતાં બરાબર દષ્ટિ સ્થિર કરવી. બાહ્ય દષ્ટિ સ્થિર કરવાની સાથે મનને તે ધ્યેયમાં જ ચોટાડી રાખવું. જે મન બહાર ફરતું હોય-વિચારો કરતું હોય તે બાહ્ય દષ્ટિ જોડી રાખેલી નકામી છે. તેનાથી ધારણાનો ફાયદો મેળવી શકાતો નથી. ત્યાં મન લયલીન થઈ જવું જોઈએ. મન એક રસ થઈ જાય તેથી ધારણા સિદ્ધ થાય છે.

બાણ, બંધુક કે તીરવડે કોઈપણ વસ્તુને પહેલેજ તડાકે આગાહ વિંધી નાખવામાં ફોતહ પામવા માટે, તે અભ્યાસીઓ જેમ કોઈ સ્થૂળ મોટું અને નજીકનું લક્ષ્ય વિંધવાનો પ્રથમ અભ્યાસ પાડે છે, ત્યારપછી તેનાથી નાનું અને વધારે છેદું લક્ષ્ય વિંધવાનો અભ્યાસ કરે છે. તેમાં ફોતહ પામતાં વળી તેનાથી નાનું અને છેદું લક્ષ્ય વિંધવા અભ્યાસ કરે છે. આ અભ્યાસના પરિણામે છેવટે ગમે તેવું નાનું, ચપળ કે દૂર લક્ષ્ય હોય તે પણ વિંધી શકે છે. આજ પ્રમાણે આ ધારણા પણ તેવુંજ લક્ષ્ય છે. અને તેજ ક્રમે સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

ઉગતા અને આયમતા સૂર્ય ઉપર કે ચંદ્ર ઉપર પણ દષ્ટિ સાથે મન સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ સાધકો કરે છે. ભગવતિ સૂત્રમાં તામસિ તાપ-સના અધિકારમાં પણ આવીજ કાંઈક વાત આવે છે. સૂર્યના સામી દષ્ટિ રાખીને આ તાપના લે છે. વિજેરે દહીકત છે. ભગવાન મહાવીરદેવના સંબંધમાં પણ તેવીજ વાત આવે છે કે, એક અહોરાત્રિ પર્યંત એક વસ્તુમાં ધુડના દેશ ઉપર દષ્ટિ રાખી તેઓ મહાપડિમા (અતિ શેષ) રહ્યા હતા.

લક્ષ્ય, ગમે તેવું હોય

નેત્રને વિકાર ઉત્

તે ધારણા અને તેમાં મન સ્થિર થતું ચાલે-ખીજ વિચારો ન કરે તે ધ્યાન. અને આ ધ્યાનજ વધારે વખત લંબાતાં જે લક્ષ આપણે ધ્યાન કરવા માટે લીધું છે તેનાજ આકારે મન પરિણમી જાય, પોતાના દેહ સુદ્ધાતનું જ્ઞાન ખૂલી જઈ તદાકાર-ધ્યેયાકાર યજ્ઞ રહેતું તે સમાધિ કહેવાય છે.

આવી ધારણા અને ધ્યાન દરમિયાન ટેવ દરેક મનુષ્યોને કે જીવોને પડેલી હોય છે પણ વિશેષ એટલો છે કે તે ટેવ દુનિયાના વિષયોની આશક્તિ તરફની હોય છે-અજ્ઞાન દશાની હોય છે. તેથી કમનિર્લાસ થવો કે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાનું બનતું નથી પણ તે ક્રિયા ઉઘડી વધારે બંધન કરનારી થાય છે.

આવી પ્રત્યાહાર ધારણા અને ધ્યાનની ટેવ મનુષ્યોને ઠેવી રીતે પડેલી હોય છે? તે ચંકા કરવા જેવું નથી. તમારા અને મારા અનુભવની આ વાત છે. અને વિચાર કરશો તો અવશ્ય તે વાત તમને તમારા જીવનમાં પણ મળી આવશે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈ વખત પોતાના વહાણ માણસનો વિયોગ થયો હોય કે કોઈ પૈસા સંબંધી નુકસાન થયું હોય, કે જાદુઈયમાં કોઈ વિપત્તિ આવી પડવાની હોય તેનો ઉપાય ચિંતવવાના વિચારમાં માણસ એટલો બધો ગરકાવ થઈ જાય છે કે પાસે કેમ્બુ આગ્યું? અગર અમુક માણસ શું બોલ્યો? તેનું તેને જ્ઞાન શુદ્ધાં રહેતું નથી. આ ઠેકાણે વિચાર કરો કે બધી ઇન્દ્રિયોમાંથી તેણે પોતાનું મન કાઢી લીધું હોય છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને બાંધારે તેનું મન ખીલકુલ મદ્ય કરતું નથી તે પ્રત્યાહાર થયો. તેનું મન કોઈએક વહાણ માણસ તરફ કે પૈસા તરફ કે વિપત્તિના પ્રતિકારરૂપ ઉપાયમાં લાગ્યું છે તે ધારણા યજ્ઞ, અને તેમાંજ-તે વિચારમાંજ તે એટલો લીન થઈ ગયો છે કે તે વિચારના પ્રવાહ સિવાય, ખીજો વિચાર પણ તે વખતે હોતો નથી આ ધ્યાન થયું અને આ સ્થિતિમાં જે દેહનું જ્ઞાન ખૂલાઈ તદાકાર થઈ જાયતો સમાધિપણ થઈ જાય છતાં સમાધિ પર્યંત ન પહોંચે તોપણ ધ્યાનસુધી તો ધણાં માણસો પહોંચી જાય છે. એમાં કે આ ધ્યાનેને પહેલાં આર્તધ્યાન કે રોદધ્યાન તરિકે ઝાળખાવી આવ્યા છીયે. અને તેનો ત્યાગ કરવાનું પણ સૂચવી આવ્યા છીયે તથાપિ આંદો કહેવાનો આશય એ છે કે હલકા ધ્યાન-ધારણા તો મનુષ્યો નિરંતર કરે છે. પણ તે કાંઈ કદ્યાણનો માર્ગ નથી.

એજ પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાનનો માર્ગ બદલાવી નાંખવો જોઈએ જે પ્રવાહ નીચો વહે છે, તેજ પ્રવાહને તેની સામેની બાજુ તરફ ગતિ આપવી એટલે બસ થયું. આટલું જો સિદ્ધ કરવામાં આવે તો જે હલકા પ્રકા-

રની ખ્યાનાદિ ક્રિયા અધોગતિ આપનારી માપ છે; તેમ ક્રિયા શક્તિનું શુકાન-નિશ્ચાન બદલાવાથી તમને ઉંચી સ્થિતિ આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદગાર થશે,

પ્રત્યાહાર પછીનો વિષય. પોતાના અનુભવનો છે. તેથી આ સંબંધમાં કોઈ વધારે બોલવું તેના કરતાં અનુભવ કરવાધીજ વધારે સમજાય તેવું છે. આ આત્માના શુદ્ધ કે શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કેમ કરવું તે બાબતમાં તો ઇસારો કરવો તેટલુંજ બસ છે. કારણ જ્યાં વસ્તુ સ્થિતિજ આંતર ક્રિયાથી સિદ્ધ થાય તેમ છે ત્યાં બાહ્ય વાણી શું કહી શકે? માટે આ એક સામાન્ય ઇસારો તરફ દૃષ્ટિ રાખી-નિશ્ચાન રાખી-આગળ વધવાથી આગળ શું છે? કેમ છે? તે સર્વ સમજાશે.

વચનોથી કહી શકાય, અન્યને સમજાવી શકે. (શકાય) તેવા ધ્યાન સંબંધી વિચારો, અથવા કેવા વિચારો કરવાથી ધર્મધ્યાન થાય છે તે વિષે અંધકાર ધર્મધ્યાનાદિનું સ્વરૂપ બનાવે છે.

ધર્મધ્યાનાદિ વિચાર.

ધ્યાનં ચતુર્વિધં જ્ઞેયં, ધર્મ શુદ્ધં ચ નામતઃ

પ્રત્યેકં તત્ત્વેયેત યોગી, વિરક્તઃ પાપ યોગતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન તે દરેકના ચારબેદ છે. પાપયોગથી વિરક્ત થઈ યોગીએ બંને ધ્યાનનો આશ્રય કરવો.

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન તે રાજયોગ છે. જેમ રાજ માર્ગમાં કાંટા કાંકરા ખાડા ટેકરા ન હોવાથી, રસ્તે ચાલનારાઓ ઓછા પરિશ્રમે અને હેરાન ગતિવિના (દુઃખી થયા સિવાય) સુખે સમાધિ ચાલી શકે છે. તેમ ધર્મધ્યાન કે શુદ્ધધ્યાનમાં, શરીરે કંઈ કે દુઃખ વેઠવું પડતું નથી. પણ કેવળ મનની નિમેજતામાં વધારો કરવાથી આ માર્ગ ધણો સરલ અને હિપદ્રવ વિનાનો બને છે. આ હિતમ ધ્યાનોમાં હૃદયને પરમ આર્દ્ર બનાવી આત્મિક પ્રેમથી ભરવું પડે છે. સર્વ જીવોને આત્મસ્વરૂપે અનુભવવા પડે છે.

મઘીન ધર્મજાઓનો મૂળથી ત્યાગ કરવો પડે છે સુખ દુઃખને સમાન અનુભવમાં પડે છે. પ્રિય અપ્રિય, કે શત્રુ મિત્ર કોઈને ગણવાનો નથી. કુંઠામાં કહીએ તો કેવળ વિચારદ્વારાજ મનને દૃઢ મજબુત બનાવીને દુર્ગુણો કે કર્મનો નાશ સાધવાનો છે. જે સત્ય છે તેનો ખરો અનુભવ ખરો નિર્ણય મનને પ્રતિત કરાવવાનો છે તેવા મનની સાંખ્ય વખતની

સ્થિતિથી આવરણનો નાશ થાય છે. ખરી પ્રતીતિવાળા વિશુદ્ધ મનદ્વારાજ નિર્વાણ સાધી શકાય છે. ધર્મ કે શુદ્ધ ધ્યાનો કેવળ વિચારરૂપજ છે. ધર્મધ્યાનમાં કેવળ મનનેજ કેળવવું પડે છે. આ આમજ છે. આ સત્ય છે. આમાંજ સ્થિર થવું. આને યાદપણ ન કરવું. આજ સુખરૂપ છે. આજ દુઃખનું કારણ છે. વિગેરે નિર્ણયોથી મનને દૃઢ સંસ્કારી બનાવવાનું કામ ધર્મધ્યાનમાં છે. મને નિર્ણય કર્યો એટલે આ જગત સાચું ભાસે છે, મને નિર્ણય કર્યો કે આ જગત દુઃખરૂપ છે તો દુઃખરૂપજ અનુભવાવાનું. એટલે વીતરાગ પુરૂષોનો જે નિર્ણય તે નિર્ણયનો અનુભવ મનને ઠરાવવાથી તેવીજ પ્રવૃત્તિવાળું તે મન બની જાય છે. આ સર્વ વાતો આ ધર્મધ્યાનમાં આવશે, તે ધર્મ અને શુદ્ધધ્યાનના પ્રત્યેકના ચાર, ચાર ભેદ છે. જે આગળ બતાવવામાં આવશે. પાપયોગથી વિરક્ત થઈ આ ધ્યાનનો આશ્રય કરવો. બાહ્ય તપશ્ચર્યા અને ક્રિયાદિ હઠયોગમાં શરીરને તથા ઇન્દ્રિયોને કેવળ વિશેષ દબવી પડે છે. અને તેમ કરીને મનને સ્વાધિન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. રાજયોગમાં કેવળ વિચારોદ્ધારા મનને મુખ્યતાએ દબવાનું છે, નિર્મળ કે શુદ્ધ બનાવવાનું છે. આત્માને આધિન કરવાનું છે. અને તે મનદ્વારા ઇન્દ્રિયો કે શરીર પર શુદ્ધ વર્તનની અસર કરવામાં આવે છે.

ધર્મ ધ્યાનમાં ઉપયોગી સાધનો.

ભાવનાદીનિ ધર્મસ્ય, સ્થાના ઘાસન કાનિ વા

કાલઃ શ્વાલંબનાદીનિ, જ્ઞાતવ્યાનિ મનીષિભિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિમાટે, ભાવના, સ્થાન, આસન, કાલ, અને આલંબનાદિ શુદ્ધિમાનોએ જાણવાં.

ભાવાર્થ—કાષ્ઠપણ એક કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે, તેના અંગરૂપ કે મદદગારરૂપ કારણો એકઠાં કરવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. તે કારણો હોયતોજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. નહિંતર કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. ધર્મધ્યાન કે શુદ્ધધ્યાન તે પણ એક કાર્ય છે તો તેનાં કારણો એકઠાં કરવાજ જોઈએ. તે કારણોમાં ભાવના કે જેનાથી મનને વાસીત કરવામાં આવે છે. તે, તથા ધર્મધ્યાન માટે કેવું સ્થાન હોવું જોઈએ? કેવે આસને બેસી ધ્યાન (ધર્મધ્યાન) કરવું? કયા કાળમાં ધ્યાન કરવું? અને કેવાં આલંબનો લેવા? આદિ શબ્દથી ધર્મધ્યાનના અધિકારી, લેસ્થા, ચિન્હ, ફલ વિગેરે જાણવાં. જેમાંથી કેટલાક પૂર્વે કહેવાઈ ગયાં છે બાકી જે રહ્યાં

છે તે, આંધ્રી અતુલ્યે જતાવવામાં આવશે.

ધર્મધ્યાનમાં કઈ કંઈ જાગતો મદદગાર તરીકે ઉપયોગી છે તે વિશે ધ્યાનસતતકર્તા કહ્યું છે કે;

इज्ञाणस्स भावणाओ, देसं, काळं, तद्दासण विसेसं

आळंवणं कं पुण, ज्ञाइयव्वं ज्ञेय इज्ञायारो ॥१॥

तत्तोणुप्पेहाओ હેસ્સા લિંગં ફલં ચ નાઝળં

ધમ્મં ઇજ્ઞાદ્ધં મુણી, તકવ જોગો તઓ સુકં. ॥૨॥

ધ્યાનને પોષણ આપનારી ભાવનાઓ, ધ્યાનને ઉચિત સ્થાન, ધ્યાનને યોગ્ય કાળ (વખત) ધ્યાન માટે આસન, આલંબન (વાચના પૃથ્વીનાદિ) ક્રમ, (મનનો નિરોધઆદિ) ધ્યાન કરવા લાયક, ધ્યેય (આરા વિચ્યાદિ) ધ્યાન કરવાને લાયક અપ્રમત્તાદિ ગુણ, ત્યાગપછી અનુપ્રેક્ષા (ધ્યાનપૂર્ણ થયા પછી અનિત્યાદિ ભાવનાઓના વિચારરૂપ) લેશ્યા, (શુકલાદિ) લિંગ, (શ્રદ્ધાન આદિ) ફલ (દેવલોકાદિ) ધ્યાનથી ધ્યાનના સાધનોને જાણ્યા પછી મુનિએ ધર્મધ્યાન ધ્યાવવું, વિચારવું, કરવું. ધર્મધ્યાનનો અભ્યાસ કયા પછી; શુદ્ધ-ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો.

ધ્યાનને મદદગાર ભાવના.

धत्तसो भावना भव्या, उक्ता ध्यानस्य सारिभिः

मैत्र्याद्य श्रिरं चित्ते, विधेया धर्म सिधये.

॥ ૧૦૭ ॥

ધર્મધ્યાનની, મૈત્રિઆદિ સુંદર ચાર ભાવનાઓ આત્માર્યોએ કહી છે. ધર્મધ્યાનની કે આત્મધર્મની સિદ્ધિને માટે, ધણી કાળ પૂર્વત આ ભાવનાઓને ચિત્તમાં ધારણ કરવી.

ભાવાર્થ—આ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, અને માધ્યસ્ય ચાર ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને પોષણ કરનારી છે. દુર્બળ થયેલા શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે મનુષ્યો જેમ રસાયણનો ઉપયોગ કરે છે તેમ દુર્બળ થયેલા ધર્મધ્યાનરૂપ શરીરને સુધારીને પોષણ આપનાર-પુષ્ટ કરનાર-શક્તિ પ્રમાણનાર આ ચાર ભાવનાઓ છે. આ ભાવનાઓ ધણી સુંદર છે. કારણ કે પોતાને અને પરને અન્યજીવોને સર્વતે સુખદાયી છે. ધર્મધ્યાનને જીરાડનાર જીવન છે. ગમેલું ધર્મધ્યાન પણ આ ભાવનાથી હ્રદય વાસીત થતાં પાછું આવે છે અને સદાને માટે ટકાવી રાખે છે. માટે આ ભાવનાઓથી ધણીકાળ પૂર્વત ચિત્તને વાસીત કરવું.

મૈત્રી ભાવના.

પ્રાણ મૃતેષુ સર્વેષુ, સુખ દુઃખ સ્થિતેષુ ચ

વૈરિ મિત્રેષુ જીવેષુ, મૈત્રિસ્યા દ્વિત ધીઃ સતાં, ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રાણને ધારણ કરનાર સર્વ જીવોને વિષે, સુખમાં રહ્યા હોય કે દુઃખમાં રહેલા હોય તેને વિષે, તે જીવો ધનુ હોય કે મિત્ર હોય તે સર્વ ઉપર હિતની શુદ્ધિ રાખવી તે સત્પુરુષોની મૈત્રીભાવના છે.

ભાવાર્થ—દુનિયાના સર્વ જીવો ઉપર મિત્રતા રાખવી,—મિત્ર સમાન પ્રીતિ રાખવી. આ વખતે આવો વિચાર કરવાનો નથી કે “આ જીવો સુખી છે? નિરોગી છે? ધનાઢય છે? યજ્ઞવાન્ છે? કે કોઈપણ સત્તા ધરાવનાર છે? આવા ધનાઢય કે યજ્ઞવાન્ જીવો તરફ તો પ્રીતિ રાખવી. કારણ કે તેના તરફથી ભવિષ્યમાં કોઈપણ પ્રસંગે આપણને સહાય મળશે. દુઃખી સ્થિતિમાં મદદગાર થશે. અગર આપણે અચાવ કરશે. અને આ જીવો તો દુઃખી છે, નિર્બળ છે, નિર્ધન છે, તેની સાથે પ્રીતિ રાખવાની શી જરૂર છે? તે આપણને શું મદદ આપવાનો છે? શું ઉપયોગી થવાનો છે?” આ વિચાર આ ઠેકાણે કરવાનો નથી. વળી આ આપણા વૈરી છે, ધનુઓ છે, અન્ય દેશના છે, તેની સાથે થામાટે મિત્રતા રાખવી? અને આ તો આપણા મિત્રો છે, કુટુંબીઓ છે. સંબંધીઓ છે, ઓળખીતા છે. આપણા દેશના છે, આપણી નાતના છે, આપણો ધર્મ પાળનારા છે, તેની સાથે તો મિત્રતા કરવી તે વ્યાજબી છે. ઇત્યાદિ વિચારો કરવા તે યોગ્ય નથી. આ મિત્રતા કરવી તે કોઈ સ્વાર્થ સાધવા માટે નથી, કે દુનિયાનાં સુખ મેળવા માટે નથી, કે કોઈ કોઈ જાતનો સંબંધ વધારવા માટે નથી કે જેને લઈ અમુક સાથે મિત્રતા કરવી અને અમુક સાથે તો ન કરવી.

નાત જાતના, દેશ કાળના, ધર્મ વિધર્મના, ઉંચા નિચાના, નાના મોટાના, કોઈપણ તફાવત રાખ્યા વિના સર્વ જીવો ઉપર મિત્રભાવના રાખવી તેથી પહેલો કાયદો તો આપણને એજ થાય છે કે કોઈ જીવો સાથે વૈર વિરોધ રહેતો નથી. ખીજા જીવોને હલકા ટેવી તેના તરફ અપ્રીતિ કે અભાવની લાગણી રહેતી હતી તે નાબૂદ થાય છે. સામાને મિત્રરૂપ માન્યો કે મન તેને પોતાના સમાનપણે જોવાનો પ્રયત્ન કરશે. તેટલું મન ઉચ્ચ બનશે. મન હવે કે કોઈપણ જીવને જોઈ સમાનભાવનો આકાર ધારણ કરશે. તે મનમાં જે હલકા

હૃદય શાંતિ મેળવશે. મનની મહિનતા ચાકી જઈ પવિત્રતા વધશે. આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા વધશે. માટે દુનિયાના દરેક પ્રસંગમાં ભગૃત રહી, સર્વ જીવો તરફ મૈત્રિભાવના રાખવી. આથી પ્રવિત્ર થયેલા હૃદયમાં ધર્મ ધ્યાન સ્થિરતા પામશે.

બીજી કશ્યા ભાવના.

વધ વંધનરુદ્ધેષુ, નિઃ સ્તંભૈઃ પીઢિતેષુ ચ

જીવિતં યાચમાનેષુ, દયા ધીઃ કરુણામતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

નિદ્યં જીવો વડે વધ કરાતા, કે બંધન માટે રોકેલા, કે પીડા અપાતા, તથા પોતાના જીવિતના રક્ષણ માટે યાચના કરતા, જીવોને વિશે ને દયાની શુદ્ધિ કરવી તેને કશ્યા માનેલી (કહેલી) છે.

ભાવાર્થ.—દુઃખી જીવોને દેખો તેના તરફ દયાની લાગણી કરી તેને બચાવવા કે મદદ આપવા માટે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરવો. તે કશ્યા કહેવાય છે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન જૂલેલા અને તે માટેજ કર્માધિન. રાગ દ્વેષાધિન, યએલા જીવો આ દુનિયામાં વિવિધ પ્રકારની વિપાતઓ પામે છે. છતાં દયાળુ કે કામળ હૃદયનાં મનુષ્યોએ તેની ઉપેક્ષા ન કરતાં તેને યથાશક્તિ મદદ આપવી. કર્મનાં ફળો જીવો ભોગવ્યાં સિવાય રહેવાના નથી ગમે તે પ્રયોગે તે પોતાના કર્મનો બદલો મેળવવાનાજ છે. વહેલા કે મોડા, હમણાં કે પછી, કર્માનુસાર તેઓ ફળ મેળવશેજ તોપણ જોએ આવો કિલ્લ કર્મ વિપાકથી વેગળા છે તેઓએ તો તેની દયા લાવવીજ જોઈએ. જો તેમ કરવામાં ન આવે, છતી શક્તિએ તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, નિર્દયજીવો પીડા આવે, કંઈના કરે, વધ કરે, બંધન કરે, અને તે દુઃખી યનારજીવ પોતાનું જીવન બચાવવા માટે પ્રાર્થના કરે આજીજી કરે છતાં પણ તેના તરફ છતી શક્તિએ ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો તે માણસના મનમાં નિર્દયતા, કઠોરતા, કે નિર્ધ્વંસ પરિણામતા આવવાનીજ આવી નિષ્કુરતા આત્મપ્રાપ્તિની કે ધર્મધ્યાનની પ્રાપ્તિથી મનુષ્યને વિરીષ દુર ખેંચી જાય છે. ધર્મ ધ્યાનને લાયક જીવોનાં હૃદયો ધણીકામળ અને દ્યાર્દ્ર હોય છે તેઓ કામળનાં દુઃખો દેખી ઉપેક્ષા કરી ચકતા નથી. પણ બનતા પ્રયત્ને તેને મદદ આપે છે. જ્યાં પોતાનો ઉપાય આવે તેનું ન હોય ત્યાં તે લાચારી સાથે મૈત્રિપાત્રું ધારણ કરવુંજ પડે છે, છતાં તેના પરિણામો ધણીજ દયાળુ હોય છે. દુઃખી જીવોને દેખી તેમનાં નેત્રામાંથી આંસુ ઝરે છે. આવી કામળ લાગણીથીજ તેઓ ધર્મધ્યાનના અધિકારી થાય છે, પોતે અન્ય ઉપર કશ્યા કરતા હોવાથીજ તેઓપણ મહાન

પ્રરૂપોના કરુણાપાત્ર બની, આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપ્ત્યા વિના પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? આપો અને દયો. આન્યાય સર્વને લાગુ પડે છે. અન્યની દયા કરશો તો અન્ય તમારાથી અધિક રિયલિવાળા મદ્દતમાઓ તમારી ઉપર દયા કરશે.

દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારની કરુણા છે. દ્રવ્યકરુણા:-ધનથી, ધાનથી, શરીરથી, વિયોગથી કોઈપણ દુઃખી હોય તેને તેને જાતની મદદ કરો. શુભ્યાને આપો, તુલાને પાઓ, રોગીને દવા આપો. વિયોગીને ધીરજ દિલાસો આપો.

ભાવથી કરુણા. અજ્ઞાન દશાવાળાને જાગૃત કરી જ્ઞાન આપો. અજ્ઞાન હઠાવવા માટે ધાર્મિક સત્ય તત્ત્વનો બોધ આપવો, આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવવો તે ભાવકરુણા છે. મતલબકે જેવી જાતની કરુણા કરવાની પોતાની શક્તિ હોય તેવી જાતની કરુણા કરી, અન્યને મદદ આપી, પોતે આનંદિત થવું તે કરુણા ભાવના છે. આ કરુણા ભાવનાથી જીવો ઉપર દ્રેષ થતો અટકે છે અને અંતઃકરણ પવિત્ર થાય છે. આ નિમિત્તે પોતાની આત્મ શક્તિ બહાર, આવે છે પોતાની આર્થિક સંપત્તિ, શારીરિક બળ, મનોબળ, વચનબળ, જ્ઞાનબળ જાહેર દ્વિભ્રમ, ઈર્ષ્યાદિ શક્તિઓને વિકાસ પામવાનો વખત મળે છે. મળેલી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનું સાધન-પાત્ર આપણને મળી આવે છે. અને કરાયેલા પરોપકાર દ્વારા અંતઃકરણ પવિત્ર થાય છે. વળી સામા પાત્રોને જેટલા આપણે સુધારીએ છીએ તેટલા આપણે સુધરીએ છીએ. અને તેના પ્રમાણમાં આપણને સુધારનાર મદ્દતમાઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણી હૃદયની પવિત્રતાના પ્રમાણમાં આપણે સુધરી શકીએ છીએ એટલે કરુણા કરવી એ ખરી રીતે તપાસીએ તો તેમાં આપણાજ પહેલો સ્વાયં છે.

પ્રમોદ ભાવના.

जिन धर्म जुषां ज्ञान चक्षुषां च तपस्विनां

निःकषाय जिताक्षणां, गुणे मोदःप्रमोदता. ॥ ૧૧૦ ॥

જન ધર્મ વાળા, જ્ઞાન ચક્ષુવાળા, તપશ્ચર્યા કરનારા, કષાયવિનાશના, ઈર્ષ્યાઓ જાળ કરનારાના શુભોને વિશે આનંદ પામવો-તેનો અનુમોદના કરવી તે પ્રમોદ ભાવના છે.

લાવાર્થ-શુભવાન જીવોના શુભની અનુમોદના કરવી, તે શુભોને લીધે તેઓના ઉપર પ્રેમભાવ ધારણ કરવો. શુભોને પક્ષપાત રાખવો, અન્યમાં સદ્ગુણો જોઈને ખુશી થવું, લોકોની આગળ અન્યના શુભોની

તારિક્ક કરવી—પ્રથંસા કરવી, ઇત્યાદિને પ્રમોદભાવના કહે છે.

વિચાર કરતાં તમને માણસ પડશે કે, કોઈમાં કોઈને કોઈપણ ગુણો હોય છે જ. સર્વગુણીતો વીતરાગ દેવ છે તે સિવાય પણ માણસ જન કે જીવ જાત સર્વથા નિર્ગુણીજ હોય છે એમ તો નજ કહી શકાય. ગમે તેવી વસ્તુમાંથી કે જીવોમાંથી ગુણ શોધનારને કાંઈને કાંઈ ગુણ મળ્યા સિવાય રહેતો નથી. પણ એટલે દરજ્જે તેની દૃષ્ટિ ખુલ્લવી જોઈએ. નિરંતરની ટેવથી, તેની દૃષ્ટિ સદૃજ થઈ જાય છે. અને છેવટે ગમે તેવી અન્યને દલકી લાગતી બાબતોમાંથી પણ શીખવાનું મળે છે. પોતાને સુધારવાની કે સદ્ગુણી બનવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ આ દુનિયાને ગુરૂ બનાવીને, કે શીખવાની શાળા સમજીને તેમાંથી દરેક ક્ષણે, દરેક પ્રસંગે સદ્ગુણ કે શીખામણ શોધતાજ રહેવું. જે બોધ, પુસ્તકોમાંથી નથી મળતો તે બોધ આ દુનિયામાંથી મળી શકે છે. માફ તાફ મુકી કંઈ દૃષ્ટિ બદલવી જોઈએ તોજ ગુણો મળે છે.

તેવી દૃષ્ટિ ન થાય ત્યાં સુધી અમુક મર્યાદા કે જોડો સદ્ગુણવાળા ધર્મગુરૂઓ કે દેવાધિદેવ વિગેરે હોય છે પોતે જે સંપ્રદાયમાં રહેલો હોય છે, તે સંપ્રદાયનાં ધાર્મિક મનુષ્યો ગુરૂઓ ઇત્યાદિના યાનાદિ ગુણોની, ઉત્તમ જીવનની, તપશ્ચરણાદિની, ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, સંતોષ, જોતેદ્રિયતા, નિઃસ્પૃહતા, પરોપકારતા, આત્મપરાયણતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણો જેમાં હોય તેઓના ગુણો જોવાની ટેવ રાખવી, તેઓના ગુણોની પ્રથંસા કરવી, તેઓની બક્તિ કરવી, તેમનું બહુમાન કરવું, તેઓના ગુણો દેખી રાજી થવું અન્યની આગળ તેઓના ગુણો બોલવા. વિગેરેથી પ્રમોદિત થવું. આ પ્રમોદ ભાવના છે.

ગુણ જોનાર માણસ સદ્ગુણી થાય છે. દોષ જોનાર માણસ દુર્ગુણી બને છે. કારણકે એકની બાવના ગુણ જોવાની છે, તેનું અંતઃકરણ ગુણોનુંજ મનન કરે છે, ગુણોનુંજ શોધન કરે છે. અને તેની મજબુત બાવનાની અસર મન ઉપર દૃઢ થતાં તેમાં સદ્ગુણોજ નિવાસ કરીને રહે છે. જે માણસ અન્યના દોષો શોધ્યા કરે છે, હિંદો તપાસ્યા કરે છે તેની બાવના દોષો જોવાનીજ હોય છે, તેનું મન નિરંતર દોષોજ શોધ્યા કરે છે, દોષોનુંજ મનન કરે છે, અને દોષોનાજ સંસ્માર દૃઢ કરે છે. તે દોષપાત્ર થાય છે.

જે બાવનામાં જેનું મન વાસિત થાય છે તેમાંથી તેજ બાવનાની સુગંધ કે દુર્ગંધ નીકળવાનીજ. માટે મનુષ્યોને ખરેખર યોગ્ય તો તેજ છે કે ગુણોની તપાસ રાખવી. ચાલથી જેવા ન થવું; પણ કીડીનું અનુકરણ

કરવું. અનાજમાં કાંકરા હોય છે ત્યારે ચાલણીથી તેને ચાળવામાં આવે છે એટલે અનાજ નીચું ઉતરી જાય છે. છિદ્રો દ્વારા દાણા નીચે ઝરી જાય છે અને ચાલણીની અંદરતો કાંકરાજ રહે છે. આવીજ રીતે મનુષ્યો ગુણરૂપી અનાજને તો મુકી દે છે અને દોષ રૂપી કાંકરાઓ મઢણ કરે છે. આતુ' પરિણામ એ આવે છે કે માણસના હાથમાં ચાલણીની માફક કાંકરાજ રહે છે. અને ગુણરૂપ અનાજ તો નીચે ફેંકી દેવાય છે.

કાંકરાનું અનુકરણ આ પ્રમાણે છે કે ગમે તેવી ઝીણી રેતી કે પથ-નીની અંદર અથવા ધુકમાં, ખાંડ વેરવામાં આવી હોય તો પથ કાંકરાઓ ખાંડ વીણીને ખાધ જાય છે અને કાંકરી, રેતી કે ધુલને તેમજ રહેવા આપે છે.

આજ પ્રમાણે ગુણ માલી જીવો, પથરા, રેતી, કાંકરી કે ધુલ સમાન દુર્ગુણોની ઉપેક્ષા કરી, સદ્ગુણ રૂપી ખાંડ તેમાંથી પથ વીણી લે છે. તેવી ધુલમાંથી પથ ખાંડ વીણી ખાતાં કાંકરાનું પેટ ભરાય છે અને વૃક્ષ બને છે. તેમજ દુર્ગુણોમાંથી પથ સદ્ગુણને ચુંટી લેનાર માણસ સદ્ગુણી બને છે અને શાંતિ અનુભવે છે.

આ પ્રગોઠ બાવનાથી આપણે સદ્ગુણી યજ્ઞને છીએ અંતઃકરણ ધર્મધ્યાન કે શુદ્ધધ્યાનને લાયક બને છે. હૃદયમાંથી દ્વેષની લાગણીઓ ચાલી જાય છે. છાં કે દોષ દષ્ટિ નાશી જાય છે. મન શાંતિ પામે છે, માટે દુનિયાના દરેક પ્રસંગમાં ગુણો જોવાની ટેવ વધારવી અને ગુણી-ઓનું બહુમાન કરવા સાથે ચોતે સદ્ગુણી યરા પ્રયત્ન કરવો.

મધ્યસ્થ ભાવના.

देव गुर्वा गमाचार, निंदके ज्वात्म शशिशु

पापिष्ठेषु च माध्यस्थां, सोपेक्षा च मकीर्तिता. ॥૧૧૧॥

દેવની, ગુરૂની, આગમની, (સાસ્ત્રની, સિદ્ધાંતની) તથા આ-ચારની, નિંદા કરનાર અને પોતાની પ્રથાંસા કરનાર પાપિષ્ઠ જીવોને વિષે (રાગ કે દ્વેષ ન કરતાં) મધ્યસ્થ રહેવું તેને ઉપેક્ષા કહેલી છે.

ભાવાર્થ—રાગ દ્વેષની પરિણતિમાં ન પડવા માટે આ ચોથી મા-ધ્યસ્થ ભાવનાથી હૃદયને વાસીત કરવું. મધ્યસ્થ એટલે ઉપેક્ષા “ તે જાણે અને તેનાં કર્મ જાણે ” આપણે શું ? તેનાં કર્યાં તેને જો-ગવવાં પડશે. આપણે નકામો તેને માટે ખેદ શા સાર કરવો ? આ ઉપેક્ષા કહેવાય છે. આ ઉપેક્ષાને પ્રસંગ બે કારણે આવે છે. એકતો કાંઈ માણુચ

પરાજી વર્તન કરતો હોય, દેવની, ગુરૂની, આગમની કે આચાર વિચારની
તેવા કોઈપણ કારણસર અન્યની નિંદા કરતો હોય, પોતાની પ્રશંસા
પાટાઈ જાતો હોય ત્યારે લાગતા વળગતા કે કોઈ દયાળુ લામણી વાળાઓ
ને સમજાવે છે—બોધ આપે છે—શીખામણ આપે છે કે આ પ્રમાણે
લાઘવ નહિં. આ પ્રમાણે વર્તન કરાય નહિં. આથી તને નુકસાન થશે.
મં બધન થશે લોકો માર મારશે આથી દુર્ગતિમાં જવાય વિગેરે શી-
ખામણો આપ્યા છતાં પણ તે શિક્ષા માન્ય કરે નહિં તેઓનું અપમાન
રે, અને તે વર્તન સુધારે નહિં ત્યારે તેને શિક્ષાને અયોગ્ય સમજી,
જી તેના શુભ ઉદ્દેશને વાર છે એમ ધારી, અથવા કર્મની ગદન ગતિ
છે આપણે શું કરીએ ? ઇત્યાદિ વિચારો કરી તેની ઉપેક્ષા કરવામાં
આવે. એટલે તેનાં કર્મ તેને ભોગવવાં પડશે. અત્યારે આપણું કંઈ નહિં
માને પણ તેના આ કર્તવ્યનો ખલો જ્યારે મળશે, એકવખત જ્યારે તે
ધારી રીતે હેરાન થશે ત્યારે તેની મેળેજ ઠેકાણે આવશે. ઋતુ વિના
ઝાડ ફળતાં નથી તેમ તેના વિપાક-ઉદય હજી થયો નથી, થશે ત્યારે
ઠેકાણે આવશે. તેનું કર્તવ્ય તેને સમજાઈ જશે. એમ વિચાર કરી,
મંત્રી, કશ્ચા કે પ્રમોદ ત્રણમાંથી એકને લાયક તે ન જણાય ત્યારે આ
યોથી ભાવનાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ બન્નેને ફાયદો છે.
કારણ તેને સુધરવાને હજી વધારે વખતની જરૂર છે તે પહેલાં તેને સ-
મજાવતાં કે સારે રસ્તે દોરતાં ઉલટો તેને કંટાળો આવે છે એટલુંજ
નહીં પણ ઉલટો કર્મ ઉપર કે શીખામણ આપનારા ઉપર તેને દ્રેષ
પાય છે. આ દ્રેષની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવી તેને વધારે પાછો હડસેલવો,
વધારે અધોગતિમાં જાય તેવી સ્થિતિમાં લાવી મુકવો તેના કરતાં તો તેની
ઉપેક્ષા કરવી તેજ અત્યારે તેના માટે લાભ કર્તા છે.

શીખામણ કે ઉપદેશ આપનારાએ પણ પોતાના બલમાટે તેની
ઉપેક્ષા કરવી તે યોગ્ય છે. કારણ જ્યારે ધણી શીખામણો આપતાં ધણી-
વાર સમજાવતાં છતાં, અને તે પણ તેના બલમાટેજ આપણાગાન, ખ્યાન,
અને વખતનો ભોગ આપી તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જ્યારે
તે માનતો નથી સુધરતો નથી, કે સમજતો નથી ત્યારે તે ઉપદેશકને કે
શિક્ષકને કોષ ચડે છે—ગુસ્સો આવે છે. કંટાળો વધે છે. કંટાળાથી નારાજ
થઈ ફરી અન્યને શિક્ષાદેવાનું બંધ કરે તો અન્યાય કે અનર્થ થાય છે.
એકને દોષે સર્વને સરખા જણવા તે અયોગ્ય ગણાય. જો તેના

કરે તો પોતાને ધર્મ કરતાં ધાડ આવી તે ન્યાયે નર્મન કર્મ બંધ થાય છે. અને પરિશ્રમણુમાં વધારો થાય છે એમ જાણી તેવા પ્રસંગે તેવાઓની ઉપેક્ષા કરવી તે યોગ્ય છે.

જેમ આ ઉપેક્ષા કરવાનું કારણ જનને દેવ થતો અટકાવવાનું છે તેમજ ઉપેક્ષા કરવાનું ખીણું કારણ રાગને અટકાવવા માટેનું છે. સંસારની મલીન વાસનાને-ઈચ્છાઓને વધારે પોણા મળે, દબાઈ ગયેલી કામાદિ વાસનાઓને ઉત્તેજન મળે તે માટે અમુક સયોગોમાં તેવા રાગના કારણ જૂત મનુષ્યોની ઉપેક્ષા કરવી પડે છે. મનુષ્યોના એક ખીજ સાથે દેખીતા સ્વાર્થ રહેલા હોવાથી, આ ઉપેક્ષાથી અમુક મનુષ્યને ઓછું આવે છે. દુઃખ લાગે છે. તથાપિ ભાવિ પરિણામ જનનેના લાભમાં આવવાનું હોય તો આ ઉપેક્ષા કરવી તેષણુ યોગ્ય છે. આ ઉપેક્ષા કરવાનો પ્રસંગ ત્યારેજ અમલમાં મુકવાનો છે કે સામા મનુષ્યને સુધારી શકવાનું પોતામાં જળ ન હોય અને તેને સુધારવા જતાં પોતાને અક્રિમાન કે રાગ દેવની પરિણતિ થવાનો સંભવ હોય, વળી ઉપરની ત્રણ ભાવનાઓમાંથી એક પણ લાગુ થતી ન હોય તો પછી એથી ભાવના અમલમાં મુકવી, આ મધ્યસ્થ ભાવનાથી રાગ દેવનાં કારણો ઓછાં થઈ જાય છે.

આત્મ સ્વરૂપમાં આમળ વધેલા, કે વધવાને પ્રયત્ન કરતા મનુષ્યો એ આ ભાવનાના જળથી મલીન-સ્વાર્થી વાસનાઓનો એકદમ નાશ કરવા માટે સર્વ ઈચ્છાઓની ઉપેક્ષા કરવી અને પ્રારબ્ધ યોગે જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં મધ્યસ્થ પછું રાખી-રાગ દેવ વિના તેનો ઉપભોગ કરી, નહિં થાય કે નહિં ઉઘાય તેવી રીતે સમભાવમાં રહેવાનો પ્રયત્ન રાખવો. આ સર્વ જાતની ઉપેક્ષામાં આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. કેમકે જ્યાં સુધી સારી કે ખોટી લાગણીઓ છે ત્યાં સુધી શુભ કે અશુભ બંધન છે તે સર્વ લાગણીઓની ઉપેક્ષા કરવી તે આત્મસ્વરૂપમાં રહેવા-સ્થિરતા કરવા જરોજર છે તેમ જાણી, જે અવસરે જે જાતની ઉપેક્ષા-મધ્યસ્થતા ઉપયોગી જણાય તે અવસરે તે જાતની મધ્યસ્થતાનો આશ્રય કરવો.

આ ઠેકાણે એટલી વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, શુદ્ધસ્થે શુદ્ધસ્થને લાયક ઉપેક્ષા કરવી અને ત્યાગીઓએ ત્યાગપણાને લાયકની ઉપેક્ષા કરવી તે સિવાય વિપરીત ઉપેક્ષા કરવામાં આવતાં અનર્થ થવાનો સંભવ છે. જેમકે શુદ્ધસ્થના ધરમાં ઠેકાણે પ્રવેશ કર્યો તે વખતે તે સાધુની માફક ઉપેક્ષા કરશે તો તેનો દુનિયામાંથી-વ્યવહારમાંથી-નાશ થશે.

વળી ધરતી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી કે પુત્ર વધુ આદિ કોઈ અવળે રસ્તે ચાલતા હોય તો તેને શીખામણ આપવામાં કે શિક્ષા કરવામાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો અવસ્ય તેઓને ઉન્માર્ગે ચડવામાં ઉતરે. ધરતો માલીક મદદગાર કે કારણભૂત થાય છે. તેવી ઉપેક્ષાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો અને પોતાની દુરમ્મોનો નાશ થાય છે. સાથે ધર્મનો પણ નાશ થાય છે, આ ઠેકાણે તેઓને સન્માર્ગે ચલાવવા માટે સારી શીખામણો આપવી તે છતાં ન માને તો કઠીણ શિક્ષાપણ કરવી.

આવીજ રીતે ધર્મની, દેવની, કે ગુરૂની નિંદા કરનાર, આશ્વાતના કરનારની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી. તેની આવી ઉપેક્ષાનો લાભ લેછ એક વખત એવો પણ આવી લાગશે કે, તે ધર્મનો દુનિયામાંથી નાશ થશે. માટેજ કહેવામાં આવ્યું છે કે પોતાની ભૂમિકાને ઓળખી, જ્યાં જેવી અને જેટલી જરૂરીયાત હોય ત્યાં તેવી અને તેટલી ઉપેક્ષા કરવી અને જ્યાં તે માટે ખીજા પ્રતિકાર-ઉપાય કરવા યોગ્ય હોય ત્યાં તેવા ઉપાયો યોજવા.

ભાવનાઓની જરૂરીયાત વિષે અંતઃકરણમાં કહ્યું છે કે-

પુત્ર કયમ્ભાસો ભાવનાર્હિ, સ્જ્ઞાણસ્સ જુગગય મુવેદ

સાઓપ નાણ દંસણ, ચરિત્ત વેરગ જાણિયાઓ ॥ ૧ ॥

ધ્યાન કર્યો પહેલાં આ ભાવનાઓનો આદર કરવારૂપ અભ્યાસ કરવો તેથી આ ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભાવનાઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય રૂપ છે. તેથી તે જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ-પ્રાપ્તિ-ચાય છે.

જ્ઞાનાદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે તથાપિ આ પ્રસંગે ફરી તેને યાદ કરવામાં આવી છે તો તેનું સ્વરૂપ અંતઃકરણથી સંશ્લેષમાં બતાવે છે.

જ્ઞાન ભાવના.

નાણે નિચમ્ભાસો કુણઈ, મળો ધારણં વિશુદ્ધં ચ

નાણ ગુણ મુણિય સારો, સ્જ્ઞાઈજ્ઞસુ નિચલ મઈઓ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધ જ્ઞાનનો નિરંતર અભ્યાસ કરવો, તે અભ્યાસ અંતઃકરણના અશુભ વ્યાપારનો નિરોધ કરી, ચિત્તને શુદ્ધ બનાવે છે. જ્ઞાન શુણ વડે કરીને, જીવા જીવ આદિ વિશ્વના તત્વનો કે પોતાના કર્તવ્યનો સાર જાણીને પરમાર્થને સમજીને, શુદ્ધિને નિશ્ચય કરી જ્ઞાનથી અન્યરીતે પ્રવૃત્તિ ન થાય તેવી રીતે શુદ્ધિને નિ. પછી ધ્યાન કરે-આત્માદિનું ચિ.

દર્શન ભાવના.

સંકાદ સહરહિઓ પસમહિજ્જાદ ગુણગણોવેડ
હોદ અસંમૂઢમણો દંસણ મુદ્ધિપ્પ શ્લાણંમિ ॥ ૩ ॥

આત્માના અસ્તિત્વ-નિત્યત્વાદિમાં શંકાદિક સત્સ્વરહિત, શ્રમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અતુકંપા, આસ્તિક્યતાદિ, તેમજ સ્થિરતાદિ ગુણોના સમુદ્ધ પુક્ત એવો મનુષ્ય દર્શન શુદ્ધિ વડે કરી ધ્યાનને વિષે શ્રાંતિ વિનાના મનવાળો થાય છે.

ચારિત્ર ભાવના.

નવ કમ્માણાયાણં, પોરાણ વિનિજ્જરં મુખાયાણં
ચારિત્ર ભાવણાપ્પ શ્લાણ મયત્તેણય સમેદ ॥ ૪ ॥

ચારિત્ર ભાવના વડે કરી નવિન કર્મનું મદ્દલુ થતું નથી. પૂર્વના કર્મોની વિશેષ પ્રકારે નિર્જરા થાય છે. તથા શાતા વેદનીવાળા શુભ પુણ્યનું મદ્દલુ થાય છે અને વિના પ્રયત્નને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સર્વ સાવચ-પાપવાળા-મનવચન કાયાદિ યોગોની નિરત્તિરૂપ ક્રિયાને ચારિત્ર કહે છે. તેનો અભ્યાસ કરવો તે ચારિત્ર ભાવના છે.)

વૈરાગ્ય ભાવના.

મુવિશ્ય જગસ્સહાવો, નિઃસંગો નિમ્મઓ નિરાસોય
વેરમ્મ ભાવિયમણો, શ્લાણંમિ મુનિચ્છલો હોદ ॥ ૫ ॥

સારી રીતે જગતના (જન્મ, મરણ, સંયોગ, વિયોગ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ રૂપ) સ્વભાવને જાણનાર વિષય રોદ્ધાદિ સંગ રહિત, આલોક પરલોકાદિ સાત ભયથી રહિત-નિર્ભય-અને આ લોક કે પરલોકના સુખની આશ્ચંસા-ઈચ્છા વિનાનો-આવા પ્રકારનું વર્તન કરનાર જીવ, ચારિત્ર વડે ભાવિત-વાસિત મનવાળો કહેવાય છે. તે જીવ ધ્યાનને વિષે નિશ્ચલ હોય છે.

ભાવનાનો ઉપસંહાર.

માવના સ્વામુ સંક્લીનં ત્રિધાયા ધ્યાત્મિકં સ્થિરં
કર્મ પુદ્ગલ જીવાનાં, સ્વરૂપં ચ વિતયેત્ ॥ ૧૧૨ ॥
નિત્ય માભિર્યદા વિશ્વં, ભાવયત્પત્થિકં મુનિઃ
વિશ્વો દાસીન્ય માપન્ન શ્વરત્ય ત્રૈવ મુક્તવત્ ॥ ૧૧૩ ॥

આ ભાવનાઓને વિશે મનને લીન કરી-વાસીત કરી-આત્મભાવમાં મન સ્થિર થાય તેમ કરવું. તે માટે કર્મ, પુદ્ગલ અને જીવના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું-વિચાર કરવો. મુનિજીપારે આ ભાવનાઓ વડે આખા વિશ્વને ભાવિત કરે છે, આખા વિશ્વનો વિચાર કરે છે, આખા વિશ્વના સંબંધમાં સત્ય વસ્તુનો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે આ વિશ્વ ઉપર તેને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે સર્વ પદાર્થ ઉપરની ઉદાસીનતાને યોગે (કાષ્ઠપણ્ય પદાર્થ ઉપર રાગદ્વેષ રહેતો નથી ત્યારે) આંહીજ-આ જ-આજી મુક્ત થયેલા જીવોની માફક વિચરે છે અર્થાત્ પછી તેને કાષ્ઠપણ્ય જાતનો પ્રતિબંધ કે લેવાવા પણું થતું નથી.

ધ્યાનની સિદ્ધિ કેવા રથળે થાય છે ?

સિદ્ધ તીર્થાદિકે ક્ષેત્રે શુભસ્યાને નિરંજને

મનઃ પ્રીતિ પ્રદે દેશે ધ્યાન સિદ્ધિ મેવેન્મુનેઃ ॥ ૧૧૪ ॥

જે રથળે જીવે સિદ્ધ દશા પામેલા હોય તેવા તીર્થ આદિક ક્ષેત્રમાં, સારા સ્થાનોમાં, મનુષ્યોની વસ્તી વિનાના સ્થાનોમાં અથવા મનને પ્રીતિ આપવાવાળા પ્રદેશોમાં મુનિઓને ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ—મનને આત્મામાં લીન કરી દેવાની કે આત્મામાં ગાળી દેવાનો મજાનુત અભ્યાસ કે ટેવ પાડવામાં નથી આવી ત્યાં સુધી મન વારંવાર નિમિત્તોને પામી તેવા આકારે પરિણામ પામે છે. ધ્યાન વખતે આજી બાજીના હલકા સંયોગોને લઈ-નિમિત્તોને પામી મન ધ્યાનને મુકી દઈ બીજા ભાવમાં પરિણામ ન પામે તે માટે સ્થાન સાફ હોવાની જરૂરીયાત છે. આજી બાજીનું વાતાવરણ જેમ હિંચા વિચારતું અને પવિત્ર હોય તેમ મન જલદી શાંત થાય છે. સારા અને નકારા વાતાવરણની પણ અસર મન ઉપર થવા સિવાય રહેતી નથી. તે માટે ઉત્તમ સ્થાનની ધ્યાન માટે જરૂરીઆત છે.

વાતાવરણ બે પ્રકારે બંધાય છે. એક અન્ય મનુષ્યાદિના વિચારો તથા જે સ્થાને તેઓ લાંબો વખત રહી જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી બંધાય છે. તથા બીજું પોતાના વિચારોને લઈને બંધાય છે.

પ્રથમ વાતાવરણ આ પ્રમાણે છે કે અમુક રથળે બેસી પોતાના જીવન સંબંધી કે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સંબંધી અનેક વિચારો તેઓ કરે અને પછી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા જાય. આ વાતાવરણ ધણી થોડા વખત સુધી ટકી રહે છે. કારણકે તેમણે આંહી જે વિચારો કર્યા છે, વચનથી તેઓ

જે કાંઈ જોત્યા છે અને શરીર દ્વારા જે વર્તન કર્યું છે તે થોડા વખત મારેનું છે. છતાં તેટલા વખતમાં પણ તેમના મનદ્વારા, વચનદ્વારા, અને શરીર દ્વારા જે અણુઓની આપ-લે-ત્યાં થઈ છે. એટલે બહારથી જે અણુઓ, (અહીં અણુ શબ્દથી તે તે વર્ગજીને લાપક પુદ્ગલ રકંઘિ લેવા મુકવાનું સમજવું) તેમણે મદજી કર્યા છે અને મન, વચન, અને શરીરની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે પુદ્ગલો મુક્યાં છે તે પોતાના વિચારપણે પરિણુમાવીને વચનપણે પરિણુમાવીને અને શરીરનો સંબંધ કરાવીને મુકી દીધાં છે તે અણુઓ તે મુકનારના બળ પ્રમાણે અને તેના મજબુત જથ્થાના પ્રમાણમાં ત્યાં ટકી રહે છે. તેનું વાતાવરણ બંધાય છે.

તે સ્થળે જે મનુષ્યાદિ લાંબા કાળ સુધી રહેલ છે તેના મન, વચન, શરીરની પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ પછી તે શુભ હોય કે અશુભ હોય તેના પ્રમાણમાં તેનું વાતાવરણ બંધાય છે, અને તે વાતાવરણની થોડી ઘણી અસર ત્યાં બેસનાર કે આવનારના મન ઉપર થયા સિવાય રહેતી નથી. દાખલા તરીકે, એક વેશ્યાના ધરનું વાતાવરણને એક ધર્મસ્થાનનું વાતાવરણ દ્વેષ વેશ્યાના ધરમાં પ્રવેશ કર્યા પછીના અને તે પહેલાના તમારા વિચારોને તપાસી જોશો તો અવશ્ય તેમાં કાંઈ ફેરફાર થયેલો તમને માલુમ પડશે. આવીજ રીતે જે ધર્મસ્થાનમાં તમે પ્રવેશ કર્યો છે તે પછીના અને તે પહેલાના તમારા વિચારોને તપાસી જોશોતો જરૂર તેમાં આગળના વિચારોમાં ફેરફાર થયેલો માલુમ પડશે.

પોતાના વિચારોથી જે વાતાવરણ બંધાય છે. તેની પણ અસર પોતાના ઉપર થયા સિવાય રહેતી નથી. તેમ તમે એકજ સ્થળે બેસીને નિરંતર જે વખતે પરમાત્માનું ધ્યાન કરતા હશો તે સ્થળે જ્યારે જ્યારે આવશો-બેસશો ત્યારે ત્યારે તમારા વિચારપર ત્યાંના વાતાવરણની અસર થયા કરશે. એટલે વિશેષ છે કે, તે સ્થળે લાંબા કાળ સુધી સારા કે નહારા જે વિચારો કર્યા હશે તથા સારા કે માફ જનાવો અનુભવ્યા હશે તે સ્થળને જોતાંજ પૂર્વના સંસ્કારો સ્ફુરી આવીને તમારા વિચારોમાં એકાદમ સુધારો કે બગાડો હર્ષ કે ખેદ, શાંતિ કે કલેશ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય નહિં રહે જતાં આ વાતાવરણ તમે જાણી જોઈને બાંધ્યું નથી એવો રાસભાવિક તમારા વિચારાદિ ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી બંધાયેલું છે પણ જે વાતાવરણ બંધાયેલું છે તેમાં ફેરફાર કરી નાખી, જુના વાતાવરણને વિંખેરી નાંખી નવું વાતાવરણ તેજ સ્થળે બાંધવું તે બળ કે શક્તિ પણ મનુષ્યના હાથમાં છે. અને તેમ કરી પોતાના જીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લાવી શકાય.

છે. દાખલા તરીકે જે સ્થળે મલીન વાતાવરણ બંધાયેલું છે એમ પોતાને જણાય અથવા અનુમાન કરી શકાય કે આ સ્થળે અમુક વિચારના મંત્રુઓ રહેતા હતા તેથી વાતાવરણ મધ્યમ કે અધમ હોવું જોઈએ અને ત્યાં બેસવાની જરૂર જણાયતો તે સ્થળે ધણાજ લાંબા સ્વરે સંકારનો ખનિ અનેકવાર કરવો. અને તે એટલી બધી પ્રબળ બાંધનાથી-લાગણીથી કરવો કે આલેખકારના ખનિથી મલીન વાતાવરણને હું શુદ્ધ કરી દઉં છું, તો જરૂર તેમાં ફેરફાર થશે આ વખતે આત્મ જાગૃતિ પ્રબળ રાખવી કે જેથી તે વિચારતરોની અસર પોતાના ઉપર થવા ન પામે. ત્રીજી રીતે પોતાના અંતરનું વાતાવરણ સુધારવું. બહારનું વાતાવરણ ગમે તેવું હોય તથાપિ અંતરનું વાતાવરણ જેવું પવિત્ર હોય છે તેને બહારનું વાતાવરણ જરાપણ અસર કરી શકતું નથી. ખરી રીતે તો અંતરના વાતાવરણને સુધારવાની જરૂર છે. જેનું અંતરનું વાતાવરણ મજબુત નથી તેને બહારના વાતાવરણની શુદ્ધતાની જરૂર છે. કારણ કે તે અભ્યાસી છે. નવીન છે.

અંતરનું વાતાવરણ સુધારવાનો હેતુ એ છે કે મન ઉપર જે અસર થાય છે તે પોતાની માન્યતાનીજ વધારે અસર થાય છે. એટલે હું શુદ્ધ આત્મા છું. અનંતશક્તિવાન છું. કર્મ મને નુકસાન કરી શકે તેમજ નથી; કારણકે કર્મને જાણવાનું કે બનાવવાનું પણ બળ મારામાં છે. તેને વિખેરી નાખવાની શક્તિ મારામાં છે. તેના દરેક સ્વભાવને જાણવાનું બળ મારામાં છે હું હોદ્દાનેજ તે કર્મની દેખાતિ છે, મારા સિવાય તેની દેખાતિજ નથી. મારા આધારેજ તે કર્મો ટકી શકે છે. (રહે છે) ઇત્યાદિ પ્રબળતાના વિચારો મજબુતી પામ્યા હોય તો બાહ્ય વાતાવરણ અસર કરી શકતું નથી.

ત્રીજી રીતે બાહ્ય વાતાવરણ શુદ્ધ રાખવું એટલે પોતાથી સિત્ત જેજે જીવે દેખાય છે તેની શુદ્ધ સત્તા સામી દૃષ્ટિ આપવી, કે, જે સન્મુખ દેખાય છે તે સર્વે શુદ્ધ આત્માઓ છે. કર્મની ઉપાધીને લઇને બધા વિવિધ પ્રકારના દેખાવ આપે છે. પણ તાત્વિક રીતે સર્વે આત્મ સ્વરૂપ છે. તો જેમ તે આત્મસ્વરૂપ છે તેમ હું પણ આત્મસ્વરૂપ છું. ત્યારે તેમના સંબંધમાં મને કાંઈ વિચાર કરવાનું રહેતુંજ નથી. નાનાં મોટાં, સારા, નકારા વિગેરે કહેવાપણું રહેતું નથી. તે સર્વે વાતો તો કર્મની વિવિધતામાં છે. તેને લેઇનેજ છે. પણ આત્મ દૃષ્ટિથી સત્ય સ્વરૂપે ત-પાસતાં તો સર્વે સરખાં છે. તો કોના ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરવો, દ્વેષ કે શોક કરવો. ઇત્યાદિ વિચારો દારા, બહારના વાતાવરણને ઉત્પન્ન

જીવોનેજ શુદ્ધ માનવામાં આવેતો તેમના નિમિત્તે જે રામ દેવ-દેવી શોક-કે વિચારો ઉઠે છે. તે ઉઠતા બંધ થાય. અને આપણું ધ્યાન કે વર્તન શુદ્ધ થાય. રાગ-દેવ વિનાનું બને અને તેમ બનેતો સંવર થાય. નવીન બંધ અટકે. આત્મ બળ વધે. કર્મ નિર્જરા પામે. ધ્યાનમાં પણ આજ કરવાનું છે. વાતાવરણ સુધારવાનો હેતુ પણ આજ છે. માટે ધ્યાનનું સ્થળ બાહ્ય અને અંતરૂપી બન્ને રીતે ઉત્તમ રાખવું જોઈએ.

જે સ્થળે અનેક મહાપુરુષો તીર્થંકરાદિ કે સામાન્ય કેવળા પ્રમુખ સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થયા હોય તેવું સ્થાન ધ્યાનને માટે વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે તે સ્થળે તેવાજ ઉત્તમ વિચારોનું રકુરણ સદૃશ વિચાર કરતાજ યતા વધારે સંભવ છે. અદા ! આ સ્થળે ભગવાન મહાવીર દેવે ધ્યાન કર્યું હતું ! આ સ્થળે કાષોત્તરે મુદ્રામાં અમુક વખત રહ્યા હતા. ! આ સ્થળે પરમ શાંતિ અનુભવી હતી ! આ સ્થળે કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત્ય હતા ! આ સ્થળે નિર્વાણ પ્રાપ્ત્ય છે ! વિગેરે વિચારો આવતા ધ્યાન કરનારના હૃદયમાં કેષ ક્ષેત્રોક વધારો થાય છે. ધ્યાન માટે તીર્થસ્થાનો વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. છતાં પણ આજકાલ જ્યાં ત્યાં ઉપર ઉપરની બાહ્ય ધમાલ વધી પડી હોય તેવાં તીર્થ સ્થાનો તો ઉલટાં નિષ્ક્રિય બનેલાં પ્રવૃત્તિ વધારનારાં થઈ પડે છે. માટે કાંઈક નિષ્ક્રિયતાનાં તીર્થસ્થાન હોય ત્યાં ધ્યાનની સિદ્ધિ ઘણી વહેલી થાય છે.

અથવા કેષ સારાં સ્થાનો કે જ્યાં અનેક મુનિઓ અત્યારે પણ ધ્યાન કરી રહેલા હોય, તેમના ઉત્તમ વિચારોના વાતાવરણથી તે સ્થાન અને આજુબાજુનો પ્રદેશ શાંતિમય થઈ રહેલો હોય. દિવસ કે દુરાચારી પશુઓ કે મનુષ્યો જ્યાં થોડા હોય કે સર્વથા નજ હોય. તેવા શાંત. અને મનુષ્યોના અભાવવાળા નિર્જન પ્રદેશ, વિચારવાળા પરમ વૈરાગ્યવાન જીવોને ધ્યાન કરવા માટે વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

અથવા જે સ્થાને ખેસવાથી મનને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય, જુદોની ધટાઓથી જે સ્થાન આનંદ આપતું હોય, આજુબાજુનો પ્રદેશ નાની નાની ટેકરીઓવાળો હોય, તેના ઉપર વિવિધ પ્રકારની હરી વનસ્પતિ હોય નીકળી હોય; પાણીનાં ઝરણો બળબળાટ કરતાં વહન થઈ રહ્યાં હોય, પક્ષીઓ ઠહાર કરી રહ્યાં હોય, સુંદર અને સ્વચ્છ સિદ્ધા પટો આવી રહેલાં હોય, દેખીતી રીતે સ્થાન સર્વથી ઉચ્ચ હોય, કાંઈ, મન્દ-

રાહિતો ઉપદ્રવ ન હોય, અને જ્યાં કુદરતી દેખાવોજ મનને આશ્વાસ-
 ઉત્પન્ન કરનારા હોય તેવા ચાંત, પવિત્ર, નિર્જન અને રળીયામણા પ્રદે-
 શોમાં ધ્યાન કરવાથી મન ઉપર ધણી સારી અસર થાય છે. ધણી સહે-
 લાઈથી મન સ્થિરતા પકડે છે.

ધ્યાનને માટે કેવું સ્થાન જોઈએ તે માટે ધ્યાન સતકર્મા કહ્યું છે કે:-

નિચ્ચં ચિય જુવઈ પસુ નપુંસગ, કુસીલ વાહ્નિયં

જડ્ણો ઠાળં વિજળં ભાણિયં, વિસેસઓ જ્ઞાણ કાલંમિ ॥૧॥

નિરંતરને માટે સાધુઓનું સ્થાન—રહેવાનું મુકામ, સ્ત્રી, પશુ, નપું-
 સક અને કુશીલ દુરાચારીના સંગથી રહીતજ હોય છે. અને તે કારણથી
 તે સ્થાન (જી આદિ મન વિક્ષેપના કારણના અભાવવાળું હોવાથી.)
 નિર્જન કહેલું છે. હતાં પણ ધ્યાન કરવાના વખતે તો વિશેષ પ્રકારે
 નિર્જન હોવું જોઈએ. જેનું મન આત્મભાવમાં પરિણમ્યું નથી તેવાઓને
 આવાં નિમિત્તો વચ્ચે ધ્યાનનું આરંભન કરવું તે અશક્ય જેવું છે. માટે
 તે નિર્જન પ્રદેશ શર્યાતના અભ્યાસી માટે ધ્યાન સારું હોવો જોઈએ.

સ્થિર યોગવાળા માટે તેવા સ્થાનની ખાસ જરૂર નથી.

પિર કય જોગાણં પુણ, મુળીજ જ્ઞાણેસુ નિચ્ચલ મળાણં

ગામંમિ જળાઈન્ને સુન્ને રન્ને વ ન વિસેસો ॥ ૨ ॥

મેળોને સ્થિર કરવાના અભ્યાસ કરવાવાળા અને ધ્યાનને વિષે
 નિશ્ચલ મનવાળા મુનિઓને મનુષ્યોથી ભરેલા ગામમાં, કે મુન્ય અરણ્યમાં
 રહેવામાં કંઈ વિશેષ નથી.

ભાવાર્થ—ધીરજ અને સંયમશુભા જગવાન શરીરવાળા, યાનાદિ
 માવન્યોના વ્યાપારનો જેણે સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો હોય તેવા, વળી
 મહાસત્ત્વવાળા; સૂત્ર અર્થોદિના અનુભવવાળા, અને તપશ્ચરણાદિમાં શરીરને
 સારી રીતે જેણે કસેલું હોય તેવા અભ્યાસવાળા તથા ધર્મ ધ્યાનને વિષે
 સારી રીતે નિઃપ્રકંપ નિશ્ચલ મનવાળા મુનિઓ, વરિતથી ભરેલા ગામમાં
 રહે અથવા નિર્જન પ્રદેશવાળાં સુનાં અરણ્યમાં જઈને રહેતો તે બન્ને
 તેઓને મન સરખું છે. મતલબ કે આટલી સ્થિતિ સુધી જેઓનું મન
 સ્વદિન થયું છે, તેઓને ગામમાં રહેતાં પણ વિક્ષેપ થતો નથી. અને
 અટવોમાં જઈને રહેતો પણ કંઈ વિશેષ નથી. જેનું મન કાશુમાં આબ્જું
 હોય તેને મનતો સર્વ સ્થાનો સરખાજ છે.

ત્યારે કેવા સ્થાને રહી ધ્યાન કરવું ?

તો જથ્થ સમાહાણ, હોજી મળો વચન કાવ યોગાણ
મૂ ઉવરોહ રહિઓ, સો દેસો ફજાવ માણસ ॥ ૧ ॥

માટે જ્યાં જે સ્થળે ધ્યાન કરતાં મન, વચન, કાયાના યોગોનું સમાધાન રહે. (તેમાં વિદ્યુતિ ઉત્પન્ન ન થાય) અને જે સ્થળે પૃથ્વી કાયાદિ હોવાને સંબંધન આદિ ઉપદ્રવ ન થાય તે દેશ (સ્થળ) ધ્યાન કરવાવાળાને યોગ્ય છે.

ધ્યાન કરવાનો કાળ (વખત) એટલે ક્યારે ધ્યાન કરવું ?

યત્ર કાલે સમાધાનં, યોગાનાં યોગિનો ભવેત્

ધ્યાન કાલઃ સ વિજ્ઞેયો, દિનાદે નિયમોસ્તિ નઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જે કાલને વિષે યોગીઓના મન, વચન, કાયાના યોગોનું સમાધાન હોય (યોગોનું સ્વસ્થપણું હોય-વિષ્લેષ ન હોય) તે ધ્યાન કરવાનો કાળ જાણવો. દિવસાદિકનો નિયમ નથી.

સાવાર્થ—ધ્યાન કરવાનો ટામ્રમ અમુકજ હોય, એટલે રાત્રિએજ ધ્યાન કરવું, તથા સંધ્યાના વખતમાં કરવું, દિવસે ન કરવું, ઇત્યાદિ કંઈ નિયમજ નથી. પણ જ્યારે શરીર સ્વસ્થ-સાફ હોય. મનમાં કાષ્ટપંથુ જાતનો વિષ્લેષ કે ચિંતા ન હોય તેવા વખતે ધ્યાન કરવા બેસવું. પછી તે દિવસ હોય કે રાત્રી હોય, પહેલો પહોર હોય કે છેલ્લો પહોર હોય, તેનો કંઈ નિયમજ નથી. મનમાં વિચાર ચલે કે અત્યારે ધ્યાન કરું તો ઠીક, તો તરતજ ધ્યાન કરવા બેસી જવું. આથી એ નિર્ણય થાય છે કે જ્યારે મનમાં કંઈક ચિંતા હોય, કે વિષ્લેષનાં કારણો આભ્યાં હોય કે આવવાનાં હોય, તે વખત ધ્યાન કરવાના નિષેધવાળો સમજવો. આક્રીના સર્વ વખતે ધ્યાન કરવું.

ધ્યાન સતકમાં કણુ છે કે—

કાલોવિસોદ્ધિય જદિ, જોગ સમાહાણ મુધમં જહદ્
ન હ દિવસ નિસા વેલાદિ, નિયમનં ફજાઈજો મળિયં ॥ ૩ ॥

ધ્યાનને લાયક પણ તેજ કાલ ઉચિત છે કે જે કાલમાં, મન, વચન, કાયાના યોગોનું ઉત્તમ સ્વસ્થપણું પામીએ પણ. દિવસ, રાત્રી, વેશા મુદ્દાદિ, આદિ કશીયી આગલોપહોર પાછલોપહોર ઇલાદિનો નિયમ ધ્યાન કરવાવાળાને તીર્થકર ગણુધરાદિકોએ કલો નથી.

કેવા આસને બેસી ધ્યાન કરવું.

પદ્માસનાદિના યેના, સનેનૈવ સુખી ભવેત્

ધ્યાનં તેનાસનેન સ્યાત્, ધ્યાનિનાં ધ્યાનસિદ્ધયે ॥ ૧૧૬ ॥

પદ્માસન આદિ, દરકોઈ આસને બેસવાવડે સુખી થવાય. ધ્યાનિ મનુષ્યોને ધ્યાન સિદ્ધિ માટે તે આસને બેસીને ધ્યાન યાય.

ભાવાર્થ—પદ્માસન, સિદ્ધાસન, સ્વસ્તિકાસન આદિ આસનો ધ્યાન કરવામાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. કેમકે તેથી પવન સુખપૂર્વક વહન યાય છે. શરીર સિધ્ધું દૃઢાર રહે છે. શરીરને લાભો વખત ધ્યાનમાં રોકતાં થાક લાગતો નથી. લોહીનું ફરવું, ગતિ નિયમિત યાય છે. તથાપિ જો તે આસને બેસવું અનુકૂળ ન પડે તો તેણે ગમે તે આસને બેસવું. જે આસને બેસવાથી સુખપૂર્વક લાંબા વખત સુધી બેસી શકાય, શરીરને કે મનને કલેશ-ખેદ ન યાય, ધ્યાન સિદ્ધિમાટે ધ્યાન કરવાવાળાને તે આસન જ યોગ્ય છે એટલે તે આસને બેસી ધ્યાન કરવું.

અન્ય રથજે કહ્યું છે કે:—

જ શ્વિય દેહવધ્યા, જેન ન જ્ઞાણોવરોહિણી હોઈ
જાઝ્જા તદ વધ્યોઃ દ્વિઙ નિસન્નો નિવિન્નો વા ॥ ૧ ॥
સઘ્વાસુ વદ્વમાણાસુ, મુણઙ જં દેસ કાલ ચેઠાસુ
ચર કેવલાઈ લાભં, પત્તા વહુસો સમિય પાવા ॥ ૨ ॥
તો દેશકાલ ચિઠા, નિયમો જ્ઞાણસ્સ નથિય સમયાંમિ
જોગાણ સમાહાણં, જહ હોઈ તહા પયચન્નં ॥ ૩ ॥

દરકોઈ બેસવા, ઉભા રહેવા આદિ, દેહની અવસ્થા, ચાલતા અનુષ્ઠાનમાં—ધર્મધ્યાનમાં પીડાકારી ન યાય તે અવસ્થાએ (આસને) બેસીને, કપોત્સર્ગ મુદ્રાએ ઉભા રહીને, નીચા બેસીને, કે દંડાસને કે શ્યાસને સુતાં સુતાં પણ ધ્યાન કરવું.

આસનનો કાંઈ નિયમ નથી તેવું કારણ બતાવે છે. સર્વ દેશ, કાલ અને આસનાદિ અવસ્થામાં વર્તતાં,—રહેતાં, મુનિઓ ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન આદિ, આદિ શબ્દથી અવધિ, મનઃપર્યવાદિ લાભોને પાપ રહિત થઈને—પાપને શમાવીને (કેવળજ્ઞાનને મૂકીને બાકીના ભાવો) અનેકવાર પામ્યા છે.

આજ કારણથી અમુક દેશમાં ધ્યાન કરવું અમુક

કરવું, કે અમુક આસને બેસીને ખ્યાન કરવું ઇત્યાદિનો નિયમ આગમમાં-
જોન સિદ્ધાંતમાં નથી. જે નિયમ છે તે એટલો છે કે મન, વચન,
કાયાના યોગેત્તું સમાધાન-વિશેષ રહિતપણું-જેમ જે પ્રકારે રહી શકે તે
પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવે.

ધ્યાનમાં દિશાનો નિયમ બતાવે છે.

પૂર્વાભિ મુલો ધ્યાની, ચોત્તરાભિ મુલો યવા

પ્રસન્ન વદનો ધીરો, ધ્યાન કાલે પ્રસૂયતે ॥ ૧૧૭ ॥

ધૈર્ય રાખી પ્રસન્ન મુખે ખ્યાન કરવાવાળાએ પૂર્વના સન્મુખ કે ઉત્તર
દિશા સન્મુખ ખ્યાન વેળાએ બેસવું તે વધારે સાફ છે. છતાં આ પણ
નિયમ મોકલ્ય નથી. યદ્યત્માત્મા તો આ સર્વ નિયમો ખરોખર પાળવા
જોઈએ. જેઓના મન ઉપર કાણુ આવી ગયો છે તેઓ આ નિયમો ન
પાળતાં ગમે તેવી રીતે ખ્યાન કરે તોપણ દરકત નથી.

ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો,

આલંબનાનિ ધર્મસ્ય, વાચના પ્રચ્છનાદિકઃ

સ્વાધ્યાયઃ પંચધાત્મેયો, ધર્માનુષ્ઠાન સેવયા. ॥ ૧૧૮ ॥

વાચના દેવી—પ્રજ્ઞ સંકલ્પિક પૂજવું. ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારનો સ્વા-
ધ્યાય કરવો તે ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો છે. તેમજ ધર્મ અનુષ્ઠાનનું સેવન
કરવું, તેપણુ ધર્મધ્યાનનું આલંબન છે.

સાધાર્ય—ધર્મધ્યાન રૂપ મદેલ ઉપર ચડવામાં મદદગાર સાધાર્યક
દાદરો અને દોરડાં રૂપ વાચનાદિ આલંબન છે. આલંબનની મદદથી બધી
ઝડપથી તેમજ સહેલાઈથી ધારેલા રથાત ઉપર પહોંચી શકાય છે. વા-
ચનાદિક ધર્મ અનુષ્ઠાન ધર્મધ્યાનમાં મદદગાર આલંબનો છે.

વાચનાદિ—શિખ્યાદિકને નિર્જરા હેતુ બધી સૂત્રાદિક બહુતર્વા.
કોઈપણ સૂત્રાદિના સ્થળોમાં શંકા પડેતો તે સંશયો દૂર કરવા માટે ગુ-
ર્વાદિકને પૂજવું તે પૂજના છે. પૂર્વે બહુલા સૂત્રાદિ બૂઝી ન જવાય તે માટે
તથા નિર્જરાને માટે યાદ કરવાનો અભ્યાસ કરવો તે પરાવર્તના છે.

અનુપ્રેક્ષા એટલે વિચારણા કરવી. આત્મ લાભમાં ઉપયોગી બાબ-
તોનો વિચાર કરવો. નિરૂપયોગી અથવા આત્મલાભમાં વિનશ્ચૂત વિચારોને
ઢાલી ઉપયોગી બાબતોની મન ઉપર મજબુત અસર કરવી તે વિચારણા
છે. નિર્જરાને માટે તથા પોતાને તે બાબતોનો મજબુત સંસ્કાર પડે તે

માટે, અન્ય મનુષ્યોને તે બાબતનો ઉપદેશ આપવો. અથવા આપણમાં
ધર્મ કયા કરવી. એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. તથા આત્મ
સ્વરૂપનું વિસ્મરણ ન થાય અને જાગૃતિમાં વધારો થાય—સ્વરૂપનું સ્મરણ
બન્યું રહે—તેવી ઉપયોગી ક્રિયાઓ કરવી. જેથી વિશુદ્ધિ વિશેષ પ્રકારે
બની રહે. અથવા વૃદ્ધિ પામે. તે સર્વ ધર્મઅનુષ્ઠાન, ધર્મધ્યાનમાં આલં-
બન ભૂત કહેવાય છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આલંબણાઈ વાયળ, પુછ્છળ પારિવટ્ટણાણ ચિંતાઓ

• સામાઢ્યાઢ્યાઈ સદ્ધમ્મા વસ્સયાઈચ. ॥૧॥

વાયના, પ્રશ્ન કરવા, સૂત્રાદિ પરાવર્તન કરવાં (ગણવાં) ચિંતન કરવું,
તથા સામાયિક અને આવશ્યકાદિ ઉત્તમ ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો છે.

આલંબન લેવાનું કારણ બતાવે છે.

વિસમંમિ સમારોહ્દ, દદ દવા લંબળે જહા પુરિસો

સુત્તાઈ કયાલંબો, તદ્દ ઇજ્ઞાણવરં સમારુહ્દ ॥ ૨ ॥

જેમ દદ આલંબન પકડનાર પુરુષ વિષમ સ્થાન ઉપર પશુ ચડી
જાય છે, તેમ સૂત્રાદિનું આલંબન પકડનાર—લેનાર ઉત્તમ ધ્યાનમાં આરૂઢ
થાય છે.

ભાષાર્થ—વિષમ, નીચું, ઉંચું, દુઃખે આરોહણ—અવરોહણ (ચડવું—
ઉતરવું) ધર્મ શકે તેવાં સ્થાનોમાં પણ મજબુત આલંબન પકડવાથી વિના
કતેશે પડોચી શકાય છે. તેમજ કોઈ મનુષ્ય સૂત્રનું આલંબન લઇને, કોઈ
વાયનાનું આલંબન લઇને, કોઈ વિચાર શ્રેણીનું આલંબન લઇને, ઇત્યાદિ
વિવિધ પ્રકારનાં પણ મજબુત આલંબનો લઇને મનુષ્યો ઉત્તમ ધર્મ-
ધ્યાનમાં આરૂઢ થઇ શકે છે, માટે આલંબનની જરૂરીયાત શરૂઆતમાં
વિશેષ પ્રકારે છે, અને તે આલંબનો જ્યારે સ્વભાવ જેવાં થઇ રહે છે,
તથા તેમાં પૂર્ણ દૃઢતા આવે છે ત્યારે માણસો વિના આલંબને પણ
આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. પણ શરૂઆતનો ઉત્તમ આલંબનથી
જ કરવાની છે.

ધ્યાનનો ક્રમ.

ધ્યાનાનુક્રમ ઉક્તઃ કેવલિનાં ચિત્ત યોગ રોધાદિ
ભવ કાલે ત્વિતરેપાં, યથા સમાધિં ચ વિજ્ઞેયઃ ॥૧૧૧॥

મન આદિ યોગોનો નિરોધ કરવારૂપ ધ્યાનનો અનુક્રમ કેવળ યાત્રી-
ઓને મોક્ષ જવાના અવસરે કહેવા છે. ખીજાઓને તો જેવી રીતે સમર્પિ
યાય તેવી રીતે યોગ નિરોધાદિનો ક્રમ જાણવો.

હાવાર્ય—ધ્યાનની સરખાતમાં મન, વચન, કાયાના યોગોનો કેવા
ક્રમથી નિરોધ કરવો તે વિષે વિચારો આદી જાણવવામાં આવે છે. આ
ક્રમનો વિધિ કેવળ યાત્રીઓને માટે છે, પણ ધર્મધ્યાનવાળા હૃદયમય
યાત્રીઓને માટે નથી. કેવળ યાત્રીઓ મોક્ષ જવાના વખત પહેલાં અંતરૂ
મુદ્દત કાલ રહે ત્યારે શુદ્ધધ્યાનના ત્રીજા ચોથા બેઠની (પાપાની) ઘર-
આત કરે છે. તેઓ પ્રથમ મનોયોગનો નિમદ્ધ કરે છે, પછી વચન યો-
ગનો નિમદ્ધ કરે છે. અને પછી સુદ્ધ કાયા યોગનો નિમદ્ધ કરે છે. આ
નિયમ શુદ્ધ ધ્યાનવાળા કેવળયાત્રીઓ માટેજ છે. ધર્મધ્યાન કરવાવાળાને
આ નિયમો લાગુ પડતા નથી. તેઓતો જેમ અનુકૂળતા પડે, જેમ સર-
જતા યાય, જેમ વિદ્યેષ શાંત યાય તેમ ગમે તે જાતનો, અનુક્રમ લે છે.
ધર્મધ્યાનમાં મનાદિનો સર્વથા નિમદ્ધ થતો નથી પણ એક પ્રવાહ કાષ્ઠ
એક ઉત્તમ આલંબનમાં—ધ્યેયમાં ચલાવે છે. કાષ્ઠ વખતે મનાદિકનો
નિરોધ (ઉપશમ) કરે છે. આ નિરોધમાંથી પાણું વ્યુદ્ધાન દશામાં એટલે
મનાદિની જાગૃતિમાં—મનની રિચાર આદિ પ્રવૃત્તિમાં આવવાનું ચાલુ રહે છે.

સર્વથા નિમદ્ધ થવા પછી પાણું વ્યુદ્ધાન થતુંજ નથી. તેઓનેતો
આ દેહાદિમાંથી સદાને માટે છુટા થવાનુંજ રહે છે. એટલે મનાદિના
નિમદ્ધનો ક્રમ શુદ્ધ ધ્યાનમાંજ છે. ધર્મધ્યાન માટે તો અનુકૂળતા પ્રમાણે
સહવિચારો કરવાથી કે મનાદિનો રોધ કરવાથી સ્વાસ્થ્યપણું—નિઃસપ્થું
પમાય, તેવો તેતે વખતે ઉપયોગ કરવાનો છે.

આજ બાબત અન્ય રચણે કહ્યું છે કે.—

દ્વ્યાણ પાદિવાત્તિ કમો હોદ મળો જોગ નિગ્ગહાર્દીઝ

મવ કાલે કેવલિણો સેસસ્ત જહા સમાશીપ્ ॥ ૧ ॥

મનોયોગાદિના નિમદ્ધરૂપ ધ્યાન અગ્રિકાર કરવાનો ક્રમ મોક્ષ જવાના
અવસરે કેવળ યાત્રીઓને હોય છે. બાકી અધિકારીઓનો જેમ જામાધિ
ઉપજે તેમ કરી લે છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ.

આજ્ઞા પાય વિપાકસ્ય, ક્રમશઃ સંસ્થિતે સ્તથા

વિચયાપ પૃથગ્ જ્ઞેયં ધર્મ ધ્યાનં ચતુર્વિધં ॥૨૨૦॥

પરંતુ અપેક્ષાએ જ તે વસ્તુ તરવ સંબંધે તેમ કહી શકો. આત્મા એકતિ નિત્ય કે અનિત્ય નજ કહેવાય પણ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય છે અને પર્યાય અપેક્ષાએ તે અનિત્ય છે. વિભાવ પર્યાયો લાગુ પડે ત્યાંસુધી તે આત્મા શુદ્ધ થઈ શકે નહિ. જુદાજુદા દેહ ધારણ કરવા, ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં, ઉપયોગને તે તે આકારે પરિણુમાવવો, રામ દેવના પરિણુમે પરિણુમ પામવું. ઇત્યાદિ વિભાવ પર્યાયો કહેવાય છે. આત્મા સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન જૂલવાથી વિભાવ પર્યાયો મદ્દણુ કરે છે. આત્માનો અખંડ ઉપયોગ આત્મસ્વરૂપમાં જ વિરામ પામે તો વિભાવ પદાર્થોપરિણુમવામાં સદાય જૂત કે નિમિત્ત જૂત કર્મ બીજે બળને કારણ થઈ જાય છે. તેમ થવાથી ફરી વિભાવ પર્યાયોમાં પરિણુમવાની શક્તિનો નાશ થતાં નિર્વાણ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આત્મા અને જડ એમ બે વસ્તુઓ છે. જેમાં જડ વસ્તુ નિઃસાર છે તેમાં આશક્તિ કરવાથી જ્ઞાન જૂલાય છે. ચૈતન્ય વસ્તુજ સારજૂત છે. આત્મ ઉપયોગનું જડ વિભાગ વસ્તુ સાથે પરિણુમવું તે ભેદ છે. અને સ્વસ્વરૂપમાં પરિણુમવું-રિથર થવું તે અભેદ છે. આત્મસ્વરૂપમાં અભેદ-એકરસ થઈ રહેવું તે સર્વગની આદ્યા છે. નિર્વાણ પ્રાપ્તિ માટે આજ છેવટનો ઉપાય છે. એ સર્વગનો નિશ્ચય છે. તે સિવાય નય, પ્રમાણ, બંગ, નિષ્કેપાદિ અનેક વિચારો તેમજ ચર્ચા છે, અનેક રીતે વસ્તુ તરવનો નિર્ણય કર્યો છે, પરંતુ તે સર્વનું છેવટ આજ છે કે આત્મસ્વરૂપમાં રિથરતા કરવી; તે સિવાયના સર્વ પદાર્થો-પર્યાયો તે વિભાવ છે આત્માથી છુટા પાડનાર છે, એટલે આત્મસ્વરૂપના બોધમાં વિશ્નજૂત છે તેનો નિશ્ચય કરવો, તે વિતરાગની આદ્યાનો નિશ્ચય કરવા બરોબર છે. આવા પ્રકારના વિચાર કરવા તે ધર્મધ્યાન છે. તેટલા સમય માટે અન્ય વિચારોનું જ્ઞાન જૂલાય છે. તેટલી આત્મ સમાધિ રહે છે તેટલા વખત માટે કર્મ આગમન રોકાય છે, યા અશુભ કર્મ આવતાં નથી. ધર્મધ્યાનના દૃઢ વિચારોથી આપણું ચારિત્ર બધાય છે, અર્થાત્ તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું-આત્મરિથરતા અનુભવવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સંબંધે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે

આશ્વાયજ પુરસ્ક્રુ ય સર્વજ્ઞાનામવાધિતામ્

તત્ત્વતશ્ચિતયેદર્થી સ્તદ્વાજ્ઞાધ્યાન મુચ્યતે ॥૧૨૨॥

કોઈ હેતુથી કે શુક્તિથી બાધા નપામે અથવા પૂર્વાપર વિરોધ ન પામે તેવી સર્વજ્ઞ પુરૂષની આદ્યાને--સર્વગના નિશ્ચયને--મુખ્ય કરીને અથવા સર્વગના નિશ્ચયની મદદ લઈને તત્ત્વથી વસ્તુસ્વરૂપે પદાર્થોનું ચિંતન કરવું.

એટલે પદાર્થોના પૃથક્કરણથી તત્ત્વસ્વરૂપ આત્મસ્વભાવને તેના વિરોધી પુદ્ગલોથી ભુદો પાડવો—વિચારવો તેને આરાધ્યાન કહીએ.

ધ્યાનશતકમાં પણ કહ્યું છે કે,

શ્લાઙ્ગા નિરવસ્થં જિજ્ઞાણમાણં જગત્પર્વવાણમ્
અનિઝ્જન મદ્દુન્તેયં નયમંગ પમાણ ગમ ગહણમ્ ॥ ૧ ॥

તથ્યય મદ્દોવલ્લેણ તત્ત્વિહાયરિય વિરહઓપાવિ
ણયગહણત્તણેણય ણાણા વરણો દણંચ ॥ ૨ ॥

દેહદાહરણા સંભવેય સત્તિ સુદ્ધુ જં ન યુક્ષેજ્ઞા
સવન્નુ મયમાવિતહ તદ્દાવિ તં ચિંતણ મદ્દમં ॥ ૩ ॥

નૈગમ સંપ્રહાદિ સાત નય, એકાદિ સયોગી કે અતુલંગીવાળા બા-
ગાઓ, જે પદાર્થોના નિર્ણય કરનાર પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને ચોવીસ ઇંકક
આદિ ગમાઓ ધર્ત્યાદિથી ગહન, નિપુણ બુદ્ધિ વિનાનાઓથી દુઃખે જાણી
શકાય તેવી, કેવળજ્ઞાન રૂપ દીપકથી સમગ્ર સંશયરૂપ અંધકારનો નાશ
કરનાર હોવાથી જગત્ના દીપક સમાન, નિર્દોષ, પાપ રહિત અથવા આ
લોક કે પરલોકના સુખની આશંસા—પ્રત્યક્ષા—વિનાની જીનેશ્વરની આરાધનું
ચિંતન કરવું. આદી કાંઈ ચંકા કરેકે આવા વિશેષણોવાળી જીનેશ્વરની
આરા મંદબુદ્ધિજીવો સમજી શકે નહિં તો પણ તેનું ધ્યાનકે તત્સંબંધી
વિચારતો કેમ કરીને કરી શકેજ ? આનો ઉત્તર એ છે કે બુદ્ધિની દુર્બળતાથી
સમ્યક્ રીતે પદાર્થોના નિશ્ચય ન કરી શકાય ૧ તથા સારી રીતે તત્ત્વનું
પ્રતિપાદન કરી શકે તેવા આચાર્યોના અભાવથી ૨. તથા જ્ઞાનાવરણીય
કર્મના ઉદયથી ૩, તથા જાણવા લાયક પદાર્થોના ગહન પણાથી ૪, તેમજ
જાણવા લાયક ધર્મના વિશેષ અર્થનો ખોલ કરાવી શકે તેવા હેતુઓના
અભાવથી ૫, વળી સત્યકે કલ્પિત ઉદાહરણોના અસંભવથી વિદ્યમાન પૂર્તા,
કેટલીએક વસ્તુઓ સમજી શકાતી નથી. આ વાત ખરી છે તોપણ
સર્વજ્ઞના સત્યવચન સંબંધીનો વિચારતો બુદ્ધિમાનોએ કરવો જોઈએ અને
તે એવી રીતે વિચાર કરવો કે સર્વજ્ઞ—વિતરાગદેવ ઉપકારક બદલાની આજ્ઞા
રાખ્યા વિનાજ પરને ધર્મોપદેશ આપી અનુગ્રહ કરવાને તરફ યથેચ હોયછે.

તેઓ જગત્માં સર્વથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની પુરૂષો છે, તેમજ તેઓ રાગદ્વેષ
અને અજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, એટલે તેમને અસત્ય ખોલવાનું કાંઈ પણ

કારણ હોઈ નથી, આ પ્રધાણે જેની ક્ષુદ્ધિ તિક્ષ્ણ હોતી નથી તેઓએ પશુ આવો વિચાર કરીને, તેમના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને પોતાની શ્યાનાદિ ક્રિયા શરૂ રાખવી. આગળ ચાલતા જેમ નિર્મળતા વધે તેમ તેમ સત્ય વસ્તુ પોતાની મેળેજ અનુભવાય છે. છતાં શરૂઆતમાં આટલી શ્રદ્ધાની જરૂર તો રહેછેજ.

અપાય વિચય ધર્મધ્યાન,

અપાયવિચયં જ્ઞેયં ધ્યાનં તત્ત્વ વિચક્ષણૈઃ

અપાયઃ કર્મણાં યત્ર સોડપાયઃ પ્રોચ્યતે યુધૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

રાગદ્વેષ કપાય થવ ક્રિયા વર્તમાન જીવાનાં

ઈહ પરલોકાપાયા નપાય મીરુઃસ્મરેત્ સાધુઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે અપાય વિચય શ્યાન વિચક્ષણોએ જાણવું કે જેમાં કર્મથી થતા અપાય કબોટાનું ચિંતન કે વિચાર કરાય છે. વિદ્વાનો તેને અપાય ધ્યાન કહે છે.

રાગદ્વેષ કપાય અને આશ્રવની ક્રિયામાં વર્તતા જીવોને આ લોક સંબંધી તેમજ પરલોક સંબંધી કષ્ટ-દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો સંસારના પરિભ્રમણથી ભય પામતા સાધુઓએ વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ—કોઈ પશુ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય કે તરતજ તે કાર્ય પહેલાં તેનું ભાવિ પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર કરવો. અથવા કોઈ કાર્ય કરવાની હાલ તરત જરૂરીયાત ન હોય તથાપિ કોઈ તેવા પ્રસંગમાં પોતાથી કોઈ તેવી જાતની દલકડી જાતની પ્રવૃત્તિ થઈ ન જાય તે માટે આગળથીજ મનઉપર તેવા કાર્યનું પરિણામ શું આવે છે કે આવશે તેનો મનજૂત સંસ્કાર સ્થાપન કરી દેવો કે જેથી તેવા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં મનને અટકાવી શકાય, અગર તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાના પ્રસંગે તેના ભાવિ ફળો નજર આગળ તરત હોવાથી, અને મનઉપર પશુ તેના ભાવિ પરિણામની ચોક્કસ અસર થયેલી હોવાથી પૂર્વપર વિચાર કર્યા વિના કરાતી પ્રવૃત્તિ અટકાવી શકાય. આ માટે અપાયસંબંધી વિચાર કરવો તેનું નામ અપાય વિચય ધ્યાન છે.

રાગ, દ્વેષ, કપાય અને આશ્રવની ક્રિયાઓમાં વર્તતાં આ જીવોને નાના પ્રકારનાં કબોટા આ લોક અને પરલોકમાં થાય છે. મજાકની માફક રાંગી જીવો વિવિધ પ્રકારનાં કબોટા સહન કરે છે, મહાન્ વ્યાધિથી મેરાયેસો મનુષ્ય કુપથ્ય અનના અકિલાવથી જેમ રોગમાં વધારો કરે છે

તેમ રાગી મનુષ્ય દીર્ઘ સંસાર પરિભ્રમણમાં વધારો કરે છે, દ્વેષરૂપ દાવાનળ યાનાદિ ગુણરૂપ વૃક્ષોને બાળીને બાલિમજૂત કરી નાંખે છે. વૃક્ષના મૂળમાં-કોટરમાં-રહેલો અગ્નિ જેમ વૃક્ષને નવ પાલવિત થવા દેતો નથી તેમ દ્વેષરૂપ અગ્નિ જેમના હૃદયમાં વસે છે તેઓના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો ક્રોધપણ રીતે વિકાસ પામતા નથી. દ્વેષરૂપ અગ્નિથી તમ થયેલા જીવો આ લોકમાં તો દુઃખી થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પરલોકમાં નરકાદિ મતિ પામી મહા દુઃખનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે. જ્યાંસુધી દ્વેષનો તાપ હૃદયમાં હોય છે ત્યાંસુધી યાનાદિ ગુણોની શાન્તિ-શીતળતા પાસે પણ આવતી નથી.

ક્રોધાદિ કષાયો મહા દુઃખના કારણ બૂત છે. ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે, માયા મૈત્રીનો નાશ કરે છે, માન વિનયનો, અને લોભ પ્રીતિ, મૈત્રી વિનયાદિ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. નહિનિમ્મલ કરેલ ક્રોધ, માન, માયા લોભ સંસારરૂપ વૃક્ષના મૂળને પાણી સીંચીને પલ્લવિત કરે છે, જેનાં ફળો તરીકે ચારે ગતિનું પરિભ્રમણ ચાલુ રહે છે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતી અને યોગરૂપ બાકી રહેલ આશ્રવો તે પણ દુઃખનાંજ કારણરૂપ છે. મિથ્યાત્વથી મોહિત થયેલ આ જીવ આલોકમાંજ અનેક પ્રકારનાં માનસિક દુઃખો અનુભવે છે, શાંતિ પ્રમુખ ગુણોના અભાવે અનેક પ્રકારે તે વિવ્રજાળ બને છે, ક્રોધાદિથી પણ અચાન એ મોટું દુઃખ છે. અચાનથી જેનાં અંતર્યેષુ અંધ છે તેને કર્તવ્યા કર્તવ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી.

પાપથી નહિ પાછા હઠેલ, ઇચ્છાઓનો નિરોધ નહિ કરનારા, ઇચ્છાનુસાર મનાદિ યોગોને પ્રવર્ત્તાવનાર જીવો ધણાં દુષ્ટકર્મો કરી પાપનો સંચય કરે છે, જેને સધને શાંતિથી વિશ્રાંતિ લેવાનો વખત તે જીવોને મળતો નથી, ઈર્ષ્યાદિ વિવિધ પ્રકારે રાગાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવોને આવી પડતાં સંકટોનો વિચાર કરવો તે અપાય વિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

કહ્યું છે કે—

રાગદોષ કસાયા સવાઈ કિરિયામ્ વટ્ટમાણાળં

इह परच्छोगा पाप झाईश्चावज्ज परिवज्जी ॥ ૧૧॥

રાગ, દ્વેષ, કષાય અને આશ્રવાદિ ક્રિયામાં વર્ત્તતા જીવોના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થતા આલોક અને પરલોક સંબંધી દુઃખોનો નિર્દોષ જીવન ગુણરનારાએ વિના પ્રમાદે વિચાર કરવો.

વિપાક વિચય ધ્યાન.

चतुर्धा कर्मबन्धेन शुभे नाप्यशुभे न वा

विपाकः कर्मणां जीवैर्भुज्यमानो विचिंत्यते ॥ ૧૨૬ ॥

શુભ અથવા અશુભ ચાર પ્રકારના કર્મબંધવડે કરીને જીવે કર્મોને વિપાક ભોગવી રહ્યા છે તેનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ—પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ કર્મોનો બંધ, સારો કે નહારો, ચારે પ્રકારે થાય છે, જીવોના સારા કે નરસા અધ્ય- વસાય અનુસારે કર્મોના સારો કે નરસો બંધ થાય છે. મન, વચન, કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ અને તે સાથે અભિમાન ક્રોધાદિ કષાયોનું મિશ્રણ થવાથી શુભાશુભ કર્મ બંધન થાય છે. કષાયની પરિણતિ બળ્યા સિવાય કર્મબંધ થતો નથી. કષાય ક્રોધાદિ પ્રચરત અને અપ્રચરત એમ બે પ્રકારે છે. પ્રચરતથી શુભ કર્મ બંધ થાય છે અને અપ્રચરતથી અશુભ બંધન થાય છે. મન, વચન, કાયાના યોગની પ્રવ- જતાથી પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિ બંધ થાય છે, અને ક્રોધાદિ કષાયની પ્રવ- જતાથી સ્થિતિબંધ અને રસબંધ થાય છે.

પ્રકૃતિબંધ એટલે સ્વભાવ સંબંધી બંધ જેમકે કોઈ કર્મોના જ્ઞાનને દબાવવાનો સ્વભાવ છે. કોઈનો દર્શનને રોકવાનો સ્વભાવ છે, કોઈના આત્મચરિત્રતા ન થવા દેવાનો, કોઈનો સુઃખદુઃખ આપવાનો, કોઈના નિં- દવાનો, કોઈનો પ્રસંસવાનો, કોઈનો દલકા કુળમાં જન્મ આપવાનો, કોઈનો અમુક ગતિમાં ફેરવવાનો, કોઈનો ઇચ્છિત પ્રાપ્તિ ન થવા દેવાનો ઇત્યાદિ આઠ કર્મોની ૧૫૮ પ્રકૃતિઓના સ્વભાવો જુદાજુદા છે. તેનો તેના ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનારો કર્મ બંધ, તે પ્રકૃતિ બંધ કહેવાય છે.

સ્થિતિબંધ એટલે અમુકસ્થિતિ પર્યંત—વખત સુધી—જીવને તેતે જાતનાં બંધનમાં રોકી રાખવો તે સ્થિતિબંધ કહેવાય છે.

રસબંધ એટલે મધુર કે કડવો રસ જેમ સુખ કે દુઃખરૂપ અનુભવાય છે તેમ તે તે કર્મના સારા કે નહારા રસો અનુભવવા—સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરવો તે. શેરડીના રસ કે લીમડાના રસની માફક કર્મ વિપાકનો અનુભવ કરવો તેમાં પશુ યોડો મીઠો, વધારે મીઠો, તેથી વધારે મીઠો એમ સુખનો અનુભવ વિવિધ પ્રકારની તારતમ્યતાથી થાય છે. તેમજ કડવોરસ, તેથી વધારે કડવાસવાળો રસ, તેથી વધારે કડવાસવાળો રસ, તેથી વધારે કડવાસ વાળો એમ અનેક પ્રકારની ન્યુનાધિકતા વાળો

દુઃખરૂપ કર્મવિપાક અનુભવવો પડે છે તે રસ બંધથી થાય છે;

પ્રદેશબંધ એટલે કર્મના અણુઓનો બંધ. જેમ વધારે કર્મનાં અણુઓ હોય છે તેમ વધારે વખતસુધી તે કર્મ વિપાક સુખદુઃખ આપવા માટે લંબાય છે કાંઈ વખતે વધારે કર્મનાં દળીયાં હોય છે તથાપિ તેમાં રસ થોડો હોય છે તો વખત વધારે લાગે છતાં તે કર્મમાં રસ વધારે ન હોવાથી સુખ કે દુઃખ વધારે તિવ્રતાથી ભોગવવું પડતું નથી. આ પ્રદેશબંધ છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે સાચામાં એક લાકુનું દર્શન આપું છે. લાકુમાં લોટ હોય છે તે પ્રમાણે પ્રદેશબંધ છે. ધીકે સાકરાદિક મીઠાશ હોય છે તે પ્રમાણે રસબંધ છે લાકુમાં સુંઠ મરી કે તેની જાતનો મસાલો હોય છે તેમાં જેમ વાયુ દરવાનો કે કંક મટાડવાનો શુષ્ક હોય છે તેમ પ્રકૃતિબંધ હોય છે અને તે લાકુ મહિનોકે પંદર દિવસથી વધારે વખત રહી શકતો નથી—ગગડી જાય છે અથવા અમુક દિવસમાં તે ખાઈ જાતો હોય છે એ પ્રમાણે, સ્થિતિબંધ હોય છે. ચાર એકાદ મગવાથીજ લાકુ થાય છે તેમ આ ચાર પ્રકારની બંધન શક્તિઓ—કારણે એકાદ મગવાથી તે શુભાશુભ કર્મબંધ તૈયાર થાય છે. પછી અવસરે તેનો અનુભવ થાય છે. આ કર્મનો વિપાક જીવો અનુભવ કરે છે. તેમાં કાંઈ સુખી છે, કાંઈ થોડો સુખી છે, કાંઈ તેથી વધારે સુખી છે અથવા કાંઈ દુખી છે, કાંઈ થોડો દુખી છે; કાંઈ વધારે દુખી છે, કાંઈ તેથી પણ વધારે દુખી છે ઇત્યાદિ કર્મ ફળ ભોગ—અનુભવ સંબંધી—વિચાર કરવો આ કર્મ બંધનું કારણ પોતેજ છે. આત્મભાન જીવીને પ્રવૃત્તિ કરવાથી બંધ થાય છે. જેવો બંધ તેવોજ અનુભવ છે. આ કર્મબંધનાર પોતે છે તો તે બંધ છોડનાર પણ પોતે છે. બંધવાની શક્તિ છે તો છોડવાની શક્તિ પોતામાં હોવીજ જોઈએ, એ વિચાર કરી જે અચાન દશમાં બંધ કળે છે તેજ બંધ જ્ઞાન દશાએ તોડી નાખવા માટે સાવધાન થવું અને બીજા બંધો ફરી ન બંધાય તે માટે જામત રહેવું ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે આ બ્યાનના વિચારનું સામ્યબિંદુ છે. આ પ્રકારનાં શુભાશુભ બંધોનો અનુભવ કરનારા જીવો તેતે કર્મના ઉદયથી કે અનુભવથી કેય રીતેજ છે દુખી થાય થાય છે, સુખી થાય છે વગેરે તરફ દૃષ્ટિ નાખી તે કમરે એજ વિચાર કરવો કે આ તેમના અચાન જન્ય કે અભિમત જન્ય વિચારનું કે સંભવનું પરિણામ છે. મહારે પણ આવો અનુભવ મારનો વખત ન તે પહેલાં તે અન્યના કે અનુભવ ઉપરથી કે જેકેવ કયો સિવ શિક્ષા—શિષ્યામણુ કે ધડો લાઇ મહારે વર્ણવે છે એમ વિચારવું

તે
તે
માટે
થવી

આ-
પ્રવૃત્તિ
વાતો

તેવાં કર્મબંધ કરતાં અટકવું તેપણ આ વિચારનું પરિણામ ઉપજાવનાર
છે.

યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.

પ્રતિક્ષણ સમદ્ભૂતો યત્ર કર્મફલોદયઃ

ચિંત્યતે વિત્રરૂપઃ સ વિપાક વિચયોમતઃ ॥ ૧૧૬ ॥

યા સંપદાર્હતો યા ચ વિપદા નારકાત્મનઃ

एकातपत्रतातत्र पुण्यापुण्यस्य कर्मणः ॥ ૧૨૭ ॥

જ્યાં વિવિધ પ્રકારે કર્મના ફળોનો ઉદય પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે
તેનો વિચાર કરવો તેને વિપાકવિચય માનેલો છે.

જે અરિહંત દેવની સંપત્તિ અને જે નારકી જીવોની વિપત્તિ, આ
બંને સ્થળે પુણ્ય અને પાપકર્મનું સામ્રાજ્ય (સ્વતંત્ર સત્તા) વર્તે છે
અર્થાત્ આ જીવની પોતાની જ કરેલી શુભાશુભ કર્મફળની જ મહેનત છે,
તેનું જ પરિણામ છે.

ભાવાર્થ—કર્મફળની ઉત્પત્તિ અને તેના નાશનું સામર્થ્ય કોની
અંદર છે તેનો વિચાર અવશ્ય કરવો જ જોઈએ. જે અરિહંત પરમાત્માની
સંપત્તિ અનુભવવી અને નરકનાં અસહ્ય દુઃખો અનુભવવાં આ બે કહે-
વાથી દુનિયાના સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ દુઃખની સિમા આવી રહી. આવી ઉત્તમ
કે અધમ સંપત્તિ કે વિપત્તિ કોણુ આપે છે ? કોણના તરફથી તે આવે
છે ? સ્વભાવિક આવે છે ? કે પોતે જ તેને ઉત્પન્ન કરેલ છે ? આ સર્વનો
વિચાર કરતાં આનું કારણ સમજાયા વિના રહેતું નથી. કેટલાએક
મનુષ્યોની માન્યતા એવી હોય છે કે “આ શરીરથી તે ઉત્પન્ન થાય
છે” કોણ કહે છે કે “કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે,” કોણ કહે છે કે
“આત્મશક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે” આ વિચારોનો નિર્ણય કરવા માટે
એક દૃષ્ટાંત લઈએ. ધારો કે પૂતળાનો નાચ દેખાડનારાએ પૂતળાને મનુ-
ષ્યની માફક હાલતાં ચાલતાં અનેક પ્રકારનાં ચેન, ચાળા કરતાં પ્રેક્ષકોને
બતાવે છે. આ પૂતળાની પાછળ ઝીણોતાર તે પૂતળાનાં શરીર સાથે
જોડેલો હોય છે અને એક માણસ પડદાની પાછળ ઉભો રહી આ તારને
મરજી માફક પથ નિયમિત રીતે ચલાવે છે તેને લેખને પૂતળાઓ નાચે
કુદે વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે. પૂતળાને ચલાવનાર પડદા પાછળ રહેલા
માણસને કે તારને લોકો જોઈ શકતા નથી તેવી ગોઠવણ કરવામાં
આવે છે.

આ નામ જોનારામાં ત્રણ પ્રકારના જીવો હોય છે. કેટલાક અલ્પ-
બુદ્ધિવાળા તે એમ સમજે છે કે પૂતળા પોતાની મેજે નાચે છે, તેથી
વધારે વિચારની ખીલવણી પામેલા જીવો તે તારોને હાલવા ચાલવાની
ક્રિયા કરનાર રૂપે જુએ છે અને તે વિચારોથી પાર ગયેલા જીવો તે
આ પૂતળાનો નાચ તે તારનાં દોરડાંને ખેંચનાર ચલાવનાર મનુષ્ય સજ્જાને
આધિન થતો જુએ છે.

આવીજ રીતે રથુજ બુદ્ધિવાળા જીવો આ રથુજ પૂતળાં જેવા શરી-
રનેજ કાર્ય કરનાર ગણે છે તેઓને આત્મશક્તિની ખજાર ન હોવાથી
શરીરને સ્વતંત્ર ક્રિયા કરનાર સમજે છે તેને લક્ષનેજ તેનાં સર્ગાવાહાલાં કે
ઈતર મનુષ્યો તેમની સેવા કરે છે તેમના ઉપર તેઓ પ્રસન્ન થાય છે,
અને પ્રતિકૂળ વર્તન કરે છે તો તેમને ધિક્કારે છે, નુકસાન કરે છે. આવા
વર્ગના લોકો દેહને આત્મા માનનારા અજ્ઞાની જીવો છે. આથી ઉંચા દર-
જાના લોકોએ ખીજા વર્ગના છે, તેઓ પેલા ઝીણા તારના દોરા સમાન
કર્મોને કર્તા તરીકે મહત્ત્વ આપે છે. પહેલા વર્ગના કરતાં ખીજા વર્ગના
લોકો વધારે બુદ્ધિમાન અને વિચાર કરનાર છે. આ લોકો બધું મહત્ત્વ
તે તારના દોરા સમાન કર્મનેજ આપે છે. તેઓ કર્મનેજ ચેતન્ય માને છે.
આટલે સુધી એ લોકો ખરા છે કે ઝીણા તારની અસર દેહ ઉપર થતી
જુએ છે.

ત્રીજા વર્ગના ઉત્તમ પંક્તિના લોકોતો આ પૂતળાં જે રથુજ શરીર અને
આ તારના ઝીણા દોરા સમાનકર્મને મૂકીને એ તારને ખેંચનાર-તારને
ગતિ આપનાર-પુરૂષ સમાન આત્માનેજ આ દેહના કે કાર્યના નિવામક
સમાન ગણે છે. એની શક્તિથીજ બધો કાર્યવ્યવહાર ચાલતો સમજે છે.
તારને ઠેકાણે રહેલાં કર્મ તેમાં મદદગાર છે, તેમ છતાં આત્માજ સુખરૂપ
છે-આનંદ સ્વરૂપ છે. આ વાત વધારે સ્પષ્ટ અનુભવવા માટે તે પડદાને
ચીરી નાંખે છે ત્યારે સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે કે આ સર્વ શક્તિ તે પુરૂ-
ષની કે આત્માની છે. તે આત્મશક્તિનો થતો દુરૂપયોગ, દુઃખ કે વિપત્તિ
જનક છે. અને તે શક્તિથી થતી સારી-પ્રવૃત્તિ સુખ કે સંપત્તિ માટે
થાય છે. તે શક્તિની પોતાની છ.યામાં-પોતાના સ્વરૂપમાં-વિશ્રાંતિ થવા
તે નિર્વાણ યા મોક્ષને માટે છે.

આ પ્રમાણે પુરૂષ-પાપરૂપ કર્મ કે જે આત્મના મૂળ જીવનના આ-
ધારે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા આત્માની એક પ્રકારની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ
તેને આધારે ઉત્પન્ન થાય છે તેનોજ આ સર્વ દુનિયામાં અનુભવતો

વિલાસ છે. તે આત્મશક્તિ કેવા રૂપમાં યોગની એ આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે કારણ કે આપણે પોતેજ તે સ્વરૂપ છીએ.

ખ્યાન શતકમાં કહ્યું છે કે—

પયઃ ટિઠ્ઠ પપ્સાણુભાવ મિન્નં સુદાસુદ વિમત્તં

જોગાણુભાવં જળિયં કમ્પ વિવાગં વિચિંતિદ્વિદ્વા ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિ, રિચિતિ, પ્રદેશ અને અનુભાવનાં બેદરાજા તથા શુભાશુભતા બેદમાં વહેંચાયેલા મનાદિ યોગ અને અનુભાવથી ઉત્પન્ન થનારાં કર્મ વિપાકનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ—પ્રકૃતિ એટલે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોનાં બેદો. જે બેદો શુભ, અશુભ અગર શાંતા અશાંતા, સુખ દુઃખ આદિ ભાગોમાં વહેંચાયેલા છે તે બેદોવડે કર્મ વિપાકનો વિચાર કરવો.

તે આઠ કર્મોની રિચિતિ જલ્પન, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટાદિ કાળના અવસ્થાન રૂપ છે તેનો વિચાર કરવો.

પ્રદેશ—જીવોના પ્રદેશો સુક્ષ્મ રીતે કર્મ પ્રદેશોની સાથે એક ક્ષેત્રમાં અવગાઠ પામીને રહેલા છે તે કારણથી અનુભવાનાં કર્મ વિપાકનો વિચાર કરવો.

અનુભાવ—તેજ આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉદયનો અનુભવ કરવો. આ કર્મ વિપાક મન, વચન, કાયાના યોગે અને અનુભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ વિચાર કરવો. અનુભાવ એ જીવનો વિપરિત શુદ્ધ છે. તે મિથ્યાત્વ અવિરતિ, પ્રમાદ, અને કલાપરૂપ છે. આ યોગ અને અનુભાવ ખન્નેવડે જીવને કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો વિપાક એટલે ઉદય તે સંબંધમાં વિચાર કરવો.

લોક સંસ્થાન વિગ્રય ધર્મધ્યાન.

અનંતાનંત માકાશં સર્વતઃ સુમાતોષ્ટિતં

તન્મધ્યે યં સ્થિતો ઓકો નિત્યો દૃષ્ટો જિનોત્તમૈઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્થિત્યુત્પત્તિવ્યયોપેતૈઃ પદાયૈથેતને તરૈઃ

સંપૂર્ણોજ્નાદિ સંસિદ્ધઃ સ્થિતં યત્ર જગજ્ઞાપંખા ૧૨૯ ॥

અનંતાનંત આકાશ જેની સર્વ ત્રાણુએ આવી રહેલું છે તે લોક છે. જીનેશ્વર તે લોકને પોતાના જ્ઞાનમાં 'નિત્ય' છે' તેમ જોયેલો છે. આ લોક, સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પામે ના, ચૈતન્ય અને જડ પદો.

ધોધી સંપૂર્ણ છે તે અનાદિ સિદ્ધ છે, અને તે લોકમાં પ્રભુ જગત રહેલું છે.

ભાવાર્થ—સ્વાભાવિક-વિનાશપયોગે દુઃખા વિના પણ ઉત્પન્ન થતા વિકારોને હઠાવવા માટે આ લોકસંસ્થાનનો વિચાર કરવાનો છે. લોકમાં પણ કહેવત છે કે ગરમી ગરમીનું ઔષધ થાય છે, તેમ વિચાર એ વિચારનું ઔષધ છે. વિચારથી વિચારો પાછા હઠાવાય છે. વિશેષ એટલો છે કે આ વિચારો પોતે જગતિ પૂર્વક કે જાણી જોઈને કરાયેલા હોવા જોઈએ. તેવા વિચારો પણ રાગ દ્રેષની ઉત્પત્તિ કરાવનારાં ન હોવા જોઈએ પણ મનને સમાધાન-સમતોલ-સ્થિતિમાં રાખનાર હોવા જોઈએ અથવા મનને વિરક્તિ પમાડી વિશેષ વિકારોથી ઉપરામ કરનારા હોવા જોઈએ. અથવા વિચાર કરતાં આ લોક સ્થિતિમાં એક પણ પદાર્થ મનને આકર્ષણ કરી શકે તેવા નથી એવો નિર્ણય કરવા માટે પણ આજ ધ્યાન ઉપયોગી છે.

લોકનો વિચાર આ પ્રમાણે છે કે જેની સર્વ બાહ્ય અનંત આકાશ આવી રહેલું છે તેના વચમાં લોક રહેલો છે. લોક સંસ્થાનનો આકાર બે પગ પહોળા કરી દહો વલોવવા ઉભા રહેલા પુરોની માફક પણ હાથ બે કેડ ઉપર ફાણીઓ બહાર પડતી રહે તેમ વાળી રાખેલા હોય તેવો છે. અને તેની ચારે બાજુ સઘળે આકાશ છે. તે લોક આકૃતિની અંદર ચૈતન્ય અને જડ પદાર્થો રહેલા છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને આત્મા એ છ પદાર્થોથી ભરપૂર છે. તેમાં કાળ ઉપચારિક હોવાથી અદી દીપની અંદર હાલતા ચાલતા સૂર્યાદિની અપેક્ષાએ છે બાકી પાંચ દ્રવ્યોથી પૂર્ણ ભરેલો છે. પદાર્થોના મૂળ દ્રવ્યો નિત્ય છે. પર્યાયરૂપે તે અનિત્ય છે, એટલે તેમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ થયા કરે છે. પાણીમાં પરપોટાઓ, તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે છતાં પાણીતો કાયમ છે. આ પ્રમાણે દરેક દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થવાપણું, નાશ પામવાપણું અને મૂળ દ્રવ્યે કાયમ રહેવાપણું છે એટલે જડ પુદ્ગળ, દ્રવ્યના અનેક આકારો-ઘાટો-બને છે તે તેની ઉત્પત્તિ માનીએ. ઘાટો કે આકારો જાંગી જતાં અન્ય આકારો ધારણ કરે છે તે તેનો નાશ થયો. પરંતુ મૂળ દ્રવ્ય તો કાયમજ રહ્યું. વળી રૂપાંતર પામી પાછા આકારો શરૂ થાય છે, ટકી રહે છે અને પાછા વિનાશ પામે છે, બીજી રીતે સર્વ પદાર્થોમાં ફેરફાર થયા કરે છે. તેવા પદાર્થોથી ભરપૂર આલોક છે. આલોક નિત્ય શાશ્વત્ છે, તેને કાષ્ટએ બનાવે.

સંપૂર્ણ છે, અનાદિ સિદ્ધ છે તેમાં સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળરૂપ ત્રણે લોક રહેલા છે. તે પુરુષાકાર આકૃતિવાળા લોકમાં પણ આકાશ છે. તેને લોકાકાશ કહે છે. તેની બહાર આ પાંચ દ્રવ્ય નથી કેળાવેલા આકાશજ છે, તેને અલોકાકાશ કહે છે. તે લોકાકાશમાં ચાલે રાજ લોકની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ઇત્યાદિ લોક સંસ્થાનનો વિચાર કરવો તે લોક સંસ્થાન ધ્યાન છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અનાદ્યનંત લોકસ્ય સ્થિત્યુત્પત્તિવ્યયાસ્તનઃ

આકૃતિં ચિંતયેદ્યત્ર, સંસ્થાનવિચયઃ સ તુ ॥ ૧ ॥

આ લોક આદિ અને અંત વિનાનો છે. તેમાં રહેલ પદાર્થ અથવા તે પદાર્થ રૂપ લોક, તે (સ્થિતિ કાયમ રહેનાર) ઉત્પન્ન થનાર, અને નાશ પામવાના સ્વભાવનો છે. તેની આકૃતિનો વિચાર જેમાં થાય છે તે સંસ્થાન વિચયધ્યાન કહેવાય છે.

આ ધ્યાન કરવાનું કારણ બતાવે છે.

નાના દ્રવ્ય ગતાનંતં પર્યાય પરિવર્તનં

સદાસક્તં મનોનૈવ રાગાદ્યાકુલ્લતાં વ્રજેત્ ॥ ૧ ॥

અનેક દ્રવ્યમાં રહેલા અનાંત પર્યાયના પરવર્તનમાં (ફેરફાર થતા પર્યાયોમાં) નિરંતર જોડાઈ રહેલું મન રાગદ્વેષાદિયા વ્યાકુળ થતું નથી.

હાવાર્થ—પુદ્ગલ કે એતન દ્રવ્યના પર્યાયાદિનો જાતિપૂર્વક વિચાર કરતાં મન વિશ્રાંતિ પામે છે. અથવા રાગદ્વેષ હર્ષ ખેદથી વ્યાકુળ વ્યાકુળ થતું નથી. કોઈ એક મનુષ્ય કે પદાર્થ ઉપર રોષ હોય અને તેનો વિયોગ થતાં સામાન્ય રીતે મનુષ્યને ખેદ થાય છે અથવા તેવા પદાર્થો આવી મળતાં હર્ષ થાય છે. આ હર્ષ કે ખેદ, દ્રવ્ય પર્યાયનો પૂર્વાપર વિચાર કરનારને સંબંધ નથી. ન હોવાનું કારણ એ છે કે તેની દૃષ્ટિ અમુક એક પદાર્થ નિયમિત રચનમાં રહેલામાં સંકેત્યાયેલી રહેતી નથી પણ સર્વ પદાર્થોમાં સર્વ કાળમાં, સર્વ રચનમાં વિકાસ પામેલી, વિસ્તારાયેલી હોય છે તેથી તેવા હર્ષખેદના પ્રસંગમાં તેને તો આ વિચાર થાય છે કે, તે પદાર્થનો તો નાશજ થતો નથી ફક્ત તેણે આકૃતિ અને રચન બદલ્યું છે. આ પદાર્થ આ રચનમાંથી, આ કાળમાંથી તેની આકૃતિને બદલીને બીજા રચનમાં બીજા કાળમાં બીજી આકૃતિરૂપે તો કાયમજ છે, તો હર્ષ શોક-આ માટે કરવો. જે પ્રસંગે તે વસ્તુ મળે છે તે પ્રસંગે પણ તેને હર્ષ નહિં થાય, કારણ કે તેની દૃષ્ટિ સર્વ દેશ, કાળ તરફ, કે પદાર્થ તરફ વિકાસ પામી

છે તેથી તે એમજ સમજે છે કે આ પદાર્થ અમુક રચણ, અમુક કાળ અને અમુક આકૃતિને બદલાવીને અન્ય રચણથી આદી આવ્યો છે અં આદીથી પણ આ આકૃતિને અમુક વખત પછી બદલાવશેજ. તે સાથે કોઈ પણ રચણ કે કાળમાં તેના મૂળ દ્રવ્યનો અણુનો કે જીવનો નાશ તે થવાનોજ નથી આમ કોઈપણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કે વિયોગ વખતે ત્રણે કાળમાં દૃષ્ટિ લંબાવવામાં આવે તો તે વસ્તુના નિત્યપણા વિષે કે વિયોગવર્તના અનિત્યપણા વિષે (દ્રવ્ય કે પર્યાયની અપેક્ષાએ) મનની વિક્ષિપ્ત રીતિત રહેશે નહિ..

તે સાથે એક પોતાના અચ્છાન સિવાય આત્મા પણ રચણ કે કાળના પ્રતિબંધમાં આવી શકે તેવો છે નહિ. જો પોતાનું અચ્છાન હાવવામાં આવે તો આત્માને પણ કોઈ દ્રવ્ય, રચણ કે કાળનું પંધન નડવાનું નથી, આ સંસ્થાન વિચયના વિચારથી અનેક ક્ષયદાઓ થવા સંભવ છે.

આગમમાં કહ્યું છે કે,—

જિણ્દેસિયાઈં લરુલ્લખ સંઠાણા સળ વિહાળ માણાઈં

ઉપાય ઠિઠ મંગાઈ પજ્જયા જેય દવ્વાણં ॥ ૧ ॥

પંચધિકાય મહં લોગ મળાઈ નિહળં જિણ્લુલ્લાયં ।

નામાઈ મેય વિહિયં તિવિહ મહો લોગ મેયાઈં ॥ ૨ ॥

જીનેશ્વરે કયન કરેલા ધર્માસ્તિકાપાદિ દ્રવ્યોનાં લક્ષણ, સંસ્થાન, આસન (આધાર) ભેદ, પ્રમાણ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ ઇત્યાદિ પર્યાયોનો વિચાર કરવો તેમજ પંચઅસ્તિકાયમય, આદિઅંત વિનાનો લોક છે એમ જીનેશ્વર ભગવાને કહ્યું છે. તેનાં નામાદિ ભેદનો તથા અધોતોકાદિ પણ પ્રકારના ભેદનો વિચાર કરવો.

સાવાર્થ.—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ; અને આત્મા આ છ દ્રવ્યો છે, તેનાં લક્ષણોનો વિચાર કરવો. તેમાં ધર્માસ્તિકાય જીવોને ચલવાને મદદ આપે છે, જેમ અંધારામાં ચાલવાવાળા દેખતા માણસને દીવો મદદ આપે છે. અધર્માસ્તિકાય પૃથ્વીની માફક જીવ પુદ્ગલોને સ્થિર રહેવાની મદદ આપે છે. ખાલી ધરમાં પાણી આદિ પદાર્થોને જેમ અવકાશ મળે છે, તેમ જીવ, પુદ્ગલોને જતાં આવતાં આકાશ અવકાશ આપે છે. કાળ નવાં જીવો બનાવે છે. પુદ્ગલ વૃદ્ધિ ઘટ્ટિ પામે છે. આત્મા એ તત્ત્વસ્વરૂપ—સર્વ પદાર્થોનો—જોનાર જાણનાર છે, ઇત્યાદિ લક્ષણોનો વિચાર કરવો.

સંસ્થાનનો વિચાર કરવો. હવે દ્રવ્યની આકૃતિઓનો વિચાર કરવો. દ્રવ્ય જડ પદાર્થની આકૃતિ બને છે. તેનાં સમયોરસ, લાંબી, ગોળ આદિ અનેક આકારો છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ અરૂપી વસ્તુઓ આખા લોકમાં વ્યાપી રહેલી છે એટલે લોક જેવી રીતે રહેલો છે તેવી તેની આકૃતિ કદપતી. આ લોક નીચે ઉપા વાળેલા રામપાતરને આકારે છે. વચમાં જાણરને આકારે છે અને અંતમાં મૃદંગને આકારે રહેલો છે. તેમાં વ્યાપી રહેલા ધર્માસ્તિકાયાદિ તે તે આકારે ચિંતવવા. અથવા ગૃહાદિમાં રહેલા તે ધર્માસ્તિકાયાદિનો ગૃહાદિ આકાર પ્રમાણે વિચાર કરવો. આત્મા દેહમાં રહેલો હોય ત્યાંસુધી તેનો આકાર દેહ પ્રમાણે છે, એટલે દેહ વ્યાપી સમજવો. દેહરહિત આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે લોકાલોકના સંસ્થાન આકારે કદપવો કાળ ઉપચારિક વસ્તુ હોવાથી તેનો આકાર નથી.

આસન—આધાર રૂપે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિનાં આસન તરીકે આધાર રૂપે સર્વ પદાર્થોનું રહેતું તે તેનાં આસન છે. તે તેની સ્થિતિ છે.

ભેદ—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, આત્મા, તેઓના ભેદ અધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ ઇત્યાદિ ભેદો સમજવા.

માન—એટલે પ્રમાણ (અમુક ભાગની લંબાઈ પહોળાઈમાં રહેવા-પણું) ધર્માસ્તિકાયનું પ્રમાણ પોતપોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે સમજવું જેનો ભાગ્યર્થકેપર આવી ગયો છે. તે દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ તે સંબંધિ વિચાર કરવો. દ્રવ્યપણે સર્વ નિત્ય છે. પર્યાયપણે અનિત્ય છે. સર્વથા કોઈ વસ્તુનો નાશ થતો નથી. પર્યાયો બદલાયા કરે છે જે પૂર્વ કહેવાઈ ગયું છે.

આ પાંચ અસ્તિકાય સ્વરૂપ લોક (હવે દ્રવ્યમાંથી કાળ કક્ષિત હોવાથી તેને બાદ કરતાં પાંચ રહે છે તે પંચાસ્તિકાય) છે. તેની આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી. તેનો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, પર્યાય, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે વિચાર કરવો. અથવા તિરંગલોક, અધોલોક, ઇત્યાદિ અનેક ભેદો વિચાર કરી મનને તેમાં યકવી નાંખતું, વિચારમાં પસોડતું અને રાગદ્વેષ રહિત રહી થકે તેવી રીતે વર્તન કરાવતું ઇત્યાદિ સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાનનો હેતુ છે.

ધ્યાન કરનાર કેવો હોવો જોઈએ ?

જ્ઞાનૈરાગ્યસંપન્નઃ સંવૃતાત્મા સ્થિરાશયઃ ।

શીજોપશાંતમોદધ્યાન્મમાદી ધ્યાન કારકા ॥ ૧૩૦ ॥

શુદ્ધસમ્પત્ત્વદર્શી ચ શ્રુતજ્ઞાનોપયોગવાન ।

દૃઢસંહનનો ધીરઃ સર્વ પદ્મનીવ પાલકઃ ॥ ૧૩૧ ॥

સત્યવાક્ દત્તમોજી ચ વ્રજ્ઞચારિ પવિત્રહૃત્ ।

સ્ત્રોકામચેષ્ટ્યાસ્પૃષ્ઠો નિઃસંગો દૃઢસેવકઃ ॥ ૧૩૨ ॥

નિરાશો નિઃકપાયી ચ જિતાક્ષો નિઃપરિગ્રહી ।

નિર્મમ સમતાલીનો ધ્યાતાસ્યાત્ શુદ્ધમાનસઃ ॥ ૧૩૩ ॥

જ્ઞાનસંપન્ન, વૈરાગ્યવાન, મનને રોકનાર, સ્થિર ચિત્તવાળો, ક્ષીણ મોહવાળો, ઉપશાંત મોહવાળો, અપ્રમાદિ તે ધ્યાન કરવાવાળાનાં લક્ષણો છે. શુદ્ધ સમ્યક્દર્શી, શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો, મનશુભ સંહનવાળો, ધીરજવાન, જી જીવની કાયનું પાલન કરનાર, સત્ય બોલનાર, આપેલું ભોજન કરનાર, બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનાર, પવિત્ર હૃદયવાળો, સ્ત્રી અને કામની ચેષ્ટાનો સ્પર્શ નહિ કરનાર, નિઃસંગ, દૃઢ સેવા કરનાર, આશા ઇચ્છારહિત, કપાય વિનાનો, ઇન્દ્રિયોને જીતવાવાળો, પરિગ્રહ રહિત, મમત્વ રહિત, સમતામાં લીન થયેલો, આવા શુદ્ધ મનવાળો ધ્યાન કરવાને યોગ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ—ધ્યાન કરવાવાળા જીવોનાં ઉપર જે લક્ષણો જતાવવામાં આવ્યાં છે તે સંપૂર્ણ લક્ષણો જે જીવમાં હોય તો પછી ધ્યાન કરવાની જરૂરીયાતજ રહેતી નથી. ત્યારે આ લક્ષણો સા માટે જતાવ્યાં છે ? આ ચંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે બીજામાં સંક્રિત છે તે કરતાં અંકુરાઓ પુટ્યા હોય તે અધિક ગણાય છે. બીજામાં રહેલી વૃક્ષ યવાની સંક્રિતની સરખાત અંકુરો પુટ્યાથી થએલી ગણાય છે. આ ઠેકાણે પૂર્ણ ગુણો ઝાડ સમાન છે તેટલા સંપૂર્ણ નહિ પણ અંકુરો જેટલા જ્ઞાનાદિ ગુણો તો બહાર આવવા જોઈએજ. આટલી યોગ્યતા આવ્યા પછી અનુકૂળ હવા, પાણી, તાપ, રક્ષણ ઇત્યાદિની સહાયથી અંકુરોએ વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેવીજ રીતે અંકુરો જેટલા પણ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ ગુણો જીવોમાં પ્રગટ થયા હોય તો પછી ધ્યાનાદિની મદદથી તે ગુણો અનુક્રમે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રગટી શકે છે અર્થાત્ પ્રથમ યોગ્યતાના ગુણ આવ્યા પછી આત્મગુણો ધણી સહેલાઈથી પ્રગટ થાય છે.

૧ પ્રથમ જ્ઞાન ગુણ જોઈએ. સામાન્ય રીતે પોતે કાણુ છે ? પોતાને શું પ્રાપ્ત કરવું છે ? તે પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ કયાં છે ? કેવાં કારણો મેળવવાથી તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ? તે પ્રાપ્ત ન થવામાં શું મં

અર્થરામભૂત કારણો છે ? આજસુધી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થઈ તેનું કારણ શું છે ? વિગેરે બાજતોનું જ્ઞાન પ્રથમ રાજવી લેવુંજ જોઈએ. આટલી જ્ઞાન પ્રાપ્તિપ્રયોગો થોડાં પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પછી તે મનુષ્ય ધ્યાન ઉપયોગી થઈ શકે છે.

વૈરાગ્ય—જે વસ્તુ મેળવવી છે તેના તરફ પૂર્ણ પ્રીતિ થવી જોઈએ. અને તે સિવાયની વસ્તુઓમાં વિરક્ત દૃષ્ટા મેળવવી જોઈએ. તેમ ન હોય તો પછી તે વસ્તુ મેળવવાની યોગ્યતા હજી આવી નથી તેમજ સમજવું જોઈએ. વ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ અનુભવાય છે કે જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય છે તે વસ્તુ મેળવવા માટે મનુષ્યો, પોતાના ખીજા બધા કાર્યોનો ભોગ આપી દે છે અને અહોનિશ તે વસ્તુ મેળવવા માટે વિચાર તથા પ્રવૃત્તિ રાખ્યાજ કરે છે તે વસ્તુનેજ મુખ્ય ઈર્ષ્ય તરીકે સમજી ખીજા બધા ઈર્ષ્યોને ગોણું સમજે છે સારેજ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે. આજ પ્રમાણે જે વસ્તુ મેળવવી છે તેજ મુખ્ય કાર્ય માની અહોનિશ દરેક ક્ષણે તેનુંજ રટણ રાખવું. તેના ઉત્તર પ્રીતિ રાખવી. સંપૂર્ણ લાગણી તેમાંજ હોવી જોઈએ. તે સિવાયના બધા કાર્યો અસાર, નિર્માલ્ય સમજવાં જોઈએ. તેનું નામજ વૈરાગ્ય છે. લુગડાં બદલાવવાં કે અમુક દર્શનનો વેશ પહેરવો તે વૈરાગ્ય નથી, આ લાગણી હોય તોજ તે વેશ પ્રમાણુ છે, નહિતર વેશની વિડંબનાજ સમજવી એટલે આવા વૈરાગ્યરૂપ યોગ્યતાની પૂર્ણ જરૂર ધ્યાન કરવાવાળામાં હોવાની જરૂર છે.

૩ સંવૃત્તાત્મા—ખીજાં બધાં કાર્યોમાંથી મનને ઉઠાવીને એકજ કાર્યમાં મનને રોકી રાખવાની શક્તિ ધ્યાન કરવાવાળામાં પ્રથમ ખીલેલી હોવી જોઈએ. એકજ કાર્યમાં મનની શક્તિનો પ્રવાહ વહેવરાવવાનું બળ આત્માથી ગમે તેવા ધ્યાનમાં તે સ્વેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે. તે સિવાય અનેક વિકલ્પો, મનમાં ઉઠતી વિવિધ વૃત્તિઓ, મનના પ્રવાહનું મહાન બળ જુદા જુદા ભાગમાં વહેતી લઈ ધ્યાનના પ્રવાહને નજીબ પાડી નાંખે છે. આ માટે પહેલાંથીજ દરોહાઈ કામ કરતા હોઈએ તે વખતે તેજ કામમાં પોતાના મનને જરાબર નિયમિત રીતે પરાવીને કામ કરવાની ટેવ વધારવી, જેથી તે ટેવ ધ્યાનમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે.

૪ સ્થિર આશય—ધ્યાન કરનારમાં સ્થિરતાનો ગુણ હોવો જોઈએ. ધડીકમાં આ કરવું અને ધડીકમાં પેલું કરવું આવા અસ્થિર આશયવાળા હોવા કોઈ પણ કામ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. એક ખીજા વાળ્યા પછી પણ અકુરો કુટતાં પાંચ સાત કે તેથી વધારે દિવસોની વાર લાગે છે અને તેનાં રૂજ મેળવવા માટે તો મહિનાઓ કે વર્ષોસુધી રાહ જોવી પડે

છે તેમજ ધ્યાન કરીને તેનાં ફળ માટેની તત્કાળ ઇચ્છા કરવી અને તરત ફળ ન મળે તો ખીજા ખીજા ઉપાયો યોજવા તેમ કરવાથી એક પછી અભ્યાસ સિદ્ધ ન થવા દેતાં ફળથી ખેનસીબ રહેવા જેવું થાય છે. માટે ચાલુ અભ્યાસમાં મનને સ્થિર કરી લાંબા વખત સુધી નિયમિત રીતે ઉત્સાહપૂર્વક વળગી રહેવું જોઈએ.

૫, ૬, ક્ષીણ મોહ અને ઉપશાન્ત મોહવાળા ધ્યાન કરી શકે. આ કહેવાનો આશય એવો છે કે મોહની પ્રબળ સત્તાનો ક્ષય થયો હોય અગર, ઉપશમ થયો હોય તોજ ધ્યાન ખતી શકે છે. જ્યાં મોહની પ્રબળતા હોય ત્યાં ધ્યાનનું નામ પણ સંભવતું નથી. જ્યારે મોહમદ થાય છે, સંસારનાં સાધનોથી વિરક્તતા આવે છે, આત્મ સ્વરૂપજ પ્રાપ્ત્ય છે. એજ ખરૂં કર્તવ્ય છે તેમ સમજાવે તે મેળવવા માટે પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે ત્યારેજ ધ્યાન સંભવે છે. માટે મોહનો ક્ષય કે ઉપશમ થવોજ જોઈએ. આ ક્ષય કે ઉપશમ જે કહેવામાં આવ્યો છે તે, તેને ગુણસ્થાનકની ભૂમિ, કામાં ચર્યાતમાં જેટલો થવો જોઈએ તેટલા માટેજ કહેવામાં આવ્યું છે પણ સર્વથા ક્ષય થયો હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. જે સર્વથા ક્ષય થયો હોય તો પછી ધ્યાનની જરૂરીઆતજ રહેતી નથી. સર્વથા ઉપશમ અગીઆરમે ગુણહારે હોય છે અને ક્ષય બારમા ગુણહારે થાય છે પછી તરતજ તેરમે ગુણહારે કેવળ જ્ઞાન થાય છે. માટે જે જે ગુણહારે જે જે જાતનું ધ્યાન ઉપયોગી છે તે તે ગુણહારે તે તે ગુણસ્થાનકની ભૂમિકાં પ્રમાણે મોહનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ હોવો જોઈએ.

૭ અપ્રમાદિ—પ્રમાદ વિનાના મનુષ્યો ધ્યાન કરી શકે છે. મદ, (અહંકાર) વિષય, કપાય, નિદ્રા, વિકયા, આજસ ઇત્યાદિ પ્રમાદ છે. તેનાથી જે અલગ થયેલ હોય અગર નિદ્રા પ્રમુખને અમુક મર્યાદામાં રેડી શકનાર હોય તે ધ્યાન કરી શકે છે.

૮ શુદ્ધસમ્યક્સ્વપાન—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા જીવને ઉત્તમ ધ્યાન હોય છે. આત્માની અસ્તિત્વતાના હોવાપણા વિષે દૃઢ નિશ્ચયવાળાને શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન હોય છે. પરાક્ષ રીતે પણ જ્યાં સુધી આત્માની પ્રતિતિ થતી નથી ત્યાં સુધી ધ્યાન માટે તેની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ? આત્મા હોય તો પછીજ તે બંધાયેલો છે અને તેને છોડાવવા માટે ધ્યાન કરવું ઇત્યાદિ ઉપાયો લાગુ પડી શકે છે અથવા સમ્યગ્દર્શી એટલે સારી રીતે અર્થાત્ જડ ચેતન્યના વિવેકવાળો. જ્યાં સુધી જડ ચેતન્યનો વિવેક—ભિન્નતા વિચારદ્વારા નિર્ણય થઈ નથી ત્યાં સુધી ધ્યાન માટે તે ઉપયોગી નહીં

યમ કર્મે. પ્રથમ અવધારથી જડ ચૈતન્યની મિલના થાય છે. પંજી તેના અનુભવ માટે ધ્યાનાદિની આવશ્યકતા છે એટલે સમજાવવાનું અથવા સમજાવવાં જીવ ધ્યાનને યોગ્ય છે.

૯ શ્રુતજ્ઞાન ઉપયોગ—શ્રુતજ્ઞાન ઉપયોગવાળો જીવ ધ્યાનને યોગ્ય છે. સમિજવાથી થયેલું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન, અથવા સિદ્ધાંતથી—શાસ્ત્રોથી થયેલું આત્માદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. ધ્યાનમાં વિચારવા લાયક જે પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનથી જાણી શકાય છે તે જાણ્યા હોય તોજ શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ ગ્રહે છે અર્થાત્ પોતાનું કર્તવ્ય સ્મરણમાં રહે છે. નહિતર આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો ભય વધારે રહે છે. ધણી વખત સિદ્ધિઓ આદિ સમરકારો તરફ દોરવાઈ જવાનો ભય રહે છે. અને શ્રુતજ્ઞાનથી સિદ્ધિ આદિઓના વિપાકો-ભાવિ પરિણામો-જાણવામાં હોય તો તેવી દુઃખ દાયક લાભોમાં ફસાતાં અટકી શકાય છે, માટે શ્રુતજ્ઞાનનો સારો પરિચય ધ્યાનીએ કરવો યોગ્ય છે.

૧૦ દૃઢ સંધયજી—શરીરની દૃઢતા કે મજબુતતા ચિત્તાય ધ્યાન પાર પડતું નથી. ધ્યાન કરવાવાળાને શરીરનો મોટો આધાર છે. શરીર નજીવું પડતું કે મન નજીવું પડવાનુંજ, સ્થિરતા ચાલી જવાનીજ, આગસ અને પ્રમાદ વગર તેમાં આવવાનાંજ, એટલા માટે શરીર નિરોગી અને મજબૂત હોવું જોઈએ. શરીરની નબળાઈને લીધે જામેલું ધ્યાન પણ છોડી દેવું પડે છે. અથવા હૃદ ઉપરાંત શ્રમ લાગવાથી શરીર વહેલું ખપી જાય છે, અથવા લયથી પડે છે, વજીરિયમ નારાય સંધયજીવાળાને મોક્ષ થાય શાસ્ત્રમાં એમ કહેલું છે તે વિચાર પૂર્વક કહેલું છે. એવી મજબૂતાઈ વિનાનાં શરીરો લાંબા વખતના ધ્યાનમાં તદ્દન નિરપયોગી થઈ લાચાર થઈ પડે છે.

૧૧ ધીર—ધૈર્યવાન મનુષ્ય સહેલાઈથી ધ્યાન સિદ્ધ કરે છે. હું કરીશજ, પાર પામીશજ, ગમે તેમ થાય પણ આત્મ લાભ થવા વિના પાછો નહિંજ હું, આવી ધીરજવાળો આવો ઉત્સાહી માણસ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. એકવાર ફતેહમાં ન થયો તો ખીજવાર, ત્રીજવાર, ચોથીવાર પણ ધીરજવાન મનુષ્ય પાછો ન હઠતાં આખરે વિજય મેળવે છે.

૧૨ સર્વ જીવોનો પાલક—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, ત્રણ (મોઢા સર્વ જીવ) આ જ જીવનિકાય છે—જીવોનો સમુદાય છે, તેનું રક્ષણ કરનાર જીવ ધ્યાનને માટે યોગ્ય છે. જીવો તરફ વેર વિરોધ રાખનારનું મન કેરી રીતે શાંત રહી ધ્યાન કરી શકશે ? આથવા બે દર-કારીથી અનુપયોગે કે અજ્ઞાનદશામાં આ જીવોનો વધ—સંહાર—જે જીવથી

યતો હોય તે જીવમાં વિશુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? અચાની, અનાહિપયોગીનું
ધ્યાન શા કામનું ? પોતાના બધા માટે કે અચાવ માટે અનેક જીવોનું જુદું
હિતનાર કે કરનાર જીવોનું હૃદય પવિત્ર ક્યાંથી હોઈ શકે ? સર્વજીવો આ-
ત્મસ્વરૂપ, આત્મગુણ જ્યાં સુધી ન માન્યા હોય ત્યાં સુધી તેના હૃદયમાંથી
વિશેષ કદાપિ ઘટનાર—જોઈ શકનાર—નથી. ત્યાં સુધી તે જીવો પ્રત્યે
સાદૃશ્યની ઉર્મીઓ ઉઠતીજ રહેવાની, માટે સર્વ જીવો તરફ આત્મ બુદ્ધિ
કરી તેમને જરા પણ પોતાના તરફથી નુકસાન ન થાય તેમ વર્તવું.

૧૩ સત્ય જોલનાર:—ધ્યાન કરનાર સત્યવક્તા હોવો જોઈએ.
આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા હિતજતા જીવોમાં અસત્ય, છગ, પ્રપંચ, દંભ
દત્તાદિ દુર્ગુણો હોવા નજ જોઈએ અને હોયતો પછી તે ધ્યાન શા માટે
કરે છે ? અથવા તે ધ્યાન કરીને શું મેળવવા ઇચ્છે છે ? કારણ તેનો
પ્રયાસ કેવળ પરિશ્રમ માત્રજ છે,

૧૪ કૃત્તભોજ:—આપેલું ભોજન કરનાર. આ વચન ત્યાગીઓને
ઉદ્દેશીતે કહેલું છે. પ્રથમજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમાં ધ્યાન
અપરાધ તરીકે હોય. ખાકીતો ત્યાગ માર્ગમાંજ વિશેષ પ્રકારે ધ્યાન હોયછે.
એટલે તે ત્યાગી વ્યવહારના પ્રપંચમાં ફસાયેલો ન હોવો જોઈએ. મધુ-
કરી ચંતિથી ગૃહસ્થના ગૃહોથી આહાર લાવી; યથેચ્છાએ તેઓએ આપેલો
હોય તે લાવી, નહિં કે તેને રંજાડી, બાડી, દુઃખી કરીને લાવેલો હોય.
તેવા આહારથી શરીરનું પોષણ કરનાર હોવો જોઈએ. આ કહેવાથી આહાર
માટે પણ નિશ્ચિંતતા ધારણ કરનાર, આટલો પણ વિશેષ નહિં ધરાવનાર
મનુષ્ય સહેલાઈથી ધ્યાન કરી શકે છે તે સિવાય બીજી કેટલીક મુશ્કેલી
ઉભી થવા સંભવ છે.

૧૫ બ્રહ્મચારી:—ધ્યાનકરનાર જીવ બ્રહ્મશ્રય ધારણ કરનાર હોવો
જોઈએ. બ્રહ્મચારી એટલે બદ્ધવીર્યવાળો હોવો જોઈએ. વીર્ય એ શરીરનો
રાજ છે. તે જેટલું મજબુત અને કબજામાં હોય છે તેટલુંજ ધ્યાન મ-
જબુત અને વધારે થાય છે. વીર્યના ક્ષયવાળા જીવોનાં શરીરો નિર્માશ્વ
હોય છે. તેઓ બ્રહ્મચારી હોય છતાં પણ ધ્યાનને લાયક નથી. વીર્યનું
રક્ષણ કરવું એજ ખરી રીતે બ્રહ્મશ્રય છે. તેનાથી ઉપયોગની ભગૃતિ
પ્રગળ રહે છે. શરીર નિરાગી રહે છે. લાંબા વખત સુધી એક સ્થળે
ધ્યાનમાં બેસી રહેવાનું કામ તેને સહેલું થાય છે. બુદ્ધિ વિકાસ પામે છે.
અને તે વીર્યનો વ્યય ધ્યાનની મરમીમાં થાય છે. વીર્યબદ્ધતા વિનાના જીવો,
ધ્યાનની મરમીથી કે વધારે વિચાર કરવાથી મગજ શક્તિ ખોઈ બેસે છે.

વિચારોની અસર મગજ ઉપર મજબુત થાય છે. તે જો બદલી શકાય તો તે વિચારોની અસર દૂરથી વધારે મગજ ઉપર થતી નથી. મગજના માવાનો જે ક્ષય થાય છે તેની જગા આ વીર્યની ધૃતતા પૂરે છે એટલે મગજ બગડતો કે લયડતો નથી. નહિંતર મગજનો દુઃખાવો, ચક્રી કે મગજની નબળાઈ માણુમ પડ્યા વિના રહેતી નથી. માટે બ્રહ્મચર્યના રક્ષણની ખ્યાનમાં ખાસ જરૂર છે.

૧૬ પવિત્ર હૃદય:—ખ્યાનમાં હૃદયની પવિત્રતા ઉપયોગી છે. વિવેચનાસનાની અપવિત્રતા કે કોઈનું ભુરું કરવાની ઇચ્છા અથવા બદલો લેવાની કે વ્યવહારિક માનપાનાદિની ઇચ્છા ઇત્યાદિ કારણોથી થતી હૃદયની અપવિત્રતા ખ્યાનમાં ચિત્તને દરાવેતી નથી, પણ ઉલટું દુઃખીન વધારે છે. મનની એ કામતાનો પ્રવાહ કર્મક્ષય કરવાને બદલે, હૃદયની અપવિત્રતાને લીધે ઉલટો દુઃખીન વધારી મુકવા તરફ દેલાય છે, જેના પરિણામે મનમાં આત્મ શૌર્યખ્યાન સ્ફુરવા મંડે છે માટે હૃદય પવિત્રતાની ખાસ જરૂરીયાત છે.

૧૭ સ્ત્રી અને કામ એટલો સ્પર્શ નહિ કરનાર:—ઝીનો સ્પર્શ કરવો તે કામ ઉત્પત્તિનું કારણ છે. ત્યાગ માર્ગમાં ઝીનો સ્પર્શ ન કરવાનો પ્રતિબંધ મજબુત મૂકવામાં આવ્યો છે અને તે સકારણ છે તથા ઉપયોગી પણ છે. સ્વસ્થાતની રિયતિમાં તો વિશેષ ઉપયોગી છે. અનાદિ સંસ્કારને લઈ પ્રસંગે જ્ઞાન જીવાવાનો ધણો સંભવ છે. વ્યવહાર પ્રસંગને વેંધારવાનું નિમિત્ત છે. કામ્યેટલો સ્પર્શ પણ આત્મ રિયતિનો પ્રતિબંધ છે. ખરી આત્મરિયતિતો અકામ ચવાથીજ થઈ શકે છે. કામની રિયતિને જોગવી નાંખવાથી એટલે તેને ઝોળાંગી જવા પછીથીજ આત્મશાંતિ મળી શકે છે. ઉત્તમ ખ્યાનની સ્વસ્થાત કરવા ઇચ્છનાર જીવોમાં આ કામની રિયતિ મંદ થઈ જવીજ જોઈએ. કામની પ્રબળ વાસના હોય ત્યંસુધી નાંદિયેજ અને આર્દ્રકુમ્ભારાદિની માફક ઉત્તમ આત્મશાંતિ મળી શકતી નથી, તેનો પ્રબળવેગ જોગવી લીધા પછીજ જો માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. અને સદ્ગુણસાગ્ગાનિકાગીત ઉદય હોય તો તે સત્સંગથી તથા આત્મખ્યાનથી નાથ પામે છે.

૧૮ નિઃસંગ:—ખ્યાન કરનારે મુખ્યોના વિશેષ સંસર્ગમાં-સંધર્મમાં ન આવવું જોઈએ. યાત્રી પુરોના સમાગમમાં તો અવશ્ય રહેવું પડે, પણ આદિ જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે કુસંગનો નિષેધ છે. જેનો સંગ કરવાથી સંસારની જાવના ઉત્પન્ન થાય, આત્મ

છે. સત્સંગ ન મળે તો એકલા રહેવું, નિર્જન
માં તો નજર રહેવું અથવા પોતે ગમે તેવા મ-
ત્સર કરી શકે છે, કે નવું શીખી શકે છે
હાય, એટલો આત્મશુદ્ધિ પ્રગટ થયો હોય, પોતે
શકે તેમ છે તેવી ખાતરી થતી હોય તો, પછી
કાંઈપણ શરૂઆતમાં તો કુસંગથી તદ્દન અળગા
રાક પ્રસંગોમાં કર્મના ઉદયને લક્ષ, યાન દશા
સારી જાગૃતિ જુલાવી દે તેવું પ્રબળ બળ કુ-
રો અસંગ રહેવાનો શુદ્ધ ધ્યાન કરનારમાં હોવાની

કરનાર:—વૃદ્ધ મનુષ્યો ધણા અનુભવી હોય
આ જન્મમાં-વહેલા આવેલા હોવાથી તેમણે
દૈર્ઘ્ય છે. ધણી આફતો કે વિપત્તિઓમાંથી તે
મના પહેલાના મનુષ્યો તરફથી પણ તેમને ઉપ-
મળેલો હોય છે. એટલે તેમની સેવા કરનાર
આમણો કે સારી સલાહો તે આપી શકે છે.
લા વયો વૃદ્ધ માણસમાં આ સર્વ શુદ્ધ હોતા
ન વૃદ્ધ હોવા જોઈએ. પોતાનું બહું કરવાની,
અને સત્ય મેળવવાની લાગણીવાળા તે હોવા
લાગણી કરીને બેસી રહેનારા ન હોવા જોઈએ,
તે અનુભવ લેનારા હોવા જોઈએ. એકલા ઉભમ-
વા પણ હાલ દેખાય છે કે ઊંડા કરતાં પણ
સાઈ જુદી નાહી ”—આ કહેવતને ધારણ કર-
તથી તો કાંઈ મળતું નથી, પણ વયો વૃદ્ધ સાથે
તે અનુભવ વૃદ્ધ હોય તેવાઓની સેવા કરનાર-
પયોગી બાબતોની માહિતી ધરાવતો હોવાથી
સાથે સારો ફાયદો થાય છે.

ન કરનાર કોઈ પણ પ્રકારની આ લોક કે પર-
ગ-રહીત હોવો જોઈએ. આશા એજ બંધન છે,
વનારી છે. મન સિધર ન થવાં દેનાર આ

ત્યાગ કરનાર અવશ્ય આત્મગાન પામે છે. કેટલાએક મનુષ્યો નાના પ્રકારના ચમત્કાર કે સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશાએ ખ્યાન માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. પણ તે સાધકને ખબર નથી હોતી કે આ આશા એજ મલીનતા છે. આશાના વિચારોથી અનેક પ્રકારના વિલેપો મનમાં ઘોળાયા કરે છે. જ્યાં સુધી આટલી કે આવી પણ આશા મનમાં છે ત્યાં સુધી મન રિયર થતું નથી. અને તે રિયરતાના અભાવે આગળ વધી શકતું નથી. તેમ થતાં નથી થતું આત્મ ખ્યાન, કે નથી મળતી સિદ્ધિઓ એટલે ઉભય શ્રદ્ધ થવાય છે. સિદ્ધિઓની આશા રાખવી તે નકામી છે. તેનો સ્વભાવજ એવો છે કે ઇચ્છા કરશે એટલે તે દૂર ભાગશે. લાયકાત આવ્યા સિવાય ઉત્તમ શક્તિ આવતી નથી, માટે ઇચ્છા રહીત થઇ જવાની જરૂર છે. કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા અંતરમાં પણ આશા કે ઇચ્છા હુપાયેલી ન હોય તેજ લાયકાત મેળવવાનો માર્ગ છે. માન પાનની કે, મત, પંથ ચલાવવાની પણ ઇચ્છાઓ હોયેથીજ આત્માના માર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી ઇચ્છા, આશાથી દુર્ગંધ હૃદયમાં ઉછળ્યા કરે છે ત્યાં સુધી આત્મારૂપ મહારાજના મહેલમાં તો શું પણ તેના આગળમાં પણ પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ એજ આત્મ મહેલમાં પ્રવેશ કરવાનું મૂળ દ્વાર છે. આ સિવાય બીજું કોઇ સાધન આત્મશુદ્ધિ પ્રગટ કરવાનું નથી એ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખશો.

૨૧ કથાય રહીત થવું:—આત્માધ્યાન કરનાર મનુષ્યે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપ કથાયો ને જરાપણુ સ્થાન કે આદર ન આપવો પણ આત્મશુદ્ધિમાં મદદ કરનાર-ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સતોષરૂપ મિત્રો ને બોલાવીને સદા પાસે રાખવા. સર્વેશ્વરો આત્માસમાન છે ત્યાં ક્રોધ શાનો? માન કોનાથી? માયા શા માટે? અને લોભ કઇ બાળતનો કરવાનો બાકી રહે છે? આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું કંઇપણ પ્રાપ્તિય રહેતું નથી, ત્યાં કથાયોને નિમંત્રણ આપવાનો અવકાશ ક્યાં છે? તે પ્રદેશમાં તેમનો પ્રવેશજ નથી. અને જ્યાં તેમનો પ્રવેશ છે ત્યાં આત્મગાનજ નથી. પ્રકાશ અને અધિકાર સમાન આત્મગાન અને ક્રોધાદિક કથાય પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, ત્યાં એકની હેયાતિમાં બીજાની પ્રાપ્તિની યાતજ શા માટે કરવી જોઇએ?

૨૨ છતેન્દ્રિય થવું:—ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ દૃષ્ટિ આપનાર-મન દાઢાવનાર-આત્મખ્યાન કરી ચક્રે નહિ. મન ઇન્દ્રિયોને ગ્રેર છે, ઇન્દ્રિયો મહારાજના વિષયોનો પ્રકાશ મનને પહોંચાડે છે; એમ અન્યો અન્ય વિલેપ

પામેત્રાં મન ધ્વંસિયો બાંધારનાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ પુદ્ગલોનો મદુષ્ય ત્યાગ કરી, તેમાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરીને આત્મા ઉપર વધારે આરથુ ચલાવે છે. ધ્યાનથી આવરણુ ઓછાં કરવાનાં છે; તેને મદ્યે આથી વધારો થાય છે. એટલે ધ્વંસિયોના વિષયો ધ્યાનમાં મદદગાર નથી પણ વિઘ્ન કરનાર છે તેમ સમજી ઇષ્ટાનિષ્ટ ધ્વંસિયોના વિષયો તરફ લક્ષ ન આપવું. અર્થાત્ ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોમાં રાગ દ્વેષ ન થાય તે રૂપ શુદ્ધિ થવું. તેથીજ ધ્યાનમાં સ્થિરતા થાય છે.

૨૩ નિઃપરિગ્રહી—આજ દે માતો પરિગ્રહ-ધન, ધાન્ય, ગૃહ, પશુ, સ્ત્રી, રાજ, કુટુંબાદિ-અને આત્મ પરિગ્રહ-કામક્રોધાદિ-તેનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય ધ્યાનને યોગ્ય થઈ શકે છે. પરિગ્રહ એટલે વસ્તુઓ ઉપર આશક્તિ, આ આશક્તિ કે મમતા જીવને બંધનમાં જોડનાર છે. મન તે તે વસ્તુમાં ભમ્યા કરે છે. તે તે વસ્તુના વિચારો કરી વિષેષ પામે છે. તે ઇષ્ટ વસ્તુના નાશ થવાથી દુઃખી થાય છે. તેને ઉપાર્જન કરવામાં કલેશ સહન કરવો પડે છે. ઉપાર્જન કરેલાના રક્ષણ માટે અનેક વિકલ્પો કરવા પડે છે. બ્યવહાર દશામાં ધન ધાન્યાદિ પરિગ્રહ ઉપયોગી છે પણ ત્યાગ માર્ગમાં અને વિશેષે કરી ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર માટે તો આ પરિગ્રહ દુઃખરૂપ છે; ધ્યાનનો વિઘ્ન કરનારો છે માટે પરિગ્રહ રહીત મનુષ્ય ધ્યાનને યોગ્ય છે એમ જ કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

૨૪ નિર્મમ—મમત્વ રહીત થવું તે ધ્યાન માર્ગની યોગ્યતા વધારનાર છે. કાષ્ટ પણ વસ્તુ ઉપર મારાપણાનો આગ્રહ બંધાવો તે મમત્વ છે. આ વસ્તુ મારી છે, હું તેનો માલીક છું-આ મમત્વ અહંકારને પોષણ આપે છે. અહંકાર સંસાર માર્ગનું ખીજ છે. અહંકાર હોય તોજ સંસાર હોય, અને અહંકારનો નાશ થાય તો, જન્મ મરણાદિથી થના દુઃખરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ થાય. હું અને મારું એ મોહરાયના ગુપ્ત મંત્રો છે. હું એ શબ્દથી સચિત્ત જે પુદ્ગલીક સર્વ પદાર્થો તે મારા નથી આ હું તે હું નથી અને આ મારા તે મારા નથી, એ સિવાયની જે સ્થિતિ પાછળ રહે છે તે આત્મ સ્થિતિ છે. એ મેળવવા માટે અહંભાવનો નાશ સાધવો તે નિર્મમતા છે. અથવા તે આત્મ ધ્યાનની યોગ્યતા મેળવવા માટે નિર્મમ પણાની ભાવના દદ કરવી.

૨૫. સમતામાં લીન થવું—સર્વ જીવોને પોતાના સમાન જોવા શુભાશુભ કર્મની અપેક્ષાએ જે વિષમતા કે વિરિધતા આપણા જોવામાં આવે છે તેના તરફ દૃષ્ટી ન આપતાં આત્માના મૂળ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ

આપતું, તે આત્મ સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ ધરી સર્વ
વગરના અનુભવમાં આવશે. આત્મા સ્વભાવે જે
અનંતકાલથી જે સ્વભાવ છે તે અત્યારે પણ છે તે
રહેશે. જે સિદ્ધ પરમાત્માનો આત્મા છે તેવાજ
પણ છે. સત્તા એટલે આત્માના મૂળ સ્વભાવ તરફ
તરફ સમતા લાવવાનું કામ સહેલું થાય છે. વિષમત
તીથી ઉત્પન્ન થયેલી વિરિધતા, એ સર્વ વિષમત
પરિણામે તરફ જોતાંજ દેખાવ આપે છે. આત્મ
જીવને આત્મધ્યાન પ્રાપ્ત થવામાં જરા પણ વિવ્રાં
ધ્યાનની યોગ્યતા આ લક્ષણ વાળામાં હોય છે. એ
શુદ્ધ થયેલું છે, તે ધ્યાન કરવાને યોગ્ય અ
સર્વ ગુણો બહુજ મનન કરતા જેવા છે. દરેક ગુ
થાય તે માટે ધ્યાન આપદ પૂર્વક પ્રવલ્ન રાખ
કરવું અત્યારે વિષમ જેવું થઈ પડેલું જણાય છે.
પડશે કે સદાજ વખતમાં આત્મસ્વરૂપ અનુભ

ધ્યાન સતતકર્તા કહ્યું છે કે,

સન્ન વમાય રહિયા મુણિણો સ્ત્રીણો વસં
જ્ઞાયારો નાળધણા ધમ્મ જ્ઞાણસ્ત નિદિત્ત

સર્વ પ્રમાદ રહિત, જ્ઞાનરૂપ ધનરાજા, ક્ષીણ
પર્યાંત મોહવાળા (અનંતાનુમંધની ચોકડી તથા
મોહની, અને મિથ્યાસ્વ મેહનીએ સાત પ્રકૃતિનો
અથવા ઉપદ્રવ કરનાર તે ઉપદ્રાવક) મુનિઓ
વાલા કલા છે.

અમમત્ત પ્રમત્તારુપૌ મુલ્યતઃ સ્વામિનૌ ।

ચત્વારઃ સ્વામિનઃ કૈશિત્ત્વ ઉક્તા ધર્મસ્ય

પ્રમત્ત હતા મુખ્ય સમાનકલાના અને અપ્ર
વાળા મુખ્ય વૃત્તિએ ધર્મધ્યાનના સ્વામી--અધિક
નેલા છે. કેટલ એક આચાર્ય ધર્મધ્યાન કરનારા
(ચોથું, પાંચમું, છઠું અને સાતમું એમ ચાર ગુ

છે. મતલબ કે કોઈ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકથી ધર્મ ધ્યાનની શરૂઆત કહે છે. કોઈ આચાર્યનું કહેવું એમ છે કે એધે ગુણસ્થાનકે તે સમ્પૂર્ણ ગુણ પ્રગટ થાય છે. તે જ અંશે આત્મગુણ પ્રગટ થાય છે તે અંશે ત્યાંથી ધર્મધ્યાનની શરૂઆત માનવી જોઈએ, અપેક્ષા દૃષ્ટિએ ખાતરી વાત બરાબર છે.

પ્રકરણ આઠમું.

ધર્મધ્યાનના આલંબન ભૂત ધ્યેય બીજી રીતે કહે છે,

પિંડસ્યંચ પદસ્યંચ રૂપસ્યં રૂપવર્જિતમ્ ।

इत्यन्यच्चापि सद् ध्यानं ते ध्यायन्ति चतुर्विधम् ॥ ૧૩૭ ॥

પિંડસ્ય, પદસ્ય, રૂપસ્ય, ને રૂપાતિત, એમ બીજી રીતે પણ તે મુનિઓ, ચાર પ્રકારે ધ્યાવે છે, વિચારે છે.

ભાવાર્થ—ધ્યાતા એટલે ધ્યાન કરનાર, ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવા લાયક આલંબન. ધ્યાન એટલે ધ્યાતા અને ધ્યેયને સાથે જોડનાર ધ્યાતા તરફથી થતી સમ્પત્તીય પ્રવાહવાળી અખંડ ક્રિયા, એટલે જ આલંબનરૂપ ધ્યેય છે તેમાં અગર તે તરફ અંતરૂ દૃષ્ટિ કરી, તે લક્ષ સિવાય મન બીજું કંઈપણ ચિંતવન ન કરતાં એકરસ સતત તે વિચારની એક જાતની એક વૃત્તિનો અખંડ પ્રવાહ ચલાવ્યા કરે તે.

પિંડસ્ય, પદસ્ય, રૂપસ્ય, અને રૂપાતિત, આચાર પ્રકારના ધ્યેય, એટલે ધ્યાન કરવાલાયક આલંબનો છે. પિંડમાં રહેતે પિંડસ્ય, પિંડ એટલે શરિર અને તેમાં રહેનાર આત્મા. તેનું ધ્યાન કરવું તે પિંડસ્ય ધ્યાન છે. શરિરના અમુક, અમુક ભાગોમાં જુદીજુદી માનસિક કલ્પના કરી મનને તે તે આકારે સ્વસ્થતાથી જાગૃતિ પૂર્વક પરિણમાવતું અથવા આત્મઉપયોગને તેતે પ્રકારે પરિણમાવતે તે પિંડસ્ય ધ્યાન છે. આંતરૂ મન અને આત્મઉપયોગ એ કોઈ પણ રીતે જુદા સંભવતાં નથી. દ્રવ્ય મન જેવા જેવા આકારો ધારણ કરે છે આત્મઉપયોગ તેવા તેવા આકારે પરિણમે છે. ખરીરીતે આત્મસ્વરૂપે (કોઈપણ પ્રકારના વિકારી આકાર વિના) આત્મઉપયોગને સ્થિર કરવો, તે આત્મસ્વરૂપ છે. આવી સ્થિતિ અનાદિકાલના અજ્ઞાસને લીધે એકદમ ન થાય તે માટે આ બધી જુદી જુદી કલ્પનાઓ છે, તે તે કલ્પના પ્રમાણે સ્વસ્થતાનુસાર પરિણમાવવાની

તેવ પાડવા પછી મૂળ સ્થિર સ્વરૂપે સ્થિર રહેવાનું સુખમ પડે માટે આ કલ્પનાઓ કરવી પડે છે. જેમ બાહ્યાવલી કે ગોળીગદાર કરનાર બાહ્યે ગોળીથી લક્ષ બેઠ કરવાની તેવ પાડવા માટે પ્રથમ ગમે તે સ્થુળ વસ્તુ લક્ષ તરિકે રાખી તેને વિંધવાની તેવ પાડે છે. આ પ્રથમની લક્ષ વિંધવાની તેવ તે કાંઈ સાચો યત્ન નથી પણ અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસમાં વિજ્ય મેળવ્યા પછીજ તે બાહ્ય કે ગોળીથી સાચા યત્નને વિંધી કે બેઠી નાંખે છે. આજ પ્રમાણે આ મનો કલ્પિત ધ્યેય સંબંધે સમજવું. રૂપાતિત ધ્યાન છે તે આત્મધ્યાન છે. તેમાં પદોચ્ચવા માટે પ્રથમરૂપવાળા-સ્થુલ ધ્યાન કરવાં તે ઉપયોગી છે. સ્થુલ સિદ્ધ કર્યા વગર સુક્ષ્મ-નિરાકાર રૂપાતિત-આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન થઈ શકેજ નહિ. આટલો પ્રસ્તુત ઉપયોગી વાત જણાવી, હવે મૂળ પ્રસંગ ઉપર આવીયે. પદરથ ધ્યાનમાં કેટલાંએક પવિત્ર પદોનું ધ્યાન કરવાનું છે. પવિત્ર મંત્રો એટલે પરમાત્માના નામ સાથે સંબંધ ધરાવનાર મંત્રો તેનું ધ્યાન કરવું તે ધ્યાનને પદરથ કહેવામાં આવ્યું છે.

સ્થુળરૂપવાળા અને સ્મૃત્વસરણ્યમાં રહેલા સાક્ષાત્ સજીવનમૂર્તિ તિર્યકરો ના શરીરો કે તેમની ધાતુ પાષાણાદિની મૂર્તિઓ, તેઓને ધ્યેય તરીકે રાખી, મનની તેમાં એકાગ્રતા કરવી ને રૂપરથ ધ્યાન છે. અને જેમાં કાષ્ઠપથ્ય પ્રકારના સ્થુળ રૂપાદિ લક્ષણો નથી એવા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું લક્ષ લઈ તેમાં મનોવૃત્તિના અખડ પ્રવાહને ગાળી દઈ આત્મ સ્વરૂપ અનુભવવું તે રૂપાતિત ધ્યાન છે.

હવે તે પિંડરથાદિ ધ્યાનનું સ્વરૂપ અનુક્રમે બતાવે છે.

પિંડરથ ધ્યેયની પાંચ ધારણા.

પિંદસ્ત્યં પંચ વિજ્ઞેયા ધારણા તત્ર પાર્થિવી ।

આગ્નેયી માસ્તી ચાપિ વાસુળી તત્ત્વભૂસ્તથા ॥ ૧૧૮ ॥

પાર્થવી, આગ્નેયી, માસ્તી, વાસુળી, અને તત્ત્વભૂ-પિંડરથ ધ્યેયની આ પાંચ ધારણા જાણવી.

ભાવાર્થ—આપણા લાંબા વખતના પરિચયવાળા પાંચ સ્થુલ ભૂતો ના સંબંધમાં (આ પિંડરથ ધ્યેયમાં) ધારણા કરીને પાછી આત્મ-સ્વરૂપની ધારણા કરવાની છે. સ્થુળ ભૂતો જે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ રૂપ છે. જેનો પરિચય આપણને લાંબા વખતનો છે. તેથી તેની સાથે આત્મામાં મનને સ્થીર કરવું. તેના જુદાજુદા આકારો પ્રમાણે

ધનની સાથે આત્મઉપયોગને પરિણુમાવવાની ટેવ આપણી મરજી અનુસાર પાડવી તે વધારે અતુકુલ પડશે એમ ધારી સાત્ત્વકાર પિંડસ્થ ખોય પાંચ ધારણાએ કરી બતાવે છે. પૃથ્વી એટલે પૃથ્વી સંબંધી વિ-કારવાળી ધારણા, આબોયી એટલે અગ્નિ સંબંધી ધારણા, માટી એટલે વાયુ સંબંધી ધારણા, વાણી એટલે પાણી સંબંધી ધારણા. આ ધારણાના પ્રસંગમાં આકાશની ધારણા આવી જશે, પહેલી પૃથ્વી સંબંધી ધારણા સાથે સમુદ્રના પાણી સંબંધી ધારણા કરવામાં આવી છે અને છેલ્લી ધારણા તત્ત્વભૂ છે, એટલે તત્ત્વસ્વરૂપે-આત્મસ્વરૂપે-યજ્ઞ રહેવની છે. આત્મા એજ પરમાત્મા છે. આત્માથી પરમાત્મા છુદે નથી. એ વિ-પણે જણાવવાવાળી આ ધારણા છે.

પિંડસ્થ-પિંડ-દેહ તેમાં રહેલ તે પિંડસ્થ-તેનું ખ્યાન તે પિંડસ્થ ખ્યાન. પિંડમાં પાંચ જૂત છે. તથા આત્મા છે. તેથી પ્રથમ પાંચ જૂતની શુભ ધારણા બતાવી છે અને તેમાં મન સ્થીર થતાં જે સાખ્ય પિંડમાં રહેલ આત્મા છે તે પિંડસ્થનું ખ્યાન બતાવેલ છે. પિંડસ્થ ધારણાનો ખોય અર્થ આજ છે કે પિંડ એટલે સરીર અને તેમાં રહેલ આત્મા તેજ પરમાત્મા છે. તેનું ખ્યાન કરવું તે પિંડસ્થ ખ્યાન છે. આ વાત પાંચમી ધારણા વખતે પ્રગટ કહેવામાં આવશે.

પાર્થિવી ધારણા.

વિર્ય્લોકસમં ધ્યાયેત્સીરાઙ્ગિય તત્ર ચાંચુજમ્ ।

સદ્સપ્તત્રં સ્વર્ણામં જંચુદ્વીપ સમં સ્મરેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

તત્કેસરતતેરંતઃ સ્ફુરત્પિંગમમાં ચિંતામ્ ।

સ્વર્ણાચક્ર પ્રમાણં ચ કાર્ણિકા પરિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

સ્વેત સિંહાસનાસીનં કર્મ નિર્મૂલનોદયતમ્ ।

આત્માનં ચિંતયેત્તત્ર પાર્થિવી ધારણેત્યસૌ ॥ ૧૪૧ ॥

તિર્યાક લોકના જેવડો એક હીર સમુદ્ર ચિંતવવો. તેમાં જંચુદ્વીપ જેટલા પ્રમાણનું, સોના સરખી દબ્બર પાંખડીવાળું એક કમળ ચિંતવવું. તે કમળની કેસરની પંક્તિની અંદર ચળકતી પીળી કાંતિવાળી મેરૂ પર્વ-તના જેવડી કંચુકા ચિંતવવી. તેના ઉપર ધોળા સિંહાસન ઉપર જેટલા, કમળે મૂળથી ઉખેડી નાંખવાને તત્પર થયેલા પોતાના આત્માને ચિંતવવો, આ પાર્થિવી ધારણા છે.

ભાવાર્થ:--શ્વાત પ્રદેશમાં પદ્માસનાદિ રિયર આસને બેસી, મનને વિક્ષેપ રહીત કરી, ઇષ્ટ દેવ ગુરુનું સ્મરણ કર્યા પછી, મનમાં કલ્પના કરવી કે એક રાજલોક જેવડો મહાન્ વિસ્તારવાળો એક સમુદ્ર છે. તે સમુદ્રના આકારે મનને પરિણુમાવવું; અર્થાત્ તે સ્થળે સમુદ્ર દેખવા પ્રયત્ન કરવો અને તે સમુદ્ર દેખાવો જોઈએ. જેમ આપણે કોઈ નિયમીત ગામ કે સ્થળ પહેલાં ધણીવાર જોયું હોય અને પછી તેને માદ કરતા હોઈએ તે વખતે તે સ્થળનો ભાગ-તે સ્થળની ઝાંખી-નજર આગળ તરી આવે છે, અને વધારે મન લીન થાય તો સાક્ષાત્ નજરે નજર જોતા હોઈએ તેવો ભાગ દેખવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ સમુદ્રને જોવો. આ વિચાર વખતે આંખો વીંચેલી રાખવી. પછી તે સમુદ્ર કુધથી ભરેલો છે, સમુદ્રનું પાણી કુધ જેવું છે, એમ ચિંતવવું. કુધ જેવું પાણી દેખાયા પછી, તેમાં દળ્બર પાંખડીઓવાળું એક મહોદ્દું જંતુ દ્વીપ જેવડું (શ્રાપ્ત યોજનના વિસ્તારવાળું) કમળ તે સમુદ્રની વચમાં છે એમ વિચારવું. આ કમળના પત્રો સોનાના જેવાં છે એમ ચિંતવવાં. તે કમળના વચલા ભાગમાં સુંદર ચળકતા પીળા વર્ણની કેયરા-કાંચીકા-ચિંતવવી. આ કેયરા કમળના પ્રમાણમાં મોટી ચિંતવવી; એટલે લાખ યોજનની લંબાઈવાળા મેરૂ પર્વતને તે કમળની કેયરાને સ્થળે ચિંતવવો, આ વિસ્તાર વાળા મેરૂ પર્વતના ભાગ ઉપર કલ્પવૃક્ષોની સુંદર ઘટાઓ-પંક્તિખંધ આવી રહેલી છે. તેના વચલા ભાગમાં એક સુંદર શીલા આવી રહેલી છે. તેના ઉપર સ્ફાટિક રતનનું ઘોળું સિંહાસન છે એમ ચિંતવવું. તે સિંહાસન ઉપર હું પોતે બેઠોહું અને કર્મેની મૂળથી ઉખેડી ફેંકી દઉંહું, આવી કલ્પના કરવી-મન એવે આકારે પરિણુમાવી દેવું. આ વખતે આ ચિંતનમાં આત્મ ઉપયોગ એક રસ યન્ જવો જોઈએ. અર્થાત્ આપણે જે આ કલ્પના કરી છે તે સાક્ષાત્ અનુભવતા હોઈએ તેમ અનુભવ થવો જોઈએ.

આ વાતની આપણને ખબર છે કે કલ્પનાથી કર્મ બંધ થાય છે. અનેકવાર શ્રવે માનસિક કલ્પનાઓ એવી કરે છે કે, તે નિરૂપયોગી કર્મ બંધ કરાવનારી અને દલકા પ્રકારની હોય છે, તો જેમ નકારી કલ્પનાથી કર્મ બંધ થાય છે તો સારી કલ્પનાથી આપણને સાફ રૂળ પશુ થવુંજ જોઈએ. ન્યાય બંને ઠેકાણે સરખો છે. વળી આ કલ્પનાઓમાં ઉપયોગ તદાકાર પણે પરિણુમે છે, એટલે આ કલ્પના પણ સાચું રૂપ

૫૩૩ છે. અર્થાત્ કલ્પનાના પ્રમાણમાં શુભા શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ કલ્પનામાં નિર્મળ આત્મ ઉપયોગી ધારણા હોવાથી નિર્જરાપણ થાય છે. કેવળ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનીજ ધારણા હોવાથી આકલ્પનાનું ૩૬ કર્મ નિર્જરાના રૂપમાં આવે છે.

હું મારા કર્મોનો સર્વથા નાશ કરું છું; આ કલ્પનાની સાથે ને કલ્પના રૂપે એક રસ થવાનું હોવાથી તે આત્મ પ્રવાહને ખીળ નિહાળેથી અંકિત થવા ન દેતાં તેની અખંડ ધારણા રાખવી. તેમ કરવાથી આત્મભળમાં વધારો થાય છે, મન નિર્મળ થાય છે, ધારણા દૃઢ થાય છે, અને વાસના રૂપ કર્મોનો નાશ થાય છે. આ પાર્થિવ ધારણા છે. આ ધારણા ૫છી આગળ વધવું.

આગળની ધારણા.

તતો સો નિશ્ચલાભ્યાસાત્ કમલં નામિ મંદલે ।

સ્મરત્યપિ મનોહારિ પોદશોન્નત પત્રકમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

મતિપત્ર સમાસીન સ્વરમાલા વિરાજિતમ્ ।

કર્ણિકાયાં મહામંત્રં વિસ્ફુરંતં વિચિંતયેત્ ॥ ૧૪૩ ॥

રેફ રુધ્ધં કલા વિંદુ લાંછિત શૂન્ય મક્ષરમ્ ।

લસદ્વિંદુ છટા કોટી કાંતિ વ્યાપ્ત હરિન્મુખમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

(અર્થ) તસ્ય રેફાદિ નિર્યાતીં શનૈ ધૂમાશિખાં સ્મરેત્ ।

સ્ફુલ્લિંગ સંતતિ પથ્થાત્ જ્વાલાલીં તદનંતરમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

તેન જ્વાલા કલોપેન વર્ધમાનેન સંતતમ્ ।

દહત્ય વિરતં ધીરઃ પુંડરીકં હૃદિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

તદષ્ટ કર્મ નિર્માણ મષ્ટપત્ર મધો મુખમ્ ।

દહત્યેવ મહામંત્ર ધ્યાનોઽથ મચલા નલઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સતો દેહાદ્વદિ ધર્પાયેત્ ત્રિકોણં વહ્નિપંડલમ્ ।

જ્વલત્ સ્વસ્તિક સંયુક્તં વહ્નિ બીજ સમન્વિતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

દેહં પદ્મંચ મંત્રાર્ચિરંત વેન્દિ પુરં વહ્નિઃ ।

...ત્યાદામેયીતિ ધારણા ॥ ૧૪૯

પાર્થિવી ધારણાનો નિશ્ચય અભ્યાસ થવા પછી ધ્યાન કરનારાએ એક મુંદર કમલ ઉંચા સોલ પત્રો વાળું નાભિ મંડલમાં ચિંતવવું. દરેક પત્ર ઉપર બેઠેલી સ્વરની માલાથી શોભતી કિર્ણિકામાં રજુરાયમાન યતા મહામંત્ર અર્હેનું ચિંતન કરવું, આ મહા મંત્ર રેફથી રૂંધાયેલો, કલા અને - જિંદુના ચિન્હવાલો, આકાશ અક્ષર (આકાશ ખીજ) (હ) કારને ચળકતા જિંદુના તેજની કોટી કાંતિ વડે દિશાના મુખ તે વ્યાપ્ત કરતો ચિંતવવો. તે રેફ માંથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધુમાડાની શીખાનું ચિંતન કરવું. પછી તેમાં અગ્નિના તણુખાની સંતતિ નીકળતી, અને પછી જવાલાની પંકિત નીકળતી ચિંતવવી. નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા તે જવાલાના સમુદવડે ધીર પુરુષે હૃદયમાં રહેલા કમળને તત્કાળ બાળી નાખવું. તે આઠ કમલના બનેલા આઠ પત્રો વાળા અધોમુખ કમલને મહા મંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ બાળીજ નાખે છે એમ કલ્પવું. ત્યાર પછી દેહની બાહ્ય ત્રિકોણ અગ્નિ મંડલનું ચિંતવન કરવું. તે ત્રિકોણ અગ્નિમંડલ અગ્નિ ખીજ તથા ચક્રચક્રતા સ્વસ્તિક સહિત છે એમ ધ્યાવવું. પછી દેહને કમળને, તથા મંત્રમાંથી નીકળતી અગ્નિની જવાળા વાળી અંતરૂની અગ્નિને અને બહારનું અગ્નિ મંડલ તે સર્વને તત્કાળ રાખરૂપ ઠરી નાખીને શાન્ત થઇ રહેવું તે આગ્નેયી ધારણા છે.

ભાવાર્થ—પાર્થિવી ધારણાનો અભ્યાસ કેટલાક દિવસ કરતાં તે અભ્યાસ દૈનિક થવા પછી આગળ અભ્યાસ ચલાવવો. દૈનિક ધારણા એટલે જ્યારે જે ઠેકાણે તે ધારણાનું ચિંતવન કરીએ ત્યારે તે સ્થળે તરતજ વિભાજન વિના તે દેખાવ ખડો થાય એટલે દૈનિક અભ્યાસ થયો કહેવાય. ત્યાર પછી નાભીની અંદર એક સુંદર સોલ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું તેના પાંદડાઓ પ્રુક્ષા, ઉંચાં, ઉર્ધ્વા હોય, અર્થાત્ નાભીના નીચલા ભાગ તરફ તેની ઝાંઝીવાળો (ડીંટીયાવાલો) છેડાનો ભાગ હોય અને મુખનો ભાગ હૃદય તરફ પ્રુક્ષો હોય તેવું ચિંતવવું. તે દરેક પત્ર ઉપર એક સ્વર બેઠેલો હોય તેમ ચિંતવવું તે સ્વર અનુક્રમે (અ, મા, હ, રૂં, જ, ઝ, ઞ, ઋ, ૠ, લ, લ઼, વ, વે, ળો, ળી, મં, મઃ) આ પ્રમાણે છે તે સ્વરોને કમળના પત્ર પ્રમાણે ગોળાકારમાં ગોઠવી દેવા. તે કમળની વચલી કિર્ણિકા કેથરાના ભાગમાં દેદિપ્યમાન મહા મંત્ર અર્હે ને સ્થાપન કરવો, આ મંત્રમાં આકાશ ખીજ 'હ' કાર છે તેના ઉપર રેફ જિંદુ, અને કળા મૂકતાં 'હૃં' થાય છે. છતાં મૂળ મંત્ર અર્હે છે, એટલે જ આગળ વધારતાં અર્હે થાય છે. આ મૂળ મંત્ર એટલે જ અધો તેજસ્વી ચિંતવવો કે તેની

સુંદર ચળકતી પ્રભાથી દિશાના મુખે પણ વ્યાપ્ત થયા હોય, પ્રકાશમાર્ગ થતા હોય, એવો ચિંતવવો; અને ધ્યાન ધરવું એટલે તે તરફ થોડો વખત મનને અંતરૂ ઉપયોગ સાથે રિથર કરીને એવા કરવું.

આ પ્રમાણે તે મૂળ મંત્ર અર્હે નું ધ્યાન કરવા પછી તેના રેફમાંથી ધીમે ધીમે ધુમાડાની એક શિખા—ધારા નીકળતી હોય તેમ ચિંતવવું. તે ધુમાડાની શિખા દેખવામાં આવે, ત્યાર પછી તે મૂળ મંત્રના રેફમાંથી અગ્નિના તણુખાઓ ઉડતા નીકળતા ચિંતવવા. આ અગ્નિના તણુખા નીકળતા થાય એટલે ધુમાડાની શિખા ઓછી થતી હોય તેમ ધારવું. તણુખા નીકળ્યા પછી તે મૂળ મંત્રના રેફમાંથી અગ્નિની જવાળાઓ નીકળતી ચિંતવવી.

આ વખતે હૃદયમાં એક આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું. આ કમળ સોળ પાંખડીવાળા નાભીના કમળના ઉપર ઉધું અર્થાત્ નીચું મુખરાખી તે સોળ પાંખડીવાળા કમળ ઉપર ઘટકતું હોય તેમ, પણ કેટલાએક આંતરે (છેટ) રહેલું ચિંતવવું. આ આઠ પાંખડીવાળા કમળના દરેક પાંદડા ઉપર એક એક કર્મ (સાનાવરણીય ૧, દર્શના વરણીય ૨, વેદનીય ૩, મોહનીય ૪, આયુષ્ય ૫, નામ ૬, ગોત્ર ૭, અંતરાય ૮, એ પ્રમાણે) ગ્રોહની દેવાં. ત્યાર પછી નાભી કમળની કણિકામાં રહેલા મૂળમંત્ર અર્હે ના રેફમાંથી જે જવાળાઓ નીકળતી હતી, તે જવાળાઓ વધારે વૃદ્ધિ પામીને આ આઠ પાંખડીવાળા ઉંધા મુખ વાળા કમળ ઉપર પડી અને તે કમળમાં રહેલાં આઠે કર્મ ને તે બાળી નાંખે છે. આ મહા મંત્રમાંથી નીકળતી અગ્નિ જવાળા અવશ્ય તે કમળ સાથે કમેને બાળી જ નાંખે છે એમ મનજીતાણથી ચિંતવવું અને તદાકાર થઇ જવું.

ત્યાર પછી શરીરની બહાર એક ત્રણ ખુણાવાળો અગ્નિનો કુંડ છે; જેની અંદર બડબડાટ કરતો અગ્નિ બળી રહેલો છે; ધુમાડા વિનાની અગ્નિની મહાન્ જવાળાઓ—બડકાઓ થઇ રહેલા છે એમ ચિંતવવું. તે ત્રિકોણ અગ્નિકુંડના ઉપરના એક ભાગમાં એક તેજસ્વી સાથીઓ છે. તથા બીજી તરફ અગ્નિબીજ (દ)કાર છે એમ ચિંતવવું. એવી દૃઢતાથી ચિંતન કરવું કે તે અગ્નિકુંડ તેમાંથી નીકળતી જવાળાઓ, બડકાઓ, સાથીઓ (દ)કાર વિગેરે દેખાઇ આવે.

ત્યાર પછી આ દેહ કે જેનાથી આત્મા અત્યંત જુદો છે, તે આત્મા આ દેહનો પણ જોનાર છે. દૃષ્ટ છે. તેનો ખરો અનુભવ કરવા માટે

અર્થાત્ તે કિમતા વિચાર દૃષ્ટિથી બરોઝર અનુભવતા માટે તે અગ્નિ-કુંડની અંદર આ પોતાના દેહને નાખી દેવું, અને પોતે તો દૂર ઉભા રહીને શરીર બાળવા કરે છે તેમ જોવા કરવું. તે શરીર બળીને રાખ થઈ ગયું, આઠ અને સોળ પાંખડીના કમળો બળીને રાખ થઈ ગયાં, મંત્ર-મંથી નીકળતી અગ્નિની જવાળાઓ તેની રાખ થઈ ગઈ, અને છેવટે બહારના કુંડમાં જે અગ્નિ બળતો હતો તે પશુ રાખરૂપ થઈને શાંત થઈ ગયો, આ પ્રમાણે સર્વ શાન્ત થઈ ગયું એક રાખતો ઢગલો થઈ ગયો એમ ચિંતરી શાંતિ લેવી; કાંઈ વિચાર ક્યાં વગર શાન્ત બેસી રહેવું. આ બીજી અગ્નિ સંબંધી ધારણા છે.

ધર્મ ધ્યાનની વાયુ સંબંધી ધારણા.

તતસ્ત્રિમુવના ધોર્મ પૂરયંતં સમીરણમ્ ।

વાયંતં ગિરીનચીન્ સ્ત્રોમયંતં વિચિંતયેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

તચ મસ્મ રજસ્તેન શીઘ્રમુદ્યુય વાયુના ।

દઢાશ્વાસઃ પ્રશાંતિત માનયોદિતિ માસ્તી ॥ ૧૫૧ ॥

સાર પછી પરિપૂર્ણ ત્રણે ભુવનને બરી દેતા, પહાડોને ચક્રાવમાન કરતા, સમુદ્રોને દોમ પમાડતા, વાયુને ચિંતવવો. તે વાયુના પડે રાખના ઢગલાને તત્કાલ દહાવીને ઉડાડી દબને દઢ અશ્વાસવાલા ધ્યાનાએ તે વાયુને શાન્તિમાં લાવવો એ માર્ગી ધારણા છે.

લાવાર્થ—આ બીજી ધારણામાં સારી રીતે પ્રવેશ થયા પછી ત્રીજી વાયવી ધારણાને અભ્યાસ કરવો. મન બાળક જેવું છે. જેમ ફેળવીએ, જે ટેવ પડાવીએ તે પ્રમાણે ફેળવાય છે—ટેવ પાડે છે. આપણા કલા મુજબ મન કરે તે એક રીતે મન આપણા સ્વાધિન થાય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અડચણ નથી. આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ, ભયરૂપિનીના, ઓથ સંગ્રામો મન જે દોડધામ કરી મૂકે છે, એક વિચારમાં રૂંધ્યા છતાં વચમાં બીજા વિચારો કરી મૂકીને જે મુઝનણો ઉભી કરી મુકે છે, તેના કરતાં આપણે બતાવીએ તે વિચારો કરે—તે આકારો પકડે તે ધર્મજી ઉત્તમ છે. જુઓ કે હજી તે મનની ખરી નિર્મળતા તો સ્પષ્ટિત ધ્યાન-માર્ગ થાય છે તથાપિ આપણુ મનની ધારણા નીચલી અપેક્ષા એ ધણી ઉત્તમ છે. હવે મનથી એવી કલ્પના કરો કે, વાયુ ધણો પ્રચંડતાવો ચર થાય છે. તત્કાળ તેથી કલ્પના સિદ્ધ ન થાય તો પહેલાં કાંઈ વખત વધારે વાળે એવો તમારા જોવામાં આવ્યો હોય તેવી કલ્પના કરોકેતેવી

સ્મૃતિ અદિ કરો અને ધીમે ધીમે તેમાં વધારો કરતા રહો. તે એટલે સુધી કે આખું ત્રણ જુવન પવનથી બામ થઈ ગયું છે, અને તે એવ જપાટાથી વાપરો વાય છે કે મોટા મોટા પહાડો પણ ચક્ષીત થઈ ગયા છે તથા સમુદ્રો ક્ષે.ભ પામીને મર્યાદા મુકવા માંડ્યા છે, પાણીનાં મોટાં મેળાંઓ સમુદ્રમાં ઉછળી રહ્યાં છે. આ વિચારોથી તેવો દેખાવ દેખાય પછી પૂર્વે અંતેયી ધારણામાં જે શરીર તથા કર્મ આદિનો રાખનો દગલો થયેલો પડ્યો હતો તે આ વાયુના જપાટાથી આકાશમાં ઉડી ગયો છે તેમ ચિંતવવું. સાર ખાદ માનસીક કલ્પનાને બદલાવવી એટલે જે પ્રથમ વાયુ વાઈ રહ્યો હતો તેને તદ્દન ચાન્ત કરી દેવો, એટલે જરા પણ વાયુ વાતો નથી તેવી સ્થિતિ મનથી કલ્પવી આ વાયવી ધારણા છે.

વારૂણી ધારણા

સ્પર્દર્પત્સુધાસારૈઃ ઘનમાલ્લા કુલં નમઃ

તતો પૈન્દુ સમં કાંતં મંડલં વારુણાં કિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

નમસ્તલં સુધાં ખોમિઃ પ્ષાવયે ત્તપુરં તતઃ ।

તદ્રજઃ કાય સંભૂતં જ્ઞાલયેદિતિ વારુણી ॥ ૧૫૩ ॥

મેઘની માલાવડે ઘેરાયલા અને અમૃતના પાણી વડે વર્ષતા આકાશનું ચિંતન કરવું. સાર પછી અર્ધ ચંદ્ર સમાન સુંદર અને વરણુ ખીજ (વં) ના ચિન્હવાળું વરણુ મંડળ ચિંતવવું. સાર પછી તે વરણુપુર અમૃતના પાણી વડે આકાશ તળને પલાળી દે છે એમ ચિંતવવું. અને શરીરની કૃત્યમ થયેલી તે રજને ધોઈ નાખે છે એમ વિચારવું તે વારૂણી (પાણીની) ધારણા છે.

ભાવાર્થ—વાયુની ધારણા સ્થિર થયા પછી પાણીની ધારણા કરવી તે ધારણામાં પ્રથમ આકાશ ચિંતવવું આ આકાશ વાદળાઓની ઘટા-ઓથી ઘેરાયેલું છે, અને તેમાંથી અમૃતના પાણીનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. એ ભાવના દઢ થયા પછી, વરણુપુર કે વરણુ મંડલનું ચિંતવન કરવું આ વરણુપુર અર્ધ ચંદ્ર સમાન સુંદર ચળકતું છે, અને તેના ઉપર વરણુ ખીજ (વં) નું ચિન્હ છે, એમ ચિંતવવું. સાર પછી આ વરણુ મંડલ-માંથી અમૃતનો વરસાદ વરસતો ચિંતવવો અને તેથી આખું આકાશ પલળી જાય છે. એમ ચિંતવવું તે સાથે પ્રથમ શરીરની બરમ જે આકાશમાં ઉડાડી નાખી મહાન થયેલું આકાશ આ પાણીથી

શ્રદ્ધા ધોઈ નાખતું, અને તેથી નિર્મળ શુદ્ધ આકાશ થઈ જાય છે, એમ ચિંતવન કરવું તે વારણી (વાણીની) ધારણા છે.

તત્ત્વ ૨૨૩૫ ધારણા.

સત્ત ધાતુ વિના ભૂતં પૂર્ણંદુ વિશદ્યુતિમ્ ।

સર્વજ્ઞ કલ્પમાત્માનં શુદ્ધ બુદ્ધિ સ્મરેત્તતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

તતઃ સિદ્ધાસનાસીનં સર્વાતિશય મામુરમ્ ।

વિધ્વસ્તા શેષ કર્માણં કલ્યાણ મહિમાન્વિતમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

સ્વાંગ મર્મે નિરાકારં સ્વંસ્મરોદિતિ તત્ત્વભૂઃ ।

સામ્યાસ ઇતિ પિંદસ્થે યોગી શિવ સુખં ભજેત્ ॥ ૧૫૬ ॥

ત્યાર પછી સાતધાતુ વિનાના પૂર્ણચંદ્ર સમાન નિર્મળ ક્રાંતિવાળા, સર્વજ્ઞ સરખા પોતાના આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ધ્યાતાએ ચિંતવવો. ત્યાર પછી સિદ્ધાસનપર બેઠેલા, સર્વ અતિશયથી દેદીપ્યમાન, સર્વ કર્મોના નાશ કરનાર, મંગલીક મહિમાવાળા, નિરાકાર આત્માને, પોતાના શરીરની અંદર ચિંતવવો. તે તત્ત્વ ૨૨૩૫ ધારણા છે. આ પ્રમાણે પિંડસ્થ ધ્યાનમાં સતત અભ્યાસવાળો યોગી મોક્ષ સુખ પામે છે.

સાવાર્થઃ—વારણી ધારણા સિદ્ધ થયા બાદ, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ધ્યાતા યોગીએ, સાત ધાતુ વિનાના સ્વરૂપવાળો એટલે લોહી, માંસ, દાઝ, ચામડ્યાદિ શરીરની અંદર રહેલી ધાતુ સિવાયના સ્વરૂપવાળા, બંને પૂર્ણચંદ્ર સમાન નિર્મળ ક્રાંતિને ધારણ કરનારા પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞના સરખો ચિંતવવો. એટલે જે સર્વજ્ઞ છે તેજ હુંહું, મારામાં અને સર્વજ્ઞમાં જરા પણ તફાવત નથી. આ વિચાર મનની કલ્પના માત્રજ નહિ કે બોલવા માત્રજ નહિ; પણ જાણે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞપણાનો અનુભવ કરતા હોઈએ તેમ, ખીલું બધું જ્ઞાન કુશી જઈ, હું સર્વજ્ઞજહું, આજ જ્ઞાન જાગૃત રહે તેવી રીતે પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ ચિંતવવો.

જેવી રીતે આ દેહનું અમુક નામ રાખવામાં આવ્યું છે, તે નામવાળો કે નામ ધારી હુંજહું, એમ તમે માનો છો, અને સુષુપ્ત થયા હો તે વખતે તમારું નામ લઈ કોઈ બોલાવે, તો ઉઠ્યાથી ઉઠતાં વેંતજ તે નામ ધારી તમે જ, હેં શું કહોછો ? તેવો જવાબ આપોછો અને ખીલ જાગતા કે ઉંઘતા તે નામથી જવાબ આપતા નથી. આ જેવો અભ્યાસ થઈ ગયો છે, તમારું મન તે નામ પ્રમાણે પોતાનેજ માને છે.

આવી રીતે જો તમારું મન એમ માને કે, હુંજ સર્વગ્રાહી; તેમાં આરોપ
 આરોપ કાંઈજ નહિં. જેમ તમારું નામ લઈ કાંઈએ બોલાવતાંજ જરૂર
 પણ ખંચકાયા સિવાય તમે જવાબ આપો છો તેવીજ રીતે તમારું મન
 તમને પોતાને સર્વગ્ર માને તો પછી ત્યાં સર્વગ્રપણું પૂર્ણ રીતે પ્રગટ થાય
 છે. અને વાત પણ ખરી છે કે-તેવી સ્થિતિ કે નિર્મળતાની દશા પ્રગટ
 થઈ હોય તોજ મન કષુદ્ર કરે કે હું “સર્વગ્રાહી”. નહિંતર મન એમજ
 માનવાનું કે હું તો અમુકજી, આતો ધ્યાન કરુંજી એટલે તેટલો વખત
 એમ ચિંતવવાનું છે, બાકી સર્વગ્ર હું ક્યાંથી હોઈ શકું ? આ ભાવન
 મન કરવાનુંજ. એટલે દરજ્જે તે ભાવના સિદ્ધ નથી થઈ એમ માન
 વુંજ જોઈએ. આ ભાવના અનુક્રમે સિદ્ધ થતી ચાલે છે. અથવા લાંબા
 વખતના અભ્યાસે આ જાતનો સંસ્કાર પડી જાય છે. જેમ કોઈ ગૃહસ્થ
 પણાનો ત્યાગ કરી ત્યાગી થયો, તે ત્યાગીપણાનો સંસ્કાર તેના મનમાં
 મજબૂત થતો ચાલે છે કે, હું સાધુજી. ત્યાગીજી. એ સંસ્કાર કાળે કરી
 એવો દૃઢ થઈ જાય છે કે તે ત્યાગીપણાનો અનુભવ મેળવે છે; બહારથી
 પણ મન તેમ માને છે કે હું ત્યાગીજી, અંદરખાનેથી પણ ત્યાગીપણાનું
 શુદ્ધો નિસ્પૃહતા, મમત્વ રહિતપણું, વૈરાગ્યવૃત્તિ, પૂર્ણ ત્યાગ, વિગેરે અનુ
 ભવ કરતો જાય છે. આ પ્રમાણે આ અભ્યાસનું પણ પરિણામ છે.

ત્યાર પછી એક સુંદર સિંહાસન ત્યાં આવેલું છે, તેના ઉપર હું
 બેઠો છું, એમ ચિંતવવું. સર્વગ્રપણાના કે તિર્યંકર દેવના જે ચોત્રીસ
 અતિથયો છે તે સર્વ અતિથયો પોતા તરફથી અને પર તરફથી પ્રગટ
 થઈ રહેલા છે, મેં સર્વ કમોનો નાશ કરી દીધો છે, મંગલકારી મહાન
 મહિમાવાળો હુંજી, આમ પોતાના શરીરની અંદર ચિંતવવું. છેવટે આ
 દેહની અંદર હું નિરાકાર, શુદ્ધ સ્વરૂપ, નિર્લેપ, વિશુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ
 હુંજ રહેલો છું એમ ચિંતવવું; અને તે પ્રવાહને—તેની વૃત્તિને—લંબાવવા
 દેવી અને ધીમે ધીમે તે વૃત્તિનું પણ જ્ઞાન જુલો જઈ શુદ્ધ સ્વરૂપનો
 અનુભવ કરવો. આ તત્ત્વ સ્વરૂપ ધારણ છે. એટલે આ દેહની અંદર
 રહેલ તત્ત્વ સ્વરૂપ હુંજી, અને તેજ પરમાત્મા છે, સર્વગ્ર છે. એ તત્ત્વ
 સ્વરૂપ ભાવના સિદ્ધ કરવાની છે. કહેવાનો ઉદ્દેશ પણ તેજ છે.

આ પિંડરથ ધ્યાનના લાંબા વખતના અભ્યાસે યોગી—ધ્યોન કર-
 નાર—મોક્ષ સુખ પામે છે. એટલે આ કલ્પનાનો અભ્યાસ આ કલ્પનાની
 લાંબા વખતની ટેવ કલ્પીત નહિં પણ તાત્ત્વિક રીતે જે કલ્પના કરી છે,
 તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પહોંચાડે છે, આ પિંડરથ ધ્યાન છે.

પિંડસ્થ ધ્યાનનું અલોકિક ફળ,

અત્રાંત મિતિ પિંડસ્યે કૃતાધ્યાસસ્ય યોગિનઃ ।

મભવંતિ ન દુર્વિદ્યા મંત્ર મંદલ શક્તયઃ ॥ ૧૫૭ ॥

શાકિન્યઃ ક્ષુદ્ર યોગિન્યઃ પિશાચા પિશિતાશના ।

ગ્રસ્યન્તિ તત્ ક્ષણાદેવ તસ્ય તેજોઽસહિષ્ણવઃ ॥ ૧૫૮ ॥

દુષ્ટ કરટિનઃ સિંહા શલભા પત્રગા અપિ ।

જિઘાંસવોપિ તિષ્ઠંતિ સ્પંભિતા ઇવ દૂરતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

વિત્રાંતિ લીધા વગર અર્થાત્ વચ્ચર્માં આતરં પાડ્યા વિના નિરંતર આ પિંડસ્થ ધ્યાનના અધ્યાસ કરનાર યોગીને મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, સ્થંભન, વિદ્વેષધ્વાદિ દુષ્ટ વિદ્યાઓ પરાભવ કરી શકતી નથી. દુષ્ટ મંત્રોની અસર તેના ઉપર થતી નથી. કુષ્ટાદિ રોગ નડતા નથી. અથવા મંડલ એટલે યુદ્ધમાં તેનો પરાભવ થતો નથી. શસ્ત્રાદિ શક્તિઓની અસર પણ તેના ઉપર થતી નથી. શાકિનીઓ દલકી યોગશુભીઓ, માંસાહારી પિશાચો તે આ યોગીના તેજને સહન નહિ કરી શકતાં તત્કાળજ ત્રાસ પામી નાશી જાય છે. દુષ્ટ દાથીઓ, સીંહો, જંગલી પાડાઓ અને સર્પો પણ મારવાની દૃષ્ટાવાળા છતાં પણ સ્થંભાઇ ગયા હોય તેમ દૂર ઉભા રહે છે. અર્થાત્ તેની પાસે પણ આવી શક્તા નથી.

પદસ્થ ધ્યાન

પુણ્યમંત્ર પદાન્યેવ તથા ગમપદાનિવા ।

ધ્યાયન્તેયદ્વુધૈ નિર્ત્યં તત્પદસ્યંમતં બુધૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

ઓમહ્રીદિકમંત્રાણાં માયાવીજ જુપાંતતિ ।

પરમેષ્વ્યાદિ પદત્રાતં પદસ્ય ધ્યાનગ સ્મરેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

પવિત્ર મંત્રપદોનું અથવા આગમના પદોનું જે શુદ્ધિમાનો વડે નિરંતર ધ્યાન કરાય છે તેને વિદ્વાનો પદસ્થ ધ્યાન કહે છે. પદસ્થ ધ્યાન કરનારે ઓં મંદ્રે ઈત્યાદિત મંત્રોનું, માયાવીજ સહિત અક્ષરોની પકિતનું અને પરમેષ્ઠિ ઇત્યાદિ પદના સમુદયનું સ્મરણ ચિંતન કરવું.

માયાર્થ—૫૬ એટલે અધિકાર-પદવી-તેમાં રહેલા તે પદસ્થ. અરિ હંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ આ પાંચ પદવીઓ છે. તે પદોનું ધ્યાન કરવું તે પદસ્થ ધ્યાન છે. આ દેહ ધારણ કરનાર

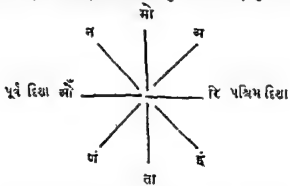
પદવીધરોમાં રૂપની મૂખ્યતા હોવાથી તે પદવીધરોના ધ્યાન સંબંધી વાત નો રૂપરથ ધ્યાનમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. માટે આહિ તે પદરથ મહા પુરુષોના નામનું સ્મરણ કરવું અથવા તે મહા પુરુષોના પવિત્ર નામ સૂચક અક્ષરોનું ચખ્છોનું-ધ્યાન કરવું, તે આ પદરથ ધ્યાનમાં કહેવામાં આવશે. સિદ્ધમાં રૂપ નથી પણ તેનું ધ્યાન રૂપાતિતમાં આવવાનું છે એટલે આહિ પદરથનો અર્થ તેના પવિત્ર પદનું-ચખ્છોનું-અક્ષરનું ધ્યાન કરવું તે થાય છે.

મંત્ર અને પદ એનું ધ્યાન આ પ્રમાણે છે ઓમ્ અર્હં નમઃ આ પીજ મંત્ર છે તેનો હૃદય કમળમાં અખંડ જાપ શરૂ કરવો તે જાપ શાંતિવાળા સ્થળે બેસી, આંખો મીગી, હૃદયમાં દષ્ટિ રાખી તે જાપના અક્ષરોનો બાસ થતો રહે, સાથે તેના અર્થનું જ્ઞાન થતું રહે તેવી રીતે જાપ કરવો.

અથવા રજાટીક રત્ન જેવા ધોળા વર્ણુના ઓંકારનો એકલો જાપ કુંભક કરીને કરવો. પવનને હૃદયમાં રોકી તે સ્થળે જેટલો વખત કુંભક ટકી શકે-એટલે પવન રોકી શકાય તેટલા વખતમાં હૃદયમાં લાં જાપ કરવો. અથવા ધોળા વર્ણુનો ઓંકાર ત્યાં કલ્પીને તેનું ધ્યાન કરવું. ધ્યાન કરવું એટલે તે ઓંકારને સ્થિરતા પૂર્વક જોયા કરવો અથવા જાપ કરવો. મન અકળાય એટલે પવનને મૂકી દઈ પાછો રોકી કુંભક કરી ધ્યાન કે જાપ કરવો. પાછો મૂકી દઇ ફરી પવનને રોકી જાપ કે ધ્યાન કરવું. આ પ્રમાણે જેટલી સ્થિરતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં શરૂઆતમાં આવી રીતે જાપ કરવો અગર ઓંકારનું ધ્યાન કરવું. અથવા એકલા અર્હંમંત્રનો હૃદયમાં જાપ કરવો કે ધ્યાન કરવું. આપણુ કુંભક સાથેજ કરવો. મનની વિશ્લેષતા અથવા ચપળતા મટાડવા માટે આ જાપ વખતે કુંભક કર્યા પછી તે કુંભકમાંજ આ અર્હં મંત્રને જુદા જુદા શરીરાદિના બાગોમાં ફેરવવો-ચિંતવવો. જેમકે પ્રથમ કુંભક કરી અર્હં એ મંત્રને હૃદયમાં જોવો પછી તરતજ તે સ્થાન બદલી બકુટીમાં જોવો. ત્યાંથી મુખમાં, તાલુમાં, નેત્રમાં ક્રમે જોવો. ત્યાંથી મનની કલ્પના વડે શરીરની બહાર કાઢી જ્યોતિષ ચક્રમાં સ્થળ જોવો, ત્યાંથી ચારે દિશાઓમાં, આકાશના મધ્યમાં અને છેવટે મેક્ષરથાનમાં સ્થળ જોવો. આ પ્રમાણે ફેરવ્યા પછી કુંભક મુકી દેવો. પાછો કુંભક કરી તે પ્રમાણેજ ધ્યાન કરવું. આવી રીતે વારંવાર કરવાથી મન પવિત્ર અને શાંત થવા સાથે એકાગ્ર થાય અથવા ચંદ્રની કળાનું, એટલે આહમના ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ મકાશીત આકૃતિ કરવું. આ ચંદ્રની કળાને

શુદ્ધીમાં જોવા કરવી. તેમાંજ દશ રાખી આ ચંદ્રકળાની માફક નિર્મળા અને પ્રકાશ સ્વરૂપ, પરમ શાંતિમય શુદ્ધ સ્વરૂપ હું આત્માહું આ ચિંત્યાર કર્યા કરવો. આ સિવાય ખીજું કંઈ પણ ચિંતન ન કરવું તે તેનું ધ્યાન છે. આ રચણે કુંભકની જરૂર નથી. જેમ લાગ્યા વખત સુધી ધ્યાન થાય, સ્થીરતા પુર્વક ખીજા વિકલ્પો સિવાય રહી સકાય ત્યાં સુધી તે ચંદ્ર કળામાં સ્થીર થવું ત્યાર પછી તે ચંદ્રકળાને ધીમે ધીમે પાતળી ચિંતવતા જવું છેવટે વાળના જેવી ચંદ્રકળા રહે ત્યાં સુધી ધ્યાન કરવું આ ધ્યાનથી એકાગ્રતા સાથે મન નિશ્ચળ અને નિર્મળ થાય છે. આથી વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પણ થાય છે. છતાં સાધકે તેમાં ન લોભાતી પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચાલુ રાખવો. નહિંતર પતિત થવાનો પ્રસંગ આવે છે. સિદ્ધિ તે કાંઈ કર્તવ્ય કે છેવટનું પ્રાપ્તવ્ય નથી ત્યાર પછી તે લક્ષ મૂકી દષ્ટ નિરાકારનું લક્ષ રાખી નિરાકારનું ધ્યાન કરવું કેન્દ્ર નિ- નિરાકાર, નિર્વિચાર, લક્ષ વિનાની અથવા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષ- વાળી સ્થીતિ છે તેનું ધ્યાન કરવું, તે સ્થીતિમાં કર્મોનો ક્ષય થઈ આત્મ- રસ્યતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા ૐ નમો અરિહંતાળં આ આઠ અક્ષરના પદનું ધ્યાન કરવું. આ ધ્યાન એવી રીતે કરવું કે ઓં ને પૂર્વદિશામાં મૂકવો ત્યારપછી અ- નુક્રમે ખીજા અક્ષરો દિશા વિદિશામાં મૂકી જોણ કુંડાળાના આકારમાં ગોઠવી તે અક્ષરો પર લક્ષરાખી જોવા કરવું એટલે તે અક્ષરોનું ધ્યાન કરવું.

આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવું અથવા પૂર્વ દિશામાં રહેલા ઐ ઉપર દષ્ટિ આપી મનમાં ઐ જોવાવો પછી ન ઉપર, પછી મો ઉપર એમ અનુક્રમે આઠે અક્ષરો ઉપર દષ્ટિ આપી ઐ નમો અરિહંતાળં એ જાપ પૂરા કરવો. આ એક જાપ થયો. આવી રીતે દરેક અક્ષર ઉપર દષ્ટિ રાખી હૃદય કમળમાં તે

મંત્રનો અગીઆરસો વાર જાપ કરવો. આવો જાપ આઠ દિવસ કરતાં તેના અક્ષરો ચંદ્ર જેવા નિર્મળ જેવામાં આવશે તે જોવાથી ધ્યાન કરનારમાં એતું અળ આવે છે કે ભૂત, પ્રેત, સર્પ, વાઘ, સિંહાદિ જીવો તેને કાઠ વિધન કરી શકતા નથી આત્મજળ વૃદ્ધિ પામે છે, સર્વ રથજે શાંતિ ફેલાય છે. છતાં તે ધ્યાન કરી તેટલાથી ન અટકતાં આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખી તે અરિહંત તે હું હું આ અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક જાપ કરવો. જાપ કરતાં આ જાપ, તેનો અર્થ અને અરિહંત તે હું હું ઇત્યાદિનું પણ જ્ઞાન બૂઝી જઈને છેવટના નિર્વિકલ્પ ધ્યાન સુધી પહોંચવું અને વચમાં આ લોકનાં વિવિધ પ્રકારના સુખમાં ભોજાવે તેવા ચમત્કારોમાં ફસાઈ ન જતાં તે ધ્યાન કાયમ લાંબા વખત સુધી લંબાવતા રહેવું

અથવા હૃદયમાં આઠ પાંખડોનું કમળ તેની દરેક પાંખડીમાં એક એક નવપદજીવું પદ મૂકવું. એટલે વચમાં-કર્ણિકામાં-અરિહંત પછી તેના માયા ઉપર સિદ્ધ, પડખેઆચાર્ય, નીચે ઉપાધ્યાયજી, પડખે સાધુ, અને વિદિ-શાઓમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ-આ પડોને મૂકી તેનો જાપ કરવો. અથવા તે એક એક પદોમાં લક્ષ રાખી ધ્યાન કરવું. તે સિદ્ધ ચક્રપદનું મંડળ સિદ્ધ ચક્રજ્ઞના ગટા ઉપરથી ધારી લેવું. એ પ્રમાણે હૃદયમાં સિદ્ધ ચક્રચિંતની જાપ કે ધ્યાન કરવું. આ અપરાજિત નામનો મહામંત્ર છે. અને તેટલો વધારે વખત આમાં રોકવો. જે પદનું ધ્યાન કરતા હોઈએ તે પદમાં આત્મ ઉપયોગ તદાકારે પરિણમતાં જેટલા વખત સુધી તેમાં ઉપયોગની રિયરતા રહે છે તેટલા વખતસુધી આપણે તે પદને ધારણ કરનાર મહાનપુરુષની સ્થીતિનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ ધ્યાનને વધારે મજબુત કરવા માટે જ્યારે જ્યારે જેજે પડના ધ્યાનમાં આપણું લક્ષ પડેવાયું હોય તે તે વખતે તે પદત્રાયક હું હું તેની ભાવના મનથી દઢ કરતા રહેવું. સાધુપદમાં મન તકાદારે પરિણમ્યું એટલે સાધુ તે હું હું. સિદ્ધપદમાં મન પરિણમે ત્યારે તે સિદ્ધ તે હું હું અને જ્ઞાનપદમાં મન પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનપદ તે હું હું આ ધ્યાન સાથે રાખતા જવું, ઉપયોગ તદાકારે પરિણમે છે ત્યારે " આ હું દેહધારી મનુષ્ય, શ્રાવક, સાધુ, વિગેરે હું " તે જ્ઞાન બૂઝાઈતો જાય છે અને સામાધ્ય (ધ્યાન કરવા લાયક જે છે તેના) ના આકારે પરિણમાય છે; છતાં તે સંસ્કારને વધારે દઢ કરવા અને ચાલુ લક્ષ, વિચારાંતરોથી બૂઝી ન જવાય તે માટે ' તે હું હું ' એવા વિચારો ચાલુ રાખવા. આ પ્રમાણે નવપદજીવું કે મમે તે પદનું ધ્યાન કરાઈ હોય તે સર્વ રથજે આ લક્ષ ધ્યાનમાં રાખી

પ્રથમ કરવી અને છેવટે તે પદમાં મનને વિરમાવી દેવું.

અથવા માત્રિકાપદ એટલે મૂળ અક્ષરોનુંધ્યાન જોને અક્ષરબદ્ધ ક-
હેવામાં આવે છે, તેનું ધ્યાન કરવું તે આ પ્રમાણે છે.

નાભિમાં સોળપાંખડીવાળા કમળની ભાવના કરવી. અને દરેક
પાંખડી ઉપર એક એક સ્વર મૂકવો. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ ઋ, ૠ,
લ્, લૃ, ય, યે, ઓ, ઔ અં, અઃ

આ અક્ષરો તે પાંખડીઓમાં ફરતા હોય એમ ચિંતવવા એટલે
એક અ આઓ, એક પાંખડી ઉપર દેખાવ દીધો અને બીજી પાંખડી
તરફ ચાલ્યો ગયો. તે પાંખડી ઉપર આ આવી ઉભો રહ્યો તે દેખાયો
કે તરત ચાલતો ગયો અને તેને રથળે હ આવી ઉભો રહ્યો. આવીરીતે
વારંવાર તે કમળો ઉપર સ્વરોનું પરાવર્તન થતું જાય છે તેમાં મન પરાંતી
દેવું અને એકાગ્ર કરવું.

ત્યારપછી હૃદયમાં ચોવીસ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું અને અનુક્રમે
તેમાં એક એક વ્યંજન ગોઠવવો તથા કર્ણિકામાં પચીસમો વ્યંજન ગો-
ઠવવો અને તેમાંપણ એક એક વ્યંજન ઉપર લક્ષ રાખી તે વ્યંજનનો
ભાવો પણ દેખાવ યાચ કે બીજીપાંખડીના બીજા વ્યંજન તરફ લક્ષ
આપવું. ત્યાં તે વ્યંજનનો દેખાવ યાચ કે ત્રીજી પાંખડીના ત્રીજા વ્યંજન
તરફ ધ્યાન આપવું. આ પ્રમાણે આ પચીસે વ્યંજનનું ધ્યાન કરવું.

ત્યારપછી મુખ ઉપર આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું અને તેમાં
બાકી રહેલા આઠ વ્યંજનો ગોઠવવા અને તે સોળ પાંખડીવાળા કમળની
માફક એક એક પાંખડીઉપર ફર્યા કરે છે તેમ ચિંતવી જોવા કરવું.

આ પ્રમાણે અક્ષરોનું ધ્યાન કરવું તે માત્રિકા ધ્યાન છે. આ
ધ્યાનથી જ્ઞાનાવરણ ઓછું થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો તે પારગામી થાય છે અને
બીજું પણ જૂત લવિષ્યાદિનું જ્ઞાન થાય છે.

આ સર્વ જુદાજુદા પ્રકારો બતાવ્યા છે તે સર્વ પદસ્ય ધ્યાનના
બેદો છે. આ સિવાય અનેકપ્રકારે આવીરીતે જુદાજુદા પદો કે મંત્રો
લખને આધ્યાન કરી શકાય છે. આમાંથી કેઈપણ એક મંત્ર કે પદ લઈ
તેનું લાંબા વખત સુધી ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ સારું હશે કે તે સારું
હશે ! આવા વિચારોથી થોડો વખત આ કર્યું તેમાં હજી
પરિપક્વતા ન થઈ હોય તેટલામાં તેને પકડું મૂકી બીજું પદ કે મંત્ર
લેવો. એમ વારંવાર બદલાવવાથી એકે પાકું કે સિદ્ધ થતું નથી. માટે
કેઈ એક ગમે તે પદ કે મંત્ર હોય પણ તેનો પાર પામો. કેઈપણ પદ

કે મંત્ર હો તથાપિ તમારું લક્ષ્ય તે પ્રત્યે એટલા પુરતું હોવું. જોઈએ કે આ પદ કે મંત્રના જાપ કે ધ્યાનથી વિશુદ્ધિ મેળવવી છે. મનને એકાગ્ર અને નિશ્ચલ કરવું છે, તે વાત ધ્યાનમાં રાખી પછી અભ્યાસ શરૂ કરશો તો પછી ક્રમા પદનું ધ્યાન કે જાપ કરવો તે સંબંધી જરા પણ ભુલ વિચારો રહેશે નહિં. આ સર્વ પદ કે મંત્રમાં જે શક્તિ છે તે શક્તિ તમારી ખત કે પ્રયત્ન ઉપર અથવા સમોટ લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે. તે નહિં હોય તો કાંઈ ગમે તેવું સાઈ પદ કે મંત્ર હશે છતાં પણ તમે તેનાથી ફાયદો મેળવી શકશો નહિં. આતો આલંબનો છે. શક્તિ તો તમારામાં જ છે. આલંબનમાંથી તે પ્રગટ કરવાની નથી. તે તમારામાંથી જ પ્રગટ થશે. આલંબન તો નિમિત્ત માત્ર છે, માટે તમારામાં તેવી મહાન શક્તિની શ્રદ્ધા રાખી, આલંબનનો આધાર લઈ તેમાં એકાગ્રતા મેળવો, કે પછી પાછળનો રસ્તો તમારા માટે ધણો જ રહેલો છે.

આગમના પદોનું આલંબન લઈ તેનું ધ્યાન કરવું જાપ કરવો તે પણ પોતાના રવરૂપની થયેલી વિરમ્ભિતિની જાગૃતિ લાવવી તે માટે જ છે.

અપ્પાણો પરમપ્પા । આત્માજ પરમાત્મા છે, આ જીવજ પરમાત્મા થઈ શકે છે. 'સોહ' 'હું' તેજ સિદ્ધરવરૂપ પરમાત્મા હું. આ સર્વ આગમ પદોનું વિચાર પૂર્વક મનન કરવું. તેવા રવરૂપે પરિણમવા માટે અન્ય વિચારોને દૂર રાખી આજ વિચારને મૂખ્ય રાખવો. નિરંતર તેનું જ શ્રવણ, તેનું જ મનન, અને તેવા રૂપે જ પરિણમવું આ પણ પદસ્થ ધ્યાન છે. ભુઓ કે રૂપાતિત ધ્યાન તરફ આધ્યાન પ્રયાણ કરતું જણાય છે. તથાપિ આદી પદની—આગમના પદની—મુખ્યતા રાખી તે ધ્યાન કરાવું હોવાથી પદસ્થ ધ્યાનમાં સમાવેશ પામે છે.

રૂપસ્થ ધ્યાન.

સર્વાતિશયયુક્તસ્ય કેવલજ્ઞાન ભાસ્વતઃ ।

અર્હતોરુપમાલ્લંબ્ય ધ્યાનં રુપસ્થ મુચ્યતે ॥૧૬૨॥

રાગદ્વેષમહામોહ વિકારૈરકલંકિતં ।

જ્ઞાત કાંતં મનોહારિ સર્વ લક્ષણ લક્ષિતં ॥૧૬૩॥

સર્વ અતિશયોથી યુક્ત, કેવળજ્ઞાનના સૂર્યરવરૂપ, રાગદ્વેષ મહાન મોહના વિકારોવડે નહિં કલંકિત થયેલા, જ્ઞાત, શોભનીય, મનદરજ કરનારા ઇત્યાદિ સર્વ લક્ષણોથી ઓળખાયેલા અરિહંતના રૂપનું આલંબન કરીને ધ્યાન કરવું તેને રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે.

ભાવાર્થ:—દેહધારી સાક્ષાત્ સ્વરૂપે વિચરતા અરિદ્વંત ભગવાનના સ્વરૂપનું અવલંબન કરીને ધ્યાન કરવું તે રૂપરથધ્યાન કહેવાય છે. અરિદ્વંત. અરિ જે રાગદ્વેષાદિ યત્નથી તેઓને હંત-હણનાર, તેનો નાશ કરનાર તે અરિદ્વંત છે. રાગદ્વેષનો સર્વથા નાશ કરનાર તે સર્વ સામાન્ય રીતે અરિદ્વંત કહેવાય છે. છતાં ‘ સર્વ અતિશયોથી યુક્ત ’ એ વાક્યથી વિશેષ સ્વરૂપવાળા તીર્થંકરરૂપ અરિદ્વંતનું આદર્શ લક્ષ્ય કહ્યું છે એમ સમજવું. અતિશય વિનાના અરિદ્વંતો પણ આત્મ સ્વરૂપ થયેલાજ છે તથાપિ તેનું સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારની બુદ્ધિવાળાજ ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે. આદર્શિતા સામાન્ય રીતે સર્વ અધિકારી પરત્વે વાત ચાલતી હોવાથી, અતિશય ધારણ કરનાર, યોગબળ અને આત્મબળ બંને પ્રાપ્ત કરનાર, અતિશયબળ અને જ્ઞાન બળ બંને સત્તા ને ધારણ કરનાર અને તેને લક્ષને આ બાળથી માંડી સર્વ જીવોને ઉપગારી અને ઉપયોગી બન્યું, વિશેષ ગુણધારક, અરિદ્વંત તીર્થંકરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનું આદર્શ કથન કરેલું છે.

યોગબળથી એકલા ચમત્કાર કે તેવાજ અતિશય ધારણ કરનારનું ધ્યાન નહિ પણ કેવળજ્ઞાન-પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ સૂર્યવાળા, તેમજ રાગદ્વેષાદિ મહા-માહ વિકારોથી રહિત, કુંકાર્મા કહીએ તો સર્વ લક્ષણોથી પૂર્ણ એવા જ્ઞાનીના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. ધ્યાન કરવું એટલે બહારથી તો તેમના દેહને સ્પર્શથી લાવી સાક્ષાત્ તેમનું દર્શન કરતા હોઈએ તેમ તેમના સન્મુખ દૃષ્ટિને જોડી દેવી. પણ આત્મ દૃષ્ટિથી તો તેમના આત્મિક ગુણોપર લક્ષ્ય ટાકી મનને તેમાં સ્થિર કરી દેવું.

અથવા સમવસરણી રચનાનો ચિતાર ખડો કરી તેમાં ધર્મોપદેશ પ્રાપ્ત તીર્થંકર દેવનું ધ્યાન કરવું. આ ધ્યાનને રૂપરથ ધ્યાન કહે છે.

આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તીર્થંકરના અભાવે તેમના સ્વરૂપની કલ્પના કરી ન શકે અને તેને લક્ષને તે ધ્યાન ન કરી શકે તેને માટે તીર્થંકર દેવની પ્રતિમાનું ધ્યાન કરવા માટે કહે છે.

જિનેંદ્ર પ્રતિમારૂપ માપિ નિર્મલમાનસઃ ।

નિર્નિમેષ દશા ધ્યાયન્ રૂપસ્ય ધ્યાનવાન્મયેત્ ॥૧૬૫॥

જીનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાનારૂપનું પણ, નિર્મળ મનથી ખુલ્લી દિષ્ટ વડે ધ્યાન કરતાં રૂપરથ ધ્યાનવાન્ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જીનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાના સન્મુખ આંખો મિંચાવા દીધા સિવાયની ખુદ્કી દૃષ્ટીવડે જોયા કરવું. તે એટલે સુધી કે પોતાનું જ્ઞાન બૂલાઈ જાય અને એકાકાર તન્મય થઈ જવાય ત્યાં સુધી જોયા કરવું. તે સાથે આંતરુ દૃષ્ટિ પ્રતિમાજી ઉપર નહિં પણ આ પ્રતિમાજી જે તીર્થંકર દેવના છે તેના આત્મા સાથે તન્મય પામતા જવું. કારણકે આપણે પ્રતિમાજી જેવા થવું નથી પણ જે દેવની પ્રતિમાજી છે તે તીર્થંકર દેવના આત્માના જેવા પવિત્ર પૂર્ણ સ્વરૂપ થવાનું છે. એટલે જે ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા છે તેમની આત્મા સાથે આંતરુ દૃષ્ટિથી એકતા પામતા જવું. પોતાનું (મનુષ્યપણાદિનું) તુલ્ય સ્વરૂપ બૂધી જઈ પરમાત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં એકાકારતા પામવી. પરમાત્મ સ્વરૂપ સાથે એકરસ થવું, અર્થાત્ પોતામાં રહેલું પરમાત્મ સ્વરૂપ તેમાં વિશ્રાંતિ પામવી આ રૂપરથ ધ્યાન છે. પરમાત્માના સ્વરૂપ સાથે એકાગ્રતા મેળવવી એ ખરી રીતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવો કે આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું અથવા સર્વ કર્મનો નાશ સાધવો તે કરવા બરોબર છે. આલંબનો તો સાધન રૂપ છે. તે આલંબોને પકડીને ખેંચી રહેવું તે કર્તવ્ય નથી પણ આલંબનોની મદદથી કાર્ય પ્રગટ કરવું. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જેટલે અંશે પ્રગટ થાય તે રૂપ કાર્ય કરવાનું છે. આ વાત ધ્યાન કરનારના લક્ષ બદાર જરા પણ જવી ન જોઈએ.

ધ્યાનનું ફળ

ધ્યાનીચાખ્યાસયોગેન તન્મયત્વમુપાગતઃ ।

સર્વજ્ઞીભૂતમાત્માનમવલોકયતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

આ આલંબનની મદદ વડે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનાર તન્મયપણાને પામીને પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞપણાને પામેલો પ્રગટ પણે જુએ છે.

કેવી રીતે તન્મય થવું જોઈએ ?

સર્વજ્ઞો ભગવાન્યોયમદ્દેમવાસિમ સ ધ્રુવં ।

एवं तन्मयतां यातः सर्वं वेदीति मन्यते ॥ ૧૬૬ ॥

જે આ સર્વજ્ઞ ભગવાન છે તે હુંજ નિષ્કે છું. આવી તન્મયતાને પ્રાપ્ત થયેલો ‘સર્વજ્ઞ’ એમ મનાય છે.

ભાવાર્થ:—નિરંતરના આત્મ અભ્યાસથી આત્મસ્વરૂપ થવાય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. અભ્યાસ અભ્યાસનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. એક

સરખું ખીજ જમીનમાં વાવવામાં આવ્યું હોય છે, એ
અતુકળ સામગ્રીનું પોષણ આપ્યું હોય છે તો કાળાતરે
ધટાવાળું મજબૂત ઝાડ થઈ રહે છે. તો આ આત્મ
પાસેજ છે. પોતેજ તદ્દુપ છે. અચાન દયાથી જ્ઞાન
લાગેલાં છે બાકી કંઈ ફેરફાર થયેલો નથી. નિરંતર :
એ સ્થિતિમાં રખાતું હોય, હુંજ સર્વજ છું-હુંજ સર્વજ
કપનો પદ મન ઉપર નિત્ય અપાતો હોય, અને તે બોલ
પણ તનમય થઈને, એ સિવાય ખીણું કંઈ નથી, એટલે
જ્ઞાન ભૂલીને, એટલે હુંજ પરમાત્મા છું તે 'જાવનામાંજ
અહોનિશ પ્રમાસ કરાતો હોય તો તે સર્વજપણને અવસ
જાવના તેવી સિદ્ધિ. વિશેષ એટલો છે કે સર્વ પ્રકારની
વી, અહોનિશ આ જાવનામાં લીન થવું જોઈએ. આજ
છે. આજ મુખ્ય શ્રદ્ધાન છે, અને આજ મુખ્ય જ્ઞાન
કહેવું ? આવી રીતે રામની લાગણીથી, આવા નિત્યન
અને આવા આંતરિક જીવનથીજ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય.
યથા સિવાય નિર્વાણ કાઢને પ્રાપ્ત થાયજ નહિ. એ લક્ષ
અભ્યાસ લક્ષ વિનાનાં ફેંકેલાં બાણની માફક ઉપયોગી થઈ
આલંબન તેણું ફળ.

વીતરાગો વિમુચ્ચેત વીતરાગં વિચિંતયન્ ।

રાગિણં તુ સમાલંબ્ય રાગીસ્વાત્સોધનાદિકૃત્ ।

વીતરાગનું ચિંતન કરતાં વીતરાગ થઈને કર્મથી મુ
અને સરાગીઓનું આલંબન લેતાં, કામાદિને ઉત્પન્ન કરના
પ્રાપ્ત થાય છે.

બાવાર્થ:-હું સર્વજ છું, હું પરમાત્મા છું આવા વી
સચક (કારણકે સર્વજ કે પરમાત્મા રાગ દ્વેષાદિથી રહિત
હોય છે) પહેલું ચિંતન કરવાથી, વીતરાગના સત્ત્વ સ્વરૂપનું
જીવનનું આલંબન લઈને તેવી તેવી જાવના પ્રમાણે મનને જ
જીભાવવાથી પોતામાં તે વીતરાગપણું પ્રગટ થાય છે. અને કે
મુક્ત થવાય છે. જો આ જીવ તેવા ઉત્તમ આલંબનેાનું ધ્ય
ધને રાગી માણસોનું આલંબન લેશે, તો તેના હૃદયમાં રા
જીઓ પ્રગટ થશે નાન પ્રકારના વિકારો પ્રગટ થશે; આ

મયોદાનું પણ ઉદ્ધાન કરશે. કારણકે તેણે પોતાના મનોબળનો ઉપ-
યોગ સરાગી આલંબન સાથે જોડ્યો છે. સામું આલંબન વિકારી છે તે
તો એક શિક્ષક જેવું છે. તેમાં જે ગુણ હશે, જે જે બાવો હશે, તે તે
ગુણ, તે તે બાવ આ હૃદયમાં પ્રગટ થશેજ. માટે આલંબન તેવુંજ મળે
છે, એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

તે ઉપર દૃષ્ટાંત બતાવે છે.

येन येन हि भावेन युज्यते यंत्र वाहकः ।

तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ ૧૬૮ ॥

જે જે બાવનાઓ સાથે આત્માને જોડવામાં આવે છે તેની સાથે
સ્ફટિકમણિની માફક તે આત્મા તન્મયતાને પામે છે.

ભાવાર્થ:—કામની, ક્રોધની, લોભની, ઇર્ષ્યાની, શાંતિની, સમતાની,
ભયની, મોહની, વિરાગતાની, જ્ઞાનની કે તેવીજ કોઈ પણ બાવના સાથે
આત્માને જોડતાં અર્થાત્ મનમાં તેવી કોઈપણ બાવના ઉત્પન્ન કરતાં મન
કે આત્મા તે તે આકારે પરિણમે છે; તન્મયપણાને પામે છે. ક્રોધની
બાવના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં ક્રોધરૂપ ઉપયોગે તત્કાળ પરિણમાય છે.
કામની બાવના ઉત્પન્ન કરતાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. લોભની બાવના ઉત્પન્ન
કરતાં દાતારપણું સંક્રોધાઈ જઈ કંલુસાઈ કરતો જણાય છે. ઇર્ષ્યાની બા-
વના ઉત્પન્ન થતાં ગુણાનુરાગીપણું નાશી જાય છે. તેમજ શાંતિ, સમતા
કે ક્ષમાની બાવના હૃદયમાં પ્રગટ થતાં પરમશાંતિ અનુભવાય છે. અને
તેટલા વખત સુધી તેની વિરૂદ્ધ લાગણીઓ છુપાઈ જાય છે. ભયની
બાવના થતાં એટલે અમુક સ્થળે ભય છે, ભૂત છે વિગેરે બાવના થતાં
હૃદયમાં ભય પ્રગટ થાય છે. અને ત્યાંસુધી તેવા સ્થળે જવાનું બંધન કરી
દે છે. મોહની બાવનાથી વીરાગ નાશી જાય છે. અને હૃદયમાં તેનુંજ
સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. પછી જ્યાં વીતરાગની બાવનાએ હૃદયમાં સ્થાન
લીધું કે મોહને હયાળા બરવાજ પડે છે. જ્ઞાનની બાવનાથી હૃદયમાં
વિવિધ વિચારો અને જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. આજ પ્રમાણે હું સર્વે પાત્રો
આ બાવના પ્રબળ રૂપ ધારણ કરી બીજી બધી બાવનાઓને સદાને માટે
દેશવટો આપે તો સર્વે પાત્રો થવાય છે.

એતો સ્ફટિક મણિ જેવી સ્થિતિ છે. સ્ફટિક મણિની પાછળ ગમે
તે જાતના રંગનો પટ લગાડો કે પાછળ તેવા રંગનો કાગળ કે

જ મૂકે। તો તે રક્ષાટિક તેવાજ રંગનું દેખાશે. તેવુંજ રૂપ ધારણ કરશે. આ વખતે રક્ષાટિક રત્ને પોતાના ઘોળાપણાનું કે સ્વચ્છપણાનું રૂપ બદલાવ્યું નથી, પણ જ્યાં સુધી તે ભાવનાનો પટ તેની આગળ રહેશે ત્યાં સુધી તો તે તેવુંજ દેખાવાનું. તેમ આ આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે તેતો તેવુંને તેવુંજ રહેવાનું, તેમાં જરાપણ ફેરફાર થવાનો નથી, પણ જે ભાવનાનો પાસ લગાડવામાં આવશે તે તે રૂપે તે દેખાવ આપશે.

આંદો એક થાંકા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે એ છે કે આત્મા, ભાવના પ્રમાણે પરિણમ્યાજ કરે છે, તો સર્વગ્રપણાની ભાવના બુદ્ધાણી અને કોઈ બીજી વિકારી ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તો પછી સર્વગ્રપણું તો આશ્ચર્ય જાયને ?

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે જ્યાંસુધી આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી તો ભાવનાઓના બદલવા સાથે આત્મા તે તે આકારે યા ભાવના પ્રમાણે પરિણમવાનોજ; કારણ પરિણમન ધર્મ તેમાં રહેલો છે, પણ જ્યારે સર્વથા વિશુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે પછી તે સર્વગ્રપણાની ભાવનાથી કે પરમાત્મ ભાવનાથી અથવા ગમે તે જાતની દ્વિયાથી પણ જ્યારે સર્વથા શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે ત્યારે આ પરિણમન ધર્મ-જુદા જુદા આકારે પરિણમવાની યોગ્યતા તેની સાથેજ નાશ પામે છે. અને તે કારણથી ત્યારપછીથી જુદી જુદી ભાવના કે આકાર-પણે તે પરિણમવાનું અંધ થાય છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી હંથામાં હેંચી ભાવના મનને પ્રમાણે પરિણમવાવાની નિરંતર ટેવ પાડી. અને તે ટેવ પાડવી એ રહેલું કામ છે, ફક્ત પોતાની જાગૃતિ અને ઉત્તમ નિમિત્તોની મદદની તેમાં જરૂર છે. તે નિમિત્તો પુનઃયોગે પોતાને મળી જાય તો મોક્ષ પોતાની પાસેજ છે. તે સિવાય પરિશ્રમણુ આણુજ રહેવાનું.

આજ બાબતને બીજી રીતે (નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ) વિચારીએ તો આત્મા તદ્દન શુદ્ધ નિર્લેપ છે. તે કોઈ દિવસ મલીન થયેલો નથી. તે તો જેમ જેવો છે તેમ તેવાજ કાયમ છે. પરિણમન ધર્મ ભાવ મનમાં થવા કરે છે. એટલે તે ભાવનાના પુટ મનને આપવા પડે છે, અને મનને શુદ્ધ કરવામાં આવે અથવા મનને એમ મનાવવામાં આવે કે હું શુદ્ધ થયો છું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ભાવ મનને શુદ્ધ કરવા માટેજ પ્રયાસ કરવાનો છે કેમકે આત્મા તો પરિણામ પામતો નથી તેતો શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તે પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, યાન સ્વરૂપ છે. તેનો પ્રકાશ મન ઉપર પડે છે. મન મલીન હોવાથી તેમાં સ્પષ્ટ-પૂર્ણ પ્રકાશ પડતો નથી. તે મન આ ભાવના તથા

ધ્યાનાદિ ક્રિયાથી જેમ જેમ સ્વચ્છ નિર્મળ થતું જાય છે તેમ તેમ આત્માનો પૂર્ણ પ્રકાશ તેમાં પડે છે અને તેથી તે પોતાને પૂર્ણ શુદ્ધ માને છે. આ અપેક્ષાએ મનને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. આત્માને મલીન અને પરિણમન ધર્મવાળો માનનાર વ્યવહાર નયે, આત્માને શુદ્ધ કરવા, યમ, નિયમ, ભાવના, ધ્યાનાદિ કરવાના છે. ગમે તે રીતે માનો પણ, પ્રપત્ન મનને સ્વચ્છ કરવાની જરૂર છે. શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી અષ્ટકજીમાં લખે છે કે

“ અલિપ્તો નિશ્ચેનાત્મા લિપ્તથ વ્યવહારતઃ ।

શુદ્ધત્યાલિપ્તયા જ્ઞાતીં ક્રિયાવાન્ લિપ્તયા દશા ॥ ”

નિશ્ચય નયના અભિપ્રાયે આત્મા લેપાયેલો નથી. વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ આત્મા લેપાયેલો છે. જ્ઞાતી, ‘હું લેપાયેલો નથી, શુદ્ધ છું’ એ દૃષ્ટિની ભાવનાવડે, શુદ્ધ થાય છે. અને ક્રિયાવાન્ ‘હું લેપાયેલો છું’ એ દૃષ્ટિવડે એટલે ક્રિયાની મદદથી શુદ્ધ થાય છે.

આદી નિશ્ચય નયવાળાની નહિં લેપાયા સંબંધી દલીલો અને વ્યવહાર નયવાળાની આત્મા લેપાયેલો છે તે સંબંધી દલીલો ધણી છે અને એકબીજાની દલીલો કામપણુ રીતે પાછી ન હોય તેવી મજબૂત છે; છતાં તેવા ક્ષણકામાં ન પડતાં પોતાને શાંતિ મળે તે, ખેમાંથી એક કાઈ પણ માર્ગ મદલ્ય કરી તેદ્વારા આત્મશાંતિ મેળવવી. એકને સાચો અને બીજાને ખોટો એમ કહી ચકાવ તેમ નથી.

હલકી ભાવના કરવીજ નહિં.

नासद् ध्यानानि सध्यानि कौतुकेनापि किंत्विह ।

स्वनाशायैव जायन्ते सेव्यमानानितानिघत् ॥ ૧૬૯ ॥

પરંતુ આદી કૌતુકવડે પણ અસદ્ધ ધ્યાનનું સેવન ન કરવું, કેમકે તેનું સેવન કરવું છે તે પોતાના નાશને મારેજ થાય છે.

ભાવાર્થ:—સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા પૃથ્વીના ભાગ ઉપર પડે છે, ત્યારે તેમાં રહેલી ગરમીનું બળ બધા ભાગમાં બહેંચાઈ જતું હોવાથી સર્વ સ્થળે વધારે તાપ લાગતો નથી પણ તેનાતેજ સૂર્યનાં કિરણોને એક કાચ ઉપર એકઠાં કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની નીચે મૂકેલી વસ્તુને પણ બાળી નાખે છે. આ બળ કયાંથી આવ્યું? મૂળ સૂર્યનાં કિરણોમાંજ તે બળ હતું, પણ જુદું વિખરાઈ જતું હોવાથી તેનું બળ જણાતું નહોતું કે જે કરવાથી પ્રગટ થયેલું છે.

આવીજ રીતે મનમાં પણ મહાન સામર્થ્ય છે. આત્મારૂપ સૂર્યમાંથી આવે છે. મનમાં અનેક વૃત્તિઓ મનમાં આવેલું બળ જુદા જુદા કાર્યોમાં, વિચારોમાં તેજ મનોબળને એક વસ્તુ ઉપરજ એકદુન કરવામાં પ્રબળ મનથી ધારીએ તે કામ સિદ્ધ કરી શકાય છે. પ્રમાણેજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. હજારો મનુષ્યોથી જે એક જ થયેલી મનોચક્રિતા એક સંકલ્પથી સિદ્ધ થાય હીએ તો પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અને અગ્નિ જેવાં મહા ૪ સામ્રાજ્ય-સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી શકાય છે (તોપણ મનુ જાનવરો ઉપર સત્તા મેળવવી તે કાંઈ મુશ્કેલ જેવું છેજ

આ સર્વ સત્તા, શક્તિ, એકામતાવાળા ધ્યાનથી જ શક્તિવાળા મનુષ્યોને જ્ઞાની પુરુષો બધામધ્ય કરે છે કે પણ અસહ્ય ધ્યાનને જરા જેટલો અવકાશ ન આપવો. એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે મનોચક્રિતા આ મનોચક્રિત એક જ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેના ખરાબ વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવવો. અનાદિ કાળના મલીન સંસ્કારો કે કર્મોને મારી દૂધાવવા; અને આવા પ્રકર્મોનો નાશ કરી શકાય છેજ. તે ઉપરાંત અને મહાન આત્મવિશુદ્ધિ મેળવવાનું મૂકી દર્શનમારે મનુષ્યો આ દુ અને માધિક સુખ માટે, અધિકાર માટે અને તેવાજ પ્રકાર વખત આનંદ આપનારાં પણ અન્યને દાનિ પેદાશનારાં : દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં સુખમાટે તે મહાન શક્તિનો ઉપયોગ તેને ખરાબ બદલો મળ્યા સિવાય રહેતો નથી. આત્મ પતિત થાય છે.

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આવો ધ્યાનનો અસહ્ય વ્યય અસહ્ય ધ્યાન જે તમે કરશો તો તે ધ્યાન તમારા પોતે માટે થશે. અન્યને આશ્રિત કરવાની ઇચ્છા તે તમનેજ જ બનાવશે. અન્ય ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવવાની ઇચ્છા તમારા ઉપર આજ્ઞા કરતા બનાવશે. સિદ્ધિઓની ઇચ્છા આત્મમાર્ગથી તમને અને ફરી તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું ધણું છેડું જશે. કૌતુક માટે પણ તે શક્તિનો આત્મ સાજા સિવાય કે, અન્ય રૂપ પરાપકાર સિવાય ઉપયોગ ન થાય તે માટે સાવચેત રા

અહીં કોઇને શંકા થાય કે ત્યારે તેવી સિદ્ધિઓરૂપી ઐશ્વર્યનો લાભ અમને નહિંજ મળે ? અને તે ન મળે તો આત્મધ્યાનનું ફળ શું ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે:—

સિદ્ધ્યંતિ સિદ્ધયઃ સર્વાઃ સ્વયં મોક્ષાવલંબિનાં ।

સંદિગ્ધા સિદ્ધિ રન્યેવાં સ્વાર્થભ્રંશસ્તુ નિશ્ચિતઃ ॥ ૧૭૦ ॥

મોક્ષનું અવલંબન કરનારા મનુષ્યને બધી જાતની સિદ્ધિઓ પોતાની મેળે (ધૃષ્ટા કર્યા સિવાય પણ) સિદ્ધ થાય છે, અને આ લોકના સુખની ધૃષ્ટાવાળા મનુષ્યને તો સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય કે ન પણ થાય, અથવા તેમાં સંદેહ છે, છતાં સ્વાર્થનો હાનિ તો થાયજ તે વાત નિશ્ચિત છે.

ભાવાર્થ:—ધૃષ્ટા છે ત્યાં આત્મધ્યાન છે, વિશ્લેષ છે, મન કલુષિત માને મેલવાળું અથવા અપવિત્ર છે. કોઇના ધુરાને માટે કે વિષય લોહુ-પતાથી કે એવાજ કોઇ મલીન આશયથી કોઇપણ આત્મધ્યાનમાં પ્રયત્ન કરનારનો વિજય થતોજ નથી. અને કદાચ તેમાં તેનો વિજય થાય તો સમજવું કે તે વિજય તેના પોતાનાજ નાશ માટે થયો છે. કારણકે બાળકના હાથમાં શસ્ત્ર અપાયજ નહિ, અને કદાચ કોઇએ આપ્યું અગર તેણે હઠ કરીને લીધું તો જરૂર સમજવું જોઇએ કે તે શસ્ત્ર બાળકનો નાશ કરશે. કારણકે તેને તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેનું જ્ઞાન નથી, તેમ સિદ્ધિઓરૂપી શસ્ત્ર બાળક સમાન આલોકની વાસના કે ઐશ્વર્ય ભોગવવાની ધૃષ્ટાવાળાના હાથમાં અપાયજ નહિ, કેમકે તેનો શો ઉપયોગ કરવો તેનું આ મલીન વાસનાવાળાને જ્ઞાનજ નથી. આ જ્ઞાન ન હોવાનું મુખ્ય કારણ તેની વાસના અને આત્મસ્થિતિનું અજ્ઞાન તેજ છે. તેનાથી લોભ, તૃષ્ણા કે કામ વાસના તેનુંજ તે પોષણ કરવાનો, પણ તેનાથી પરા-પકારનું કામ બાળ્યેજ બનશે. ન બનવાનું કારણ તેની મલીન ધૃષ્ટાઓ પ્રથમ પોતાની તૃપ્તી કરવા માટેજ પ્રાર્થના કરશે અને તેના ખેંચાણને લઈ તે બીજાં કામોને બૂલી જશે, યા ગૌણ કરી દેશે એટલે તે સિદ્ધિઓથી તેનો નાશજ થવાનો. ‘યાગે તેની આગે’ આ કહેવત પ્રમાણે સર્વ ધૃષ્ટા રહિત થયેલા, ધૃષ્ટા શક્તિપર કાણુ મેળવનારા નિસ્પૃહ પુરૂષોમાંજ મહાન્ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. પરાપકાર કરવાનું તેવા મહાન્ પુરૂષોના બાગ્યમાંજ લખાયેલું હોય છે. શક્તિને શરૂથી શકનાર પુરૂષોમાંજ તેવી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષનું અવલંબન કરનારા નિરાગી પુરૂષોને ધૃષ્ટા રહિત છતાં પણ સર્વ સાનુકુળ થઈ રહે છે, સિદ્ધિઓની ધૃષ્ટા કરવી તે આત્મસ્થિતિમાંથી

હેલા પડવા બરાબર છે. અને ઇચ્છાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે આત્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો રાજમાર્ગ છે. માટે મનને આત્મધ્યાનમાં જોડી, ધ્યાનની શક્તિનો સારો ઉપયોગ કરવો.

રૂપાતિત ધ્યાન.

લોકાગ્રસ્થં પરાત્માન મમૂર્ત્તં લેશ વર્જિતમ્ ।

વિદાનંદમયં સિદ્ધ મનંતાનંદગં સ્મરેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

લોકના અગ્રભાગ ઉપર રહેલા અમૂર્ત કલેશરહિત ચિંદાનંદમય સિદ્ધ અને અનંત આનંદને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું તે રૂપાતિત ધ્યાન છે.

ભાવાર્થ:—લોક શબ્દવડે ચૈદરાજ લોક તેના ઉપરના ભાગ ઉપર રહેલા, તેના વ્યવહારને ઓળંગી ગયેલા પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું. અથવા લોક શબ્દવડે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને કર્માધીન જીવો-આ સર્વની પર આવેલા સ્થાન ઉપર અથવા સ્થાનમાં રહેલા-પરમાત્મા તેનું ધ્યાન કરવું. આ સ્થાન સર્વથી પર આવેલું છે તેનું કારણ એ છે કે આ સર્વને તે પરમાત્મા જાણી શકે છે, પણ સર્વ તે પરમાત્માને જાણી શકતા નથી. ખીજા અર્થમાં કહીએ તો આ ચૈદરાજ લોકના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધના જીવો રહે છે તેઓ અમૂર્ત છે, તેમાં આ પ્રત્યક્ષ પુદ્ગલોમાં દેખાતું કાર્ષ્ણ્ય જાતનું રૂપ નથી. તેમને જન્મમરણાદિ કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારનો કલેશ નથી. તેઓ યાન અને આનંદમય છે અથવા યાન એજ આનંદ તેમને છે. તેઓ શુદ્ધસ્વરૂપ થયેલા હોવાથી સિદ્ધ છે. હવે કાર્ષ્ણ્ય કર્તવ્ય તેમને બાકી રહેતું નથી અને અનંત આનંદમાં હીન થયેલા છે. તેમના એ સ્વરૂપાનંદનો પાર નથી. એવા પરમાત્માનું—ઉત્કૃષ્ટ આત્માનું-ચિંતન કરવું, હૃદયમાં સ્મરણ કરવું ધ્યાન કરવું, તે રૂપાતિત ધ્યાન છે. તેનું ધ્યાન શા માટે કરવું ?

યસ્યા વ્ર ધ્યાન માત્રેણ ક્ષીયંતે જન્મમૃત્યવઃ ।

ઉત્પદ્યતે ચ વિજ્ઞાનં સ ધ્યેયો નિત્ય માત્મના ॥ ૧૭૨ ॥

જેના અહીં ધ્યાન કરવા માત્ર વડે કરીને જન્મમરણનો ક્ષય થાય છે અને આત્મયાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આત્માએ નિરંતર ધ્યાન કરવું.

ભાવાર્થ:—તે સિદ્ધ પરમાત્માનું-આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેનું ધ્યાન કરવાવડે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તે શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં આ વિભાવ દશાથી ઉત્પન્ન થતા જન્મ મરણાદિનો નાશ થાય છે

આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. સત્તામાં રહેલ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય માટે આત્માએ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે શુદ્ધ આત્માને સિદ્ધાત્માનું નિરંતર ધ્યાન કરવું.

હવે તે ધ્યાન કેમ કરવું ?

તત્સ્વરૂપા દિતં સ્વાતં તદ્ગુણગ્રામ રંજિતં ।

યોજયત્યાત્મનાત્માનંસ્વસ્મિન્ તદ્રૂપ સિદ્ધયે ॥ ૧૭૩ ॥

પોતાની અંદર તે સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા માટે તે સિદ્ધ પરમાત્માના પ્રમાણે પોતાના અંતઃકરણને સ્થાપન કરવું, તેના ગુણપ્રાપ્તિમાં રંજિત થઈ અને આત્માવડે આત્માને તેના સ્વરૂપમાં જોડવો. (રૂપાતિતનું ધ્યાન રીતે થાય.)

ભાવાર્થ:—અરૂપી સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેના ઉત્તર કે વિધિ આ શાબ્દકાર આ પ્રમાણે બતાવે છે, કે સિદ્ધનું સ્વરૂપ પૂર્વે બતાવી ગયા છે તે સ્વરૂપમાં પોતાના અંતઃકરણને ચારેમાનુથી રૂપી દેવું—વ્યાપ્ત કરી દેવું. જેવું સામું આલંબન હોય તેવા આકારે ઉપયોગ પરિણમી રહે છે. સામે ધડો પડ્યો હોયતો આત્મઉપયોગ તે આકારે જ્યારે પરિણામશે ત્યારે જ બરેબર ધડાનો બોધ થશે. કોઈ અર્થ હોય હશે તો તેના આકારે મન અથવા આત્મઉપયોગ પરિણમી ત્યારે તેનો બોધ થશે જે વસ્તુનો બોધ કરવો હોય છે તે વસ્તુમાં આકારે પરિણમવાથી તેનો બોધ થાય છે. તેમજ વધારે વખત પરિણમી જાય અને બીજા કોઈ આકારે મન પરિણામાતર ન પામે તેવી સ્થિતિ. ધ્યાન કહે છે. આજ પ્રમાણે અરૂપી આત્મસ્વરૂપનું કોઈ પણ વસ્તુનું મધારણ કરવું. રૂપી પદાર્થમાં તો આપણને નિરંતરની ટેવ હોવાથી કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યા વિના તે આકારે પરિણમી શકીએ છીએ, તેમાં એકાકારે અંતઃકરણ પરિણમ્યા પછી વચમાં બીજા આકારે પરિણમી ન જવાય, બીજા વૃત્તિઓ ઉત્થાન ન પામે તેટલું સાવધાનપણું રાખવાની જરૂર છે, તેનાથી પણ આ રૂપાતિત ધ્યાન વિશેષ કઠિણ છે. આમાં તો આલંબનજ રૂપ—આકૃતિ—વિનાનું છે, તોપણ રૂપ વિનાના યાના સ્વરૂપ વગેરે જે ગુણો છે, તે પ્રથમ અંતઃકરણમાં બરેબર સ્થાપન થાય, તેનો બને તેટલો માનસિક વિચાર કરવો—રચવો અને પછી મનને જોડી દેવું. આથી એવો અનુભવ મળશે કે જેવું આલંબન તેવું પરિણમન. સામું આલંબન રૂપ—આકૃતિ—વિનાનું હશે તો તમારું મન પણ સ્વરૂપમાં રૂપ કે આકૃતિનું સ્વરૂપ ધારણ નહીં કરતાં જેમ છે તેમ નિરૂપ

રાકાર સ્થિતિમાં સ્થિરતા પામશે; અર્થાત્ વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મનને કાંઈ પણ આકાર ધારણ કર્યા વિનાની સ્થિતિમાં ધારણ કરી શુદ્ધ આત્માના લક્ષ તરફ નિર્વિચાર કે નિરાકાર સ્થિતિનો પ્રવાહ વહેવરાવવો તે શ્વા-
નિત ધ્યાન છે.

અથવા સિદ્ધ પરમાત્માના શુદ્ધપ્રાપ્તિમાં, તેમના આત્મસ્વરૂપના વિ-
ચારમાં, આઠ કર્મ જવાથી ઉત્પન્ન થયેલા આઠ શુદ્ધિમાં—વિચારોમાં મનને
આનંદિત કરવું—લીન કરવું તે શ્વાનિત ધ્યાન છે. પહેલાં કરતાં આ ધ્યા-
નનો પ્રકાર સહેલો છે. તેમજ શુદ્ધપ્રાપ્તિમાં દલકો પણ છે.

અથવા પોતાની અંદર તે સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે પોતાના
આત્માવડે પોતાના આત્માને સિદ્ધ સ્વરૂપમાં જોડી દેવો. સિદ્ધિનું જે સ્વરૂપ છે
જે સ્થિતિ છે તે જોઈને પોતાની સ્થિતિ તેવી કરી દેવી. પોતે પોતાવડે
પોતામાં તેવું સ્વરૂપ અનુભવવું—તેવી રીતે સ્થિત થવું, આ પણ શ્વાનિત
ધ્યાન છે. શબ્દોમાં ફેર છે બાકી પહેલી અને ત્રીજી વાત એક છે, આ
પ્રમાણે સિદ્ધ પરમાત્મા-અર્થપાત્રું ધ્યાન કરી શકાય છે.

इत्यजसं स्मरन् योगी तत्स्वरूपा वलंबीतः ।

तन्मयत्वं मवाप्नोति ब्राह्मग्राहक वर्जितः ॥ ૧૭૪ ॥

તે સ્વરૂપનું અવલંબન લઇને એ પ્રમાણે નિરંતર સ્મરણ કરનાર—
ધ્યાન કરનાર યોગી બ્રહ્મગ્રાહક વિનાનું તન્મયપણું પામે છે.

સાવાર્થ:—નિરંજન પરમાત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લઈ નિરં-
તર લાંબા વખત સુધી સ્મરણ કરતાં—તે સિદ્ધના સ્વરૂપમાં આત્માને
મગ્ન કરતાં અથવા આત્મામાં સિદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવતાં તદાકાર સ્થિતિ
યમ જાય છે. આ સ્થિતિમાં—બ્રહ્મ—મહણ કરવા લાયક અને મહણ
કરનાર આવે એક રહેતો નથી. પણ તે સ્મરણ કે ધ્યાનના વખતમાં
એક રસ—તદાકાર—તન્મયપણું—યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.
તન્મય થવાનું કારણ બતાવે છે.

अनन्य शरणीभूयः स तस्मिन् लीयते तथा ।

धातु ध्यानोभया भावे ध्येयेनैकયं यथा व्रजेत् ॥ ૧૭૫ ॥

પૃથુ શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મા સિવાય બીજું કાંઈ શરણુ—આલંબન—
જોને રહેલ નથી તેવો (નિરાલંબન થયેલો) યોગી તે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં
તેવી રીતે લીન થાય છે કે ધ્યાતા અને ધ્યાન બન્નેના અભાવે ધ્યેયની
સાથે એક બાવને પામે છે.

આવાર્ય:—જ્યારે તે સિદ્ધ સ્વરૂપના ધ્યાનમાં યોગી મગ્ન થાય છે—એક રૂપ થાય છે—ગૃહણ કરનાર ! અને ગૃહણ કરવાલાયક આવા બેદો પણ લય પામી જાય છે—ધ્યાન કરનારને ધ્યાની એ બન્નેનો અભાવ થઈ જાય છે ત્યારે તે તદ્દન નિરાલંબન થઈ જાય છે. લીધેલું આલંબન અને ‘ હું ધ્યાન કરનાર ’ આવી વૃત્તિઓનો પણ વિલય થઈ જાય છે—આત્મામાં લય થઈ જાય છે—સારે તે ધ્યાન કરનાર આત્મા—યોગી—પોતાનું ધ્યેય જે સિદ્ધ પરમાત્મા તેની સાથે એકભાવ પામી જાય છે. તેનાથી કોઈ પણ રીતે જુદો પડી શકતો નથી અથવા ધ્યાતા પોતે ધ્યેય સ્વરૂપ બની જાય છે.

તે વખતની સ્થિતિ કેવી થાય છે ?

યઃ પરાત્મા પરં સોહં યોહં સ પરમેશ્વરઃ ।

મદન્યો ન મયોપાસ્યઃ મદન્યેન ચ નાપ્યહં ॥ ૧૭૬ ॥

જે પરમાત્મા છે તે હું છું અને જે હું છું તે પરમેશ્વર છે. મહારા વડે ઉપાસના (ધ્યાન) કરવા લાયક મારાથી બીજો કોઈ નથી અને મહારાથી અન્ય વડે હું પણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય જુદો નથી (મહારાથી બીજો મહારો ઉપાસ્ય નથી અથવા મહારાથી બીજા વડે ઉપાસના કરવામાં હું જુદો નથી).

આવાર્ય:—ધ્યાન કરનાર જ્યારે જેનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે, તે સ્વરૂપ થઈ રહે છે એટલે ધ્યાતા જ્યારે ધ્યેય થઈ રહે છે ત્યારે તે પોતાની સ્થિતિનો જે અનુભવ કરે છે તે આ છે કે, જે પરમાત્મા છે જેનું હું ધ્યાન કરતો હતો તે પરમાત્માતો હું પોતેજ છું અને હું છું તે પરમાત્માજ છે. હું જેનું ધ્યાન કરતો હતો તેમાં અને મહારામાં કોઈ જાતનો તફાવત નથી. અમે કોઈપણ આત્મસ્થિતિમાં જુદા પડી શકતા નથી. મારે ઉપાસના કરવા લાયક મારાથી જુદો બીજો કોઈ નથી અને મારાથી બીજાવડે હું પણ કોઈ રીતે જુદો નથી એટલે મારાથી અન્ય મારી ઉપાસના કરે તેનું પણ કંઈ નથી. કારણ કે તે પણ મહારી માફક પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. પોતાના મૂળ સ્વરૂપના અચાનકથી આ ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવ પ્રગટ થાય છે. સર્વજ્ઞાત્માઓ પોતાનાજ સ્વરૂપને જાણે અનુભવે તો પછી ઉપાસ્ય ઉપાસક જેવી સ્થિતિ કે જરૂરીઆત રહેતી નથી. આત્માપોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવી રહે છે ત્યારે આ જગતના સર્વજ્ઞો સત્તારવરૂપે પોતાના જેવા શુદ્ધ તેને જાણે છે,

સ્વરૂપમાં આવી પહેંચિતા પછી ઉપારમ કે ઉપાસક જુદા રહેતા નથી. ઉપારમ તેજ ઉપાસક બની રહે છે. આત્માની આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ અથવા પૂર્ણ દશા છે.

મનને શિખામણ.

અંતઃકરણા કર્ણય સ્વાત્માર્થોશં વિદ્વાય માન્વચરં ।

ધ્યાને વસ્ત્વ વતારય યતસ્તદન્યચ વંધકરં ॥ ૧૭૭ ॥

હે અંતઃકરણ તું સાંભળ ! તારા આત્મારૂપ માલીકને મૂકીને અન્ય કોઈપણ વસ્તુને તું ધ્યાનને વિષે અવતારીશ નહીં-ધ્યાનમાં લાવીશ નહીં. કેમકે આત્માથી અન્ય સર્વ વસ્તુ કર્મબંધ કરનારી છે અર્થાત્ બંધમાં ફસાવનારી છે.

ભાવાર્થ—શરૂઆતમાં રૂપાતિત ધ્યાનમાં કોઈ કોઈ વખત અપૂર્વ આનંદ આવી જાય છે પાછા વિશેષો ઘેરીલે છે. જેમ જેમ આત્મધ્યાનનું બળ વધતું જાય છે નિરાકાર ધ્યાન થઈ પામતું જાય છે તેમ તેમ વિશેષોને હટાવવાનું અપૂર્વ બળ પણ વધતું જાય છે. તથાપિ અનાદિ કાળના અભ્યાસને લઈ વિશેષમાં ફસાઈ જનારા અંતઃકરણને શુદ્ધિ, શિખામણ આપે છે કે હે મન ! તું સાંભળ, મારી વાત પર લક્ષ આપ. જો, આ તારો માલીક આત્મા છે. તેને મૂકીને તું તારા મનમાં ખીજ વસ્તુને ઉતારીશ નહિ. તારા હૃદયમાં તેથી અન્ય કોઈપણ વસ્તુને સ્થાન આપીશ નહિ. તારા મનમાં કોઈપણ જાતના વિકલ્પોને પ્રવેશ કરવા દઈશ નહિ. કેમકે આ આત્માસિવાય ખીજ કોઈપણ વસ્તુ એવી નથી કે તેમાં આશક્તિ રાખવાથી તે બંધન કરતા ન થતી હોય. શુભ કાર્યમાં આશક્તિ રાખવાથી પુન્ય બંધ થાય છે. અશુભ કાર્યમાં આશક્તિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી પાપ બંધ થાય છે. પુન્ય સુખ આપનાર હોવાથી સોનાની ખેડી જેવું છે. પાપ દુઃખ આપનાર હોવાથી લોઢાની ખેડી જેવું છે. સોના અને લોઢામાં તફાવત ધણો છે છતાં બંધન તરીકે તો બન્ને સરખું કામ કરે છે. આશક્તિ છે ત્યાં બંધ છે. આથી મનને એમ સમજવવાનું છે કે હે મન ! આત્માસિવાય અન્યવસ્તુનું ધ્યાન-અન્ય વસ્તુના વિચારો આશક્તિથી-(સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી) બંધન કરતાં થાય છે. માટે અંતઃકરણ તું જાગૃત થા; અને આ અભ્યાસમાંજ આધ્યાનમાંજ લીન થા. તારા મનના મનસ્વને તેમાંજ લય કરી દે.

સ્વવોષા દપરં કિંચિન્નસ્વાંતે ક્રીયતે પરમ્ ।

કુર્વાત્ કાર્યવશાત્ કિંચિત્ વાગ્કાયાભ્યા મનાદતઃ ॥ ૧૭૮

આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ પણ અંતઃકરણમાં દાખલ કરવું નહિં, કોઈ કારણસર કંઈ કરવું પડે તો વચન અને કાયાવડે કરવું અને તે પણ આશક્તિ વિના કરવું.

ભાવાર્થ:—દેહાદિક સાધનના વ્યવહારુપ કાર્ય કરવાની કે તેવાજ પરમાર્થિક કાર્ય કરવાની જરૂર પડે તો કેમ કરવું? તે માટે કહે છે કે આ ચાલુ કથન સાધના કરનારે નવિન અભ્યાસીને માટે છે તેણેતો આત્મજ્ઞાન—આત્મધ્યાન—આત્મ વિચાર સિવાય કંઈ પણ કાર્ય કે વિચાર માટે અંતઃકરણમાં જગ્યા રાખવીજ નહિં. અહોનીચ તેનું શ્રવણ મનન અને તેવે આકારે પરિણમવાજ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. બીજા બધા કાર્યને દાક્ષ તુરત આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવાં. છતાં જરૂરી પ્રસંગે તેમ કરવું પડે તો મનને તો તેમાં જોડ્યે તેવું પરાવર્તન નહિં. તેમતો પરમાત્માનેજ બિરાજમાન કરી રાખવા. બાકી વચન અને શરીર વડેજ કાર્ય કરવું. તેમાંપણ આશક્તિ રાખ્યા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરવી. કયાં સિવાય ચાલે તેમ નથી એટલે કરવું જોઈએ તેટલા ખાતરજ કરવું પણ આશક્તિ રાખી ન કરવું. આમ કરવાથી ચાલુ કાર્ય જલદી સિદ્ધ થશે.

ધર્મ ધ્યાનનો ઉપસંહાર.

एवं चतुर्विध ध्यानामृत मयं मुनेर्मनः ।

साक्षात्कृत जगत्त्वं विषत्ते शुद्धिमात्मनः ॥ ૧૭૮ ॥

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના ધ્યાનરૂપ અમૃતમાં મગ્ન થયેલું મુનિનું મન, જગત્ના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને આત્માની શુદ્ધિ કરે છે.

ભાવાર્થ:—પિંડરથ, પદરથ, રૂપરથ અને રૂપાતિત એમ આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનમાં એ ધ્યાનરૂપ અમૃતમાં મુનિઓએ મનને મગ્ન કરી દેવું, અથવા આશક્ત કરી દેવું—લય પમાડી દેવું. તેનું પરિણામ એ આવશે કે જગત્માં તત્ત્વ શું છે? પ્રાપ્ત કરવા લાયક કે સારભૂત કયો વસ્તુ છે? તેનો નિશ્ચય આ ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલું મન કરી આપશે. નિર્મળ થયેલું મન—પવિત્ર થયેલું મનજગત તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી બતાવશે, કેમકે નિર્મળ થયેલા મનમાં આ સામર્થ્ય છે. મન મહિનતા પામી આ જીવને ચાર ગતિમાં રાખે છે. અજ્ઞાનમાં કુળાવે છે, આત્મજ્ઞાન ભૂલાવે છે. અકર્તવ્ય ને કર્તવ્ય મનાવી ધુંચવાડો ઉભો કરે છે. તેજ પવિત્ર-નિર્મળ થયેલું મન આ જીવને ચાર ગતિના દરવાજા બંધ કરાવે છે, આત્મજ્ઞાન કરાવે છે. અજ્ઞાન દુર કરાવે છે અને કર્તવ્ય ને કર્તવ્ય તરીકે સમજાવે છે. હવે આ નિર્મળ મન આત્માની શુદ્ધતા પ્રગટ કરે છે.

શાશ્વત પદ આત્મ સ્વરૂપમાં સદાનો સમાગમ કરાવી આપે છે, સ્થીર સ્વરૂપરથ બનાવે છે. આથી એ નીર્ણય થયો કે નિર્મળ મનથી આત્મ પ્રવેશ સુગમ બને છે યાનથી નિર્મળતા આવે છે. આત્મમાં સદા શાંતિ છે.

અનુપ્રેક્ષા.

ધ્યાનો પરતો પિમુનિ વિવિધાનિત્યાદિ ભાવ ચિંતનતઃ ।

યોનુમેક્ષાં ઘટેતિ શશ્વત્ સોતુલ્લોધ્યાનો ॥ ૧૭૧ ॥

ધ્યાન કરી રહ્યા પછીથી જે મુનિ વિવિધ પ્રકારની અનિત્ય આદિ ભાવનાનું ચિંતન કરવા રૂઝ અનુપ્રેક્ષાને (વિચારણાને) નિરંતર ધારણ કરે છે. ને મદાધ્યાની થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—ધ્યાન પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી મુનિએ અનિત્ય અચરણાદિ ભાવનાઓની વિચારણા કરવાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. ભાવના એ રસા-યજ્ઞ જેવી શુદ્ધ કર્તા છે. ધ્યાનના અંગને પોષણ કર્તા છે. તુટેલી ધ્યાનની સંતતિ-ધ્યાનના પ્રવાહને જોડી આપનારી છે. ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી એટલે જે કલાક કે બેચાર કલાકનો નિત્યનો ધ્યાનનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો હોય તે પૂર્ણ થયા પછી નિરંતર થોડા વખત સુધી આ ભાવનાની વિચારણા કરવાથી અનુક્રમે મદાન્ ધ્યાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેજ બનાવે છે.

અનુમેક્ષાઘર્ષસ્ય દ્યાવ્યતો દિ નિવંધનં ।

ચિત્તં તતઃ સ્થિરીકૃત્ય તાસારૂપં નિરૂપય ॥ ૧૮૦ ॥

આ રથાને અનુપ્રેક્ષા (ધ્યાન કરી રહ્યા પછી કરાતી ઉત્તમ વિચારણા) ધર્મધ્યાનનું મજબુત કારણ થાય છે. માટે ચિત્તને સ્થિર કરીને તે ભાવનાના સ્વરૂપનું પોતે પોતાને નિરૂપણ કરવું. (આ ભાવના સંબંધી વિશેષ હકીકત અંધની શરૂઆતમાં આવી ગઈ છે.)

શિષ્યને સિખામણ.

પ્રાણઘાત્યુ પસર્ગોપિ ધન્યૈ ધ્યાનં ન ચાલ્લિતં ।

નિર્વાધેષ્વપિ યોગેષુ સત્સુ ધર્મેન કિં સ્થિરં ॥ ૧૮૧ ॥

પ્રાણનો નાશ થાય એવા ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં પણ ધન્ય પુરુષોએ પોતાનું ધ્યાન ચલાવવાનું કર્યું નથી તો આ વખતે તને તો કોઈપણ પ્રકારની બાધા ન થાય—પીડા ન થાય તેવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે છતાં તું મનને કેમ સ્થિર ધારણા કરી શકતો નથી. ।

શિષ્ય પ્રત્યે અથવા સુમતિનો મન પ્રત્યે આ
પ્રસંગોના પ્રસંગમાં અને તેમાં પણ પ્રાણનો તાત્કાલિક
રિયતિના પ્રસંગમાં પણ મહદ્દમાં પુરૂષો જરાપણ
ધ્યાન નથી. તેો અત્યારે તે સંબંધી જરાપણ તને
પ્રસંગ નથી. આવા અનુકુળ સંયોગો છતાં પણ
આપી શકતો નથી અર્થાત્ અનુકુળ પ્રસંગ મળ્યો છે
આગળ આવવા માંડ, થોડા વખતમાં સાથે સુખની
ફરી પૂર્ણ થશે અત્યારની થોડા વખતની મહેનત તને
થશે, આભાષિક આશાઓમાં ફસાઇ નહિ. બાવી
રાખ્યા સિવાય માથે ઢપાડેલા કામના બોળનો
વ. અને તે સિવાય સર્વ કર્તવ્યોને ગોણું કરીદે.

ચદોષં વિહાય ચાર્ત્તિકચનવસ્તુજાતં ।

મનોષ સર્વેભવતીહવાદિ ૧૮૨ ॥

પુસ્તકમાં તુટક છે,

ક્રપાદીન્ કામાર્થાન્ પિ વિંતયન્ ।

રાગાદિઃ શુભધ્યાનીહસાવાપિ ॥ ૧૮૩ ॥

ના ક્રપાદિરૂપ કામના વિષયોના ચિંતન કરવાથી
યશ્રૂત રાગાદિનો જોણે નિરોધ કર્યો છે તે પણ યુગ

યૌગિન ત્વયા તદ્વિપયાન્ વિના ।

ત્વંતત્ નિર્દોષાન્ વિપયાન્ ભજ ॥ ૧૮૪ ॥

તે મહાશુ કરેલી ઇન્દ્રિયો તે તે વિષયોવિના રહી
નિર્દોષ વિષયોનું સેવન કર.

જીવો વિનાજીવં ન સ્વાપ્યપિ ।

પૂત્યૈ વિના સિદ્ધિર્નસાધ્યતે ॥ ૧૮૫ ॥

હાલો અવનથી અને અવનિના ઇન્દ્રિયો પણ ન હોય.
ની પવિત્રતા વિના (વિષયોનીચાંતિ થવા વિના)

અંતઃકરણ નિઃસંગી વહિઃ સંગીવ ચેષ્ટતે ।

છાયાવત્ નિર્વિકલ્પો સૌ કર્મણાનોપલિપ્યતે ॥ ૧૮૬ ॥

જે મનુષ્ય-જે યોગી-અદારથીસંગી-રાગીની માફક એટલા કરે છે પણ તેનું અંતઃકરણ સંગવિનાનું રાગદેવ વિનાનું છે. તે વૃક્ષની છાયાની માફક નિર્વિકલ્પ સ્થિતિવાળો-વિક્લેપ વિનાની સ્થિતિવાળો-છાની કર્મથી લેપાતો નથી જેમ વૃક્ષની છાયા કોઈ પણ પ્રકારના કચરા-ધુડ કે છાણ વિગેરેથી લેપાતી નથી તેમ આ શક્તિ રાખ્યા વિના પ્રવૃત્તિ કરનાર યોગી કર્મથી લેપાતો નથી.

વહિઃસંસાર દેહાક્ષ સ્થિત્યાગત્યા વિનાંગિનઃ ।

ન કિંચિચ્છલતીતિ ત્વં મત્વા તા મમનામ્જ ॥ ૧૮૭ ॥

આ સંસાર બંધારમાં દેહ છદ્ધિ આદિથી કરાતી જવા, આવવા એસવા વગેરેની ક્રિયા કર્યા સિવાય જીવેને જરા પણ આલતું નથી, એમ માનીને હે જીવ ! આ દેહ છદ્ધિએ આદિની ક્રિયાને તું મન વિના કર. અર્થાત્ મનની આશક્તિ રાખ્યા વિના નિર્લેપ રહીને કર.

આત્મન સિદ્ધાત્મ લમ્બોડહં યદાસ્યાં મોસ્તદા ત્વયા ।

ન ગંતવ્ય મિતીચ્છામિ ગંતવ્યં ચેત્તદૈવ વા ॥ ૧૮૮ ॥

હે મન ! જ્યારે હું ખ્યાનાવસ્થામાં સિદ્ધાત્માની સાથે (આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં) એક રસ યાઉં ત્યાં સુધી તો મદારી પાસેથી જરા પણ દૂર ન જવું એમ હું ઇચ્છું. છતાં જો ત્યારે બદાર જવું હોય તો જ્યારે હું આત્મામાં એક રસ થયો હોઉં ત્યારે ત્યારે જવું. આશય એવો છે કે આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થયા પછી બીજે સ્થળે મન જઈ શકતું નથી. એટલે તેનું જવું કે ન જવું બન્ને સરખું છે.

इति ते ध्यान समिपे पाचे मे मा भवन्तु व्याधिस्तनः ।

અંતે મરણ સમાધિઃ શુભગતિર્ભવતુ પરલોકે ॥ ૧૮૯ ॥

હે ધ્યાન ! આ પ્રમાણે ત્યારી પાસે યાચના કરીશું કે મને વ્યાધિ કે રાગ ન થાઓ, અને અંતે મરણ સમાધિ તથા પર લોકમાં શુભ પ્રાપ્ત થાઓ. કહેવાનો આશય એવો છે કે ધ્યાન કરવાવાળો તો સર્વ પ્રકારની વત્સના-ધમ્મજા વિનાનોજ હોય છે પણ ધર્મ ધ્યાનનું ફળ એ થાય છે કેઃ સર્વથા કર્મોના શય ન થયો હોવાથી મોક્ષ થતું નથી. તથાપિ તે સાધકને વ્યાધિ કે રાગ થતો નથી, સમાધિ પૂર્વક મરણ થાય છે, અને

પરબોધમાં સારી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અનેકજા યતાં સર્વ અનુકૂળ સંયોગો ધર્મ ધ્યાનથી મળી આવે છે.

જ્ઞાણોવરમે ત્રિ મુળી નિચ્ચ મણિચાઈ ચિંતણોપરમો ।

હોઈ સુભાવિચાંતો ધર્મજ્ઞાણેણ જો પુર્વિ ॥ ૧ ॥

જે મુનિએ પોતાના અંતઃકરણને ધર્મ ધ્યાનના વખત પહેલાં સારી રીતે ધર્મ ધ્યાન વડે વાસિત કરેલું હોય છે, તે મુનિએ ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી પણ બાકીના અધા વખતમાં અનિત્યાદિ બાવનાના ચિંતનમાં તત્પર રહેવું.

ધર્મ ધ્યાનમાં કંઈ અને કેટલી લેશ્યા હોય છે.

પીતા પદ્મા ચ શુક્લાચ લેશ્યાત્રય મિતિસ્મૃતં ।

ધર્મસ્ય ક્રમશઃ શુદ્ધં કૌશ્વિચ્છુલ્લેવ કેવલા ॥ ૧૯૦ ॥

ધર્મ ધ્યાન કરવાવાળા મનુષ્યને અનુક્રમે શુદ્ધતાવાળી તેજે લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુદ્ધ લેશ્યા (વિશુદ્ધ પરિણામ વિશેષ) યાની પુર-
પોએ કહેલી છે. ક્રોધ આચાર્ય એમ કહે છે. ધર્મ ધ્યાનવાળા અધિકારીને એક શુદ્ધ લેશ્યાજ હોય છે. અધિકારી અને અપેક્ષા પરત્વે બન્ને વાતો યોગ્ય છે.

કહ્યું છે કે,

હુંતિકમ્મ વિમુદ્ધાઓ લેસાઓ પીપ પમ્હ મુક્તાઓ ।

ધર્મજ્ઞાણો વગયરસ તિલ્લ મંદાદિ મેયાઓ ॥ ૧ ॥

ધર્મ ધ્યાનને પ્રાપ્ત થયેલ યોગીને અનુક્રમે વિશુદ્ધતાવાળી તેજે લેશ્યા પદ્મ લેશ્યા અને શુદ્ધલેશ્યા આ ત્રણે હોય છે. જતાં અધિકારી પરત્વે ક્રોધને તિમ, ક્રોધને મધ્યમ તો ક્રોધને મંદ એમ અનેકબેદ વાળી વિશુદ્ધતા હોય છે.

ધર્મધ્યાનની સ્થિતિ.

ધર્મધ્યાનસ્ય વિજ્ઞેયા સ્થિતિ ધ્યાંતર્મૂહુર્તિકી ।

સાયોપશમિકો ભાવો લેશ્યા શુક્લેવ કેવલા ॥ ૧૯૧ ॥

ધર્મ ધ્યાનની સ્થિતિ અંતર મૂર્ત પ્રમાણની ગણવી, ધર્મધ્યાનમાં સાયોપશમિક બાવ હોય છે અને શુદ્ધ એકજ લેશ્યા હોય છે.

ધર્મધ્યાનોનું લક્ષણ.

અર્હદાદિગુણીશનાં નતિ. મક્તિ સ્તુતિં સ્મૃતિં ।

‘પર્માનુષ્ઠાન’ દાનાદિ કુર્વન્ ધર્માતિલિંગતઃ ॥ ૧૯૨ ॥

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા મુનિયો ઇત્યાદિ ગુણવાન્ મહા પુરુષોને નમસ્કાર કરવો, તેમની બક્ષિ કરવી, તેમની રત્નિ કરવી, તેમનું સ્મરણ કરવું, ધર્મ અનુષ્ઠાન કરવા, દાન આપવું, શિષ્યાદિ પ્રતો પાળવા, તપશ્ચરણ કરવું, ઉત્તમ ભાવના રાખવી. ઇત્યાદિ કર્તવ્યો કરનાર બ્રાહ્મ ચિન્દથી ધર્મી છે. ધર્મ ધ્યાન કરનાર છે એમ જાણી શકાય.

કથું છે કે,

જિણ સાહુ છુણ કિત્તણ પસંસણા દાણ વિણય સંપન્નો ।

સુય સીલ સંજમરઓ ધમ્મદ્ધાણી મુણેઅજ્ઞો ॥ ૧ ॥

જીનેશ્વર તથા સાધુના ગુણ બોલવા, નિરતિચાર સમ્યક્ દર્શનાદિ પારણ કરવા, તેની પ્રશંસા કરવી, વિશેષ શ્રદ્ધા કરવી, બક્ષિપૂર્વક રત્નિ કરવી, અમ્યુતધ્યાનાદિ વિનય કરવો, અશનાદિ દાન આપવું, શ્રત્તાન બણવું, જાણવું, શિળવૃતાદિ પારવા, પ્રાણાતિપાતાદિની વિરતિરૂપ સંયમમાં રહત મનું ઇત્યાદિ સક્ષણથી આ ધર્મધ્યાની છે તેમ જાણી શકાય છે.

ધર્મધ્યાનનું ફળ.

અસ્મિન્નિર્તાત્ત વૈરાગ્ય વ્યતિપંગ્મ તરંગિતે ।

જાયતે દેહિનાં સૌખ્યં સ્વસંવેદ્ય મતીંદ્રિયં ॥ ૧૯૩ ॥

ત્યક્તસંગા સ્તનુંસ્પત્તવા ધર્મધ્યાનેન યોગિનઃ ।

ઐવેયકાદિ સ્વર્ગેષુ ભવંતિ ત્રિદશોત્તમાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

આ ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાનમાં અત્યંત વૈરાગ્ય રસના સંયોગથી તરંગીત થયેલા દેહધારીઓને પોતે અનુભવ કરી શકે તેવું અને ઇન્દ્રિયોના વિધયોને પણ ઝાળગી ગયેલું મહાન્ સુખ અહીંજ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ સંગો ત્યાગ કરનારા તેઓ ધર્મધ્યાનમાં—દેહનો ત્યાગ કરી પરલોકમાં ઐવેયક નામની દેવ ભૂમિમાં—આદિ શબ્દથી બીજાપણુ રચણમાં ઉત્તમ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. રૂપાતિતનામનો ધર્મધ્યાનમાં ગણવામાં આવેલો બોયો ભેદ તેને શુદ્ધ ધ્યાનમાં પણ ગણવામાં આવે છે. ધર્મધ્યાનની ઉન્નતામાં ઉચ્ચી રિયતિ અને શુદ્ધ ધ્યાનની શરૂઆત એવી રીતે રૂપાતિત ધ્યાનને ગણી શકાય તેમ છે. શુદ્ધધ્યાનનું ફળ મોક્ષ છે.

કથું છે કે,

સુભાસર્વ સંવર વિણિજ્જરામરસુહાઈ વિઝલાઈ ।

વરસ્સ ફલાઈ સુહાણુવંધીણિ ધમ્મસ્સ ॥ ૧ ॥

કરવાથી શુભ આશરૂપ પુન્ય બંધાય છે. આવતાકર્મને થાય છે અને પૂર્વ કર્મના નાશ રૂપ નિર્જરા પ્રાપ્ત થાય રવાળા દેવોનાં સુખ મળે છે. આ સર્વ સુખના કારણરૂપ માં ફળો છે.

શુક્લધ્યાન.

મકરણુ નવમું. ૯.

તુર્વિધં ધ્યાનં તત્રાઘેદે ચ શુક્લકે ।

યોગિનાં જ્ઞેયે દ્વે ચાંત્યે સર્વેદિનાં ॥ ૧૯૫ ॥

ચાર પ્રકારે છે. તેમાં આદિનાં બે શુક્લધ્યાનના બેદો ને હોય છે. પાછલનાં બે સર્વજ્ઞોને હોય છે.

આલંબનાદિ વિભાગ.

નાર્થ સંવંધાત્ શ્રુતાલંબન પૂર્વકે ।

જિનેદ્રસ્ય નિઃશેપાલંબનચ્યુતેઃ ॥ ૧૯૬ ॥

બે બોધિત યતા અર્થ (પદાર્થ) નો આ શુક્લધ્યાનમાં થયેલો હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનના આલંબનવાળા શુક્લધ્યાનના હોય છે. અર્થના શુક્લધ્યાનના પહેલા બે બેદોમાં શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, અને પાછલના શુક્લધ્યાનના બે બેદો કાર્મિકજ્ઞાન વિનાના છે તેના અધિકારી જીનેશ્વરો કેવલજ્ઞાનીઓ હોય છે.

શુક્લધ્યાન-આલંબનદ્વારે. ૧

ન, મામા, અને લોભના ત્યાગ કરવારૂપ ક્ષમા, નમ્રતા, સંતોષ આચાર શુક્લધ્યાનનાં આલંબનો છે. અપરાધના બદલા તરિકે તેના ઉપર ક્ષમા વરસાવવી, ચંદનને પાનારને ચંદન તરફથી સુવાસ-સુગંધ મળે છે તેવીજ

આ દુનિયાએ બોધ મેળવવા માટે સજીવન પાઠશાલા છે. અથવા વિ-
ચારશક્તિ પ્રગટ થયેલાજીવોને માટે તે એક જીવતા ગુરૂની ગરજ સારે
છે. દુનિયાને ગુરૂતુલ્યમાની પોતે શિષ્યરૂપે રહેવાથી, અને દરેક પ્રસંગે
કુદરતમાં થતા ફેરફારો ઉપરથી શિક્ષણ લેવાની ટેવ પાડવાથી અખુટ
જ્ઞાન લાંઝાર કુદરતના હુષાબેદોમાંથી મળી શકે છે. એકપણ એવો પદાર્થ
નહિં હોય કે જે વિચારવાનને હુંપું શિક્ષણ આપતો ન હોય. સત્તામાં
રહેલા શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને સર્વ જીવોને પરમાત્મા તુલ્ય માની, પોતામાં
દાસ ભાવ રાખી-આત્મસ્વર્ત્તન ગુણગ્રાહકતાનું રાખવાથી અભિમાનની
વૃત્તિનો સહેલાઈથી નાશ સાધી શકાય છે. આ રથને એટલું યાદ રા-
ખવાનું છે કે બ્યવહારતો' જે જાતના વર્તનથી-કે બોધવાથી ચાલતો હોય
તેવાજ રાખવોપણ્ય આત્મ ગુણ વર્તનથી સામાને પરમાત્માતુલ્ય સમજ
તેના તરફ કરાતી અભિમાન વૃત્તિને, પોતામાં ગુમ રીતે-સામાને ખબર
ન પડે તેવી રીતે-દાસભાવની વૃત્તિ રાખીને તોડી નાખવી. અભિમાન
તોડવા માટે આ પ્રયોગ ધણો અકસીર જણાયો છે.

ગમે તેવા ગુમ રથને કાર્ય કરો. દોષને ખબર ન પડવા દો એવી
રીતે જાનું કામ કરો. પણ તેના ફળો ઉદય આવ્યા વિના રહેવાનાજ
નથી. જેટલું જાનું કે ગુમ કરાય છે તેટલુંજ તે કાર્ય વધારે ફળેતો
મેળવનાર કે પ્રગટતામાં વહેલું બાહાર આવનાર થાય છે. જ્યાં નિયમસર
મર્યાદા પૂર્વક કાર્યક્રમ ચાલે છે. કાર્તનાપણ પક્ષપાત વિના યોગ્ય ખલેલો
કર્મનુસાર મળે છે ત્યાં માયા, પ્રપંચ કપટને અવકાશજ ક્યાં છે ? મ-
નુષ્યો એમ જણતા હોય છે કે અમુક કાર્ય જાનું કરી અમે ખીજને
હાગીએ છીએ પણ તેઓની માન્યતા ખૂલ બરેલી છે તેમાં તેઓપોતેજ
હાગાય છે, કુદરત આ રીતે નહિં તો ખીજરીતે, આ હાથે નહિં તો પેલા
હાથે, આજ નહિં તો કાલે, પણ તેના માઈ ફળો રૂપ ખલેલો આપ્યા
વિના રહેતીજ નથી, જો આમજ છે તો સરલ જીવન શા માટે નગનાવતું
? જેવા છીએ તેવા શા માટે ન દેખાવું ? સર્વજીવોને પરમાત્મ તુલ્ય
આત્મ રૂઢિથી લેખવામાં આવેતો પછી આ માયા કપટને રહેવાનું રચાનજ
આ માનસીક દુનિયામાં નથી. એ નાનો અને હું (પોતાને) મોટો આ
વિષમરૂઢિ થાય છે ત્યારેજ આ કપટનો પ્રયોગ પ્રયોગ્ય છે. આત્મરૂઢિથી
સર્વને સરખા-અથવા સત્તામત પરમાત્મરૂઢિથી અન્યને મોટો જોવા, અને
બ્યવહાર રૂઢિથી પોતાને નાનો જોવો, આવી માયાને જીતવા માટે માયા
કરાયતો આ માયા કપલ સહેલાઈથી જીતી શકાય છે. જ્યાં જ્યાં દેહ

અને શુભાશુભ કર્મ એ સર્વનો ત્યાગ કરવાનો છે ત્યાં લોકોને અવકાશજ
ક્યાં છે ? ત્યાંસુધી કાંઈપણ પુદ્ગલિક પદાર્થ ઉપર મોહકે મમત્વ છે,
તેને મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યાંસુધી તે તેટલોજ આત્મસ્વરૂપથી
દૂર છે. જેનાઉપર તમને પ્રીતિ હોય તેનેજ તમે નિમંત્રણ કરો. પણ
ખીજ ઉપર પ્રીતિરાખી ખીજને નિમંત્રણ કરશો તો આત્મા જરૂર તે-
ટલોજ તમારાથી વેગળો રહેશે. મતલબકે તેટલુંજ આત્મ કે આવરણ
તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપની આડે બન્યું રહેશે.

દેહના નિર્વાહ માટે તો પ્રારબ્ધ પ્રમાણે આવી મળશેજ, જગૃતિ
પૂર્વક તેટલો પ્રયત્ન કરાય તો તે કાંઈ વિદ્ય રૂપ થવાનો નથી. પણ
ઉલ્ટો મદદગાર થશે. દેહની મદદથી તો કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, વિશેષ
એટલો છે કે આત્મજ્ઞાન બૂઝી તેમાં આશ્રય ન થવાય તે માટે સાવ-
ચેત રહેવાની પૂર્ણ જરૂરીયાત છે અને જે પ્રારબ્ધ યોગે આવી મળે તેમાં
સંતોષ માનવાનો છે. અમુકજ જોઈએ અને અમુક ન જોઈએ એમ ન
થવું જોઈએ, કેમકે તે પણ મમત્વ છે. જ્ઞાન બુદ્ધાવનાર એક જાતનો
આગ્રહ છે, પ્રારબ્ધ કર્મમાંથી ચરીરને જે પુદ્ગલોની જરૂરીયાત હોય છે
તે આવી મળે છે. તે માટે હાં, શોક કરાયજ નહિં. અને તેમ કરાય તો
આત્મજ્ઞાન બુદ્ધવાનો પ્રસંગ આવે છે. પુદ્ગલિક વસ્તુ પોતાને જરૂરી-
યાતની હોય તેનાથી અધિક તમારી પાસે હોય તો તે, જરૂરીયાત વાળા
ખીજને આપી દેવી. પણ મમત્વ બાવથી સંચય ન કરવો. આવીજ રીતે
તમારી પાસે અધિક જ્ઞાન હોય, તો તેપણ યોગ્ય અધિકારીને આપવું. તમે
અન્ય પાસેથી લીધું છે, તમને બાહ્યથી મળ્યું છે તે તમે અન્યને આપી
દેશો તોજ તમને શાંતિ થશે. નહિં આપો તો અભિમાન વધશે અને
નવું મળતું અટકશે. અન્યને આપ્યા પછી તેનું અભિમાન થતું નથી કાર-
ણકે તે એમ માને છે કે હવે તે મારા એકલા પાસે નથી અન્ય પાસે
પણ તે જ્ઞાન છે. નહિંતર જ્ઞાનનું પણ અભિમાન થાય છે કે હુંજ જ્ઞાની
હું. “અને આ જ્ઞાન ખીજ કાંઈ પાસે નથી. માટે યોગ્ય લેનાર મળી આવે
તો આપવાને પણ સુકતું નહિં. અવસર સુક્યા તો પછી પણ આપવું તો
પડશે, પણ તે ખીજ અધિકારી આગળ ઠંલવાશે. તે લઈ ચકશે નહિં
અથવા સહુઉપયોગ બાગેજ થશે. માટે અન્યને આપવું તેમાંજ સંતોષ માની
યોગ્ય અધિકારી આગળ પોતાનો ખજાનો ખાડી કરવો. વ્યવહારમાં પણ
આવા પ્રસંગો બનતા નજરે દેખાય છે કે એક મનુષ્ય પોતાની મીલકતનો
યોગ્ય રથને પોતાને હાથે સહુઉપયોગ કરતો નથી, અંતે તે મીલકત

મુકી જાય છે, એટલે તે કોઈના હાથમાં તો જાય છેજ. પણ તે હાથક મનુષ્ય હોય તો તેનો સહ ઉપયોગ કરે છે નહિંતર અસહ ઉપયોગ તો માય છેજ, માટે લોભ ન કરતાં યોગ્ય અધિકારી આગળ જ્ઞાનનો સહ ઉપયોગ કરવો.

આ શુદ્ધ ધ્યાનનાં ચાર આલંબનો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એનો ધણીજ આરીકાષ્ટથી વિચાર કરી, સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ પણ તે ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો. તેનો જરાપણ વિશ્વાસ ન કરવો. કારણ તે અગ્નિના તણખા જેવા છે. એક જરા જેટલા પણ અગ્નિનાં તણખાની-કણીયાની ઉપેક્ષા કરી હોય તો હજારો ધરોનાં ધરો બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે. તેમ સુક્ષ્મ પણ આ ક્રોધ લોભાદિનો ઉદય ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી આત્માના અનંતગુણોને બાળી નાંખે છે. અર્થાત્ તેના ઉપર આવરણ હાવી તેને દખાવી દે છે.

ક્રોધાદિના ઉદયને રોકવા. તેના પરિણામોનો વિચાર કરી વિવેકજ્ઞાન દ્વારા તેઓને નિષ્કૂળ કરવા-વિખેરી નાખવા. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનો આરિસો સન્મુખરાખી, આ આત્માના ગુણો છે કે અજ્ઞાન દશાવાળી વિભાવ દશાના ગુણો છે તેનો નિર્ણય કરી, વિભાવ દશાવાળા, આત્માને આવરણ કરનારા તે ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો. ક્ષમા, નમ્રતા, સરસતા, અને સતેષથી ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો પરાજય કરી શકાય છે. આ ક્ષમાદિવાળી પરિણતિ કર્મક્ષયમાં પ્રધાન હેતુ છે. અકયાયતાળી પરિણતિજ ઉત્તમ ચારિત્ર છે. એ હોયતોજ ચારિત્ર હોય છે. ક્ષમાદિ ગુણોજ ચારિત્રનું જીવન છે. તે જો આદ્યાગયા હોય તો ચારિત્ર, જીવનનાનું કલેવર-મહદુર્ગ છે, આ ક્ષમાદિના આલંબન દ્વારા સુક્ષ્મ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરાય છે અને શુદ્ધ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ક્રોધાદિ કયાયને જીતવા માટે સર્વત્ર સત્તાગત શુદ્ધ આત્મ દષ્ટિ રાખવી વિગેરે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે એક સાધન છે. જતુને મારવાનું દયીયાર છે. કયા મનુષ્યે કયું દયીયાર વાપરવું ? એ કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણયથી કહી શકાય નહિં. બધા મનુષ્યો કે અધિકારીઓએ એકસરખી જાતનાજ દયીયાર કે સાધનો વાપરવાં એવો પ્રતિજ્ઞ ક્રોધ પણ જ્ઞાનીએ કર્યોજ નથી. કર્મ ક્ષય કરી, નિર્વાણ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનાં અંશખ્યાત માર્ગો છે. એમ જ્ઞાની પુરોષેએ ચોતાના જ્ઞાનમાં હીકું છે. તેથી અમુકજ માર્ગ લેવાથી મોક્ષ થાય અને બીજે રસ્તે નજયાય એમ કહેવું તે મિથ્યા છે. અમથ્યા છે. પણ એટલુંજ ધ્યાન આપવાનું

છે કે ગમે તે પ્રયોગથી સાધનથી-વિચારથી-આલંબનથી-કે પ્રતિષ્ઠાથી કર્યનો ફાયદા થાય છે કે નહિં ? કર્મ ચતુષ્કર છે કે કેમ ? તે જોવાનું છે. અને જો તે સાધનથી કર્મ ઓછા થતા હોય, પરમશાંતિ અનુભવાતી હોય તો તે સાધન તેને પોતાને માટે ઉપયોગી છે એમ માનવું. પણ આજ સાધન બધાને ઉપયોગી છે. બધાએ આ પ્રમાણેજ કરવું. એવો આગ્રહ ન કરવો. કારણ દરેકનાં કર્મ એક સરખાં નથી હોતાં. દરેકની પ્રકૃતિ એક સરખી હોતી નથી. દરેકનો રાગ એક સરખો નથી હોતો માટે આપ-દવા-પણ દરેકને જુદી જુદીજ હોય છે.

શુદ્ધ ધ્યાનનું કર્મ દ્વાર-ખીલું.

મનનો વિષય ત્રણ લોક છે. ઉપર લોક, અધો લોક અને તિર્યંગ લોક, એ ત્રણ લોકની અંદર રહેલા પદાર્થો તે સર્વનું આલંબન-અવલંબન કરીને મન જીવે છે. અર્થાત્ ત્રણ જગતના તમામ પદાર્થો એ મનનો ખોરાક છે. અમર આત્માનો આશ્રય અને અખુટ ખોરાકનું પોષણ આજે આલંબનોથી મન, જીવને વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરાવી ત્રણજગતમાં અનેક સ્થાને ફેરવે છે.

આ વિસ્તારવાળા મનના વિષયનો; અનુક્રમે દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરાવીને અર્થાત્ મનથી તે તે પદાર્થનું ચિંતન નહિં કરવા રૂપે મનને સંક્ષેપીને-સંકોચીને અનુક્રમે એક પરમાણું ઉપર લાવી મૂકવું. ત્યાર પછી પણ પ્રયત્ન વિશેષથી મનને પરમાણું ઉપરથી પણ દૂર કરી અંતઃકરણ વિનાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. શુદ્ધધ્યાનના પહેલાં જો પાપમાં મનની આવી સ્થિતિ કરી ચકાવ છે.

આંદો કાષ્ટ ચંકા કરે તેમ છે કે, ત્રણ જીવનમાં ફરનાર-વ્યાપ્ત ચર્નાર મનને સંક્ષેપીને ધ્યાન કરનાર એક અણુ ઉપર તેને કેવી રીતે લાવી શકે ? અથવા કેવલગાની તે અણુ ઉપરથી પણ મનને હઠાવીને અંતઃકરણ વિનાની સ્થિતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીશકે ?

સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, આંખા સરીરમાં ઝેર વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય છે તો પણ મંત્રના બલવડે તે ઝેરના અણુઓને રોકીને, પાછાં ખેંચીને ડાંખ ઉપર લાવી ચકાવ છે. અને વિશેષ મંત્ર પદોવડે ડાંખમાંથી પણ ઝેર દૂર કરી ચકાવ છે, તેમ ત્રણ જીવનરૂપ સરીરના અવલંબન વાળું મન તે જન્મ-કારણ હોવાથી ઝેર દુષ્ટ છે. તે વિષયને જીવવચન રૂપધ્યાનના મંત્ર બળથી પરમાણુઉપર રોકી ચકાવ

છે અને આત્માની અનંતશક્તિ-અમિત્ય શક્તિ-હોવા પરમાણુ ઉપરથી પણ દૂર કરી આત્મસ્વરૂપે થઇ રહે અથવા જેમ બળતા લાકડાના ડગલામાંથી લાકડા મંદ થઇ જાય છે અને જે લાકડા બળતાં હતાં તે અલાયક પદાર્થજ ન હોવાથી અનુક્રમે છુટાઇ જાય છે. એજ દુઃખરૂપ દાહનું કારણ હોવાથી અગ્નિ, વિપ્લવરૂપ થતાં-રહેતાં-થોડા વિપ્લવરૂપ પરમાણુ ઉપર આવી રહે પણ વિપ્લવ લાઇ લેવાથી મન અગ્નિ સાત થઇ જાય છે અથવા પાણીની બારેલી ટાંકી કે, પડામાંથી પાણી થતું ચાલે છે. અથવા તપાવેલા લોઢાના વાસણમાં રહેઃ ઓહું થતું જાય છે તેમજ અપ્રમાદ અથવા આત્મજન તપેહું, જીવરૂપ વાસણમાં-વાસણના આધારે રહેહું-યે પાણી અનુક્રમે શોષાઇ-સુકાઇને નાશ પામે છે. આવી રીતે યોગને સર્વથા રોકે છે. સાત કરે છે. તેજ પ્રમાણે વચ-મયોગને પણ યાનીઓ રોકે છે.

યોગેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

ઉદારિકાદિ સરીરની સાથે મળેલી આત્માની વીર્ય વિશેષ તે કાયયોગ છે. તેમજ ઉદારિકા, વૈદ્ય, અદાર પારવડે બહારથી ખેંચેલા વચન વર્ગજ્ઞાના દ્રવ્યના સમુહન જીવનનો વ્યાપાર તે વાદ્યોગ છે.

તથા ઉદારિકાદિ સરીરના વ્યાપાર-ક્રિયાવડે-ખેંચેલાં કપેલાં મનો વર્ગજ્ઞાને યોગ્ય દ્રવ્યની મદદથી ચાલતો જીવ મનોયોગ છે. આ સર્વનો જ્ઞાન પૂર્વકે નિરોધકરનાર અંતરૂ વાણીપદ પામે છે. આ ક્રમદાર બતાવ્યું.

ધ્યાનદ્વાર,

શુદ્ધધ્યાન.

સાવિતર્ક સચિચારં પૃથગ્ત્વંચ કીર્તિતં

શુભલમાયં દ્વિતીયંચા વૈષર્પતમતઃપરં.

૧

પૃથક્સ્વ વિતર્ક સચિચાર પડેહું શુદ્ધધ્યાન કહેહું કે એકસ્વવિતર્ક અચિચાર તેનાથી વિપરીત છે.

શુદ્ધ એટલે શુદ્ધ—નિમલ, વિકાલ આલંબન વિ.

આત્મસ્વરૂપનો વિચાર તે શુદ્ધધ્યાન કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપને વિષે ૨-મજ્જતા કરનાર આ ધ્યાન કરી શકે છે. જેવો સિદ્ધનો સ્વભાવ છે તેવો સાધકનો સ્વભાવ થર્તા આ શુદ્ધધ્યાન સિદ્ધ થાય છે.

તે શુદ્ધધ્યાનના ચાર ભેદ છે. પૃથક્સ્વવિતર્ક સપ્રવિચાર, ૧ એકસ્વવિતર્ક અપ્રવિચાર, ૨ સુક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ, ૩ ઉચ્છિન્નક્રિયા અનિરુદ્ધિ, ૪

પૃથક્સ્વ—ભિન્ન—મિત્ર—ભુદી વહેંચણી કરી નાખવી. જીવથી અ-જીવને ભુદો પાડવો. વિભાવથી સ્વભાવ ભુદો પાડવો. આત્મદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો તેનો પૃથક્ વિચાર કરવો, પર્યાયને ગુણથી ભુદો કરવો. ગુણને પર્યાયથી ભુદો કરવો. ગુણ પર્યાયને દ્રવ્યથી ભુદો કરવા, સ્વધર્મથી ધર્માતરનો ભેદ કરવો તેને પૃથક્સ્વ કહે છે.

વિતર્ક—એટલે શ્રુતશાનાદિ ઉપયોગ. તે વડે નાના પ્રકારના સાત નંબરો આત્માનો વિચાર કરવો. વિચાર રૂપ શ્રુતશાન ચિંતવનું. દ્રવ્યાર્થિક નંબ દ્વારા આત્મસ્વરૂપનો ઇદ્રાપોડ કરવો. સાતે નવે ભિન્ન મિત્ર આત્મસ્વરૂપ વિચારવું. વિચાર દ્વારા તે તે નયની ભૂમિકાનો અનુભવ કરવો.

સપ્રવિચાર—વિચાર એટલે અર્થ, બ્યંજન અને યોગમાં સંક્રમ-પ્રવેશ કરવો. અર્થ એટલે દ્રવ્ય. બ્યંજન એટલે શબ્દ અને યોગ એટલે મન, વચન, કાયા એ ભેદવાળું ધ્યાન તે સવિચાર ધ્યાન.

જેમકે અત્મા એ અર્થ-દ્રવ્ય છે. આત્મા દ્રવ્યના વાયક અક્ષરોતે બ્યંજનો છે. અને જેનાવડે, જેમાં ઉચ્ચારણ કરાય કે ચિંતન કરાય છે તે મન વચનાદિ યોગ છે. અથવા હું શુદ્ધ આત્માહું આ અક્ષરો. તે અ-ક્ષરો જેના વડે ચિંતવાયા બોલાયા કે આકર્ષાયા તે મનાદિ યોગો. અને તે શબ્દનો વાયક અર્થ-વસ્તુ-આત્મા ઇત્યાદિનો ભિન્ન ભિન્ન વિચાર કરવો. અથવા ગુણપર્યાય વિનાના છ મૂળદ્રવ્યો તેમાં આત્મ દ્રવ્ય ગણાયું છે તેમાંથી આત્મદ્રવ્યને ભિન્ન કરી-પર પાંચદ્રવ્યને અપ્રવિચાર ભણી દૂર કરવા-તે સવિકલ્પ. અર્થાત્ આત્મ ઉપયોગે પરિણમવું. અથવા ગાય એ દ્રવ્ય પ્રાણી. ગાયવાયક શબ્દો. અને ગાયનું શાન. ગાય એ શબ્દ સ્મૃતિમાં સાવતાંજ. ગાય દ્રવ્ય. ગાયવાયક શબ્દ અને ગાયનું શાન. એ જેમ યજ્ઞ આવે છે તેમ આત્મદ્રવ્ય. આત્માવાયક શબ્દો. અને આત્માકાર પરિણમવા રૂપ આત્માનું શાન. એ ત્રણેનો વિચાર કરવો. દ્રવ્યમાં સ્થિરતા કરી બ્યંજનમાં-પ્રવેશ કરવો. બ્યંજનમાંથી દ્રવ્યમાં આવવું. અથવા મનોયોગયા કામયોગમાં, કામયોગથી વચનયોગમાં, વચનયોગથી મનોયોગમાં-એમ દ્રવ્ય, શબ્દ-અને યોગોમાં સંક્રમણ કરવું. ભુદીભુદી રીતે પરીણમવું વિચરવું. એ ધ્યાનનો પહેલો પાયો-ભેદ છે.

શુદ્ધ ધ્યાન બીજો ભેદ.

એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર.

એકત્વ. પાંચ ધર્માસ્થિત કાયાદિ તેના શુદ્ધ પર્વાય વિગેરેનો વિચાર ન કરવો. અનંતશબ્દો છે તેનો પણ વિચાર ન કરવો. આત્માના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ શુદ્ધો તેનો પણ ભુદો વિચાર ન કરવો પણ તે સર્વનો સમાવેશ-એકતા-કરતા જવું. જેમકે અનેક દ્રવ્યોની વિશેષ જાતિને સામાન્ય એક દ્રવ્યમાં સમાવવી. આત્માના અનંતશુદ્ધોનો એક આત્મામાં સમાવેશ કરવો. અનંત આત્માઓનો એક સત્તા સામાન્ય આત્મામાં સમાવેશ કરવો. અને અનેક દ્રવ્યની સામાન્ય જાતિઓનો એક મદાસત્તા સામાન્યમાં સમાવેશ કરવો.

અથવા પર્વાયનો શુદ્ધ વિષે સમાવેશ કરવો. શુદ્ધોનો પર્વાય વિષે અને શુદ્ધ પર્વાયનો દ્રવ્ય વિષે સમાવેશ કરવો. શુદ્ધ પર્વાયોની વિવિધતા દૂર થું. તે આત્માના શુદ્ધ, પર્વાયો મારાથી ભિન્ન નથી. જે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેજ માફ સ્વરૂપ છે. એમ કહી બન્નેની એકતા સાધવી. અથવા મદાસત્તા સામાન્યની અપેક્ષાએ એક સત્ છે. અને તે હું હું. આ ધ્યાન એકત્વપણે, સ્વરૂપતન્મય પણે કરવું.

વિતર્ક એટલે શ્રુત જ્ઞાનના અવલંબન પણે સર્વનો મદાસત્તા સામાન્યમાં સમાવેશ કરવો.

અપ્રવિચાર. વિકલ્પ રહિત- સમર્પાતરવાળા દર્શન, જ્ઞાન જેટલુંપણ અંતરૂ-કે વિકલ્પ ન કરતાં એકરસ-નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિનો અનુભવ કરવો. દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણેને પણ એકજ આત્મામાં સમાવેશ કરી દષ સ્વરૂપ સ્થિરતામાંજ વિશ્રાંતિ લેવી. આ ધ્યાનમાં ત્રણે યોગો વિશુદ્ધ હોય, વિચાર પણ ધણેજ મંદહોય, મનનું ચંચળ પણું ન હોય પણ પ્રગળ સ્થિરતા હોય, પવન વિનાના રથાનમાં રહેલ દીપક કે સમુદ્રની માફક સ્થિરતા હોય. આવી વિચાર છે પણ તે સુક્ષ્મ છે; તથા અનંત વિચારોનો સમાવેશ એકમાં કરાતો હોય તેવો નહિં જેવો વિચાર હોય.

અવધિ તથા મનાપર્યવ જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે તે પરાનુયાયિ છે. કેમકે તેનો વિષય શ્વિ દ્રવ્યનો છે પણ આ ધ્યાન તો આત્માનુયાયિ છે. વિષય અશ્વિ આત્મ દ્રવ્ય છે. આ આત્મથી નિર્મલ કેવળ જ્ઞાન થાય. આ ધ્યાન સ્થિર પરિણામી છે. તેમાં મનું સંકલ્પ વિકલ્પ વિનાનું હોય છે. આ ધ્યાન અત્યારે હમે ન હોય પણ તેની હમેદવારી પ્રેરણા કરવામાં કાંઈ અડચણ નથી. આ શુદ્ધધ્યાન પૂર્વગત શ્રુત ધાળાનેજ હોય છે તેવો કાંઈ નિય-

મનથી. શ્રીમાન માર્દેવાજી માતા, માસતુષ અને ગૌતમ સ્વામીએ પ્રતિ-
 બોધેલા પન્નરસો તાપસો ઇત્યાદિને પૂર્વેતોયું પણ તેના નામની પણ ખજાર
 ન હતી છતાં કેવલજ્ઞાન પામેલા છે. એટલે ખાસ પૂર્વના જ્ઞાનવાળાનેજ
 શુદ્ધ ધ્યાન હોય તેવો કાંઈ આગ્રહ કરવા જેવું નથી. કેવળ આત્માની
 શુદ્ધ શક્તિ, આત્મશાગણી, આત્મધ્યાન. ઇત્યાદિની શુભ્ય જરૂર છે. વિષય
 કાપો શાંત થવા જોઈએ. સમભાવ આવવો જોઈએ અને સ્વરૂપ સ્થી-
 રતા જાણતાં કે અજાણતાં પણ ધરી જોઈએ.

પરમ સમાધિ.

ત્રીલુ, ચોથું શુદ્ધ ધ્યાન.

સુક્ષ્મ ક્રિયા પ્રતીપાતિ તૃતીયં સર્વવેદિનાં

સમુચ્છિન્નક્રિયં ધ્યાનં તુર્યમાયૈઃ પ્રવેદિતં.

૧૯૮

સુક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતીપાતિ ત્રીલુ ધ્યાન તે સર્વજ્ઞને હોય છે. અને
 આર્યપુરુષોએ ચોથું ધ્યાન ક્રિયારહિત કહેલું છે.

ભાવાર્થ—મોક્ષ જવાના નજીકના સમયે કેવલી-સર્વજ્ઞને આધ્યાન
 હોય છે. પ્રથમ તેઓ મનોયોગ અને વચન યોગને રોકે છે, અને અરથો
 કાપાનો યોગ રોકતાં સુક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ નામનું ત્રીલુ શુદ્ધ ધ્યાન
 હોય છે, આ પ્રસંગે સુક્ષ્મ ક્રિયા અને પ્રવર્ધમાન પરિણામ એ બન્નેથી
 પાછા નહિં દહવારૂપ સ્થિતિ હોય છે. ઉચ્ચાચ નિચ્ચાચ રૂપ સરીરની ક્રિયા
 તદ્દન સુક્ષ્મ હોય છે અને તે સ્થિતિથી તે પાછા પડતા ન હોવાથી એ
 બેદને સુક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ કહે છે.

મન, વચન, કાપાના બાદર અને સુક્ષ્મ યોગોનો સર્વથા આ ચોથા
 બેદમાં રોક કરવામાં આવે છે, મેર પર્વતની માફક તેના યોગ અને
 પરિણામની સ્થિતિ નિશ્ચય અને કંપાવી ન ચકાય તેવી હોય છે, આ
 ક્રિયા તે શેતેથી ક્રિયા કહે-છે. આંહી સર્વ ક્રિયાનો સર્વથા વિચ્છેદ થાય
 છે અને તે સ્થિતિમાંથી પાછું ઉત્થાન થતું નથી એટલે આ બેદને બુદ્ધિ
 મ. ક્રિયા, અપ્રતીપાતિ શુદ્ધ ધ્યાન કહે છે.

તત્ર પ્રિયોગિના માર્થં દ્વિતીયં ત્વેકં યોગિનાં

સર્વજ્ઞઃ સીળકર્માસૌ કેવલજ્ઞાન માસ્કર.

૧૯૯

મનાદિ ત્રણ યોગવળાને પહેલું શુદ્ધ ધ્યાન હોય, એક યોગવળા
 યોગને બીજાને

ભાવી નરકાદિ અનંત બવની પરંપરાની વિચારણા કરવી તે અનંત અનુપ્રેક્ષા છે. ૩

વસ્તુના વિપરિણામનો વિચાર કરવો, સચેતન અચેતનાદિ સર્વ સ્થાનો પર્યાયો અસાશ્વત છે તે સંબંધી વિચારણા કરવી. ૪

આચારે અનુપ્રેક્ષા શુદ્ધ ધ્યાનના પહેલા બે બેદમાં કરવા યોગ્ય છે.

લેશ્યાદ્વાર. ૬

પહેલા, ખીજા શુદ્ધ ધ્યાનમાં શુદ્ધલેશ્યા હોય છે. ત્રીજા શુદ્ધ ધ્યાનના બેદમાં પરમ શુદ્ધલેશ્યા મેરુની માફક નિશ્ચળ હોય છે, ચોથો બેદ લેશ્યાતીત છે. તેમાં લેશ્યાને અવકાશ નથી.

લિંગદ્વાર-૭

અવધ ૧ અસંમોહ. ૨. વિવેક ૩ વ્યુત્સર્ગ ૪ શુદ્ધ ધ્યાનના આ ચાર લિંગ-ચિન્હ છે. આ ચાર લક્ષણોથી પોતે શુદ્ધ ધ્યાનવાન છે એમ જાણી શકાય છે.

બીજાણુ ઉપસર્ગ કે પરીગ્રહો આવતાં ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થાય, ત્રીજી પણુ બધ ન પામે, કારણકે સર્વત્ર આત્મસમાન વૃત્તિ યત્ન રહેલી હોય છે. મહાન્ ધીરતાવાન-શુદ્ધિમાન અને સ્થીરતાવાન તે હોય છે. ૧ શુદ્ધ અને અત્યંત ગદનબાવો-પદાર્થોને-વિષે પણુ મોહ-ન પામે. મુંઝાય નહિં. વ્યાકુળતા ન પામે તેમજ વિવિધ પ્રકારની દેવ માયાને વિષે પણુ સંમોહ-ન પામે. કારણકે ચૈતન્યાનંદનો અનુભવ તેણે આપેલો છે તે ક્ષણિક વિપવાનંદમાં રતિ કેમ પામે ?-૨

દેહ તથા સર્વ સંયોગોથી આત્માને નિરંતર જુદો દેખે. દેહની વ્યથા કે પુદ્ગલ સંયોગોથી આત્મમહાન જૂલી ન જાય, સર્વદા વિવેક દષ્ટિ જાગૃત હોય ૩ દેહ અને ઉપધિનો પણુ ત્યાગ કરે. દેહ અને ઉપધિ-ઉપયોગી સાધનો-ઉપર પણુ મમત્ત્વ ન કરે. જરૂરી પ્રસંગે બંનેનો ત્યાગ કરતાં અચકાય નહિં. સર્વથાનિઃસંગ રહે તે વ્યુત્સર્ગ લિંગ છે. ૪.

કેળદ્વાર. ૮

શુદ્ધ ધ્યાનના પહેલા બે બેદમાં શુભ આશ્રવ હોય છે અને તેથી અનુત્તર વિમાન પર્યતના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિર્વાણના માર્ગમૂલ સંવર, અને કર્મની નિર્ગંદા પણુ થાય છે.

મહીન વજ્ર જેમ પાણીથી શુદ્ધ થાય છે. લોહું જેમ અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે અને મેલું પાણી જેમ સૂર્યના તાપથી શોષાઈ જાય છે તેમ શુદ્ધ

કર્મો અને કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય સપાન થાય છે.

પહેલા પૃથક્કર વિકર્ત સવિચાર શુદ્ધધ્યાનમાં મન, વચન, કાયાના ત્રણે યોગ હોય છે, બીજા શુદ્ધધ્યાનના બેદમાં ત્રણ મનાદિ યોગમાંથી કોઈ એક યોગની મુખ્યતા હોય છે. કેમકે બીજા બેદમાં સંક્રમ-યોગથી યોગાંતર પ્રવેશ-કરવાનો અભાવ કહેલો છે. ત્રીજા શુદ્ધ ધ્યાનમાં એક કાય યોગ હોય છે. અને ચોથું શુદ્ધ ધ્યાન અયોગી-યોગ રહિત હોય છે.

ત્રીજા ચોથા શુદ્ધ ધ્યાનનો વખત.

અંતર્મુહુર્ત્ત શેપાયુ રત્તનીયં ધ્યાતુ મર્હતિ

શૈલેશીકર્મતો ધ્યાનં સમુચ્છિન્નક્રિયં ભવેત્.

૨૦૦

અંતર શુદ્ધ આધ્યાત્મ આક્રી હોય ત્યારે ત્રીજું શુદ્ધ ધ્યાન ધ્યાનને યોગ્ય થવાય છે અને શૈલેશીકર્મથી સર્વ ક્રિયાની નિવૃત્તિ-ઉચ્છેદ થવા રૂપ ચોથું ધ્યાન હોય છે.

ચોથું ધ્યાન કેને હોય ? અધિકારીદ્વાર ૪

અયોગયોગિનાં તુર્યં વિજ્ઞેયં પરમાત્મનાં

તેન તે નિર્મલાજાતાઃ નિઃકલંકા નિરામયા

૨૦૧

મનાદિ યોગ વિનાના યોગી પરમાત્માને ચોથું શુદ્ધધ્યાન જાણવું કારણ કે તેઓ નિર્મળ થયા છે. કર્મ કલંક અને કર્મ રોગથી રહિત છે.

જે કર્મ ધ્યાનના અધિકારી છે તેઓજ આગળ વધતાં શુદ્ધ ધ્યાનના અધિકારી થાય છે સર્વ પ્રમાદ રહિત મુનિઓ, ક્ષીણભોદ-કે ઉપ-સાંત મોહની સ્થિતિવાળા મહાત્માઓ, જ્ઞાનરૂપ ધનવાળા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો શુદ્ધ ધ્યાનના સામાન્ય રીતે અધિકારી છે.

અનુપેક્ષાદ્વાર ૫

શુદ્ધ ધ્યાનથી ભાવિત ચિત્તવાળાઓએ શુદ્ધ ધ્યાનથી વિરામ પામ્યા પછી આ અનુપેક્ષાનો વિચાર કરવો. આ વિચારણા અપાય ૧ અશુભ ૨ અનંત ૩ અને વિપરિણામ ૪ નામની અનુપેક્ષા કહેવાય છે. આશ્રવને આવવાનાં મિથ્યાત્વાદિદ્વારો અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખરૂપ અપાયો નો વિચાર કરવો તે અપાય અનુપેક્ષા છે. ૧

સંસારના સ્વભાવનો વિચાર કરવો. અથવા સંસારના વિષમરસની વિચારણા કરવી તે અશુભ અનુપેક્ષા છે. ૨

ભાતી નરકાદિ અનંત બવની પરંપરાની વિચારણા કરવી તે અનંત અનુપ્રેક્ષા છે. ૩

વસ્તુના વિપરિણામનો વિચાર કરવો, સચેતન અચેતનાદિ સર્વ સ્થાનો પર્યાયો અશાશ્વત છે તે સંબંધી વિચારણા કરવી. ૪

આચારે અનુપ્રેક્ષા શુદ્ધ ધ્યાનના પહેલા બે બેદમાં કરવા યોગ્ય છે.

લેશ્યાદ્વાર. ૬

પહેલા, ખીજા શુદ્ધ ધ્યાનમાં શુદ્ધલેશ્યા હોય છે. ત્રીજા શુદ્ધ ધ્યાનના બેદમાં પરમ શુદ્ધલેશ્યા મેરુની માફક નિશ્ચળ હોય છે. ચોથો બેદ લેશ્યાતીત છે. તેમાં લેશ્યાને અવકાશ નથી.

લિંગદ્વાર-૭

અવધ ૧ અસંમોહ. ૨. વિવેક ૩ વ્યુત્સર્ગ ૪ શુદ્ધ ધ્યાનના આ ચાર લિંગ-ચિહ્ન છે. આ ચાર લક્ષણોથી પોતે શુદ્ધ ધ્યાનવાન છે એમ જાણી શકાય છે.

બીજાણુ ઉપસર્ગ કે પરીવહો આવતાં ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થાય, કોઈથી પણ ભય ન પામે, કારણકે સર્વત્ર આત્મસમાન વૃત્તિ યત્ન રહેલી હોય છે. મહાન્ ધીરતાવાન-શુદ્ધિમાન અને સ્થીરતાવાન તે હોય છે. ૧ શુદ્ધ અને અત્યંત ગદનબાવો-પદાચોને-વિષે પણ મોહ-ન પામે. મુંઝાય નહિં. વ્યાકુળતા ન પામે તેમજ વિવિધ પ્રકારની દેવ માયાને વિષે પણ સંમોહ-ન પામે. કારણકે ચૈતન્યાનંદનો અનુભવ તેણે આપેલો છે તે ક્ષણિક વિપયાનંદમાં રતિ કેમ પામે ?-૨

દેહ તંથા સર્વ સંયોગોથી આત્માને નિરંતર લુહો દેખે. દેહની વ્યથા કે પુદ્ગલ સંયોગોથી આત્મગાન બૂલી ન જાય, સર્વદા વિવેક દ્રષ્ટિ જાગૃત હોય ૩ દેહ અને ઉપધિનો પણ ત્યાગ કરે. દેહ અને ઉપધિ-ઉપયોગી સાધનો-ઉપર પણ મમત્વ ન કરે. જરૂરી પ્રસંગે બંનેનો ત્યાગ કરતાં અચકાય નહિં. સર્વથાનિઃસંગ રહે તે વ્યુત્સર્ગ લિંગ છે. ૪.

ફળદ્વાર. ૮

શુદ્ધ ધ્યાનના પહેલા બે બેદમાં શુભ આશ્રવ હોય છે અને તેથી અનુત્તર વિમાન પવૈતના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિર્વાણના માર્ગમૂલ સંવર, અને કર્મની નિર્વૃત્તિ પણ થાય છે.

મહીન વસ્ત્ર જેમ પાણીથી શુદ્ધ થાય છે. લોહું જેમ અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે અને મેઘ પાણી જેમ સૂર્યના તાપથી શોષાઈ જાય છે તેમ શુદ્ધ

ધ્યાનથી કર્મો નાશ પામે છે. જીવ-શુદ્ધ થાય છે.

જેમ જીલ્લામ લેવાથી, ઔપધીપચારથી અને ભુખ્યા રહેવાથી કેટલાક રોગ સર્જી જાય છે. નાશ પામે છે તેમ ધ્યાનથી કર્મો રોગ નાશ પામે છે.

જેમ ઘણાં વખતનાં સંસ્ય કરેલાં ઈષણાં પવન સહિત અગ્નિની મદદથી થોડા વખતમાં બળીને બરખ થાય છે તેમ કર્મરૂપ ઈષણાંઓ ધ્યાનાગ્નિથી નાશ પામે છે, બળી જાય છે.

જેમ આકાશમાં ચડી આવેલી મેઘની ઘટાને પ્રચંડ વાયુ વિખેરી નાખે છે, તેમ ધ્યાન રૂપ પ્રબળ પરન વડે કર્મ રૂપ મેઘ ઘટાને વિખેરી નાંખાય છે. શુદ્ધ ધ્યાન કરનાર યોગીને કેષ, ઈર્ષ્યા, વિષાદ, શોક, દર્પ, છત્યાદિ બાધા પીડા કરી શકતા નથી. અર્થાત્ તેને માનસીક સંતાપ જરા પણ હોતો નથી. શીત, તાપ, ક્રુષ્ણ, તૃષ્ણા છત્યાદિ આ શુદ્ધ ધ્યાનીને બાધા પીડા કરી શકતા નથી. દ્વિંસક પણ, પક્ષી, મનુષ્ય, દેવ અને દાનવાદિ તેની દૃષ્ટિથી જ નિર્વિષ થઈ જાય છે. વૈર વિરોધ બૂલી જઈ ચાંત સ્થિતિ અનુભવે છે. કેમકે તે યોગી આ સર્વ જગત્તો મિત્ર છે. પ્રભુ છે. આ સર્વે શુદ્ધ ધ્યાનના પહેલા બે પાયાનું રૂળ છે. હેલા બે બેદોનું રૂળ નિર્વાણ પ્રાપ્તિ છે.

ઉપસંહાર.

જન્મજાનેક દુર્વાર બંધન વ્યસનો શિતાઃ

સિદ્ધા મુદ્ધાથ મુક્તાથ યે તેજ્યો નમોનમઃ

૨૦૧

જન્મ મરણાદિથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક અનિવાર્ય બંધનરૂપ વ્યસનથી મુક્ત થએલા, જેઓ સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્તસ્વરૂપ છે તેમને નમસ્કાર થાઓ. નમસ્કાર થાઓ.

શાશ્વતાનંદ મુક્તેજ્યો રૂપાતીતેજ્ય એવચ

ચૈલોવય મસ્તકસ્યેજ્ય સિદ્ધેજ્યો મે નમોનમઃ

૨૦૩

શાશ્વત આનંદવાળા મુક્તોને, રૂપાતીતોને અને ત્રણ ભોંકના મસ્તક ઉપર રહેલા સિદ્ધોને ખાસ નમસ્કાર થાઓ.

અધુના શુક્લધ્યાનં યતથંતુર્ધાપિ નાસ્તિ સાધૂનાં

પૂર્વિકેવાહિ ચિરહા ચદગમ્યં તેન તે તદ્ગુઃ (જગદ્ગુઃ) ૨૦૪

હવેનું આરંભ કરવું પણ મુશ્કેલીના સાધુઓને નથી. કારણ કે પૂર્વે અને કેટલીક નિરુદ્ધો તે અમમ્મ થઈ છે. તે કારણથી તે તેઓને કામ નહીં. અમમ્મ તેઓએ તેમ કહેલું છે.

મુશ્કેલીના અત્યારે સારું ન હોય તથાપિ ભાવના-ઉમેશ્વરી-કરનારોએ નિરુદ્ધ ન થવું. મુશ્કેલીનાની ઉમેશ્વરી કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કર્મોનાની પ્રવૃત્તિ થશે તે પણ અનંદ દાયક છે. મુશ્કેલીના અત્યારે નથી એ વસ્તુ કાંઈ કલ્યાણનો નાશ કરવા માટે નથી. પણ શિષ્યોની વીરને પ્રેરણા આપી જતી જનનો પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરવાનો છે એ વાત ખાતરી થઈ જાય ત્યારે કલ્પિત પ્રવૃત્તિ વાળા થવું.

चंद्रार्द्धोपादिमणि प्रमाभिः कियस्यचित्तोस्ति तमोस्तमोर्ध्वं
वदंतर्द्धो कियतां स्वचित्ते ज्ञान्यांगेनी ध्यान सुदीपिकेयं. ૨૦૪

જેના હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર રહેલું છે, તેના મનુષ્યને ચંદ્ર મૂર્તિ, દીપકની શ્રેણી અને મણિની પ્રભાવકે ચું ફાલે યવાનો છે ! અર્થાત્ જેનું હૃદય અજ્ઞાન અંધકારથી ઘેરાયેલું છે તેને જાણ વસ્તુના પ્રકાશક સૂર્યચંદ્રાદિથી આંતરૂ અજ્ઞાનને હટાવવાનો-દૂર કરનારો કાંઈપણ ફાલે યવાનો નથી. આ કારણથી, હે જ્ઞાનીને વલ્લભ મનુષ્યો ! અંધકારનો અંત કરનારી-નાશ કરનારી-આ ઉત્તમ જ્ઞાનદીપિકાને તમારા હૃદયમાં સ્થાપન કરો.

પૂર્વે જ્ઞાનદીપિકાના પ્રારંભમાં કરેલો પ્રનિશા આંહી પૂર્ણ થાય છે. આ જ્ઞાન દીપિકા આંતરૂ અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરનારી છે અને તેથી જ્ઞાનપ્રિય, આત્મપ્રિય, સુખપ્રિય મનુષ્યોએ નિરંતર પોતાના હૃદયમાં સ્થાપન કરવી. અર્થાત્ આ મંથમાં જે જે ઉપાયો આત્મજ્ઞાન માટે કહેવામાં આવ્યા છે તે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું.

આ શ્લોકના અર્થાતના ચંદ્ર પદ્યી સકલચંદ્ર ઉપાખ્યાય આ મંથના કર્તા છે તે નામ પણ પ્રમટ્થ થાય છે. કેમકે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સકલ-આખો પૂર્ણ હોય છે અને તે ઉપરથી 'સકલચંદ્ર' કર્તાએ પોતાનું યુક્ત નામ તેમાં છુપાવેલું છે. અને અર્ક, દીપાલી અને મણિના સંખ્યા વાયક આંકોની ગણતરી ઉપરથી આ મંથ ૧૬૨૧ ના સંવતમાં બનાવાયેલો હોય તે પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ મંથ ૧૯૭૩ ના કારતક સુદ ૫ પાંચમને દિવસે ગ્રાહાવી જ્ઞાપમાં સવિસ્તર ભાવાર્થ સાથે સમાપ્ત થાય છે.

इति श्री तपागच्छीय भीमद् सकलचन्द्र उपाध्यायकृता-ध्यान
दीपिका समाप्ताः

श्री२२७.

इति श्री तपागच्छीय श्रीमान् मुक्तिविजयमाने शिष्य भीमद्
पन्यास व मलाविजयगणिस्ताच्छिष्य पन्यास केशराविजयगणिकृत ध्यान
दीपिका ग्रंथस्य भाषांतरं सभावार्य विक्रमादित्य संवत्सर एकोन
विंशतिसत् त्र्युत्तर सप्तौ कार्तिक शुक्ल पंचम्यां समाप्तं.

शुभं भूयात्.

એસ. બી. શાહની કમ્પનીમાં મળતાં પુસ્તકોની યાદી.

સુવેકળા.	૦-૧૨-૦
કુમુદકળા પાકું પુકું.	૧-૪-૦
હીરામાણિકની મોટી ખાણ.	૦-૨-૦
સંસાર દર્પણ પાકું પુકું.	૧-૦-૦
દમીરજી ગોહેલ પાકું પુકું.	૦-૮-૦
સુધારીની સરલા.	૦-૫-૦
સાચાં મોતી.	૧-૦-૦
બોધાદય.	૦-૨-૦
સ્વામી સીધા સંવાદ.	૦-૨-૦
રામકૃષ્ણ વાદ સુધા.	૦-૩-૦
મુદા રાક્ષસ.	૦-૧-૬
સનાતન હિંદુ ધર્મ.	૦-૧-૦
કર્મયોગ.	૦-૧૦-૦
બક્તિ યોગ.	૦-૬-૦
હીપ નોટીઝમ	૨-૮-૦
હાજી બાવાનાં સાદસ કબો.	૧-૪-૦
પ્રભાત ચંદ્ર.	૧-૦-૦
ટોક રાજ્યસ્થાન મોટું.	
કીમ રૂ ૧૦ ધરાહેલી કીમત.	૫-૦-૦
અખ્યાત ઉપનિષદ અથવા આનંદધન ચોવીસી.	૧-૦-૦
લંગડો જરવાસ.	૦-૮-૦
ધી સંસ્કૃત ડુ ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી	૧-૮-૦
ઇંગ્લીશ ડુ સંસ્કૃત "	૧-૮-૦
ધી જેમ પોકેટ ઇંગ્લીશ ડુ ગુજરાતી ડી૦ પાકું પુકું.	૧-૮-૦
" " ગુજરાતી ડુ ઇંગ્લીશ. "	૧-૮-૦
ધી પોપ્યુલર ઇંગ્લીશ ડુ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	
અધરવડ સાથે	૦-૧૦-૦
ધી સ્ટાર પોકેટ ઇંગ્લીશ ડુ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	૦-૧૦-૦
રૂ. ૨. બચુભાઈ એફ. કારભારી કૃત;	

ધી નેમ ઈશ્વીર દ્વ ઈશ્વીર ઈશ્વરેરી

૦-૧૦-૦

રા. રેવન્ટ વેસ્ટ કુત પાઠમાળાના સમજાવતીવાર ખુલાસા

વધારાના ઉમેશ માન સાથે. (ડે. ખી. નાણાવરી કુત.)

"	"	"	ખા. ૧	૦-૨-૦
"	"	"	ખા. ૨	૦-૨-૦
"	"	"	ખા. ૩	૦-૩-૦
"	"	"	ખા. ૪	૦-૩-૦

ઉપર લખેલાં પુસ્તકો સિવાય લાપચેરીને લખતાં પુસ્તકો ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સ્કુલોપયોગી પુસ્તકો. ક્રાઇમચુક એક્સરસાઇઝ બુકો. પ્રુફસકોપ તથા પ્રીન્ટીંગ પેપર સ્ટેશનરી. સામાન મોટા જથ્થામાં લોટખંધ મને છે, વહે-
તારીને સાફ કમીસન મલશે.

પન્યાસજી મહારાજ શ્રી કેશરવિજયજી કુત પુસ્તકો.

નીચેના સરનામેથી મળશે.

યોગ સામ્રાજ્ય નવી આદ્યતિ ઉપાધ છે. કીમત.	૧-૪-૦
મલયા મુદ્રી.	૦-૧૨-૦
રાજકુમારી સુદસંતા.	૦-૧૨-૦
તેમનાં પોતાનાં ખતાવેલાં નીચેનાં પુસ્તકો દાઘ નવાં તૈયાર છે,	
ધ્યાન દીપિકા.	૧-૪-૦
સમ્યક્ દર્શન.	૦-૧૨-૦
નીતિમય જીવન અને ગૃહસ્થ ધર્મ.	૦-૧૨-૦
નીતિ વિચાર રત્નમાળા.	૦-૧-૦

ધર્મો ૧૫૦૦	૨-૦-૦
તીર્થયાત્રાવર્ણન	૦-૧૨-૦
ગીરનાર માહાત્મ્ય	૧-૮-૦
પશુમન ચરિત્ર	૧-૮-૦
વ્યાખ્યાન સંગ્રહ	૦-૮-૦

ઉપર લખેલાં તથા ખીજાં જેન ધર્મના પુસ્તકો મલશે.

ઠેકાણુ — એસ. બી. શાહની કંપની.

બુકસેલર પબ્લીશર અને પેપર મરચન્ડ.

૨૬૬૭ પાનુ